

LUND UNIVERSITY

Arbetshistoria i brytningstid

Landskrona i maj 2005

Lundberg, Victor

2007

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lundberg, V. (Red.) (2007). *Arbetshistoria i brytningstid: Landskrona i maj 2005*. (Skrifter från Centrum för arbetshistorie; Vol. 1). Centrum för Arbetshistoria.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ARBETARHISTORIA I BRYTNINGSTID

Landskrona i maj 2005

Red: Victor Lundberg

ARBETARHISTORIA I BRYTNINGSTID
LANDSKRONA I MAJ 2005

Red: Victor Lundberg

© Författarna
Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria 1

LAYOUT OCH FORM: Fredrik Björk/**BigBadBooks**
OMSLAGSDESIGN: Fredrik Björk/**BigBadBooks**
OMSLAGSFOTO: "Skall jag stå här hela livet?" av Björn Ohlsson

TRYCK: Holmbergs, Malmö 2007

ISSN: 1654-2908
ISBN 13: 978-91-633-0639-6

BESTÄLLNINGSDRESS:
Centrum för Arbetarhistoria
Box 143
261 22 Landskrona

INTERNETBESTÄLLNING:
www.arbetarhistoria.landskrona.net / www.arbetarhistoria.org

Innehåll

- 5   REDAKTÖRENS FÖRORD
Victor Lundberg
- 11   ARBETARHISTORIA I BRYTNINGSTID
Lars Berggren och Hans Wallengren
- Tema 1. Arbetarkultur, kunskapssyn och kulturarv**
- 22   EN TUNNBINDARES TANKAR. REFERAT AV ETT BILD-
FÖREDRAG
Sven B Ek
- 30   ARBETARHISTORIENS MARGINALER. NÅGRA REFLEKTIONER
ANGÅENDE SVENSK ARBETARHISTORISK FORSKNING
Lars Edgren
- 48   VEMS KULTURARV BLIR KUNSKAP?
Birgitta Skarin Frykman
- 65   ARBETARKULTUR I BRYTNINGSTID. KULTURHISTORIEN, DEN
NYA KULTURHISTORIEN OCH HISTORIEN BORTOM DEN NYA
ARBETARKULTUREN, I DEN SVENSKA ARBETARHISTORISKA
FORSKNINGEN
Stefan Nyzell
- Tema 2. Arbetslivets normer**
- 84   "ARBETETS FRIHET" – VID TRE KONGRESSER 1897
Ulla Wikander
- 106   FRÅN LINGGYMNASTIK TILL STRIDSGYMNASTIK. FYSISK
TRÄNING I SVENSKA ARMÉN UNDER FÖRSTA HÄLFTEN AV
1950-TALET
Johan Dietrichson
- 129   ARBETSTIDENS SYMBOLVÄRDE
Mikael Ottosson och Calle Rosengren
- 142   MODERN ARBETARHISTORIA SOM KULTURARV. OM TAYLORISM,
MÄNSKLIGARE ARBETE OCH MAGER PRODUKTION I
BILINDUSTRIN
Björn Ohlsson
- 162   ANTIDISKRIMINERINGENS DILEMMAN. REPRESENTATIONER I
KOMMUNALARBETAREN 2003-2004
Monika Edgren

Tema 3. Fackföreningsrörelser i tiden

- 190 VARUUTKÖRARE, KONTORISTER OCH BODKNODDAR. OM RIKTIGA ARBETARE OCH VANLIGA ANSTÄLLDA
Jonny Hjelm
- 212 EN AVDELNING MOT MEDLEMMARNAS VILJA. OM TILLKOMSTEN AV LITOGRAFISKA FACKFÖRENINGEN I LUND
Marion Leffler
- 233 EN FÖRLORAD CHANS ELLER OREALISTISKA VISIONER? GLOBALISERING UNDERIFRÅN INOM FABRIKSARBETAREFEDERATIONEN UNDER 1970- OCH 1980-TALEN
Lars Hansson
- 245 FACKLIG INTERNATIONALISM, VÄRLDSSYSTEMTEORI OCH POSTKOLONIALISM. OM ETT PROBLEMFYLLT FACKLIGT UTBYTE MELLAN SVERIGE OCH COLOMBIA
Jonas Sjölander

Tema 4. Arbetare, kapitalism och politik

- 264 SVENSKA EXPLOATÖRER I 1800-TALET SYDAFRIKA. PERSPEKTIV PÅ EUROPEISK IMPERIALISM OCH SVENSK EMIGRATION
Lars Olsson
- 282 ARBETARE ELLER KONSUMENT I FOLKHEMMET?
– EN PARADOXAL HISTORIA
Fredrik Björk
- 299 SOS! – SJÖMÅN I HITLERS TUKTHUS
Martin Estvall
- 312 ARBETSKRAFTSINVANDRARE ELLER KVINNOR? OM LO OCH BRISTEN PÅ ARBETSKRAFT UNDER TIDIG EFTERKRIGSTID
Zeki Yalcin
- 337 FACKLIGT MEDBESTÄMMANDE VID 1900-TALET SLUT. OM AVTAL OCH LAGAR, FACKLIG INTERNATIONALISERING OCH KOMPETENSUTVECKLING INOM PAPPERS
Staffan Stranne
- 354 MEDVERKANDE

Redaktörens förord

Av Victor Lundberg

På Centrum för Arbetarhistoria i Landskrona samlades 26-27 maj 2005 ett femtiotal akademiska forskare från hela Sverige för att delta i konferensen 'Arbetarhistoria i brytningstid'. Förutom historiker deltog även etnologer och ekonom-historiker och bidrog till att konferensen blev en konstruktiv mötesplats för en mängd olika perspektiv på temat *arbetarhistoria* i dess vida och breda bemärkelse. Föreliggande bok präglas av samma perspektivrikedom och dynamik som genomsyrade konferensens olika sessioner, presentationer och diskussioner. Den kan givetvis läsas som en regelrätt akademisk konferensrapport från Centrum för Arbetarhistoria. Men min förhoppning är också att den skall kunna läsas som en öppen och utåtriktad antologi; som ett kraftfullt vittnesmål över den vitalitet och påfallande spännvidd som präglar den arbetarhistoriska forskningen i det unga 2000-talets Sverige.

Av det trettiotal uppsatser ("paper") som presenterades och diskuterades under konferensen föreligger här och nu inte mindre än 18 stycken i bearbetad och redigerad form. Till samtliga författare – Fredrik Björk, Johan Dietrichson, Lars Edgren, Monika Edgren, Sven B Ek, Martin Estvall, Birgitta Skarin Frykman, Lars Hansson, Jonny Hjelm, Marion Leffler, Stefan Nyzell, Björn Ohlsson, Lars Olsson, Mikael Ottosson, Calle Rosengren, Jonas Sjölander, Staffan Stranne, Ulla Wikander och Zeki Yalcin – vill jag som redaktör rikta ett stort och varmt tack för att ni med detta bidrar till att förverkliga denna arbetarhistoriska antologi från Centrum för Arbetarhistoria! Till antologins bredd och djup bidrar i högsta grad även konferensarrangörerna Lars Berggren och Hans Wallengren, som inledningsvis i boken reflekterar över konferens temat "Arbetarhistoria i brytningstid". Redaktörens tacksamhet riktas givetvis även till er! Att denna antologi nu äntligen existerar i sinnevärlden kan *BigBadBooks* i Malmö ta åt

sig en stor ära av. Tack för din arbetsinsats, och för gott samarbete, Fredrik!

Denna antologi *Arbetshistoria i brytningstid* är den första i en planerad serie skrifter från Centrum för Arbetshistoria i Landskrona. Vår ambition med denna skriftserie är att ta ytterligare ett steg i arbetet med att profilera oss som ett nationellt centrum för kvalificerad arbetshistorisk forskning i vid och bred bemärkelse. I detta vårt arbete är akademiens "tredje uppgift" en hörnsten; förutom att bedriva och främja arbetshistorisk utbildning och forskning strävar vi även efter att kommunicera, sprida och förankra kritiska samhällshistoriska perspektiv i vår omgivning. Med denna antologi och kommande skrifter i serien vill vi därmed också försöka stimulera intresse och förståelse för samhällsförändring ur ett kritiskt och historiskt underifrånperspektiv.

Navet i vår verksamhet är den ideella föreningen Centrum för Arbetshistoria som grundades 1998 genom ett samarbetsavtal mellan Lunds universitet, Landskrona kommun och Arbetarrörelsens arkiv i Landskrona. I dagsläget har föreningen ett femtiotal medlemsorganisationer med folkrörelseanknytning och en verksamhet som växer i tre samverkande riktningar: utbildnings- och forskningsverksamhet, arkivverksamhet och utställningsverksamhet. Numera omfattas vi även av ett fördjupat samarbetsavtal mellan Lunds universitet och Landskrona kommun. Sedan 2001 utgår Centrum för Arbetshistorias verksamheter från hjärtat av Landskrona; från den gamla patricievilan Villa Fridhill vid Skolallén.

De 18 uppsatserna i denna antologi är indelade i fyra tematiska underavdelningar. Det första avsnittet *Arbetskultur, kunskapssyn och kulturarv* rör sig mellan 1880-talets Landskrona, där en egensinnig tunnbindare lät sitt politiska engagemang ta sig anmärkningsvärda uttryck, och mer teoretiska och syntetiserande reflektioner kring makt, kunskapsproduktion och vetenskapliga premisser inom den arbetshistoriska forskningen. I det andra temat *Arbetslivets normer* förenas bidragen av ett intresse för att kritiskt skärskåda de föränderliga och genuskodade normsystem som ligger till grund för arbetslivets och

olika yrkesgruppers identiteter, starkt varierande maktutrymmen och sociala status. Det tredje temat *Fackföreningsrörelser i tiden* sträcker sig från det tidiga 1900-talets svenska bodknoddar till globaliserade teleteknikproletärer i det sena 1900-talets Colombia, och handlar om fackliga maktstrategier och deras relation till det omgivande samhällets förändringsprocesser. I det fjärde och avslutande temat *Arbetare, kapitalism och politik* aktualiserar bidragen olika perspektiv på hur människans arbete och konsumtion på flera nivåer omgärdas av vidsträckt maktstrukturer och komplexa maktmekanismer.

I vissa fall skulle uppdelning av bidragen i dessa fyra teman möjligen kunna ifrågasättas; medan en del bidrag utan tvivel skulle kunna falla inom ramarna för flera teman, kanske andra om rättvisan vore fullständig skulle ha tilldelats ett alldeles eget tema. Framförallt är dock denna tematiska indelning gjord med tanke på överskådlighet och läsbarhet. Min förhoppning är att tematiseringen, trots vissa oundvikliga gränfall, bidrar till detta. I grund och botten lyser samtliga bidrag av självständighet och styrka. De aktualiserar perspektiv och komplexiteter som det egentligen är omöjligt att sätta entydiga och begränsande etiketter på. Kategorier är i själva verket ofrånkomligen problematiska.

Inte heller etiketten *arbetarhistoria* är egentligen självklar. Vad innebär *arbetarhistoria*? Vad kännetecknar en forskare som iklätt sig – eller blivit påklädd – identiteten *arbetarhistoriker*? Under landskronakonferensens två dagar lurade dessa principfrågor i vassen vid flera tillfällen. När de diskuterades explicit gick åsikterna isär. I denna antologi aktualiseras frågorna åter i flera av bidragen, kanske allra tydligast i Lars Edgrens essä om arbetarhistoriens marginaler. Men det faktum att intresset för dessa frågor är stort, är i sig också intressant. Ur ett vidare perspektiv är det kanske till och med intressantare än själva svaren på frågorna.

Att *arbetarhistoriens identitet* väcker engagemang signalerar inomvetenskaplig självreflektion, kanske också självkritik, men framförallt *förändring*. Den arbetarhistoriska traditionen, såvida det någonsin har funnits någon enhetlig sådan, verkar nu röra sig i en ny riktning. Dörrar till nya forskningsområden öppnas och den teoretiska inspirationen ser idag annorlunda ut än för 10-15 år sedan. Huruvida detta

kan ses som en "brytningstid" för arbetarhistorisk forskning eller inte, överlämnar jag åt läsaren av denna antologi att själv reflektera över. Frågorna om vad som är, eller inte är, förenligt med (vad som uppfattas som) den arbetarhistoriska identitetens essens, har för mig personligen inga givna eller förutbestämda svar. Identiteter är som bekant ständigt föränderliga.

Innehållet i denna arbetarhistoriska antologi bär hursomhelst tydliga spår av de vidare intellektuella förändringsprocesser som har präglat de senaste decenniernas internationella vetenskapliga kunskapsproduktion och debatter inom humaniora och samhällsvetenskap. Av Lars Berggrens och Hans Wallengrens inledande reflektioner på temat "Arbetarhistoria i brytningstid" framgår att den arbetarhistoriskt inspirerade forskningen, med alla sina rågångar, inriktningar, normer, självklarheter och blinda fläckar, egentligen alltid har varit stadd i förändring och ofta mött nya intellektuella utmaningar. Till icke så liten del kanske dessa utmaningar i grund och botten handlar om flera samverkande frigörelseprocesser som tillsammans manifesterar en successiv och allt kraftfullare uppgörelse med modernitetens alla normativa projekt – med koloniala, etnocentriska och köna(n)de tankestrukturer; med nationalismens oreflektera(n)de vurm för land, hem och historia; med slutna och statiska identitetskategorier; med 'den hårda upplysningens' tro på biologins sociala objektivitet; med idéerna om marknadskapitalismens, framstegets och den materiella utvecklingens helbräddagörelse? En sådan omfattande ontologisk uppgörelse står den arbetarhistoriska forskningen givetvis inte opåverkad av.

För att inte riskera att stelna, är det därför nödvändigt för de arbetarhistoriska identiteterna att fortsätta att vara öppna för förändringar, och möta såväl samhälleliga som vetenskapliga utmaningar med nyfikenhet och uppriktighet. För kunna fortsätta att hävda den arbetarhistoriska forskningens samhällsrelevans, och slå vakt om och utveckla *dess emancipatoriska och samhällskritiska tradition*, blir det därför än viktigare att de arbetarhistoriska perspektiven präglas av dynamik och mångfald. För att arbetarhistoria i vid och bred mening skall kunna fortsätta att erbjuda intellektuella redskap som skapar förståelse för samhället och dess förändring ur olika underifrånperspektiv, behöver därför ännu fler perspektiv tillåtas blomma upp på det arbetarhistoriska forsknings-

fältet. Vare sig skenbara historiemytologier eller postmoderna spöken kan ignoreras ihjäl. "Varje samhälle och *allt* i det samhället behöver sina kritiker".¹

Glädjande nog präglas denna arbetarhistoriska antologi av just detta; intellektuell öppenhet, samhällskritisk relevans och perspektivrik spännvidd och mångfald. De olika bidragen förenas av ett intresse för att öppet och kritiskt granska olika uttryck för grundläggande sociala konflikter i samhällshistorien. De maktkritiska, genusanalytiska och postkoloniala perspektiven löper som en röd tråd genom antologin. Det intresse för *makt* och *motstånd*, som Lars Edgren i sin essä pekar ut som den arbetarhistoriska pudelns kärna, kommer här till uttryck genom *kritiska konfliktperspektiv*; perspektiv som tar sambandet mellan *makt* och *kunskap* på allvar; perspektiv som kan ta Ania Loomba på orden: "Kunskap är aldrig oskyldig utan alltid djupt förbunden med maktens mekanismer".² Att år 2007 vara redaktör för en sådan antologi är lika hoppingivande som ärofullt.

🔗 Bild 1 🔗

Några av deltagarna i konferensen 'Arbetarhistoria i brytningstid' i samspråk över en stärkande kopp kaffe.

Noter

- 1 Admir Skodo, "Sambälle, subjekt, kritik: föresatser", i *Forum för teoretiska interventioner*, 2006:1, s 10 (kursiv i original).
- 2 Ania Loomba, *Kolonialism/Postkolonialism. En introduktion till ett forskningsfält*, Stockholm 2005, s 59.

Arbetarhistoria i brytningstid

Av Lars Berggren och Hans Wallengren

Detta var en konferens på temat "Arbetarhistoria i brytningstid". Frågan är vad vi egentligen skall mena med begreppet *brytningstid*? I introduktionen till boken *Turning Points in Historiography* reflekterar Q Edward Wang och George Iggers över ett närbesläktat begrepp, nämligen *vändpunkt*. Författarna menar att detta är en metafor som används för att identifiera en avgörande händelse – eller en serie händelser – i historien. Det är genom den retrospektiva tillbakablicken som man kan få syn på vändpunkten, eftersom det då är möjligt att avgöra att den betytt mycket för att påverka framtiden. Sådana vändpunkter kan naturligtvis identifieras på olika nivåer, från livshistoria till samhällshistoria eller rent av global historia.¹

En sådan vändpunkt har 1968 som brytår. I sin översikt över den europeiska historiografin, *Historiography in the Twentieth Century*, skriver George Iggers att 1960-talet kan betraktas som en vändpunkt, då medvetandet om en kris för det moderna samhället och den moderna kulturen kom upp till ytan. Då började människor inse vilka villkor andra världskriget hade skapat, bland annat avkoloniseringen, och att tredje världens folk också hade en historia. På så sätt relativiserades västvärlden, och utvecklingsoptimismen ifrågasattes utifrån civilisationskritisk utgångspunkt. Härigenom skapades också på sikt en grundval för en kritik av den stora berättelsen, *the Grand Narrative*.²

Eric Hobsbawm framhåller i sin självbiografi att en långvarig uppgörelse med en traditionell, politisk historieforskning hade krönts med framgång mot slutet av 1960-talet. Historiematerialistiska perspektiv hade ofta varit vägledande, men han nämner också Braudels syntes om Medelhavet som en viktig inspirationskälla. Med hänvisning till Lawrence Stone skriver han dock att det också skedde en förändring i

en annan riktning kring år 1970:

There was a shift away from historical models or 'the large *why* questions', a shift from 'the analytical to the descriptive mode, from economic and social structure to culture, from recovering fact to recovering feeling, from telescope to microscope...³

Just kring 1970 hade Hobsbawm i en berömd artikel argumenterat för att socialhistoria inte kunde bli en egen specialitet inom historievetsenskapen eftersom de sociala aspekterna inte kan isoleras från andra aspekter, till exempel ekonomiska eller idémässiga. Socialhistoria måste därför bli *samhällshistoria*. Detta innebär dock inte att man som enskild historiker kan eller måste skriva om allt. Snarare handlar det om att välja ut en särskild relation eller ett komplex av relationer som betraktas som centrala och att gruppera övriga fenomen kring dessa.⁴

Det synsätt som Hobsbawm presenterade fick betydelse för den omfattande arbetarhistoriska forskning som påbörjades i Sverige under 1970- och 1980-talen och som fortsatte under 1990-talet. I sin avhandling från 1980 om barnarbete hänvisar Lars Olsson explicit till Hobsbawm och formulerar uppgiften att skriva samhällshistoria.⁵ Några år tidigare hade Olsson kraftfullt pläderat för en sådan inriktning i en teoretisk artikel om historiska helhetsanalyser i *Scandia*.⁶ Argument för sådana kunde också hämtas från en annan viktig inspirationskälla för den arbetarhistoriska forskningen, E P Thompsons *The Making of the English Working Class*.⁷ Men även den svenske historikern Per Nyström citerades flitigt, och inte minst hans ord om att vi inte får glömma människorna i historien kom ofta till användning:

Det finns inget som en historiker glömmer så lätt som att konkreta människor ingående i konkreta samhällsformationer är det centrala i historien.⁸

Att mycket av arbetarhistorien under 1970- och 1980-talen producerades i efterdyningarna av den allmänna vänstervågen och radikaleringen inom universiteten, innebar överhuvudtaget att historiematerialistiskt inspirerade teorier och forskningsansatser kom att få en dominerande ställning också inom den arbetarhistoriska forskningen. Perioden var på det hela taget mycket fruktbar och vital, även om det ibland fanns en tendens att överbetona produktionen och produktionsfären, vilket bland annat påpekades i en debattartikel av Marion Leffler och Hans

Wallengren i *Historisk tidskrift* från 1991. Den reproduktiva sfären och fenomen som exempelvis arbetarkultur hamnade ofta i bakvattnet.⁹ I en artikel som publicerades 1991 gör Lars Edgren och Lars Olsson en översikt över det arbetarhistoriska forskningsfältet i Sverige. Författarna redogör för den nya arbetarhistoriska forskningens framväxt och utveckling sedan 1970-talet. Framställningen ordnas under följande illustrativa rubriker: a) Före industrialiseringen; b) Arbetsprocessen och Bravermandebatten; c) Maktrelationer och den fackliga utvecklingen; d) Arbetsdelningen mellan kvinnor och män; e) Arbetsmiljön; f) Från bråkighet till skötsamhet – kulturella perspektiv.¹⁰ Den arbetarhistoriska forskningen var således mycket produktiv, och den levererade nya samhällshistoriska perspektiv på bland annat arbete, arbetsmarknad och sociala förhållanden.

Redan tidigt var det viktigt för de svenska arbetarhistorikerna att förankra forskningen hos de grupper den handlade om. Det arbetshistoriska seminariet i Lund är ett bra exempel på detta. Här skapades ett spännande möte mellan akademiska historiker och gräv-där-du-står-forskare, och i samma anda bildades forskningscirklar bland typografer, lantarbetare, metallarbetare, industritjänstemän och många andra grupper.

På en konferens om *The State of Labour and Working Class History in Europe* i Amsterdam 1997 diskuterade Jürgen Kocka frågan om den arbetarhistoriska forskningen befann sig i en kris. En bakgrund var utan tvekan de politiska omvälvningarna i Europa sedan slutet av 1980-talet och de omorienteringar som kännetecknat den historiska forskningen under ett antal år. Kocka identifierade tre aktuella *utmaningar* mot det arbetarhistoriska forskningsfältet. Den första av dessa kommer från *genushistoriker*, den andra från den *”lingvistiska vändningen”* och den tredje från historiker som vill återinföra en *politisk dimension* i socialhistorien. Kockas punkter kan tas som utgångspunkt för en diskussion om vissa problem i forskningsfältet.¹¹

Kocka skriver att klassbegreppet på ett fruktbart sätt utmanats genom de perspektiv och den kritik som förts fram av genushistorikerna. Hur skall man, frågar han, bedöma klasspositionen för de kvinnor och män som inte permanent är aktiva i arbetslivet? Ett annat viktigt

problemkomplex är förhållandet mellan lönearbete och hushåll. Kvinnornas betydelse i klassformeringen har enligt Kocka i alltför liten utsträckning beaktats när det gäller arbetarklassen. Kocka nämner särskilt betydelsen av sociala nätverk, släktskapsförbindelser, grannskap med mera. Vidare har genusforskningen visat på arbetarrörelsen som en manlig rörelse, vilket är tydligt såväl när det gäller program och målsättningar som kultur och arbetssätt.¹²

Det är uppenbart att detta även är relevant för en diskussion av den svenska arbetarhistoriska forskningen. Flera forskare inom det arbetarhistoriska fältet började tidigt definiera sig först som kvinnohistoriker och sedan som genushistoriker. Därigenom har de tagit fasta på Joan Scotts och andras diskussion om arbetarklassen som en manlig konstruktion och försökt synliggöra kvinnornas kultur och kampformer.¹³ Flera historiker har också framhållit att fackföreningarna genom att utestänga kvinnor eller ställa villkor för kvinnornas deltagande i själva verket har upprätthållit och reproducerat familjeförsörjari-dealet.¹⁴ Inger Humlesjö har även understrukit att forskningens fokusering på arbetslivet inneburit att andra sfärer – till exempel familjelivets – inte uppmärksammats i tillräcklig utsträckning. Därmed har bilden av mannen som familjeförsörjare varit den underförstådda norm som forskningen byggts upp kring. Försök att träda bort från arbetslivet genom att undersöka arbetarklassens kultur har enligt Humlesjö inte inneburit att denna grundläggande mansdominans problematiserats på något mera genomgripande sätt.¹⁵

Den andra utmaningen representeras, enligt Kocka, av den "lingvistiska vändningen".¹⁶ En av de första som på brittisk mark började göra upp med den rådande socialhistoriska forskningstraditionen var Gareth Stedman Jones, som skrev en omvärdering av chartismen i mitten av 1980-talet. Stedman Jones poäng är att begreppet klass först fick sin mening genom chartisternas politiska språkbruk, och att man alltså inte enkelt kan se denna rörelse som ett uttryck för en redan formerad klass. Klassernas språk måste därför, enligt Jones, förstås och förklaras utifrån sitt politiska sammanhang. Klassmedvetandet kan inte enkelt härledas ur erfarenheten utan är ett uttryck för ett av flera sätt att organisera en förståelse av erfarenheten genom språket.¹⁷ I sin bok *Visions of the people*, först utkommen 1991, har Patrick Joyce ifrågasatt den betydelse som socialhistoriker har tillmätt klassbegreppet. Joyce poäng är att klass var ett av många olika sätt att betrakta tillvaron. Det är inte självklart att engelska arbetare i första hand beskrev

och betraktade sig som tillhörande arbetarklassen. Joyce ställer således på detta sätt komplexiteten i förgrunden, och framhåller att det finns olika uppfattningar om den sociala ordningen inom skilda sfärer av människornas liv.¹⁸

Kocka är särskilt kritisk mot den mest radikala varianten av den poststrukturalistiska, lingvistiska vändningen som han menar hamnar i idealistisk reduktionism:

They dismiss the relationship between language and non-linguistic dimensions of historical reality as either illegitimate or pointless, narrow past reality down to texts, regard only the reconstruction of discourses as possible and worthwhile, and recommend the study of concepts and their meanings only in relation to other concepts and meanings and not in relation to external references. From this standpoint classes appear merely in their linguistic form, as products of discourses, in the medium of language, but not as composites of experiences, interests and structures.¹⁹

Kocka menar dock att dessa historiker har visat på betydelsen av att studera till exempel arbetarrörelsens språk och diskurser och att dessa inte på något enkelt sätt reflekterar underliggande strukturer och erfarenheter. Tvärtom bidrar den lingvistiska kommunikationen till att upprätthålla maktstrukturer. Kocka hänvisar till Asa Briggs och Reinhart Koselleck, som tidigt arbetat med begreppshistoria, men menar att det i den nya diskussionen kan ges impulser att gå vidare när det gäller att analysera begrepp, symboler och diskurser. Härigenom kan man också på ett bättre sätt förstå hur arbetare tolkade sin situation, vad som gjorde att de räknade sig till arbetarklassen och hur de orienterade sig i förhållande till andra klasser och skikt.

Kockas tredje punkt handlar om politiken. Han hänvisar särskilt till en artikel av Geoff Eley och Keith Neld. De ställer sig kritiska till att socialhistoria håller politiken utanför. Kocka exemplifierar med mikrohistoriska studier, där det finns en tendens att bortse från de övergripande strukturerna, bland annat politiken. Han nämner dessutom storskaliga studier av klassformering som tar sin utgångspunkt i arbetslivet och levnadsomständigheter, men som först i sista hand tar in en politisk dimension. Denna betraktas därför snarast som en konsekvens av ekonomiska, sociala och kulturella förhållanden. Kocka pläderar för att politiska institutioner och förhållanden måste studeras i relation till ekonomiska, sociala och kulturella och inte isolerat. Där-

med måste också till exempel den politiska agitationen och de politiska målsättningarna åter få en plats i en diskussion om klassformeringen.

Kritik har under senare år också riktats mot vad man uppfattat som teleologiska tendenser i tolkningsramarna. Den brittiska historikern Mary Hilson har påtalat detta när det gäller den svenska forskningen:

Different forms of labour protest, whether localized, spontaneous, or even violent, are seen as a phase in the transition towards modern trade unionism, where well-organized campaigns to secure collective bargaining are central.²⁰

En liknande kritik har också – från andra utgångspunkter – formulerats av Mats Greiff, som i en undersökning av de kvinnliga linnearbeterskornas situation i Ulster pekar på att de kunde utveckla en kollektiv kamp utan att vara organiserade.²¹ Därmed aktualiseras återigen de berömda raderna av E P Thompson i förordet till *The Making of the English Working Class*, där han kritiserar den så kallade "Pilgrims Progress"-ortodoxin, som tenderar att betrakta historien i segrarnas perspektiv: "The blind alleys, the lost causes, and the losers themselves are forgotten."²² En väg ur detta formuleras av den danske historikern Claus Bryld, som är en av dem som under senare år betraktat arbetarrörelsens historia ur ett förmedlingsperspektiv:

Arbejderbevaægelsen har brug for en historie, hvor forskellige, alternative perspektiver er tilladt, og hvor divergerende erfaringer og tolkninger bliver erkendt. Og den har også brug for en historie, hvor eksistentielle, moralske og kulturelle spørgsmål kan tages op. Den må naturligvis endvidere have et klart universalistisk præg og en ubetinget international horisont. En historieskrivning, som bygger på den insigt, at menneskene og de organisationer, de skaber, altid har haft – og altid har – alternative veje at gå.²³

I en artikel i *Journal of Social History* har Jürgen Kocka gjort en mera uppdaterad reflektion över socialhistoria i allmänhet. Han konstaterar att socialhistoria redan genomgått en period av nedgång. Trots detta har forskningsinriktningen berikats och utmanats, inte minst genom vad han kallar den konstruktivistiska vändningen. Han nämner också i likhet med sin tidigare text utmaningen från kvinno- och genushistoria. Dessa utmaningar har kommit såväl inifrån socialhistoria som utifrån, men de har lett till viktiga förändringar. Bland annat skriver

Kocka att socialhistoriker

have learned to analyze the manifold relations between different dimensions of social inequality, especially class, gender and ethnicity, but also age.

Han menar vidare här också att de tagit fasta på språkets betydelse och

are more aware nowadays of the 'constructed' character of their objects, constructed by semantic, social and political acts of contemporaries as well as by the categories of the researcher.²⁴

Det kan mycket väl komma en renässans för socialhistoria – vi kanske står inför en socialhistorisk vändning – men det blir i så fall en annorlunda socialhistoria:

Rather it will be a social history after the linguistic turn. It will have to incorporate ingredients from political and cultural history, analyze social phenomena as constructed, combine structure, agency and perception. Maybe it will be a history of practice.²⁵

Kocka skriver att en av de stora utmaningarna idag hänger samman med globalisering och internationalisering. Liksom politisk historia ofta varit begränsad till de nationella ramarna har socialhistoriska studier ofta fokuserats på lokalsamhällen. Försök att skriva världshistoria, global historia etcetera, innebär nya utmaningar – men också möjligheter – för socialhistoria.²⁶

I allt väsentligt är Kockas resonemang tillämpliga på det arbetarhistoriska fältet. Dagens arbetsliv är inne i en förändringsprocess som kan te sig svårgripbar. Nya principer för företagsledning och arbetsorganisation påstås innebära en brytning med taylorismen. Ett historiskt perspektiv kan bidra till att kasta ljus över dessa förändringar och att identifiera viktiga forskningsuppgifter. Den nya situationen innebär en ny internationell arbetsdelning, som ofta bygger på att tayloriserade arbetsuppgifter flyttats till andra länder. Internationell arbetsfördelning är inget nytt, men den nya globaliserade ekonomin har i stor utsträckning förändrat formerna för denna. Därmed har

också fackföreningarna tvingats omdefiniera sina strategier och möts av nya utmaningar på bland annat arbetsrättens område.²⁷ Ett utbyggt internationellt samarbete blir därför också nödvändigt, vilket riktar sökarljuset på tidigare samarbetsformer inom den internationella arbetarrörelsen. I allt detta ligger utan tvekan en utmaning för forskningen. Jürgen Kocka skriver i sin första artikel att *arbetets historia* kanske åter kommer att få en ökad betydelse

in a broadly comparative way, with respect to the question of how different societies have distributed work, how they invented work, and how they defined the relation between work and non-work.²⁸

Däriigenom bör också, tillägger Kocka, breda komparationer göras, där även världen utanför Europa förs in i diskussionen.

Världen utanför Europa bör alltså få leta sig in i den arbetarhistoriska forskningen på ett annat sätt, nämligen som frågor i anslutning till invandring, rasism och etniska relationer i de rika i-länderna. Att på olika sätt anknyta till den sedan 1980-talet starkt växande IMER-forskningen ser vi avslutningsvis som en fjärde utmaning för arbetarhistorien. England, med sina koloniala traditioner och en tidig utom-europeisk invandring, har här länge varit föregångslandet. I takt med att även Sverige förvandlats till ett mångkulturellt samhälle, med en etniskt segmenterad arbetsmarknad och tendenser till främlingsfientlighet, har intresset för dessa frågor vuxit enormt inom samhällsforskningen. Flera problemområden som vetter mot det arbetarhistoriska forskningsfältet har öppnats upp, men det mesta befinner sig alltså bara i sin linda. Några sådana problemområden utgörs av forskning om arbetarrörelsens roll vid reproduktionen av rasistiska idéer och diskurser, om olika former av exkluderingsprocesser på arbetsmarknaden eller forskning som belyser vilken roll främlingsfientliga diskurser spelat inom arbetarklassen och hur de kan relateras till makt och maktrelationer i det kapitalistiska samhället. Hit hör också olika former av postmodernt inspirerad intersektionalitetsforskning fotad i kategorierna klass, genus, etnicitet och generation.²⁹ Konferensens tematik "Arbetarhistoria i brytningstid" ställer med andra ord många frågor. Svaren måste vi söka i olika riktningar, på olika nivåer och med olika utgångspunkter.

Noter

- 1 Q Edward Wang och George G Iggers, *Turning Points in Historiography. A Cross Cultural Perspective*, Rochester 2001, s 1f.
- 2 George G Iggers, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hannover och London 1997, s 6ff.
- 3 Eric Hobsbawm, *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, London 2002, s 296.
- 4 Eric Hobsbawm, "From Social History to the History of Society", i Eric Hobsbawm, *On History*, London 1999, s 94ff. I denna utgåva beklagar Hobsbawm att han inte nämnde något om kvinnohistoria i sin artikel från 1970.
- 5 Lars Olsson, *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet*, Stockholm 1980, s 9ff.
- 6 Lars Olsson, "Historiska helhetsanalyser och sociala förändringar," i *Scandia*, 1976:1, s 139ff.
- 7 Edward P Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963.
- 8 Per Nyström, "Problem i svensk socialhistoria. Några anteckningar," (1934), i Per Nyström, *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen. Artiklar i urval 1927–1983*, Stockholm 1983, s 71.
- 9 Marion Leffler och Hans Wallengren, "Vad bör arbetslivsforskningen vara?", i *Historisk tidskrift*, 1991:3. *Arbetshistoria i brytningstid*
- 10 Lars Edgren och Lars Olsson, "Arbetare och arbetsliv. Svensk arbetarhistorisk forskning", i Klaus Misgeld och Klas Åmark (red), *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige*, Stockholm 1991, s 8f.
- 11 Jürgen Kocka, "New Trends in Labour Movement Historiography. A German Perspective", i *International Review of Social History*, 1997:1.
- 12 Kocka 1997.
- 13 Joan W Scott, *Gender and the Politics of History*, New York 1988.
- 14 Inger Humlesjö, "Manlighetskonstruktion i arbetarhistoria och fackföreningar", i *Häftan för kritiska studier*, 1998:3; Mats Greiff, "Att synliggöra det som osynliggjorts. Nya perspektiv inom ett ämne. Exemplet kvinnor, genus och historia", i *Teori och praktik*, 2001:4, s 109.
- 15 Humlesjö 1998, s 5.
- 16 Kocka 1997.
- 17 Gareth Stedman Jones, "Rethinking Chartism", i *Languages of Class. Studies in English Working Class History 1832–1982*, Cambridge 1983, s 90–178, särskilt s 101f.
- 18 Patrick Joyce, *Visions of the People. Industrial England and the Question of Class, 1848–1914*, Cambridge 1994.
- 19 Kocka 1997, s 72.
- 20 Mary Hilson, "Labour Politics in a Naval Dockyard. The Case of Karlskrona, Sweden, c 1880–1925", i *International Review of Social History* 46:3, 2001:3, s 362. Hilsons kritik drabbar bl a min avhandling.
- 21 Mats Greiff, *Kvinnorna marscherade*

- demonstrativt iväg. *Strejker och facklig organisering bland kvinnliga textilarbetare i Ulster 1870–1914*, Vallösa 1996, s 81ff.
- 22 Thompson 1963, s 12.
- 23 Claus Bryld, "Arbejderhistorien og erindringspolitik i Sverige og Danmark", i *Arbetarhistoria*, 2002:3–4, s 29.
- 24 Jürgen Kocka, "Losses, Gains and Opportunities. Social History Today", i *Journal of Social History*, 37:1, 2003, s 25.
- 25 Kocka 2003, s 26.
- 26 Kocka 2003, s 27. Se även Immanuel Wallerstein, *World-systems analysis. An introduction*, Durham 2004.
- 27 Lars Ekdahl sammanfattar denna problematik i Lars Ekdahl och Lars Olsson, *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsutveckling*, Stockholm 2002, s 179ff.
- 28 Kocka 1997, s 78. För en intressant diskussion om begreppet arbete, se Bo Stråth, "The Concept of Work in the Construction of Community", i Bo Stråth (ed), *After Full Employment. European Discourses on Work and Flexibility*, Bruxelles 2000. Som ett exempel på en avhandling som diskuterar arbete i en icke-europeisk kontext, se Anna Lindberg, *Experience and Identity. A historical account of Class, Caste and Gender among the Cashew Workers of Kerala 1930–2000*, Lund 2001.
- 29 Se t ex Zeki Yalcin, "LO och invandrarna", i *Invandrar rapport* 2007:25; Björn Horgby, *Dom där. Främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890-1960*, Stockholm 1996; Diana Mulinari, "Om det behövs blir vi uppkäftiga", i Paulina de los Reyes m fl (red), *Maktens (o)lika förklädnader*, Stockholm 2005; Anders Neergaard, "Fackföreningsrörelsen i ett rasifierat samhälle", i Paulina de los Reyes m fl (red), *Maktens (o)lika förklädnader*, Stockholm 2005; Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, Stockholm 2006; Jesper Johansson, "Så gör vi inte här i Sverige. Vi brukar göra så här". *Retorik och praktik i LO:s invandrarpolitik 1945-1981*, Växjö 2007.

Tema 1. Arbetarkultur, kunskapssyn och kulturarv

En tunnbindares tankar

Referat av ett bildföredrag

Av Sven B Ek¹

När han dog stod det inget särskilt om honom i tidningen. Hans liv sammanfattades till 84 år, 6 månader och 5 dagar. Bouppteckningen efter honom har inte heller så mycket att berätta. Han efterlämnade böcker till ett värde av 5 kronor. Kanske var det inte så litet det året – 1928.

Långt senare – på 1970-talet – fanns det emellertid en del som hade minnesbilder av honom. Han hade haft skägg, han tyckte mycket om barn, han hade haft en koloni och i den hade han rörliga figurer som drevs av vatten och var barnens förtjusning. Han hade också målat många tavlor. Det finns en uppgift om att han skulle ha ritat och sålt bilder från södra stambanans invigning år 1856. Då var han 13 år.

Den här mannen hette Carl Fredrik Hägg och han levde en stor del av sitt liv i Landskrona, nämligen mellan 1880 och 1928 då han dog. Han verkade där som tunnbindarförman på Sockerbruket. Han har efterlämnat en målning där man ser honom träda in i verkstaden, rakryggad och med en hållning som kan beskrivas som aristokratisk.

Carl Fredrik Hägg har lämnat efter sig ett dokument som saknar motstycke i den svenska arbetarklassens historia. Året 1887 ritade, målade och beskrev han nämligen den dagens "Polletik" eller "Det föräldrade samhällets slingerbukter" som han kallade sitt manuskript. Det består av 45 bilder och dikter. Det behandlar tidens orättvisor och har karaktären av en social indignations- och anklagelseskrift. Dikterna är intressanta mer genom sitt innehåll än sin form. Bilderna är gjorda av en god, självlärd amatör med satirisk skarpsyn.

Carl Fredrik Hägg var född på landsbygden. Den verklighet han upplevde där glömde han inte. Där fanns rika och omänskliga bönder

och gamla fattighjon som auktionerades ut till bönderna. En sådan auktion har han skildrat på ett gripande sätt. I dikten talar den välmående bonden genom Hägg:

🔒 Bild 1 🔒

Här är två gamla sata som sig ej föda kan,
så fly förbannat lata så kvinna liksom man,
Derföre de två, sälja vi må, medan än de kunna gå,
Ty något fett der finnes som ej är att försmå.

Där fanns också den kyrka och det självgoda prästerskap som Hägg tycks ha hatat mer än något annat. På hans bilder är prästerna pösande, ja de ter sig som om de var i ett långt framskridet havandeskap. Jag väljer ett citat bland de många möjliga som uttrycker Häggs uppfattning om prästerskapet. Här är det prästen som talar:

🔒 Bild 2 🔒

En tunnbindares tankar

Var det ej för att man fick uppbära, sin lilla lön,
jag gåfve fan i hela denna lära med sång och bön.
Jag har ju bankat på hvarje själ,
jag har predikat så djefla väl.

I Häggs ögon var prästerna inte bara ohederliga skrymtare de var därtill det orättvisa samhällets främsta försvarare genom sin indoktrinering av småfolket. Menigheten – bönder och småfolk – framställs som förfäat underdåniga.

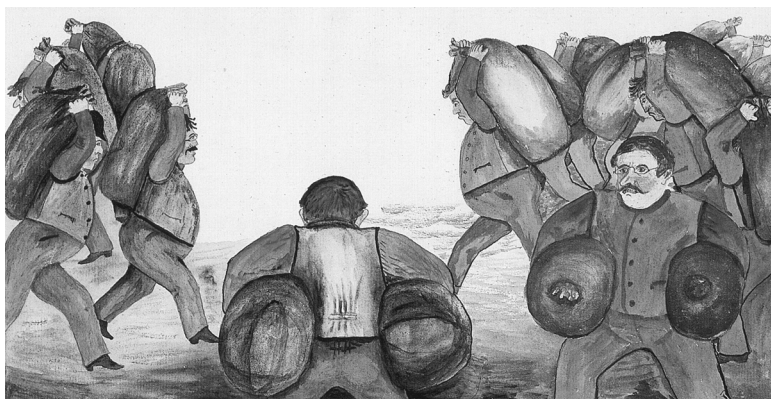
Året 1887 befann sig Hägg i Landskrona stad. Det året fick fattigvården dela ut många brödkakor till behövande. Det året satsade staden i sin godhet också på nödhjälpsarbeten. Tom stadens fullmäktige fick erkänna att den dåliga tiden för många människor inte var beroende av deras lärtja utan av faktisk arbetsbrist. Men Hägg kunde också se att dåligt avlönade gatuarbeten och gatstenslagning gick utmärkt väl att förena med borgerskapets och militärens pampiga baler och soiréer. Landsbygden upprepades i staden vad gällde de sociala orättvisorna. Verkligheten i staden gav fortsatt näring åt den sociala indignation Hägg förde med sig från landsbygden.

Politiskt anses året 1887 vara ett märkesår i svensk historia. Då förtydligades de ekonomiska intressekonflikterna inom de ledande klasserna. Orsaken var ett lagförslag att införa tullavgift på bland annat importerad spannmål. På den ena sidan i den häftiga strid som uppstod i riksdag och massmedia stod de stora svenska spannmålsproducenterna och på den andra de frihandelsvänliga krafterna i det samhälle som nu var på väg från agrarkapitalismen till industrikapitalismen. En betydande fattigbefolkning skulle få betala ett högre brödspris. De tilltänkta spannmålstullarna kom därför att kallas "svälttull" av många svenskar.

När tunnbindarmästare Hägg i Landskrona bestämmer sig för att granska det orättvisa svenska samhället tar han sin avstamp just i tullfrågan och striden i riksdagen mellan tullvänner och frihandelsvänliga. Han följer kampen kronologiskt. Här möter vi i akvarellerna tullvänner som får en halvmeter lång näsa när röstningen går dem emot, här får vi se hur arbetarna i Södertälje har samlats vid stationen för att ta emot sin tullvänliga riksdagsman med en skottkärra, lämplig att forsla honom i. Där finns också de frihandelsvänliga som dansar i munter

och övergödd armkrok när de trott sig ha vunnit riksdagsstriden. Men vi kan också se dem samla på sig spannmålsförråd inför ett hotande införande av spannmålstull. Hägg återger de hamstrande frihandlarna i en utmärkt akvarell, sprängfylld av aktion. Släpande på tunga spannmålssäckar rusar frihandlarna hit och dit:

🐿 Bild 3 🐿

Texten under bilden säger egentligen allt om Häggs syn på överklassen. Det heter:

De frihandelsvänliga spannemålshandlarne under den tid då tullfrågan syntes gå igenom vid riksdagen 1887, huru de äfflas med sina spannemålssäckar, för att importera så mycket spannemål de kunde under det den var billig, för att sedan tullskyddet blifvit infört, taga för den efter hvad tulltaxan bestämde. Härigenom visas det ruttna uti samhälls lagarne hvilka gifva tillåtelse att på dylikt sätt stjåla penningar ifrån sina fattige medmenniskor.

Frihandlarna var i Häggs ögon kanske mindre orättvisa än tullvännerna men egentligen var de av samma skrot och korn. Häggs folk var de definitivt inte. Hägg identifierade sig med arbetarklassen. Kanske skulle man tillägga arbetarklassen inte som den var utan som den borde vara. Arbetarklassen som den personifierades av den halte skräddaren August Palm.

Häggs manuskript är i stort sett en krönika över det första halvåret

1887. De flesta händelser han tagit fasta på kunde man under den tiden läsa om i Palms *Social-Demokraten*. Palm och *Social-Demokraten* var den sanningskälla Hägg tyckte man borde ösa ur även om det är helt klart att Hägg läste många andra tidningar också och bildade sig en bestämd uppfattning om dem. Jag tror inte att man av detta ska tro att Hägg var en eftersägare av Palm, snarare såg han nog Palm som en meningsfrände med en likartad bakgrund och världssyn, fast med en personlig erfarenhet som skilde sig avsevärt mellan den engagerade agitatorns ute i det konfliktfyllda samhället och den mer konsnärlige betraktaren i hans rum.

♀ Bild 4 ♀

Jag liknade Carl Fredrik Häggs manuskript vid en tidskrönika men detta är bara delvis riktigt. Här finns tidsfästa händelser i riksdagen, här finns magnifika demonstrationsbilder från bestämda platser och tidpunkter men manuskriptet rymmer också många bilder och dikter som inte kan förknippas med en viss dag. De är avspeglningar av Häggs uppfattning om tiden och den borgerliga tidsandan. Bilder av hur borgerligheten ägnar sitt liv åt att äta, promenera och uppträda allmänt förljuget. I en dikt om "Dräggen eller samhällets bottensats" går Hägg till ett frontalangrepp mot det borgerliga samhället. I dikten heter det bland annat:

Denna dräggen är en vämjelig vara, som behöfvdes att snart rensas
bort, denna bottensats den tjocka, som i mängd och stora flocka, är
till hinder för redbart folk, gäser upp och luktar illa, och dess glans

blott en synvilla, många bländas af skenfagert prål.

Desse tro att de äro upplysta, sivilicerade äfven också, sjelf de tro sig ofelbara, högfärd rider som en mara detta lata och sömniga pack, de sig tycka vara, stora, de både supa, stjal och hora, göra mer ondt än omtalas kan.

Hägg riktar också en förkrossande kritik mot den borgerliga bildningen liksom mot storböndernas efterapande av borgerskapets stilideal. Motbilden är arbetarklassens klara självsyn som Hägg vill frammana.

Häggs manus med sina estetiskt ofullgångna men innehållsmässigt rika dikter är en enda sammanhängande moralitet, en social kritik av tidens borgerligt behärskade samhälle. Sammanhängande därför att varje dikt hör ihop med de andra ifråga om värderingar och domslut. De inledande dikterna om tullomröstningen i riksdagen handlar inte egentligen så mycket om riksdagsstriden. Dikterna är betraktelser om orättvisa lagar, om armod och socialt förtryck, om självgodhet och översitteri och om allt annat som Hägg kallade "det föräldrade samhällets slingerbukter". Inom arbetarklassen fanns det en kärna av arbetssamhet och styrka, i de andra klasserna tillgjordhet, lättja och parasitering.

Det är nu inte så att jag tycker att Carl Fredrik Hägg var en banal och tråkig moralist. Han var en samhällskritiker med specifik socialmoralisk ideologi som skilde sig mycket från de härskande klassernas. Mycket av det han invände mot skulle kunna framföras än idag, inte minst om man byter ut prästerskap mot andra yrkesgrupper som idag har kultstatus. Men var Hägg egentligen socialist som han själv menade. Var ens hans framhållne August Palm socialist. Redan Hjalmar Branting gav ett svar på frågan. Det finns två huvudformer av socialismen, den där samhället övertar produktionsmedlen och där vi i Sverige väl kom närmast den formen av socialism under en borgerlig regering med varvskris – den vid slutet av 1970-talet och början av 1980-talet – och den form som närmast står för humanitet, mat och rättvisa. I mycket är detta det samma som social liberalism. Socialismen var för Hägg inte ett ekonomiskt system, lika litet som det var det för August Palm. Det handlade om jordnära mänsklighet som inte kunde komma ovanifrån utan måste utarbetas av arbetarklassen själv. Givetvis var detta en befogad åsikt; också om man söker rättvisa och demokrati ter den sig olika från skilda utsiktspunkter.

När jag för mer än två decennier sedan gav mig i kast med ut-

tolkningen av Häggs manus var det i den glada förvissningen om att jag här hade funnit en tidig socialistisk bekännelseskraft. Jag har blivit mer tvehågsen men har å andra sidan lärt mig mer om hur försiktig, tids- och klassmedveten man måste vara när man behandlar centrala begrepp.

Så återstår en annan fråga. Fanns Carl Fredrik Hägg? Eller var han en tidsanda? Att han fanns som en ganska duktig naivistisk bildkonstnär är obestridligt liksom att han hade ambitionen att skriva dikter. På så vis framstår han som en ovanlig individ för sin tid och klass. Men de tankar han framförde som i så mycket överensstämde med August Palms och tidningen *Social-Demokratens* var de verkligen hans? Det var de givetvis. De tankar han framförde var inte de vanligaste i tidens samhälle. De var sådana som var obekväma och mötte stort motstånd både i samhället i stort och inom en ännu osäker arbetarklass. Det handlade alltså om individens inoportuna val av moraliska ställningstaganden. Det var åsikter som grundade sig på många egna erfarenheter och bearbetningar av verkligheten. Man kan säga att tunnbindaren i Landskrona år 1887 lämnade efter sig ett dokument i bild och dikt över hur en reflekterande människa inom arbetarklassen kunde uppleva tiden och hur Hägg själv gjorde det.

Noter

- 1 Denna artikel bygger på ett bildföreläsning som hölls på konferensen 'Arbetshistoria i brytningstid'. Det har tidigare publicerats i form av: Sven B Ek, "En tunnbindares världsbild", i Kerstin Norén (red), *Vad menar dom egentligen? Från bondejargong till forskarretorik*, Humanistdag-boken nr 10, Göteborg 1997.

Arbetarhistoriens marginaler

Några reflektioner angående svensk arbetarhistorisk forskning

Av Lars Edgren¹

Titeln på denna essä, "Arbetarhistoriens marginaler", alluderar på titeln till en av Jaques Derridas böcker, *Filosofins marginaler*. Detta skall emellertid inte tas alltför allvarligt. Tanken är inte att tillämpa en derridask dekonstruktion på den svenska arbetarhistoriska forskningen. Istället är det just titeln som jag finner lockande. Jag tolkar den som ett uttryck för viljan att ta fram det som i vanliga fall är marginellt, det som annars brukar tryckas undan, glömmas bort eller helt enkelt *marginaliseras*. Förmodligen fungerar alla forskningsfält så; några problem, teorier och metoder framstår som fältets centrala, andra tillmäts mindre vikt och får mindre tyngd. Så måste ett fält avgränsas; utan gräns inget territorium. Men faran är att man glömmet bort att det är i gränslandet som dynamiken uppstår, det är här möjligheten till förnyelse finns. Det är denna marginalens eller gränslandets dynamik jag vill lyfta fram.

Charles Tilly hävdade 1985 att arbetarhistorias centrum befann sig i spänningsfältet mellan två huvudområden, å ena sidan utvecklingen av nationella arbetarrörelser, å andra sidan förhållandet mellan produktionsstrukturen, klassformering och kollektivt handlande. Han liknade dessa vid stjärnor som kretsar runt varandra i ett spänningsfullt förhållande. Runt dubbelstjärnan befann sig ett "kosmiskt avfall" av ämnesområden som inte riktigt får plats i centrum. Dit räknade han sådant som familj, vardag och kultur.² Beskrivningen förefaller mig träffande när det gäller svensk arbetarhistorisk forskning. Mycket forskning har ägnats åt arbetarrörelsens partier, både SAP och de olika kommunistiska partierna, men också åt fackföreningarna, dock företrädesvis LO och dess förbund. Å andra sidan har ett arbetsprocessperspektiv varit centralt i forskningen. Vid det här laget finns det en

imponerande uppsättning av detaljerade undersökningar av enskilda arbetsplatser och där sambandet mellan produktionsförändringar, arbetarnas handlande och klassformering är centrala teman. Det är knappast för mycket sagt att svensk arbetarhistoria inom detta område har sin största styrka. Men de två "stjärnorna" har inte heller i svensk forskning stått i ett helt okomplicerat förhållande till varandra. Men mer om detta så småningom.

Men även det "kosmiska avfallet" går att hitta i svensk forskning. Undersökningar av familjerelationer, barndom och socialisering, boende, bildning och vardagsliv har sällan framstått som annat än kompletterande perspektiv till det som arbetarhistoria *verkligen* handlar om. Genus har visserligen fått en viss plats inom dubbelstjärnans krets, dels genom studier av politikens manliga genuskodning, dels genom studier av könsarbetsdelning, men andra frågor om genuskonstruktioner har hamnat i utkanterna. Dit hör till exempel frågor om sexualitet. Kultur har också beaktats men haft ett oklart förhållande till centrum, dels i diskussionen av patriarkalism (eller paternalism), dels i diskussionen om arbetarklassens skötsamhet eller egensinne. Men i båda fallen är kultur nära knuten till frågor om klassformering och facklig organisering. I denna essä vill jag hävda att en arbetarhistoria som önskar förnyelse bör söka denna i marginalen, i avfallet, eftersom det är här det finns störst möjligheter att hitta nya perspektiv.

Men först bör förstås frågan ställas: hur är tillståndet med svensk arbetarhistorisk forskning? Att arbetarhistoria i allmänhet befinner sig i kris är vid det här laget en gammal nyhet. Till exempel publicerade jag redan 1992 en artikel med titeln "Kris i amerikansk arbetarforskning".³ Det var knappast en överraskande titel ens vid den tiden. År 1993 utkom en antologi med titeln *Rethinking labor history* och en annan med titeln *The end of labour history*?⁴ Men någon motsvarande oro tycks inte ha spritt sig i Sverige vid denna tid, i varje fall inte om man skall döma av min egen och Lars Olssons värdering i en gemensam forskningsöversikt. Vi betonade snarast att arbetarhistoria var ett blomstrande fält med många unga forskare som kunnat fortsätta vid universiteten efter disputationen. Inte heller ett program publicerat av Svenska kommittén för arbetslivshistorisk forskning 1990 andades någon krisstämning.⁵

Svensk arbetarhistoria under 1980-talet höll på att utveckla nätverk som kunde fungera som grunden för etableringen av en mer avgränsad disciplin. Återkommande konferenser som Nordiska konferenser för arbetslivshistorisk forskning, Nordiska seminarier om arbetarkultur och Historiska arbetarkulturseminarier ordnades. Den svenska kommittén för arbetslivshistorisk forskning bildades och var alltså 1990 redo att dra upp riktlinjer för en fortsatt utveckling av fältet. Så vitt jag vet finns intet av detta kvar. Kommittén för som bäst en tynande tillvaro. Den konferens där uppsatserna i denna volym först presenterades var, så vitt mig är bekant, den första breda arbetarhistoriska konferensen på många år, där det gjordes ett försök att fånga så många som möjligt som känner tillhörighet till fältet. Därmed vill jag förstås inte ha sagt att det skulle ha saknats konferenser och seminarier. Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek har kontinuerligt gjort en stor insats för arbetarhistorisk forskning, både genom ordnandet av konferenser och genom utgivandet av tidskriften *Arbetarhistoria*. Likmätigt institutionens uppdrag är det arbetarrörelsen som står i centrum för intresset. Även Arbetets museum har fortsatt att ordna konferenser. Här är det å andra sidan arbetslivet som är centralt. Det tycks under en lång tid ha saknats gemensamma forum för forskningsfältet och i den meningen förefaller det rimligt att tala om ett forskningsområde i nedgång. Namnet på landskronakonferensen, 'Arbetarhistoria i brytningstid', var också en försiktigt formulerad markering av en krisinsikt.

Att nätverken har minskat i betydelse och att därmed känslan av en gemenskap runt ett expansivt fält har försvunnit, betyder förstås inte att arbetarhistoria nödvändigtvis har minskat i betydelse i den forskning som bedrivs ute på institutionerna. Mitt spontana intryck är att antalet avhandlingar inom arbetarhistoria har minskat, men det finns inget enkelt sätt att bekräfta detta. De kartläggningar av ämnena för svenska doktorsavhandlingar i historia som utförts av Conny Blom och Peter Aronsson avgränsar inte arbetarhistoria som ett särskilt ämnesområde.⁶ Jag vill inte göra anspråk på att ha följt området så väl som jag hade velat under det senaste decenniet, och för att få en uppfattning om ämnets livaktighet har jag gått igenom avhandlingsproduktionen under de senaste åren. Uppgifter om svenska avhandlingar i historia och ekonomisk historia för åren 1997—2003 kunde jag få från *Historisk tidskrifts* hemsida. För år 2004 har jag kompletterat genom en sökning i Svensk historisk bibliografi.⁷ Att undersökningen bara omfattar två discipliner bör understrykas. Under 1980-talet var arbetarhistoria en tvärvetenskaplig disciplin där viktiga insatser

gjordes av etnologer, sociologer och idé- och lärdomshistoriker. Denna bredd beaktas inte i denna undersökning. Ett annat problem är att det inte är enkelt att avgöra vad som bör räknas till området. Jag har valt avhandlingar som fokuserar på arbetsplatser, arbetare, arbetarklassen och dess formering samt på arbetarrörelsen. Jag har inte tagit med avhandlingar som främst fokuserar på agrara klassrelationer, inte heller avhandlingar som visserligen inriktas på SAP men synes ha en rent politiskt problemställning. Inte heller har jag tagit med avhandlingar som enbart behandlar företagets verksamhet, men där relationen till arbetarna inte synes beaktas (av titeln att döma). Valen kan och bör förstås alltid diskuteras. Mitt argument i detta papper är snarast att vi bör akta oss just för att sätta upp snäva gränser för arbetsområdet.

I enlighet med mina avgränsningar skulle 33 avhandlingar kunna räknas till området under åren 1997-2004. En genomsnittlig avhandlingsproduktion av fyra avhandlingar om året kan knappast sägas känneteckna ett utdöende forskningsområde. Dock är det möjligt, kanske rentav sannolikt, att många av dessa författare inte själva skulle räkna sig som arbetarhistoriker. Avhandlingarna har producerats vid samtliga äldre universitet samt i Växjö av de nyttillkomna universiteten. Området står starkare i historia än i ekonomisk historia. Under 2003 och 2004 kan noteras att historia i Växjö har vuxit fram som landets främsta arbetarhistoriska miljö med inte mindre än fem avhandlingar av de sju som producerats under dessa två år. Detta har förstås direkt samband med att Lars Olsson, en av fältets drivande forskare, är professor där. Möjligen kan det tolkas som ett krissymptom att området under de senaste åren inte producerat särskilt många avhandlingar vid andra institutioner. Detta kan spegla de ämnesval som gjordes av nyblivna doktorander under det sena 1990-talet.

Vilka är då ämnena för de avhandlingar som skrivits? Tillhör de ämnets centrum enligt Tillys terminologi? Vi kan konstatera att arbetarhistoria förblir ett område som är inriktat på förhållandevis moderna ämnen. Endast få av de avhandlingar jag fört till området behandlar tiden innan den konventionella dateringen av den industriella revolutionen. Tyngdpunkten ligger på 1900-talets förra hälft, men det är påtagligt många avhandlingar som greppar över i stort sett hela 1900-talet. En avhandling fokuserar uteslutande på de senaste decennierna (Staffan Stranne). Svensk historia är helt dominerande. Åtminstone av titlarna att döma spelar inte heller komparation någon större roll i forskningen.⁸

Tyngdpunkten i ämnesvalet förefaller mig ligga väl i linje med den

forskning som dominerade tidigare. Det är *arbetet* som framstår som det helt centrala och åtminstone av titlarna att döma faller närmare hälften av avhandlingarna inom ramen för problemområdet som har att göra med sambandet mellan förändringar i arbetsorganisation, medvetande och handlande. Ofta behandlas enskilda arbetsplatser eller yrkesgrupper och deras förändring över tid. En breddning av ämnesvalen har skett så att tjänstemän och kvinnoarbete fått större uppmärksamhet än tidigare. Det finns undersökningar av statliga tjänstemän, städare, barnmorskor och sjuksköterskor, för att nämna några grupper som inte tidigare behandlades i någon större utsträckning.⁹ Arbetet framstår fortfarande som centralt och avhandlingar som har fokus på arbetarrörelsens organisationer är inte ovanliga men intar en mindre framträdande plats än de avhandlingar där arbetet står i centrum. Genus har blivit en viktig aspekt. Av titlarna att döma har ungefär en tredjedel av avhandlingarna någon form av genusperspektiv, men detta är naturligtvis inte lätt att fastställa endast utifrån böckernas titlar. Närmare hälften av avhandlingarna går inte direkt att placera inom Tillys centrala problemområden. Det måhända mest originella inslaget är de två avhandlingar som fokuserats på användningen av historia i samhället och inom arbetarrörelsen.¹⁰ Bildning, kultur, arbetarskydd, miljöfrågor, arbetslöshetspolitik är ämnen som fått enstaka avhandlingar.

Det har alltså skett förändringar och förnyelse av ämnesvalen, men Tillys avgränsning förefaller ännu träffande, och svensk arbetarhistorisk forskning förblir särskilt fokuserad mot arbetet och arbetsorganisationens förändring. Det är förstås också de avhandlingar som jag har räknat till periferin ämnesmässigt som det finns störst anledning förmoda att det finns forskare som inte ser sig själva som arbetarhistoriker.

Avhandlingar speglar nu ämnesval som ligger ganska långt tillbaka i tiden. Ämnena för en del av de nämnda avhandlingarna har säkert valts tillbaka i arbetarhistoriens "storhetstid" omkring 1990.¹¹ I något fall vet jag det med säkerhet. Hur ser läget ut idag? Hur ser nyrekryteringen ut? Landskronakonferensen 2005 ger en möjlighet att ge en bild av detta. Min analys utgår från namn på deltagare och rubriker på föredrag i det i förväg annonserade programmet. För att få en jämförelse från "storhetstiden" har jag jämfört med deltagarna i en av de konferenser som ägde rum då. Jag har valt arbetarkulturseminariet i Norrköping 1990. I ett efterhandsperspektiv framstår det som ett viktigt möte. Flera av uppsatserna publicerades på olika håll och inte

minst diskussionen om skötsamhet kontra bråkighet/egensinne som fördes där har haft stort genomslag.¹²

Tittar man på deltagarna kan man konstatera att det var en akademiskt väletablerad skara som möttes i Landskrona.¹³ Vi var – eller snarare, förväntades vara – sju professorer och sju docenter bland 50 deltagare. Ytterligare 15 hade disputerat. Så vitt jag kan avgöra var bara en professor närvarande i Norrköping, Ronny Ambjörnsson. Hur många som var docenter har jag inte kunnat fastställa. Av de 49 deltagarna i Norrköping hade 22 disputerat, en något lägre andel än i Landskrona. Dock befann sig Norrköpingsdeltagarna mycket närmare sin disputation. Mediantiden sedan disputation var fem år; i Landskrona var den elva. I Norrköping var det bara fem deltagare som hade en disputation som låg mer än tio år tillbaks i tiden. Resultatet är knappast överraskande. Arbetarhistoria som ett centralt fält i svensk historieforskning etablerades under 1980-talet och nyorienteringar bärs i allmänhet av en ny generation forskare. Idag finns en del forskare kvar från denna genombrottstid, nu akademiskt väletablerade. Det kan för övrigt tilläggas att i ett efterhandsperspektiv framstår satsningen på arbetarhistoria som en akademiskt framgångsrik strategi. Om Norrköpingsmötet bara hade en närvarande professor, så hade fram till 2005 ytterligare 15 av deltagarna blivit professorer! Detta speglar säkert också väl hur intellektuellt vitalt fältet var vid denna tid.

Men att konstatera att landskronakonferensen hade många etablerade forskare behöver ju inte vara ett uttryck för stagnation. Det intressanta är förstås att se på hur återväxten såg ut. Så vitt jag kan bedöma var minst 17 av deltagarna doktorander, vilket tydligt visar att fältet ännu idag attraherar nya forskare. Ser man till den geografiska spridningen av dessa är bilden dock något mer oroande. Sju av doktoranderna kom från Lund/Malmö och tre från Växjö. Utanför detta sydsvenska område kom bara sex doktorander, fyra av dem från Örebro. Nu speglar detta förstås att inbjudan till konferensen kom från Centrum för arbetarhistoria, knutet till Historiska institutionen i Lund. Flera forskare från lundainstitutionen är numera verksamma i Malmö och Växjö.

Vad har då ämnesvalen för uppsatserna till konferensen att säga om områdets förskjutningar? Att facklig och politisk mobilisering fortsatt att vara centrala ämnen är tydligt. Den redan i avhandlingarna noterade inriktningen mot ämnen från de senaste decennierna tycks bekräftas. En förskjutning, som inte speglades i avhandlingsproduk-

tionen, gäller det ökade intresset för invandringens betydelse för svensk arbetarrörelse och för internationella och globala perspektiv. Många av titlarna faller inom detta område och flera av dessa kommer från Växjö. Till en del kan man säkert spåra inflytandet från Lars Olsson och hans forskning om arbetskraftsvandring både i svenskt och internationellt perspektiv.¹⁴ Det är utan tvivel ett viktigt område som därmed införlivas i svensk arbetarhistoria. Det är också ett område där det finns möjligheter till teoretisk korsbefruktning med forskare från andra discipliner.¹⁵

Så vitt jag kan se finns det intressanta tendenser i ämnesvalen både för avhandlingar och för konferenssuppsatser. En hel del forskning ägnas åt områden som tidigare har identifierats som bristområden. Genus är ett viktigt område. Ämnesvalen vidgas i ökad utsträckning utöver de yrkeskickliga manliga arbetarna. Det senaste halvsekle blir allt oftare föremål för undersökningar. Inte minst är det glädjande att etnicitet därmed har blivit ett viktigt inslag i forskningen i och med att invandringens följderna för den svenska arbetarklassen uppmärksammas.

Genomgången visar att krisstämpeln skall användas med försiktighet. Även om de institutionella nätverken, i form av konferenser och den svenska kommittén, inte längre spelar någon större roll, så rekryterar fältet fortsatt studenter och doktorander. En förnyelse och breddning av ämnesvalen kan noteras. Både genus och etnicitet beaktas tillsammans med klass. Ändå skulle jag vilja anföra några kritiska reflektioner utifrån tillståndet i svensk arbetarhistoria. Det följande är förstås en subjektiv bedömning. Men ur min synpunkt skulle jag gärna ha sett att området kännetecknats av större vilja till nytänkande och omprövning särskilt i teoretiskt avseende. Jag tänker då särskilt på en vilja att i större utsträckning kritiskt reflektera över det centrala begreppet 'klass'. Det är, så vitt jag kan se, inte i arbetarhistoria de intellektuellt spännande debatterna finns idag. I den meningen tror jag ändå att det kan vara berättigat att tala om kanske inte en kris, men i varje fall en stagnation.¹⁶

Upplevelsen av att allt inte står väl till inom arbetarhistorien är som sagt inte begränsad till Sverige. Jürgen Kocka publicerade för några år sedan en artikel med den något provocerande titeln "How can one make labour history interesting again?".¹⁷ Inom det arbetarhistoriska finns, enligt Kocka, inte längre känslan av att tillhöra ett ämnesområde

i forskningsfronten, ett område med en "uppgift" i samhället, och fältet förmår inte heller längre locka med de mest spännande intellektuella utmaningarna. Man kan kanske tala om en "normalisering" där arbetarhistoria har blivit en historisk specialitet bland andra. Som Kocka konstaterar produceras fortfarande mycket forskning, ofta av hög kvalitet.

När det gäller orsakerna till arbetarhistoriens tillbakagång är väl de flesta överens om att den har att göra med breda förändringar i de europeiska och nordamerikanska samhällena. Arbetarhistoria var nära knutet både till den allmänna samhällsradikaliseringen under 1960-talet och därmed också till marxismens uppsving. En generation av unga akademiker flockades till studiet av den klass som av Marx utpekats som bäraren av en socialistisk samhällsordning. Inomvetenskapligt bidrog de därmed till en förnyelse av historieämnet, bort från den historistiska och empiristiska traditionen i riktning mot ett ämne mer präglad av samhällsteori. Arbetarhistoria var här en viktig del av det socialhistoriska genombrottet.

Det är därmed ganska givet att arbetarhistoria också drabbats av samma radikaliserings nedgång från 1970-talet. Fackföreningsrörelsen har försvagats, de socialdemokratiska partierna har i allt högre grad övergett även den socialistiska retoriken, och Berlinmurens fall 1989 fick stå som en symbol för både socialismens och marxismens påstådda misslyckande. Tron på arbetarklassen som "historiens emanciperande subjekt" försvagades. Många unga radikaler flockades till det som nu kallades "nya sociala rörelser", till exempel kvinnorörelse, miljörörelse och på senaste åren antiglobaliseringsrörelsen.¹⁸ Arbetarhistoria som akademisk forskning förlorade därmed en hel del av det "sug" som låg bakom expansionen på 1970- och 1980-talet. Det är givetvis lätt att "inomvetenskapligt" argumentera för forskningsområdets fortsatta betydelse. Kapitalismens och industrialiseringens drivkrafter och deras sociala och politiska konsekvenser måste uppenbarligen fortfarande vara ett centralt område för historisk forskning. Arbetarhistoria skulle kunna inta sin plats bredvid andra specialiteter som agrarhistoria, stadshistoria, familjehistoria, etcetera. Men jag tror att vi som känner oss hemma inom fältet vill att arbetarhistoria också skall vara utomvetenskapligt relevant, ett område som bidrar med svar på tidens frågor.

Kocka ställer frågan hur arbetarhistoria kan bli intressant *igen*. Nu tror jag att det är svårt att tänka sig att etablerade forskares åsikter om vad som är intressant betyder så mycket när det gäller den centrala

frågan om hur unga forskare lockas till fältet. Jag vill likväl drista mig till att ge några personliga reflektioner utifrån min uppfattning om vad som varit svagheter i den svenska arbetarhistoriska forskningen.

Svensk arbetarhistorisk forskning fick en säreget kraftig inriktning mot just *arbete*. Detta speglas bland annat i det förhållandet att termen 'arbetarhistoria', som jag genomgående försökt använda, inte var självklar. Den redan nämnda kommittén använde begreppet 'arbetsliv'. Jag kan erinra mig spänningen i den lundensiska miljön mellan begreppen 'arbetarhistoria' och 'arbetshistoria'. Resultatet blev att vi hade två seminarier, det ena som sökte anknytning utanför universitetet, kallat Arbetshistoriska seminariet, det andra, avsett för en intern, akademisk diskussion, kallat Arbetarhistoriska forskarseminariet.¹⁹

Så vitt jag minns var 'arbetarhistoria' det begrepp vi i lundamiljön hade föredragit, men att arbete och arbetsliv kom att spela en roll som alternativa begrepp hade utan tvivel sin motsvarighet i forskningens faktiska inriktning. Harry Bravermans *Labor and Monopoly Capital* (1974) kom att sätta agendan för mycket av den svenska forskningen. Denna var förvisso inte okritisk till Braverman men följde honom i den intensiva inriktningen mot arbetsprocessen, dess förändringar och frågor om makten över produktionen. Det viktigaste alternativet till arbetsprocessperspektivet var 'maktskillnadsmodellen'. Inspirationen kom här från sociologiskt håll, särskilt förmedlad av Walter Korpi. Så vitt jag kan erinra mig var det Ingemar Johansson som först systematiskt använde denna teori i sin studie av strejker i Norrköping, men det var Klas Åmark som lanserade den som en grundläggande förståelse av fackligt handlande. Även om denna inriktning i princip inte medförde samma fokusering på arbetet, så var det fackligt handlande som stod i centrum för intresset.

Denna inriktning mot arbetet framstod tydligt i det redan nämnda forskningsstrategiska programmet från 1990. Av de sju områden som utpekades som lämpliga för fortsatt forskning handlade fem om arbete eller frågor som direkt berörde arbete eller fackligt handlande. Kultur och klassmedvetande utpekades som ett av de sju områdena, men närmast som en restpost med förklaringar som kunde tas till när de som tog sin utgångspunkt i arbetet och organisationerna inte längre räckte till. Men även inom kulturområdet utpekades huvudsakligen frågor där kultur kopplades till arbete och organisation. Det är svårt att befria sig från intrycket att kultur var svårt att integrera i arbetslivsforskningens centrala problemställningar.²⁰

I en översikt över svensk forskning som behandlar arbetarrörelsens

framväxt (*the rise of labour*) hävdar den brittiska historikern Mary Hilson att det har funnits alltför lite korsbefruktning mellan den forskning som berört arbetarrörelsen och den som berört arbetslivet. Olika frågor har ställts och därför är det också svårt att använda den svenska forskningen för att förstå arbetarrörelsens framväxt. Uttryckt i Tillys termer skulle man kunna säga att de två stjärnorna, som enligt honom utgör arbetarhistoriens centrum, i det svenska sammanhanget har följt separata banor. Hilson menar också att den svenska forskningen varit alltför dominerad av detaljerade empiriska rekonstruktioner. Detta menar hon bland annat har att göra med tendensen att publicera monografier hellre än kortare, resonerande artiklar. Man får förmoda att hon menar att det kortare formatet skulle tvinga forskarna att i högre grad se till det större sammanhang som resultaten hör hemma i, att placera dem inom ramen för åtminstone preliminära synteser. Jag kan inte annat än instämma. Den beklagade bristen på synteser i svensk arbetarhistorisk forskning har nog inte bara att göra med att ingen har vågat sig på att skriva den större översikt som skulle behövas, utan också med att författare av enskilda monografier inte är tillräckligt angelägna att visa på hur deras resultat relateras till ett större historiskt förlopp.²¹ Det borde också vara angeläget att bringa de två stjärnorna i arbetarhistoriens centrum i mer närliggande banor så att de i högre grad kan befrukta varandra. De två debatter som en bit in på 1990-talet kanske kan symbolisera arbetarhistoriens sönderfall visade i alla händelser på svårigheten att kommunicera mellan de forskare som mest inriktat sig på arbetsprocessen, och de som i högre grad fokuserat på arbetsmarknaden och dess organisationer.²²

Om än rörelseperspektivet och arbetslivsperspektivet aldrig riktigt lyckades komma i ömsesidig kontakt, så menar jag att detta i ännu högre grad gällde arbetarhistoriens periferi, Tillys "kosmiska avfall". Redan när kommitténs program publicerades framfördes kritik från två forskare som valt ämnen som i programförklaringen framstod som uppenbart perifera, Marion Leffler som forskade om arbetarbildning och Hans Wallengren som forskade om hyresmarknaden ur ett klassperspektiv. Båda räknade sig till fältet men kunde inte se att deras perspektiv rymdes inom programförklaringen.²³ Det som var problemet var väl egentligen inte att det fanns någon brist på forskning som skulle kunna föras till "periferin", utan att det var svårt att se hur denna kunde knytas till de centrala frågorna inom fältet. Ett område där en sådan koppling uppenbarligen gjordes var diskussionen om hur man skulle

förklara tidiga eller sena genombrott för klassmedvetande. I detta sammanhang hänvisade forskare ofta till patriarkalismen (först Thommy Svensson) betydelse eller religionens roll (Christer Winberg).²⁴ Här relaterades frågor som hade med kultur att göra direkt till fältets centrala frågor. En sådan integrering ägde däremot inte rum när det gällde den livliga diskussionen om arbetarklassens skötsamhet respektive dess bråkighet eller egensinne. Den blev något av en diskussion för sig, där många av deltagarna också kom från andra discipliner än historia och ekonomisk historia. Det är talande att i Sten O Karlssons urval av arbetarhistoriska böcker – ett urval som i och för sig kan diskuteras – är bara en av böckerna under rubriken "Arbetaren som kulturbyggare" skriven av en historiker (Björn Horgby). Även om arbetarhistoria var ett multidisciplinärt fält tycks de traditionella disciplingränserna ha satt bestämda gränser för fältets integration.²⁵

Jag tror inte att det är för djärvt att säga att svensk arbetarhistoria var sällsynt ovillig att verkligen integrera sin periferi. Delvis har detta säkert att göra med den sena receptionen av en historiker som E P Thompson. Hans ansats att integrera ett kulturperspektiv i studiet av klassformering betydde mycket för forskningen i både Storbritannien och USA, men i Sverige var inflytandet marginellt, åtminstone utanför etnologernas krets. Påverkan saknades inte, men det är talande att när en grupp yngre svenska historiker 1988 publicerade en kollektiv artikel om E P Thompson som en viktig inspirationskälla, uppfattades han av författarna som en ny och oprövad forskare i behov av en introduktion.²⁶

Fokuseringen på arbetslivshistoria hade medfört att kulturperspektiv framstod som marginella och svårintegrerade. Kommitténs program visar också en tämligen utpräglad materialistisk utgångspunkt. Produktionen skapar "basresurser" som organiserade kollektiv byggs upp kring, och "[f]örhållanden i arbetet spelar alltså en avgörande roll för hur samhället i övrigt ser ut och organiseras..."²⁷ Med dessa särdrag är det föga förvånande att arbetarhistoria stod föga välutrustat att möta den allmänna kritik mot den materialistiskt orienterade socialhistorien som internationellt växte fram under 1980-talet. Det kan vara värt att erinra sig att viktiga delar av denna kritik, som vi förknippar med den "kulturella" eller "språkliga vändningen", faktiskt kom fram inom den arbetarhistoriska forskningen. Gareth Stedman Jones och Joan W Scotts kritik av E P Thompson rörde sig inom ett centralt arbetarhistoriskt fält och båda kritikerna hade sina rötter inom arbetarhistoria.

Patrick Joyce, en av Storbritanniens ledande postmoderna historiker, är också arbetarhistoriker.²⁸ Detta understryker vilket dynamiskt fält arbetarhistoria var. Numera förefaller det dock som om just arbetarhistoriker tillhör de allra skarpaste kritikerna av "postmoderna" perspektiv i ett internationellt sammanhang. När två ledande brittiska socialhistoriker häromåret föreslog ett forskningsprogram som skulle kunna ge en gemensam plattform för fältets olika inriktningar, blev resultatet att de i stället blev angripna från två håll, både av traditionalistiska arbetarhistoriker och av företrädare för en "postmodern" inriktning.²⁹ Det kan noteras att även i Sverige hade en av de tidigare förespråkarna för en språklig vändning, Bo Stråth, en bakgrund i arbetarhistoria.³⁰ Men det är inte mitt intryck att hans perspektiv påverkat svenska arbetarhistorisk forskning i någon högre grad.

Jag har inte tillräcklig överblick för att säga i vilken utsträckning den språkliga vändningen påverkat de avhandlingar som jag identifierat som arbetarhistoriska. I alla händelser vågar jag påstå att någon offentlig debatt inte har kommit till stånd inom fältet. När Tomas Jonsson för några år sedan publicerade sin avhandling *"Att anpassa sig efter det möjliga". Utsagningsbegreppet och SAP:s ideologiska förändringar 1911-1914* (2000), med tydlig poststrukturalistisk inspiration, ledde den i alla händelser inte till någon debatt. Den enda recension jag hittat avstod från att närmare beröra författarens teoretiska utgångspunkter.³¹ Om det är så att arbetarhistoriker varit ovilliga att pröva den språkliga vändningens nytänkande är det säkert en aspekt av områdets stagnation. Givetvis därmed inte sagt att det nya nödvändigtvis är bättre. Men jag vill hävda att det är inom dessa områden som motsvarigheten till den entusiasm och förändringsiver som en gång präglade arbetarhistoria finns.

Hur kan då arbetarhistoria göras till det spännande och dynamiska fält som det bör vara? Uppenbarligen beror dynamiken inom fältet mycket på utomvetenskapliga faktorer och kan inte administreras fram genom att recept för framtiden utfärdas. Inte heller är det sannolikt att förnyelse kommer från de redan etablerade forskarna på fältet utan, precis som det var på 1970-talet och 1980-talet, från doktorander och unga forskare (jag menar då "unga i karriären"). Men just detta förhållande kan leda till ett första råd: var öppen för nytänkande och

kritik av etablerade traditioner! Vad jag avser är naturligtvis inte något okritiskt övertagande, utan snarare en nyfikenhet och välvillighet inför forskare som prövar något nytt. Nya tankar är kanske oprövade och ofullgångna, men måste få en chans att växa och behöver då välvilligt inställda kritiker.

Frågan om den saknade syntesen förblir påträngande. Behovet är dubbelt, dels handlar det om att ge en bredare spridning åt resultaten av många års forskning, dels handlar det om det inomvetenskapliga behovet att skapa synteser som kan generera ny forskning.³² Det skulle här handla huvudsakligen om forskning som är baserad på sekundärlitteratur, där det är ramen som tidigare undersökningar passas in i som är den originella forskningsinsatsen. Behovet förblir enligt min mening stort. Allra bäst är förstås om konkurrerande synteser utifrån olika perspektiv kan presenteras. Men organiseringen av svensk forskning gynnar knappast skrivandet av den typen av forskning, och i avvaktan på större synteser menar jag att det vore angeläget att enskilda monografiförfattare i ökad utsträckning försöker se var just deras undersökning hör hemma i en större bild. Kanske vore det också önskvärt att vi försöker skriva fler resonerande artiklar, där tolkningen av resultaten, snarare än den noggranna presentationen av empirin, står i centrum.

Slutligen vill jag återvända till vad jag nyss sade om utmaningen mot traditionella försök att förstå klass. Enligt mitt sätt att se det har arbetarhistorias styrka alltid legat i att klassbegreppet varit centralt. Hur skapas, upprätthålls och utmanas överordning och underordning? *Makt* och *motstånd* har varit självklara intresseområden. Den teoretiska tolkningsramen har oftast hämtats från historiematerialismen, även om också traditionen från Weber spelat roll. Även inom dessa ramar har arbetslivet blivit den centrala plats där klassrelationer genereras. Detta har gjort att det blivit svårt att se makt också skapas utanför arbetslivet, och det har därför varit svårt att inordna de undersökningar som fokuserat på klassrelationer utanför arbetet. Det har också varit problematiskt att integrera underordning på grundval av kön och etnicitet, men det har också blivit svårt att analysera diskursiva maktordningar.

Här vill jag då återknyta till essäns inledning. Mycket av den forskning som utmanat den traditionella förståelsen av den i produktionsordningen skapade makthierarkin har skett i det som varit arbetarhistoriens marginaler. Arbetarhistoria har alltså allt att vinna

på att intressera sig för marginalen, hur forskning inom områden som kanske inte vanligen betraktats som just arbetarhistoria kan påverka och förändra det sätt man betraktar makt och motstånd. Om makt och motstånd är arbetarhistorias centrum, vilket jag vill hävda, och om man accepterar att den traditionella materialistiska tolkningsramen är otillräcklig, har arbetarhistoria för närvarande allt att vinna på att intressera sig för det som vanligen marginaliserats, för marginalen där möjligheterna till korsbefruktning med andra discipliner och teoretiska traditioner är som störst. Förhoppningsvis är det på så sätt möjligt att skapa en mer användbar förståelse av 'klass' och sådana maktordningar som inte kan reduceras till klass.³³

Här tror jag också arbetarhistoria har en viktig uppgift. I det offentliga samtalet har klasskillnader länge osynliggjorts. Inomvetenskapligt har kritiken av klassbegreppet alltför ofta haft som följd att 'klass' har försumrats till förmån för andra former av underordning. Men ojämlikhet mellan människor har förvisso inte försvunnit och frågorna är samhällsligt snarast mer relevanta nu än under arbetarhistoriens storhetstid. Vi står inför en spännande utmaning att ge allt bättre svar på de frågor som människor, inte minst ungdomar, ställer om den värld de lever i. Kanske kan arbetarhistoria åter framstå som det område där svaren på de livsviktiga frågorna kan sökas?

Noter

- 1 Denna essä är en lätt reviderad version av det föredrag som presenterades vid konferensen i Landskrona 2005.
- 2 Charles Tilly, "Neat Analyses of Untidy Processes", i *International Labor and Working Class History* 27, 1985, s 4-19.
- 3 Lars Edgren, "Kris i amerikansk arbetarforskning. Den nya arbetarhistorien vid vägens slut?", i *Historisk tidskrift* 112, 1992, s 330-365.
- 4 Lenard Berlanstein (red), *Rethinking labor history. Essays on discourse and class analysis*, Urbana 1993; Marcel van der Linden (red), *The End of Labour History?*, (*International Review of Social History* 38 supplement), Cambridge 1993.
- 5 Lars Edgren och Lars Olsson, "Swedish Working Class History", i *International Labor and Working Class History* nr 35, 1989, s 69-80; Lars Edgren och Lars Olsson, "Arbetare och arbetsliv. Svensk arbetarhistorisk forskning", i Klaus Misgeld och Klas Åmark (red), *Arbetsliv och arbetarrörelse. Modern historisk forskning i Sverige*, Stockholm 1991, s 7-26; Bengt Berglund m fl, "Historisk arbetslivsforskning i Sverige under 1990-talet. Ett forskningsstrategiskt program", i *Historisk tidskrift* 110, 1990, s 560-576.
- 6 Conny Blom, *Doktorsavhandlingarna i historia 1890-1975. En kvantitativ studie*, Lund uå (1978); Peter Aronsson, *Historisk forskning på väg – vart? En översikt över avhandlingar och forskningsprojekt vid de historiska universitetsinstitutionerna samt en kritisk granskning av den officiella vetenskapliga debattens form och funktion i Sverige 1990-1996*, Växjö 1997; Peter Aronsson, *Svenska avhandlingar i historia 1997-2001, 2002* (<www.aronsson.st/Artiklar/avh.pdf>, 7/4 2005).
- 7 Historisk tidskrifts förteckning över disputationer finns 2007 inte längre tillgänglig på hemsidan. Jag får hänvisa till utskrift i min ägo. Svensk historisk bibliografi finns på adress <websok.libris.kb.se/websearch/form?type=shb>. Jag har sökt på 'Publikationstyp=avhandlingar' och 'Utgivningsår=2004'. Det har inte varit möjligt för mig att uppdatera denna undersökning av arbetarhistoriska avhandlingar i samband med bearbetningen av essän.
- 8 Staffan Stranne, *Produktion och arbete i den tredje industriella revolutionen. Tarkett i Ronneby 1970-2000*, Växjö 2004. Avhandlingar som tar upp icke-svenska ämnen: Anna Lindberg, *Experience and Identity. Class, Caste, and Gender Among Kerala Cashew Workers, 1930-2000*, Lund 2001; María Eugenia Chaves, *Honor y Libertad. Discursos y Recursos en la Estrategia de Libertad de una Mujer Esclava (Guayaquil a fines del periodo colonial)*, Göteborg 2001; Renzo Ramírez Bacca, *History of Labour on a Coffee Plantation. La Aurora Plantation, Tolima-Columbia, 1882-1982*, Göteborg 2002; Silke Neunsinger, *Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer. Die Erwerbstätigkeit*

- verheirateter Frauen in Deutschland und Schweden 1919-1939*, Uppsala 2001.
- 9 Edgren och Olsson 1991 konstaterade att manligt, yrkesskickligt arbete dominerade i den tidigare forskningen.
  - 10 Roger Johansson, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000*, Stockholm 2001; Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Stockholm 2001.
  - 11 Att sätta ett sådant datum är förstås ganska godtyckligt. Men omkring 1990 är det åtminstone min bedömning som deltagare i fältet att avhandlingarna fortsatte att komma i strid ström. Flera viktiga arbeten publicerades åren strax före och efter 1990. Konferensverksamheten var fortfarande omfattande. Den institutionella nedgången kommer först en bit in på 1990-talet.
  - 12 Jämför Stefan Nyzells bidrag till denna volym.
  - 13 Denna jämförelse bygger dels på en preliminär förteckning över deltagare i konferensen i Landskrona som jag fick från arrangören Hans Walengren den 29 mars 2005. I detta program var titlarna på föredragen tämligen preliminära. Deltagarförteckningen från Norrköping 1990 har jag själv kvar i mina papper från konferensen. Jag har inte analyserat ämnesvalen från den konferensen. Med hjälp av LIBRIS har jag kunna fastställa vilket år deltagare disputerat. Båda deltagarförteckningarna saknar akademiska titlar. Vid konferensen 1990 deltog en hel del museifolk, varför man inte kan utgå från att de odisputerade deltagarna var doktorander, vilket däremot var fallet i Landskrona. För landskronakonferensen har jag använt Internet för att fastställa akademisk ställning vid det aktuella tillfället. Jag måste förstås reservera mig för att enstaka uppgifter kan vara felaktiga. Förteckningen för landskronamötet upptar 50 namn, den för Norrköpingsseminariet 49. Jag har inte bedömt att det vore värt merarbetet att göra om analysen med utgångspunkt från det faktiska deltagandet i Landskrona.
  - 14 Lars Olsson, "Betplockarna och världskriget. Om arbetsvandringar och uppkomsten av en internationell arbetsmarknad som bakgrund till första världskriget", i *Historisk tidskrift* 111, 1991; Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationsslägerfångar som reservarbetskraft i skånkt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund 1995.
  - 15 Exempel på forskning jag tänker på: Diana Mulinari och Paulina de los Reyes, *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*, Malmö 2005; Diana Mulinari och Anders Neergaard, *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*, Umeå 2004; Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari (red), *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige. En festskrift till Wuokko Knocke*, Stockholm 2002.
  - 16 Känslan av kris förefaller utbredd. Mary Hilson talar om behovet av "regeneration of the field", Sten O Karlsson talar om "arbetarhistoriens förmodade kris" och i en kritisk recension av Karlssons bok instämmer Mats Greiff i behovet av en debatt

- "så att forskningsområdet återigen kan upplevas som dynamiskt." Mary Hilson, "Swedish approaches to the Rise of Labour", i *Scandinavian Journal of History* 26, 2001, s 104, 113; Sten O Karlsson, *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965-1995*, Lund 1998, s 237; Mats Greiff, rec. av Sten O Karlsson, *När industriarbetaren blev historia*, i *Scandia* 66, 1999, s 287.
- 17 Jürgen Kocka, "How can one make labour history interesting again?", i *European Review* 9, 2001, s 201-212. Kockas lösningsförslag förefaller mig dock inte särskilt utmanande. Han vill vidga arbetarhistorien både i tid och rum, något som det i och för sig är lätt att instämma med. Kockas tredje förslag är att gå från arbetarhistoria till arbetets historia. Åtminstone i en svensk kontext kan jag inte se det som en hoppingivande väg till förändring.
- 18 Inte minst den senare rörelsen ger förstås möjligheter till allianser med den traditionella arbetarrörelsen.
- 19 Föredrag från det externa seminariet gavs ut i en serie kallad *Arbetets historia*. Minns jag rätt var skälet till betoningen av 'arbete' snarast den att samarbete med fackliga organisationer med TCO-anknytning försvårades av begreppet 'arbetare'. Att vi som verksamma i miljön föredrog begreppet 'arbetare' framgår av namnet på det interna seminariet.
- 20 Marion Leffler och Hans Wallengren, "Vad bör arbetslivsforskningen vara?", i *Historisk tidskrift* 111, 1991, s 394-396.
- 21 Behovet av syntes framhölls av Edgren och Olsson 1990, s 27. Så sent som 2003 underströk Lars Berggren det fortsatta behovet av synteser i "Går det att skriva arbetarhistoriska synteser?", i *Historisk tidskrift* 2003:2, s 181-200.
- 22 Jag tänker på debatten mellan Lars Ekdahl och Klas Åmark i *Häftan för kritiska studier* 1991:1 och 3, 1993:1/2 och den mellan Alf O Johansson och Bernt Schiller/Birger Simonsson i *Historisk tidskrift* 1992:2 och 1993:2 och 3.
- 23 Leffler och Wallengren 1991, s 394-396.
- 24 För översikt över diskussionen får jag hänvisa till Edgren och Olsson 1990.
- 25 Karlsson 1999. Det kanske bör understrykas att disciplingränserna också har betydelse för det perspektiv som denna granskning är skriven utifrån. Jag skriver alltså som historiker. Hade en etnolog hållit i pennan hade framställningen säkert sett annorlunda ut.
- 26 Aronsson m fl, "Vem skapar historia? Om struktur och subjekt som historieteoretiskt problem", i *Scandia* 54, 1988, s 133-180. Thompson var dock tidigare en viktig inspirationskälla för etnologer som Mats Lindqvist och Birgitta Skarin Frykman. Han förekom också bland referenserna i tidigare arbetarhistoriska avhandlingar, även om han inte var den viktigaste inspirationen. Lars Magnusson var viktig för att sprida kunskapen om Thompson och fungerade som redaktör för utgivningen av några av Thompsons uppsatser i *Herremakt och folklig kultur*, Stockholm 1983.
- 27 Kommitténs program 1990, s 560.
- 28 Gareth Stedman Jones, *Languages of class. Studies in English working class history, 1832-1982*, Cambridge 1984; Joan W Scott, *Gender and the politics of history*, New York 1988;

- Patrick Joyce, *Visions of the people*, Cambridge 1991; -, *Democratic subjects*, Cambridge 1994.
- 29 Geoff Eley och Keith Nield, "Farewell to the Working Class?", i *International Labour and Working Class History* 57, 2000 med svar från flera historiker i samma häfte.
- 30 Bo Stråth (red), *Language and the construction of class identities. The struggle for discursive power in social organisation. Scandinavia and Germany after 1800*, Göteborg 1990.
- 31 Jonssons avhandling saknas bland de arbetarhistoriska avhandlingar jag analyserat ovan eftersom den är framlagd i idé- och lärdomshistoria. Hans Dahlqvist, i *Arbetarhistoria* nr. 2/3 2001, s 72-73. Författaren publicerade ett svar som publicerades med slutreplik av recensenten i *Arbetarhistoria* nr. 4 2001, s 79.
- 32 En mer populär syntes är Lars Ekdahl och Lars Olsson, *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsutveckling*, Stockholm 2002.
- 33 Jag är övertygad om att just detta sker på många håll, och jag vet att detta gäller för flera doktorander som jag har kontakt med. Själv arbetar jag på en bok om den sociala ordningen i Malmö på 1700-talet där jag avser att diskutera kritiken mot klassbegreppet och möjliga sätt att förhålla sig till den.

Vems kulturarv blir kunskap?

Av Birgitta Skarin Frykman¹

VEMS KUNSKAP?

En del möten fastnar i minnet. För många år sedan samarbetade jag med en man, som var anställd vid ABF i Stockholm. En gång frågade han mig: "Vet du vad vi menar med akademisk kunskap?". Innan jag hann öppna munnen svarade han själv: "Det är totalt oanvändbar kunskap". Han hade själv en akademisk examen, vilket gav hans budskap en extra dimension. I och för sig visste jag ju, att formuleringen "akademisk kunskap" i folkmun står för något som saknar intresse för alla utom forskarna själva. Jag hade bara inte omsatt det i reflektion över den akademiska värld, där jag befann mig, trots att jag också då var engagerad i arbetarkulturforskning och i den äldre folklivsforskningens anda sökte samverka med de människor som vår forskning handlar om.

Påminnelsen om att "akademisk kunskap" för gemene man betyder "totalt oanvändbar kunskap", har levt kvar i mitt medvetande som ett fortsatt aktuellt problem, inte minst med tanke på dagens tal om att vi lever i "kunskapssamhället". Det finns goda skäl för den rubriceringen, förutsatt att vi håller i minnet att tillträdet är mycket ojämnt fördelat, inte minst globalt. Tillgång till kunskap anses vara en grundläggande förutsättning för demokratiska, jämlika och fredliga samhällen – samtidigt som kunskap också ofta används i diametralt motsatta syften. Kunskap är makt och inte bara som en fråga om tillgänglighet. Som Francis Bacon skrev 1592, är kunskapen själv makt (*et ipsa scientia potestas est*). Det kan läsas som att den verkliga makten finns hos dem som beslutar om vems och vilka slag av erfarenheter som skall bli etablerad normalkunskap, förmedlas i nuet och föras vidare till nya generationer. Makten över kunskapsbildningen ligger i stor utsträckning hos oss som akademiker, samtidigt som den kunskap vi producerar – och det gäller nog i särskilt stor utsträckning humanistiska ämnen – av stora

delar av befolkningen ses som "totalt oanvändbar". Ändå är det humanistiska kunskaper och förståelser, som i dag i allt större utsträckning efterlyses från många olika håll därför att de anses kunna bidra till realiserandet av demokratiska, jämlika och fredliga samhällen. Hur ser vi på möjligheter och hinder för en humanistisk kunskapsbildning, som upplevs som användbar också av andra än oss som finns inom den akademiska världen?

Jag är naturligtvis inte ensam om att fundera över de här frågorna. Också andra har, utifrån sina erfarenheter, kommit att fokusera en likartad problematik. Vid Göteborgs universitet är vi nu fyra forskare, som har samlats i ett gemensamt projekt, rubricerat "Vems kunskap?". Deltagarna kommer från etnologi (Kerstin Lökken, Lina Midholm och jag själv) och teoretisk filosofi (Eva Mark). Projektet är praxisnära i den betydelsen att de fyra planerade fallstudierna har formulerats utifrån de erfarenheter vi gjort i våra olika slag av vardagliga praktiker vid universitet och arkiv. Genom dem har vi kommit att intressera oss för frågor som rör kunskapsbildning och lärande samt möten mellan olika yrkes- och utbildningstraditioner med fokus på skilda värderingar av kunskap och utbildningsformer i det svenska samhället.

Inte bara "kunskap" utan också "kulturarv" är i dag aktuella signalord. Även om det kan tyckas självklart, att kunskap tillhör vårt immateriella kulturarv, relateras kunskap och kulturarv sällan till varandra i praktik och forskning. En utgångspunkt för vårt forskningsprojekt är nödvändigheten av att bygga broar mellan kunskap och kulturarv genom att se kunskap, både teoretisk och praktisk, som en del av vårt immateriella kulturarv, också när kunskapen i fråga inte är relaterad till den så kallade kulturarvssektorn i konventionell bemärkelse. Genom att länka kunskap till kulturarv vill vi betona, att kunskap i sig inte har någon egen existens utan finns genom den kunskapande människan som kulturell varelse. Vems kunskaper och lärande blir i olika sammanhang etablerad norm respektive utesluts eller reduceras, med vilka medel och i vems intresse?

Jag skall börja med att i generella termer visa på några av de övergripande inspirationskällorna till vårt projekt. Sedan kommer jag att ge några synpunkter på kulturarv och kunskap utifrån *en* etnologs perspektiv. Även om jag inledningsvis inte använder ordet "arbetarkultur", bottnar mina allmänna resonemang i behovet av arbetarkulturkunskap. Det leder över till min egen planerade fallstudie, som har arbetsnamnet "Vems kulturarv blir kunskap?". Den hör, liksom det

mesta av min forskning, hemma inom området arbetarkultur. Både vad gäller min fallstudie och projektet som helhet finns det anledning att framhålla, att det för närvarande handlar om ett initialskede i en forskningsprocess.

ÖVERGRIPANDE PERSPEKTIV

Nödvändigheten av att forskarsamhället utifrån sina olika kompetenser bidrar till att verka för ett mänskligt och demokratisk, globalt hållbart samhälle hör till det som på senare år har formulerats utifrån olika övergripande perspektiv. I de sammanhangen framhålls också som en fundamental förutsättning behovet av att vi lär känna och kunskapsriggöra oss själva och varandra.

Idéhistorikern Sven-Eric Liedman har i boken *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria* reflekterat över upplysningsprojektets haltande framsteg. Medan "den hårda upplysningen", som han skriver, har realiserat enorma framsteg inom naturvetenskaperna, medicin, teknologi och ekonomi, har "den mjuka upplysningen" släpat efter; den som enligt Liedman "syftar till mänsklig frihet och lycka". "Humanitet, frihet och jämlikhet är lika viktiga och svårfångade ideal i dag som för två hundra år sedan" konstaterar han och avslutar boken med orden: "Det är fortfarande i upplysningens skugga vi lever. Men det är inte från det förflutna den kastas utan från framtiden".²

De i dag växande behoven av humanvetenskaplig kunskap och förståelse har också formulerats av Jaques Delors i hans förord till *Learning. The Treasure Within*; rapporten från Världskommissionen om utbildning inför 2000-talet. I förordet, som utgivits separat på svenska med titeln *Utbildning. Den nödvändiga utopin*, betonar Delors betydelsen av livslångt lärande, i vid betydelse. Att alla människor *lära sig hur man lär sig* ser rapporten som grundläggande. Efter det, menar Delors, att den viktigaste delen av utbildning och lärande handlar om att

lära sig att leva tillsammans genom att utveckla förståelse för andra, deras historia, traditioner och andliga värderingar och på basis av det skapa en ny anda. Denna anda ska initiera gemensamma projekt eller avstyra oundvikliga katastrofer på ett intelligent och fredligt sätt. [...] En utopi säger många, men en nödvändig utopi, ja en livsviktig utopi om vi ska undgå att en ond och farlig cirkel blir

bestående genom cynism och resignation.³

Citatet från Delors behöver förtydligas med att "andra" finns också i det egna samhället, där erfarenheterna varierar mellan klass, yrke, kön, etnicitet, religion, generation, region etcetera, liksom mellan olika tider.

Det växande medvetandet om det ofrånkomliga behovet av kunskap och lärande om oss själva och varandra kommer också till uttryck i *Our Creative Diversity* (1995). Den rapporten från Världskommissionen för kultur och utveckling går så långt att den föreslår att "kulturella rättigheter", det vill säga allas vår rätt till kunskaper om oss själva och varandra, skall tillskrivas samma internationella status som mänskliga rättigheter. Det anknyter på ett intressant sätt till vad historikern Göran B Nilsson skriver med hänvisning till ett uttalande, som kulturgeografen Torsten Hägerstrand gjorde redan 1977. Det stycket finns hos Nilsson under den i det här sammanhanget relevanta rubriken "Kulturarvet – ett brännande hanteringsproblem?" och förjänar att återges i sin helhet:

För mig som humanistisk vetenskapsman gäller det evangelium som predikades redan 1977 av SALFOs⁴ ledare Torsten Hägerstrand för döva öron i Vitterhetsakademin. Hägerstrand efterlyste då en tredje typ av vetenskap som kunde hjälpa oss att ta det svåra steget över från materiell välfärd till en i vidaste mening kulturell välfärd. "Vad det nu gäller, sa Hägerstrand, är att satsa mer på att förstå oss själva som människor och det samhälle som vi har låtit växa upp omkring oss. Så länge vi inte har djupare insikter om oss själva och vårt samhälle, så kan inte all världens kunskaper om naturen hjälpa oss ur det dilemma som den teknologiska expansionen har dragit oss in i.⁵

Den övergripande problemformuleringen på makronivå är gigantisk. I projektgruppens praktik på forskargolvet får den ligga till grund för att med början i konkreta exempelstudier problematisera kunskapsbildning, lärande och utbildning som kulturarv eller kulturarv som kunskap.

KULTURARV

Formuleringen "Vems kunskap?", som är rubriken på vårt forskningsprojekt, är inspirerad av den tyske etnologen Hermann Bausinger. Med frågan "Vems hembygd?" har han problematiserat vilka som har skaffat sig tolkningsföreträde vad gäller regional identitet.⁶ Förenklat kan det också uttryckas med en retorisk motfråga: Är det arbetarnas, kvinnornas, barnens, åldringarnas eller invandrarnas upplevelser som formar den bild av *hembygden* som kunskap och kulturarv som förmedlas nu och till framtiden? I det aktuella forskningsprojektet ligger fokus på motsvarande sätt på hinder och möjligheter vad gäller kunskapsbildning och lärande om oss själva och varandra. Det kan också sägas vara inriktat på människan som kulturell varelse ur ett kunskapsperspektiv, som ofrånkomligen inbegriper förmedling av erfarenheter på sätt som rent språkligt bara kan sammanfattas i termer av kulturarv eller – bättre i sammanhanget – "kulturellt arv".

"Kulturarv" har under det senaste decenniet vunnit ny aktualitet i vetenskapliga sammanhang.⁷ Begreppet är inte helt enkelt, mildt uttryckt. Det är ju också ett bra skäl för att arbeta med det. Vad gäller det första ledet – kultur – skall jag inte här ge mig in i en längre utläggning om "kultur" som begrepp. Det får i sammanhanget räcka med att säga, att "kultur" för mig benämner "den totala livssituation som människan befinner sig i" för att hänvisa till en formulering av etnologen Sven B Ek.⁸ I den definitionen står människan – alla människor – i centrum, liksom i det latinska ursprungsordet *cultura*, som ju betyder odling; något som inte kan ske utan mänskliga aktörer. Kultur har kommit att rubricera människans inverkan inte bara på naturen utan också på människan själv, på både gott och ont. Människan som kulturell varelse har funnits som förändrande och konserverande kraft alltifrån sin första existens till i dag i en – hittills – obruten kontinuitet av olika former av mänskligt liv, mer eller mindre samspelande med varandra, mindre eller mer isolerade.

Utän att här gå in på olika kulturdefinitioner finns det dock i sammanhanget skäl att kort kommentera kulturbegreppets karaktär. Den brittiske litteraturvetaren Raymond Williams framhåller, att kultur är ett av de två eller tre mest komplicerade orden i det engelska språket.⁹ Det gäller också andra språk, där ordet används. Kulturbegreppet är inte bara komplext utan hyperkomplext, hävdar den danske filosofen Hans Fink. Ett hyperkomplext begrepp "har et betydningsunivers,

som rymmer betydningskomponenter, der isoleret betragtet er i inbyrdes modstrid eller på oförenlige niveauer, men som samtidig har et uudslætteligt enhedspraeg og en uafviselig indre sammenhaeng”.¹⁰ Den amerikanske filosofen Allan Janik hänvisar också till olika betydelse-laddningar, när han karakteriserar kultur som ”ett i grunden omstritt begrepp” (*essentially contested concept*) med hänvisning till W B Gallie. Andra sådana begrepp är exempelvis demokrati och konst. Att något är i-grunden-omstritt är kännetecknet på att det tillhör den politiska sfären.¹¹ Den danske kulturforskaren Henrik Kaare Nielsen understryker likaså begreppets grundläggande politiska karaktär och väljer att se kultur som ”et kampbegreb, et begreb altså, som sociale interesser forsøger at praeg i eget navn”.¹² Allt sammantaget gör att kulturbegreppet är en användbar utgångspunkt för att problematisera kunskap om människan som kulturell varelse som en fråga om tolkningsföreträdelse eller maktstrategier på sätt som också kan sammanfattas i termer av normalitet och avvikelse.

Det andra ledet – arv – kan tyckas vara mindre problematiskt. Arv är emellertid både ”det som man får överta efter en död; kvarlåtenskap” och ”det som man lämnar efter sig”.¹³ Arv utgår från våra förhållnings-sätt i ett nu, såväl till vad vi övertagit från tidigare generationer som till vad vi själva medvetet och omedvetet lämnar vidare av gammalt och nytt till kommande generationer. Arv handlar således inte bara om vad som varit utan inbegriper också ett framåtblickande.

När utgångspunkten är, att människan är en kulturell varelse, som under hela sin existens odlat/förändrat/bevarat såväl den omgivande naturen som sig själv – på gott och ont – blir ”kulturarv” på ett sätt en tautologi. Mänskligt arv ingår alltid i kulturen – och i kulturen finns alltid en dimension av mänskligt arv. Kultur i den vetenskapliga betydelsen av ”den totala livssituation som människan befinner sig i” inbegriper också i de fall, då vi söker förståelse och kunskap om oss själva och andra i dag, ofrånkomligen aspekter och kritisk analys av vårt nära och fjärran förflutna. I dag finns arvet i nuet och i nuet finns framtidens arv.

”Kulturarvet är i grund och botten allt vi ärvt” skriver etnologen Stefan Bohman som en av de tre punkter som han menar sammanfattar begreppet kulturarv.¹⁴ Kulturarvet, som allt vi ärvt, materiellt och immateriellt, på gott men också på ont, är ingen trivialitet utan en problematisering. Vilka slag av kunskaper och erfarenheter för vi med oss och förmedlar, medvetet och omedvetet, formellt och informellt,

genom teori och praktik till kommande generationer, varför och i vems intresse? Då blir det inte bara intressant utan avgörande viktigt, vilka och vems erfarenheter som kunskapliggörs genom forskning, förmedling och lärande – och väl så viktigt – att reflektera över konfrontationer mellan olika kunskapsideal liksom vad som försvinner ur det allmänna kunskapsgodset och med vilka konsekvenser.

Förståelse och kunskapliggörande av kulturellt arv, både materiellt och immateriellt, handlar om förmedling av alla de olika erfarenheter vi har gjort och gör som människor, i relation till andra människor, nu och då, här och där, i en obruten kontinuitet av mänsklig existens på planeten Jorden.

DEN ETNOLOGISKA BLICKEN

Samtidigt som allt fler röster i olika språkdräkt talar om behoven av kunskaper om människan som kulturell varelse, har svensk etnologi genomlevt några decennier av en forskning som i kulturanalytisk anda blivit alltmer inriktad på närstudier: ”Medan man tidigare hävdade nödvändigheten av perspektiv (tidsligt, rumsligt, socialt), kom nu i stället krav på närhet. Deltagarobservation var en sådan form av närstudium. Inom folkloristiken var performansstudierna också närstudier. Man kunde rentav fokusera på en enda individ”¹⁵

Närheten har kopplats samman med ett annat av dagens etnologiska honnörsord, nämligen ”kvalitativ” forskning. Kvalitativ forskning har positionerats gentemot kvantitativ forskning så att – för att hårdra det – ”kvalitativ” har kommit att betyda minimal empiri och forskning, baserad på större material nedvärderas som ”kvantitativ”, oberoende av hur det mindre respektive större materialet insamlats och använts. Ordbruket är skickligt och kan förstås som del av en maktstrategi, som gör att ett litet källmaterial associeras med kvalitet medan forskning på basen av större materialmängder automatiskt reduceras till kvantitativ, vilket i etnologiskt språkbruk har kommit att stå som motsatsen till kvalitet.

Det etnologiska forskarsamhällets premiering av närsyntheten i termer av en nedvärdering av empirin och en uppvärdering av teorin har lett till att ett ämne som etnologi, som ursprungligen var ägnat åt att kunskapliggöra ”folkets” liv och arbete, blivit alltmer akademiskt – i den folkliga betydelsen av ”akademisk”, som något som saknar intresse

eller är totalt oanvändbart. En stor del av den etnologiska forskningen i Sverige har blivit allt mindre intresserad av forskning *om* människors vardagsliv, som kan leda till att instabilisera – och fördjupa – teoretiska utgångspunkter. I stället prioriteras en forskning, som blivit alltmer fokuserad på att forska *i* människors vardagsliv för att bekräfta internationellt, främst anglosachsiskt, formulerade teorier.

Metaforen ”de etnologiska glasögonen” formulerades, om jag minns rätt, av Orvar Löfgren. Den stod då för ett nytt sätt att se på människan som kulturell varelse – även om inte alla delade uppfattningen att ett ”tabula rasa” i förhållande till tidigare forskning var den vetenskapligt sett bästa vägen, när det gäller att fördjupa förståelsen och föra kunskapsbildningen om människan som kulturell varelse framåt.

Med tiden har den etnologiska blicken har blivit allt mer närsynt. De tjocka etnologiska läsglasögonen har befrämjat inläsningen av internationella teoretiska texter – så gott som enbart på engelska. Samtidigt har de begränsat synfältet vad gäller empirin eller de människor, vars erfarenheter det ursprungligen handlade om att kunskapliggöra. Därför menar jag, att det för etnologiska forskare – och andra med intresse för samhällets kunskapsbildning – är nödvändigt, med tanke på vårt uppdrag, som samhällets kunskapsproducenter, att erkänna att vi nu måste byta till progressiva glas, som gör att vi både kan fokusera läsefrukter och lyfta blicken mot människors upplevda ”real reality”.

KNOWING WHAT IS KNOWN

En andra grundläggande och övergripande utgångspunkt för projektet hör ihop med det akademiska samhällets värdering av kunskaper och forskning. I dag finns det internationellt inom den vetenskapliga världen ett växande intresse för komparativa metoder. För mig som läste etnologi på den tiden ämnet benämndes ”Nordisk och jämförande folklivsforskning” och upplevt att det även sedan det bytt namn till ”etnologi” karakteriserades som en ”komparativ vetenskap”,¹⁶ är nyuppvaknandet både glädjande och skrämmande. Hur mycket kunskapsmark förlorar vi genom att ständigt vilja vara nya och inte värna om fungerande sidor av vårt kunskapsarv, som vi etnologer tenderar att se först när nya discipliner, helst i andra länder, börjar bli intresserade – vanligtvis då utan referenser till vad som funnits i en äldre kunskapstradition?

Revitaliseringen av de komparativa metoderna får mig osökt att associera till ett citat jag nyligen hittade på nätet, där den etnologiska institutionen i Bern lagt ut en kurs i teorihistoria. Den inleds med ett tänkvärt citat, som även om det refererar till teori också kan appliceras på metod och kunskapsinriktning:

Theory in cultural (or social) anthropology is like slash-and-burn agriculture: after cultivating a field for a while, the natives move on to a new one and let bush take over – then they return, slash and burn, and raise crops in the old field again.¹⁷

Anledningen till att här kort beröra frågan om komparation, hör samman just med dagens vetenskapliga värderingar. Det har hörts och hörs röster, som hävdar att egen insamling av det komparativa materialet är ett krav. Vi vet, att vid tjänstetillsättningar i det svenska forskarsamhället är det ingen större merit att ha skrivit forskningsöversikter, inte ens om de är problematiserande. I dag finns det anledning, att hävda behovet av "Knowing What Is Known", för att referera till socialantropologen Karl Eric Knutssons formulering i ett inlägg som skrevs till ett av de seminarier, som låg till grund för bildandet av Riksbankens Jubileumsfonds områdesgrupp "Kultur, säkerhet, hållbar samhällsutveckling".¹⁸ Trots att vi i dag har skäl att beklaga de minskade resurserna till humanvetenskaplig forskning, publiceras sannolikt internationellt fler forskningsrapporter, böcker och utredningar än någonsin tidigare. Ändå tenderar det att vara ett relativt sett begränsat antal författare och arbeten, som ständigt återkommer i referenserna.

Den samlade vetenskapliga produktionen i världen ter sig som en gigantisk avfallshög, där dagens forskare bara skrapar till sig de arbeten, som råkat hamna på ytan av den högsta toppen – för att sedan själva skriva arbeten, som i sin tur vanligen försvinner ner i djupen av överlagrad forskning. Det som finns på toppen av forskningsberget är långtifrån alltid kvalitativt lysande bara för att det syns och det som finns längre ner under ytan är inte nödvändigtvis dåligt bara för att det försvunnit ur sikte. Trots att det i dag genom sökverktyg på nätet finns tidigare oanade möjligheter att orientera sig om vad som gjorts och görs inom aktuella problemområden, tenderar de komparativa referenserna att minska. Det här är ett föga uppmärksammat slöseri med resursanvändningen inom humanvetenskaperna. För att igen anknyta till det tidigare citatet från Göran B Nilsson – kulturarvet är

ett brännande hanteringsproblem, om vi hör till de många, av vilka några citerats tidigare, som menar, att en förutsättning för en mänskligt hållbar utveckling är att vi söker kunskaper om och förståelse av hur människan konstruerat och konstruerar sig själv som kulturell, det vill säga människopräglad, varelse i sin totala livssituation.

VEMS KULTURARV BLIR INTE KUNSKAP?

En anledning till att jag kommit att intressera mig för frågan om vems kunskap som blir kulturarv, liksom behovet av komparativa metoder, är en undersökning jag av olika skäl gjort av Larmsmässemarknaden i Göteborg.¹⁹ Den marknaden ägde rum i Göteborg i augusti fram till början av 1900-talet. Den hade funnits sedan stadens grundläggning 1621 och fanns dessförinnan, från medeltiden och framåt i tiden, i Göteborgs föregångare Gamla och Nya Lödöse. I slutet av 1800-talet, som är den period jag själv forskat om, fanns där en fiskmarknad, en kreatursmarknad, en vävmarknad, en leksaksmarknad och en tjänstefolksmarknad, där tillresta bönder städslade pigor och drängar.

Under andra hälften av 1800-talet och början av 1900-talet flyttades de olika delmarknaderna bort från det mest centrala Göteborg. Det brokiga folklivet under marknaden störde på olika sätt det styrande borgerskapet. Försök gjordes också att avskaffa marknaden, men trots att den avlystes återkom den år efter år. Den sista avlysningen skedde 1903. Ändå finns det foton från Larmsmässemarknaden 1907. Strax efteråt försvann ändå de sista resterna av marknaden från centrala Göteborg. Marknadens betydelse för arbetarbefolkningen framgår exempelvis av att den efter den sista avlysningen övertogs av Arbetarekommunen, som i flera år arrangerade en Larmsmässemarknad i Krokängsparken på Hisingen.

Forskningen om Larmsmässemarknaden ställde på ett delvis oväntat tydligt sätt frågan – vems kulturarv blir inte kunskap och varför? Larmsmässemarknaden var, som nämnts, en flera hundra år gammal göteborgsk tradition och den levde envist kvar in i början av 1900-talet, trots officiella beslut om dess avskaffande. Ändå var det tills helt nyligen få göteborgare som kände till att marknaden hade funnits.²⁰ Trots sin ålder och betydelse för göteborgare och marknadsbesökare från den omgivande landsbygden är den föga uppmärksam i forskning och böcker om marknader, också när man tar upp Larmsmässemarknader på andra håll i landet.

Av allt att döma är det flera samverkande faktorer som bidragit till att Larmsmässemarknaden i Göteborg fallit i glömska. Här finns inte plats att underbygga vad jag anser spelat roll för att marknaden skulle försvinna ur människors minne. Det är utförligare behandlat i de arbeten jag hänvisar till ovan. Det skall bara sägas att sannolikt samspelade ett komplex av faktorer. Till det som bidragit till samhällets glömska hör, att det var en marknad för vad som kallades "småfolket", det vill säga arbetarbefolkningen, och att den i slutet av 1800-talet var särskilt viktig för dess kvinnor och barn. Vidare ägde den rum i periferin, det vill säga utanför centralsverige. Till dess försvinnande ur samhällets minne bidrog säkert också, att traditionen under en tid övertogs av arbetarrörelsen, som förlade sin Larmsmässemarknad till en folkpark på Hisingen. Kanske kom den då att ses som ett politiskt särintresse, vilket en "allmän" kunskapsbildning inte såg som sin uppgift att bevara. Det finns flera aspekter att föra in i bilden men de får anstå i det här sammanhanget.

Arbetarkulturforskning, som är vad jag i stor utsträckning ägnat mig åt, inbegriper självklart en uttalad eller outtalad jämförelse med andra samhällsklasser. Jag har också funnit det användbart att jämföra över tid och har även i viss utsträckning använt mig av rumslik komparation, främst genom att jämföra den svenska och göteborgska empirin med arbetarklassens förhållanden i England. Samtidigt som samhällsform, levnadsvillkor och värderingar i många avseenden är likartade i de båda västeuropeiska, industrialiserade länderna, ter sig klassdimensionen i England ur svenskt perspektiv som så mycket mer extrem på sätt som kan skärpa blicken för företeelser som här är mindre tydliga. Jag har då vid komparationen utgått från publicerade forskningsresultat, som varit relevanta för de frågor jag arbetat med utifrån ett svenskt och göteborgskt material. Larmsmässemarknaden ger ett exempel på hur jämförelser med engelsk empiri tydliggjort vad som i det svenska materialet blir mer av en tolkningsfråga.

Ett inslag i Larmsmässemarknaden var det som i slutet av 1800-talet kallades "folkmarknaden" eller "slavmarknaden". Den mindre dramatiska benämningen "tjänstefolksmarknaden" säger bättre vad det egentligen handlade om. Under marknadsdagarna bjöd drängar och pigor ut sin arbetskraft till tillresta bönder från den omgivande landsbygden. Både den dominerande borgerliga pressen och den socialdemokratiska förfasade sig över råheten i att kvinnor och män "sålde sitt kött", som det hette, genom att ställa ut sig själva till försäljning på en marknad.

Även om tjänstefolksmarknader är kända också från andra håll i Sverige har de inte i någon större utsträckning uppmärksammats av forskningen. Genom den brittiska socialhistorikern Elisabeth Roberts fick jag kännedom om tjänstefolksmarknader i England. Där levde de kvar ända in på 1930-talet, vilket har gjort att brittiska forskare har kunnat intervjua människor, som själva på marknader "bjudit ut sig" som olika slag av lantarbetare. Det har då visat sig, att de av överheten både i England och Sverige så avskydda folkmarknaderna eller slavmarknaderna ur de anställningssökandes perspektiv fungerade väl som en informell arbetsförmedling. När pigor och drängar kom tillsammans, kunde de utbyta och jämföra information om löner och andra anställningsvillkor samtidigt som de fick tips om vilka bönder, som det fanns anledning att undvika. Brittisk forskning har dragit slutsatsen, att tjänstefolksmarknaderna bidrog till att lantarbetarna i England dröjde med att organisera sig fackligt.²¹ Det kan vara en anledning till att inte bara den borgerliga utan också den socialdemokratiska pressen i Göteborg förfasade sig och ondgjorde sig över företeelsen, trots de fördelar de arbetssökande såg. Senare har jag också tillägnat mig fragmentarisk information om tjänstefolksmarknader som en del av årscykeln också på andra håll i Europa på sätt som ställer frågor om varför marknaders arbetsförmedlande funktion – försäljning och köp av människor – har uppmärksammats så mycket mindre än försäljning och köp av materiella objekt.

Frågan "Vems kulturarv blir kunskap?" bottnar också i andra forskningserfarenheter, som tydliggjort tolkningsföreträdets och maktdimensionens roll för samhällets kunskapsbildning. Ett exempel är en miniundersökning jag gjort av familjeliv och hushållstyper i Göteborg 1860-1880 på grundval av rättegångsreferat från de talrika bränderna, som främst bröt ut i arbetarstadsdelarnas trähusbebyggelse.²² Den bild av familjelivet som där framträdde hos en arbetarklass och lägre medelklass, som då tillhörde majoriteten av stadens befolkning, har jag presenterat och diskuterat i relation till den i forskningen och det allmänna medvetandet accepterade "typiska" oskariska familjen, som i själva verket var atypisk och företräddes av en minoritet. Den borgerliga kärnfamiljens privatiserade, intima familjeliv i det från omvärlden skyddade hemmet, med mannen som ensamförsörjare och en hustru som främst ansvarade för familjens känslomässiga behov och en sedlighetsnorm som tog avstånd från och förfasade sig över alla slag av utomäktenskapliga förbindelser, ter sig som en av samtiden

konstruerad norm för en idealtypisk familj. Den kunde, mot bakgrund av förhållandena i arbetarstadsdelarna, användas för att avvisa anspråk på samhällelig delaktighet från alla dem som av nödvändighet levde sina familjeliv i andra slag av hushållskonstellationer.

I arbetarstadsdelarna var den ensamboende kärnfamiljen ett undantag, också när bostaden bara hade ett rum. Par bodde ihop utan att vara gifta och ibland tillsammans med andra par. Man och hustru delade sovrum med hyresgäster. Här fanns ogifta mödrar med barn och hustrur, som bidrog till familjens försörjning, också med hemmet som bas. Till det kom lyhördheten, som gjorde att man kunde höra grannarnas samtal på andra sidan väggen och bidrog till att hemmet inte var en privat sfär. Alla "brott" mot det samtida idealet var under rådande omständigheter vad som kan kallas resursrationella.²³ Förnuftsmässigt förstår vi också, att den mer varierade bilden av familjeliv i olika hushållstyper måste ha varit den mest utbredda. Därför blir det intressant, att det är en minoritets familjeliv, som framhålls som normen, både då och senare, medan majoritetens familjeförhållanden framställs som avvikande eller ignoreras. Det är ett exempel på erövring av samhälleligt tolkningsföreträde utifrån en maktposition på sätt som satt spår också eftervärldens kunskapsbildning.

Det var inte arbetarklassens och den lägre medelklassens familjeliv vid mitten av 1800-talet, som var det kulturarv eller de familjetraditioner som fick bli den kunskap, som överlämnades till eftervärlden.

FORTSÄTTNING FÖLJER

Studien av Larsmässemarknaden ingår i ett vidare forskningssammanhang. Larsmäss kan förr sägas ha varit en årshögtid i Göteborg och det är den linjen jag nu vill fortsätta inom det nu aktuella projektet. Den övergripande problematiseringen är inriktad mot en undersökning av firandet av årets högtider bland arbetarbefolkningen i Göteborg. Inom etnologiämnet finns av gammalt kunskaper om firandet av årshögtider i det så kallade gamla bondesamhället. Det är sämre med forskning om årshögtider i urban miljö. I det samhälleliga minnet finns ändå, exempelvis genom memoarlitteraturen, kännedom om hur stadens borgerlighet har firat och firar jul, påsk, pingst och midsommar et cetera. Däremot vet vi mycket litet om firandet av årshögtider bland städernas arbetarklass, i synnerhet under äldre tid. Vi vet, att också

arbetarbefolkningen har firat och firar jul, påsk, pingst, midsommar etcetera. Vi kan anta, att enbart av ekonomiska skäl har firandet skilt sig från böndernas och borgerlighetens, i synnerhet i äldre tid. Vidare är vi dåligt underrättade om vilka andra slag av årligen återkommande händelser som för just arbetarbefolkningen i de tidigindustriella städerna hade högtids- eller festprägel. Där är Larsmässemärket ett exempel.

Min undersökning börjar i ett insamlat tidningsmaterial från två göteborgstidningar 1850-1880 och ett antal intervjuer gjorda 1990. Ett jämförande material finns också, som sagt, vad gäller bönder och borgerlighet. Som Göteborg under hela sin existens dels varit en invandrastad med inflyttning från bland annat Holland, Tyskland, Skottland och England, dels tangerar det norskt präglade Bohuslän, leder det nödvändigtvis till geografiskt jämförande perspektiv. Det finns skäl att förmoda, att det vid firandet av årets högtider förekom seder och bruk, som har samband med Göteborgs specifika omvärldskontakter och i vissa avseenden skiljer sig från traditioner på andra håll i Sverige, vilket gör att relationen centrum-periferi också kan vara relevant.

Utifrån de inledande, stora deklARATIONerna kan en inriktning på firandet av årets högtider bland arbetarbefolkningen i Göteborg te sig trivial. Ändå menar jag, att den utifrån ett maktperspektiv på kunskapsbildning och förmedling av ett immateriellt kulturarv på lokal nivå kan bidra till förståelsen av de strategier, uttalade eller outtalade, som i större sammanhang motverkar behovet av att accelerera "den mjuka upplysningen" – vår förståelse och kunskap om oss själva som kulturellt präglade varelser i olika historiska, rumsliga och sociala kontexter. I bästa fall kan de glasögon som i sitt sökande efter förståelse och kunskap om människan som kulturell varelse klarar att fokusera både det näraliggande och att lyfta blicken för att se också de vidare sammanhangen fungera progressivt, inte bara i optisk utan också i kulturvetenskaplig betydelse.

ARBETARKULTURFORSKNING I BRYTNINGSTID

"Är du lönsam lille forskare?" är rubriken på Olle Svennings ledare i *Aftonbladet* (2005-03-23), efter det att forskningspropositionen 2005 presenterats. Den har, som vi vet, rubriken *Forskning för ett bättre liv*. I

det goda nya livet finns det inte mycket plats för humaniora och samhällsvetenskap. Genusforskningen får naturligtvis fortsatt en klapp på axeln. "Hållbar utveckling" hör också till det som skall prioriteras och är vad jag här syftar till ur ett kunskapsperspektiv. Ändå vet vi, att när det kommer till kritan, det vill säga forskningsanslag, är det ekologiska frågor, som kommer i fokus. De här inledningsvis presenterade exemplen, som pläderar för att "hållbar utveckling" handlar om att vi måste söka och förmedla kunskap och förståelse om oss människor – också arbetarbefolkningen – som kulturella varelser, har – igen – överlagrats av ett snävt nyttotänkande i den anda som Liedman kallar "den hårda upplysningen". Den fria forskningen skall ersättas av nya forskare, som skall se till att, med propositionens ord citerade av Svennings, att universiteten "upprättar handlingsplaner för kommersialisering".

Forskningspropositionen 2005 vill, kan man säga, se till att akademisk kunskap inte längre skall vara "totalt oanvändbar", som den inledande ABF-mannen menade. Samtidigt aktualiserar och bekräftar den Sven-Eric Liedmans diskussion om konsekvenserna av en prioritering av "den hårda upplysningen" framför "den mjuka upplysningen". Hans avslutande rader i *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria* blir mot bakgrund av forskningspropositionen 2005 än mer aktuella och citeras därför igen: "Det är fortfarande i upplysningens skugga vi lever. Men det är inte från det förflutna den kastas utan från framtiden".

Noter

- 1 Inlägget är en förkortad och delvis omarbetad version av en artikel som skrevs till ett tvärvetenskapligt seminarium som anordnades på Voxenåsen 2003 av Institutet för kulturstudier, Universitetet i Oslo på temat "Kulturarv och komparation". Efter konferensen 'Arbetshistoria i brytningstid' har det ursprungliga inlägget publicerats i Aronsson/Hodne/Skarin Frykman/Odemark (red) *Kulturarvens gränser. Komparativa perspektiv*, Göteborg 2005, s 39-59.
- 2 Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm 1997, s 540f.
- 3 Jaques Delors, *Utbildning. Den nödvändiga utopin*, Stockholm 1997, s 15f.
- 4 SALFO = Forskningsrådsnämndens (samarbets)kommitté för långsiktssmotiverad forskning.
- 5 Göran B Nilsson, *Den lycklige humanisten. Tio öppensiva essäer*. Stockholm 1990, s 107.
- 6 Herrmann Bausinger, "Hembygd och identitet", i Anders Gustavsson (red), *Kulturmöten och kulturell förändring. Nutida tysk etnologi i urval*, Lund 1985/1980/.
- 7 För en översikt, se Lennart Zintchenko, "Kulturarv i teori och praktik – en forskningsöversikt", i *Delrapport om kulturarvets konstruktion för Delegationen för industrisambällets kulturarv*, Stockholm 2001.
- 8 Sven B Ek, *Qltur som problem*, Göteborg 1989, s 6. Den kulturdefinitionen används även, med hänvisning till Ek 1989, som utgångspunkt för Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådets (HSFR) regeringssuppdrag att utreda och föreslå åtgärder för utveckling och uppbyggnad av sektorsforskningen inom kulturområdet; *Sektorsforskningen inom kulturområdet*, 2000, s 24.
- 9 Raymond Williams, *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, London 1976, s 76.
- 10 Hans Fink, "Et hyperkomplex begreb. Kultur, kulturbegreb og kulturrelativisme", i Hauge/Horstböll (red), *Kulturbegrebets kulturhistorie*, Aarhus 1982, s 20.
- 11 Allan Janik, "Museet är en politisk institution", i *Tvårsnitt* 1986:3, s 5f.
- 12 Henrik Kaare Nielsen, "Kulturbegreb, modernitet og sociale interesser – med udgangspunkt i den tyske tradition", i Hauge/Horstböll (red), *Kulturbegrebets kulturhistorie*, Aarhus 1982, s 48.
- 13 *Bonniers svenska ordbok*, Stockholm 1990, uppslagsord: *arv*.
- 14 *Sektorsforskningen inom kulturområdet. Slutrapport. Utredning av HSFR – regeringssuppdrag (Ku 97/711/ka)*, 2000, s 7 med referens till Stefan Bohman, *Historia, museer och nationalism*, Stockholm 1997. De två andra punkterna, som enligt Bohman sammanfattar begreppet kulturarv är: -Kulturarvet är de lämningar som vi ser som vårt eller andras positiva arv (som vi kan gilla) och som därför skall prioriteras i bevarandet och användandet; -Kulturarvet är de mest symbolbärande lämningarna

- (oavsett om vi gillar dem eller inte) vilka formar oss eller andra och därför skall prioriteras i bevarandet.
- 15 Nils-Arvid Bringéus, "Etnologi, en komparativ vetenskap?", i Rogan/Alver (red), *Norden og Europa. Fagtradisjoner i nordisk etnologi og folkloristikk*, Oslo 2000, s 56.
  - 16 Nils-Arvid Bringéus, *Människan som kulturvarelse. En introduktion till etnologin*, Lund 1976/1981.
  - 17 Anthony F C Wallace, "Review of *Revolution in Anthropology* by I C Jarvie", i *American Anthropologist* 68, 1966.
  - 18 Karl Eric Knutsson, "Without Culture No Sustainable Development. Some Reflections on the Topic for the Stjernesund Seminar", Unpublished paper.
  - 19 Birgitta Skarin Frykman, *Larsmässemarknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg*, Göteborg 1993; "Larsmässemarknaden och VM i fotboll. Om västsvensk särart och kunskapens gränser", i *Saga och Sed*, 1994; "Larsmässemarknad i Göteborg. Festen före Kalaset", i *Göteborgs Hembygdsförbunds skriftserie XXXI*, 2006.
  - 20 Göteborgs stadsmuseum revitaliserade 2001 Larsmesse marknad, direkt inspirerat av min forskning. Sedan dess har den återkommit årligen under två dagar i augusti med ca 10-20000 besökare. Det har gjort att sedan jag först skrev om marknaden är det nu betydligt fler göteborgare som nu känner till den.
  - 21 Stephen Caunce, "East Riding Hiring Fairs", i *Oral History* 1975, 3:2.
  - 22 Birgitta Skarin Frykman, "Kunskap ur katastrofer. Arbetarvardag 1860-1880 i eldsvådornas ljus", i de Coninck-Smith m fl (red), *Historiens kultur. Fortaelling, kritik, metode*, Köpenhamn 1997.
  - 23 Birgitta Skarin Frykman, "Arbetarkultur och arbetarkulturforskning", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 48-49, 1991.

Arbetarkultur i brytningstid

Kulturhistorien, den nya kulturhistorien och historien bortom den nya arbetarkulturen, i den svenska arbetarhistoriska forskningen

Av Stefan Nyzell¹

Under de två senaste decennierna har kulturbegreppet kommit att få ett så stort inflytande på den historievetenskapliga forskningen att det med fog går att tala om den "kulturella vändningen", ett historiografiskt paradigmskifte fullt jämförbart med 1960-talets "socialhistoriska vändning".² Diskussionerna kring kulturbegreppet vara eller inte vara har stundtals gått mycket höga, inte endast bland historiker utan bland närliggande discipliner som antropologi, etnologi och sociologi. Det finns utan tvekan ett visst fog för detta då kultur som begrepp inte på något sätt är oproblematiskt, utan snarare har en mängd svårhanterliga begreppsliga, teoretiska och metodologiska implikationer. Det senare har dels att göra med begreppets flervetenskapliga karaktär där olika vetenskapliga discipliner har delvis olika definitioner av begreppet. Det har dels även att göra med att definitionen av kulturbegreppet, inte bara mellan discipliner utan även inom historieämnet, har definierats mycket olika och vad mer är har kommit att förändrats över tid. En förändring från ett "klassiskt kulturbegrepp", där kultur stod för de stora konsterna i historien, till ett "antropologiskt kulturbegrepp", med ett kulturbegrepp som inriktades mot sådant som ritualer, traditioner, seder, och symboler, och sedan vidare in i det som kommit att kallas "den nya kulturhistorien", med dess intryck från den språkliga vändningen och fokusering mot språk, text och semiotik. Det går i sammanhanget att tala om två historiografiska paradigm, det kulturella och det språkliga, som under de två senaste decennierna vuxit sig starka och tillsammans bidragit till den historiografiska utveckling, där "den klassiska kulturhistorien" gått över till "den nya kulturhistorien", och där det idag tycks vara möjligt att skönja en historiografisk brytningstid,

en utveckling in i vad som lite tvetydigt har kallats "historien bortom den nya kulturhistorien".³

Det är inte syftet i denna text att på något djupgående sätt diskutera kulturbegreppets definition utan att från ett historiografiskt perspektiv diskutera hur kulturbegreppet kommit att användas inom den svenska arbetarhistoriska forskningen. Textens fokus ligger på den diskussion kring arbetarkultur som kom att dominera debatten bland arbetarhistoriker i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet. En debatt som resulterade i en mängd vetenskapliga artiklar och monografier innan den någon gång i mitten av 1990-talet praktiskt taget helt och hållet verkade tystna (eller åtminstone minska till en knappt hörbar viskning). Det senare delvis därför att intresset för det arbetarhistoriska forskningsfältet som sådant svalnade märkbart efter 1989. Men delvis även för att debatten kring arbetarkultur hade gått i stå och de idealtypiska begreppen "egensinne" och "skötsamhet", som i stort sätt helt hade kommit att dominera debatten, antingen visat sig vara uttömda som analytiska redskap eller, vilket var allvarigare, ge en alltför förenklad bild av arbetarklassen. Allra helst som att begreppen "egensinne" och "skötsamhet" med tiden hade kommit att glida från att vara idealtypiska till att framstå som den historiska sanningen om den svenska arbetarkulturen, något som var mycket problematiskt eftersom det var att analytiskt använda den teleologiska bild av arbetarklassen och arbetarkulturen som till stor del konstruerats av den svenska socialdemokratiska arbetarrörelsen.⁴ Det vill säga den del av arbetarrörelsen som haft intresse av att konstruera sig själva som den "skötsamma arbetarkulturen", och andra inom arbetarklassen, de som inte passade in i denna "vi och dom" konstruktion, som den "egensinniga arbetarkulturen" i behov av att disciplineras in i den socialdemokratiskt folkhemiska välfärdsstaten Sverige.

Visserligen är syftet med denna text att visa på problemen i debatten kring arbetarkultur som den kom att gestalta sig i mitten av 1990-talet och den högst problematiska frågan om de idealtypiska begreppen "egensinne" och "skötsamhet". Men syftet är också att framhålla det olyckliga i att debatten kring arbetarkultur övergick i tystnad på det sätt som den gjorde när den tillsynes helt och hållet försvann i mitten på 1990-talet. Detta inte minst eftersom kulturbegreppet definitivt inte har spelat ut sin roll vare sig i den historievetenskapliga eller inom den arbetarhistoriska forskningen. Det fanns en hel del i debatten kring

arbetarkultur som den arbetarhistoriska forskningen inte gärna bara kan lämna därhän. Det senare inte minst eftersom arbetarhistoria som forskningsfält åter verkar visa tecken på att vakna från sin slumrande tillvaro i den svenska historievetenskapliga forskningen.⁵ Idag handlar det snarast om att ta tag i forskningsläget kring arbetarkultur och tillsammans med "den nya kulturhistoriens" utmaningar föra in debatten i den historiografiska brytningstid som kan skönjas i "historien bortom den nya kulturhistorien".

KLASSANALYS OCH KULTURANALYS

Arbetarhistoriker har i många fall varit bland de historiker som in i det längsta ställt sig tveksamma till kulturbegreppet (antingen det eller också har de tvärtom varit bland de historiker som gått allra längst i att med poststrukturalismen hävda diskursbegreppets allomfattande regim). Det ska genast tilläggas att den misstänksamhet som länge präglat många arbetarhistoriker inte gällt endast kultur utan en hel rad andra begrepp vilka alla har haft gemensamt att de tyckts utmana eller till och med hota klassbegreppets ställning. I den numera klassiska artikeln "On Language, Gender, and Working-Class History" från 1988 skriver Joan W Scott i kritiska ordalag angående arbetarhistorikers inställning till begreppet genus att "labor historians now place gender (along with race) on the list of variables they acknowledge as important, but don't have time to study; class after all, is still the issue that really counts."⁶ Denna misstänksamhet från arbetarhistorikers sida gentemot kultur (liksom begrepp som genus och etnicitet) har inte blivit mindre då den kulturella vändningen med dess ökande fokusering på semiotik i allt högre grad kommit att ifrågasätta den sociala verkligheten som analytisk utgångspunkt och därmed också själva grunden för den historiematerialistiska historiesynen. Det är kanske att hårdra diskussionen något, men utan tvekan fanns det länge och finns i viss mån fortfarande en sådan demarkationslinje mellan klassanalys och kulturanalys.

Denna sedan länge etablerade demarkationslinje mellan klassanalys och kulturanalys till trots är det knappast en överdrift att hävda att såväl "den kulturella vändningen" som "den språkliga vändningen" kommit att få en betydande genomslagskraft även inom den svenska arbetarhistoriska forskningen. Det kan delvis förklaras med att den

arbetarhistoriska forskningen knappast kunnat undgå att ta intryck av den kulturella vändningens teoretiska utmaningar och implikationer. Det är utan tvekan så att kultur (liksom begrepp som genus och etnicitet) idag visat sig ge minst lika fruktbara analytiska utgångspunkter som klass.⁷ Detta även om Joan W Scotts kritik om läpparnas bekännelse kontra det konkreta innehållet i historiska analyser till viss del fortfarande kan göras gällande. Delvis kan det även förklaras med att kultur faktiskt länge utgjort ett viktigt analytiskt begrepp inom den arbetarhistoriska forskningen, det senare inte minst inom den brittiska historiematerialismen, med välkända förgrundsfigurer och, för svensk arbetarhistorisk forsknings vidkommande, inflytelserika förgrundsgestalter som Edward P Thompson och Eric J Hobsbawm. En skolbildning vars historiematerialistiska företrädare så tidigt som i slutet av 1950-talet och början av 1960-talet hävdade det kulturanalytiska perspektivets avgörande betydelse i den historievetenskapliga forskningen.⁸ Den brittiska historiematerialismen var betydelsefull för det forskningsfält som i Sverige växte fram under 1970- och 80-talen och som kom att kallas den "historiska antropologin", vilket för svensk del var en viktig del i det historiografiska paradigmskiftet mot "den kulturella vändningen".⁹ En vändning som för svensk del först under 1990-talet kom att utvecklas i riktning mot "den nya kulturhistorien" med dess präglning av såväl "den kulturella" som "den språkliga vändningen".¹⁰

ARBETARHISTORIA OCH ARBETARKULTUR

Paradigmskiftet i riktning mot den "kulturella" och den "språkliga" vändningen inom historieämnet kan i ett internationellt perspektiv dateras till åren någonstans kring slutet 1980-och början av 1990-talet. Ett viktigt årtal i detta sammanhang var utan tvekan 1989 med utgivningen av den historiografiskt betydelsefulla antologin *The New Cultural History*.¹¹ I inledningen till denna antologi menade Lynn Hunt att paradigmskiftet i och med "den kulturella vändningen" var minst lika avgörande för historieämnet som "den socialhistoriska vändningen" hade varit på 1960-talet.¹² Hunt menade vidare att kopplingarna mellan den "socialhistoriska" och den "kulturhistoriska" vändningarna var mycket tydliga. Inte minst visade Hunt detta i sin inledning där hon

visade hur det kulturella perspektivet huvudsakligen växte fram inom två av det socialhistoriska paradigmets skolbildningar – den franska Annales-skolan och den brittiska historiematerialismen.¹³ Till detta är det knappast fel att lägga till inflytandet av den italienska mikrohistoriska skolbildningen, vilken tillsammans med de två övriga har betytt mycket för utvecklingen i riktning mot det ”antropologiska kulturbegreppet”.¹⁴ Det var inte minst dessa skolbildningar som i mitten av 1980-talet i Sverige kom att ta form i den vetenskapliga debatten kring ”den historiska antropologin”. Detta exempelvis i artiklar som Lars Magnussons ”Historisk antropologi. Kulturkod i förändring” i *Häftan för kritiska studier* från 1986 och Christer Winbergs ”Några anteckningar om historisk antropologi” i *Historisk tidskrift* från 1988.¹⁵ Det ska även tilläggas att kulturbegreppet, så som det kom att användas inom den historievetenskapliga forskningen, fick en mängd viktiga teoretiska influenser från till historia angränsande humanistiska vetenskapliga discipliner, som antropologi, etnologi och sociologi.

Inte minst den brittiska historiematerialismen var en viktig inspirationskälla till de svenska historiker som under 1980-talet försökte lansera kulturbegreppet inom ramen för debatten kring ”den historiska antropologin”. En av de mest inflytelserika förespråkarna för kulturbegreppet inom ”den socialhistoriska vändningen” var utan tvekan Edward P. Thompson. Med monografier som *The Making of the English Working Class* från 1963 och uppsatser som ”Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism” från 1967 och ”The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century” från 1971, artiklar som numera finns samlade i antologin *Customs in Common* från 1993, var Thompson utan tvekan en av de historiker inom ”den socialhistoriska vändningen” som var delaktig i att på ett genomgripande sätt förändra det socialhistoriska (och därmed även arbetarhistoriska) forskningen. Det senare bort från en i huvudsak strukturalistisk och kvantitativ och i riktning mot en kulturalistisk och kvalitativ historieskrivning.¹⁶ Thompson var samtidigt långtifrån den ende förgrundsfiguren inom den brittiska historiematerialismen som betonade det kulturanalytiska perspektivet, Hobsbawm var en annan i böcker som *The Jazz Scene* från 1959, och texter som ”The Making of the Working Class 1870-1914”, från 1981. Men Thompson var utan tvekan den av de brittiska historiematerialisterna som kom att få störst historiografiska betydelse för svensk del med avseende på kulturbegreppet.¹⁷

Inte minst blir detta tydligt i Lars Magnussons efterskrift till den på svenska översatta samlingsvolymen med Thompsons uppsatser, med titeln *Herremakt och folklig kultur*, från 1983, där Magnusson, förutom att presentera Thompson för en svensk läsekrets, mycket tydligt lyfter fram och förespråkar Thompsons mycket kritiska hållning gentemot den historiematerialistiska strukturalismen.¹⁸

Det kan med andra ord tyckas vara en motsägelse att tala om kulturbegreppet som välintegrerat i den arbetarhistoriska forskningen och samtidigt hävda att det finns en demarkationslinje mellan klassanalys och kulturanalys. Detta kan förklaras med att kultur visserligen var ett viktigt begrepp för kretsen av historiker inspirerade av Edward Thompson och den brittiska historiematerialismen, men att det samtidigt fanns en stark strukturalistisk tradition inom den historiematerialistiska forskningen, vars utgångspunkt var att kulturanalys var helt och hållet underordnat klassanalys.¹⁹ Det var denna strukturalism som Thompson i *The Making of The English Working Class* från 1963 och i *The Poverty of Theory. Or an Orrery of Errors*, från 1978, vände sig mot i kraftfulla ordalag. Det var denna thompsonianska tradition som under 1980-talet kom att vinna insteg i den svenska arbetarhistoriska forskningen. Detta samtidigt som den strukturalistiska hållning som Thompson kritiserade naturligtvis hade sina egna företrädare även inom det svenska arbetarhistoriska forskningsfältet. Det till synes motsägelsefulla i att hävda kultur som både välintegrerat och inte i den svenska arbetarhistoriska forskningen kan delvis också förklaras med den historiografiska förändringen av kulturbegreppets innebörd, bort från den antropologiska och mot den semiotiska definitionen inom ramen för "den nya kulturhistorien". Edward P Thompson var exempelvis själv mycket kritisk i sin hållning till vad han kallade "kulturalismen", det vill säga kulturbegreppet i en definition där kultur inte längre sågs som fast förankrat i "den sociala verkligheten". Med Thompsons egna ord ett kulturbegrepp som inte var placerat "within its proper material abode" utan "situated in thin air of 'meanings, attitudes and values'".²⁰ Det ska också tilläggas att Thompson, trots dennes kritiska invändningar mot strukturperspektivet och argumentation för aktörs-perspektivet, i grund och botten var en historiematerialist och således själv stod för en betydande strukturalism i sina egna arbeten.²¹

Det växande intresset för kulturbegreppet bland svenska historiker blev tydligt i och med den inomvetenskapliga debatt kring

kulturbegreppet som tog fart under 1980-talet och som under slutet av 1980-talet och början av 1990-talet resulterade i en rad seminarier och konferenser, artiklar, avhandlingar och monografier med klara kulturanalytiska perspektiv. Det stora flertalet av dessa hade dessutom en tydlig inriktning mot arbetarkultur. Arbetets museum i Norrköping framstår som en tidig knutpunkt för detta framväxande svenska forskningsfält. I september 1986 hölls där en internationell konferens på temat arbetarkultur. Och redan året därpå, i september 1987, hölls det andra nordiska seminariet kring arbetarkultur i Norrköping. Det första nordiska seminariet om arbetarkultur hade hållits i Köpenhamn 1983.²² En viktig medarrangör till dessa konferenser och seminarier vid Arbetets museum i Norrköping var Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet där arbetarhistoriskt inriktade etnologer som Sven B Ek och Birgitta Skarin Frykman bedrev forskning med inriktning på arbetarkultur, bland annat ett projekt om arbetarkultur i Göteborg omkring året 1890.²³ Sven B Eks, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*, från 1971, var också ett tidigt pionjärarbete.²⁴

Några av de mest inflytelserika verken inom det arbetarhistoriska forskningsfältet under 1980- och 1990-talen var historikern Lars Edgrens, *Lärling – gesäll – mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*, från 1987, etnologen Mats Lindqvists *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920* från 1987, ekonomhistorikern Lars Magnussons *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850* från 1988, idéhistorikern Ronny Ambjörnssons *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksambälle 1880-1930* från samma år, etnologen Birgitta Skarin Frykmans *Arbetarkultur – Göteborg 1890* från 1990, sociologen Mats Franzéns *Den folkliga staden. Söderkvarter i Stockholm mellan kriget från 1992*, historikern Björn Horgbys *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturer i Norrköping 1850-1940* från 1993, samt historikern Peter Billing och sociologen Mikael Stigendals *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen*, från 1994.²⁵ Detta är självfallet bara ett urval för att exemplifiera den tämligen intensiva arbetarhistoriska forskningen med utgångspunkt i arbetarkultur som bedrevs i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet. Det är väl värt att märka att många av dessa monografier inte är skrivna av historiker, utan av etnologer, ekonomhistoriker, sociologer samt idéhistoriker. Detta är delvis ett uttryck för kulturbegreppets flerve-

tenskapliga karaktär. Men det visar samtidig också på problematiken kring kulturhistorisk forskning i den bemärkelsen att kulturbegreppet inte har helt och hållet samma betydelser inom de olika vetenskapliga disciplinerna, något som brukar lyftas fram som en av orsakerna till att kulturbegreppet är så svårt att definiera och därmed också hantera analytisk.

"EGENSINNE" OCH "SKÖTSAMHET"

Den svenska debatten kring arbetarkultur kom till stor del att fokuseras på frågan om förhållandet mellan begreppspar "egensinne" och "skötsamhet". Detta grundade sig i de motstridiga bilder av arbetarkultur som trätt fram i forskningen. I *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920* från 1987 hade Mats Lindqvist lyft fram ett skötsamhetsperspektiv inom arbetarklassen utifrån en studie kring en fabrik i stationssamhället Svedala i samband med det industriella genombrottet i Sverige. I *Den skötsamme arbetaren* hade Ronny Ambjörnsson diskuterat vad han såg som en skötsam arbetarkultur präglad av väckelse, nykterhet och bildning bland arbetare i det norrländska sågverkssamhället Holmsund.²⁶ Dessa bilder av en skötsam arbetarkultur motsades av Lars Magnussons bråkiga hantverkarkultur i Eskilstuna, präglad av traditionella ritualer, alkohol, kollektiva aktioner och våld.²⁷ Lindqvists och Ambjörnssons studier av den "skötsamma arbetarkulturen" i Svedala och Holmsund liksom Magnussons studie av den "bråkiga hantverkarkulturen" i Eskilstuna har delvis kritiserats för att de båda är lokala studier och att författarna inte för någon långtgående diskussion kring huruvida dessa lokala studier kan föras över till diskussioner med avseende på regional, nationell eller internationell nivå. Det har nämligen med utgångspunkt från dessa tre studier förts en ganska långtgående diskussion om "bråkighet" och "skötsamhet" inom svensk arbetarkultur som helhet. Och en sådan diskussion är inte alldeles oproblematisks. Det senare delvis för att det inte finns några syntetiserande undersökningar som diskuterar hur "bråkighet" och "skötsamhet" kan ses i ett övergripande arbetarhistoriskt perspektiv för svenskt vidkommande. Delvis för att det finns en uppenbar risk att diskussionen hamnar i en teleologisk tendens att läsa in den socialdemokratiska arbetarrörelsens egen självbild av dess vandring "från mörker till ljus" i förändringen från "bråkighet" rill

”skötsamhet”.²⁸ Men de tre studierna visade sig ändå vara så betydelsefulla att den svenska arbetarhistoriska forskningen kring arbetarkultur kom att präglas av frågan om ”bråkiga hantverkare” och ”skötsamma arbetare” samt den historiska kopplingen mellan dessa.

Motsatsparet den ”skötsamme arbetaren” i Lindqvists och Ambjörnssons samt den ”bråkige hantverkaren” i Magnussons respektive studier problematiserades av sociologen Mats Franzén som mot ”skötsamhet” ersatte bråkighet med ”egensinne” och som förespråkade att detta motsatspar skulle ses som idealtypiska begrepp utifrån vilka den svenska arbetarkulturen kunde studeras. I början av februari 1990 hölls ett seminarium om arbetarkultur, även denna gång i Arbetets museums lokaler i Norrköping, där ett huvudtema var en diskussion kring de idealtypiska begreppen ”egensinne” och ”skötsamhet”.²⁹ Det som till stor del kom att utgöra huvudfrågorna i debatten kring ”egensinne” och ”skötsamhet” var deras förhållande till varandra. Det vill säga frågor rörande ”skötsamma” kontra ”egensinniga” livsstilar och strategier; huruvida ”skötsamhet” var ett utslag av förborgerligande av arbetarkulturen eller tvärtom ett sätt att uttrycka motmakt mot en hegemonisk borgerlig kultur; i vilken mån det går att tala om en disciplineringsprocess från ”egensinne” till ”skötsamhet” (det vill säga att Magnussons ”egensinniga hantverkarkultur” under loppet av 1800-talet och början av 1900-talet hade kommit att bli till Ambjörnssons ”skötsamma hantverkarkultur”); samt frågan om kulturbegreppet och kulturanalys som sådant i förhållande till klassbegreppet och klassanalys.³⁰

Den kanske mest inflytelserika forskningsinsatsen kring den svenska arbetarkulturen har Björn Horgby stått för i *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*, från 1993, där han tar upp de diskussioner som präglat den inomvetenskapliga debatten i ett ambitiöst försök att se förändring inom arbetarkulturen över tid.³¹ Det Horgby tycker sig se är att idealtyperna ”egensinne” och ”skötsamhet” kan vara såväl livsstilar som strategier, vilka dels riktar sig utåt mot det omgivande samhället, då framför allt mot den borgerliga hegemonin i samhället och som sådana alltså båda utgör motkulturer mot en borgerlig kultur, dels genomgår en förändring under perioden 1850-1940, från en hantverkarkultur präglad av ”egensinne” (såväl livsstilmässigt som strategimässigt) till en arbetarkultur präglad av ”skötsamhet”. Eftersom ”egensinne” och ”skötsamhet” är idealtypiska

begrepp betonar Horgby att det först och främst är en övergripande kulturhistoriskt utvecklingslinje som kan skönjas i denna förändring av den svenska arbetarkulturen. Det finns, menar Horgby, såväl "egensinne" som "skötsamhet" under hela den undersökta perioden, och arbetare med en "egensinnig livsstil" kan mycket väl använda sig av "sköt-samma strategier" liksom arbetare med "skötsam livsstil" kan använda sig av "egensinniga strategier". Men ändå sker en disciplineringsprocess som, enligt Horgby, innebär att "egensinniga" livsstilar och strategier dominerar vid undersökningsperiodens början i mitten av 1800-talet och "sköt-samma" livsstilar och strategier vid undersökningsperiodens slut i mitten av 1900-talet. Det är därmed klart att Horgbys studie av arbetarkulturen i Norrköping tycks bekräfta bilden av "egensinniga hantverkare" och "sköt-samma arbetare" såsom kunnat skönjas i Magnussons studier av Eskilstuna samt Lindqvists och Ambjörnssons studier av Svedala respektive Holmsund.

SKÖTSAMHETENS DISKURS

Det har riktats tämligen hård kritik gentemot Horgbys användning av de idealtypiska begreppen "egensinne" och "skötsamhet", inte minst av arbetarhistorikern Lars Edgren i dennes recension av *Egensinne och skötsamhet* i *Historisk tidskrift*, från 1995. Visserligen påpekar Edgren att Horgbys monografi har klara förtjänster men också betydande brister. För det första, menar Edgren, för att Horgby i likhet med Magnusson i *Den bråkiga kulturen* och Ambjörnsson i *Den skötsamme arbetaren* bygger sina antaganden utifrån ett strikt lokalhistoriskt perspektiv. Frågan kvarstår i vilken grad förändringen av arbetarkulturen i Norrköping kan sägas vara representativ för Sverige som helhet? Denna kritik hade knappast varit relevant om Horgbys diskussion kring "egensinne" och "skötsamhet" hade varit strikt lokalhistorisk i sin hållning. Problemet här är att det hos Horgby finns en tydlig glidning in i en diskussion där de idealtypiska begreppen får en mycket vidare applicerbarhet än så, det vill säga på Sverige som helhet. För det andra, menar Edgren, därför att "egensinne" och "skötsamhet" som idealtyper har en tendens att ta överhanden i Horgbys analys och i alldeles för stor grad styra studien som helhet. Allt pressas in i dessa idealtyper trots att de kanske snarare pekar på andra möjliga tolkningar. Ibland kan Horgbys resonemang av denna orsak, menar Edgren, te sig tämligen motsägelsefulla. För det

tredje, menar Edgren, därför att man kan fråga sig om det material Horgby använder för att analysera "skötsamheten" alls är jämförbart med det han använder för att analysera "egensinnet".³² Vidare skriver Edgren att Horgby i *Egensinne och skötsamhet* visserligen lyfter fram flera viktiga frågor som i allra högsta grad är av intresse för den arbetarhistoriska forskningen:

Boken griper in i en diskussion där inte minst Birgitta Skarin Frykman för Sveriges del betonat arbetarkulturens enhet och att den som helhet präglats av skötsamhet. Det hör till förtjänsterna med Horgbys bok att han konsekvent undersökt om man kan spåra olikheter inom arbetarklassen, mellan olika skikt och mellan könen. Bredden och ansatsen imponerar. Däremot ställer jag mig tveksam till om begreppen verkligen är tillräckliga för att fånga arbetarkulturen. Både den egensinniga och den skötsamma livsstilen förblir märkligt undanflugande efter läsningen, i all synnerhet gäller det egensinnet.³³

Det finns en hel del poänger med Edgrens kritiska resonemang kring "egensinne" och "skötsamhet". De är på många sätt som ytterst problematiska begrepp för att närma sig den svenska arbetarkulturen, det senare inte minst eftersom en tydlig tendens i användningen av dessa begrepp att hamna i ett teleologiskt perspektiv som tenderar att betrakta historien ur segrarnas perspektiv. I detta fall den svenska socialdemokratiska arbetarrörelsens perspektiv med dess självbild och dess framgångssaga som tenderar att se den "skötsamma" svenska arbetarkulturen, och dess uttryck i sådant som "folkhemmet" och "den svenska modellen", som förutsättningen för dess politiska och fackliga framgångssaga i 1900-talets folkhemiska Sverige.³⁴

Det finns ett problem med begreppen "egensinne" och "skötsamhet" i det att de tillåtit gå från att vara idealtyper till att bli den etablerade historiska sanningen. Det senare blir inte minst tydligt i Peter Billings och Mikael Stigendals avhandling *Hegemonins decennier*, från 1994, där "egensinne" och "skötsamhet" mycket tydligt får en sådan slagsida. Billing och Stigendal menar att den "skötsamma" arbetarkulturen har en viktig del av sitt ursprung i den socialdemokratiska arbetarrörelsen i 1890-talets Malmö, där Axel Danielssons politiska kursändring från revolution till en revolution via valurnorna lade grunden för en svensk socialdemokrati präglad av samförståndsanda, konsensusinriktning och kompromissvilja. Det hela blir problematiskt eftersom författarna

systematiskt skjuter sådant som verkar strida mot bilden av det "sköt-samma" Malmö under ytan samtidigt som de helt enkelt inte tar upp den forskning som pekar ut Malmö som en högst radikal (för att inte säga bråkig eller egensinnig) arbetarstad i det socialdemokratiska Sverige.³⁵ Detta är naturligtvis att hårdra det hela och det är delvis orättvist mot de forskare som använd begreppen och varit medvetna om denna fara. Men inte desto mindre talar vi om ett betydande analytiskt problem. I likhet med Edgren ställer jag mig vidare frågande till om dessa begrepp verkligen är tillräckliga för att fånga arbetarkulturen. Helt klart är att begreppen som sådana måste problematiseras utifrån en kritisk utgångspunkt i högre grad än vad hittills har gjorts. Man skall komma ihåg att arbetarklassen är en synnerlig heterogen grupp vilket får stora konsekvenser för arbetarkulturen (eller arbetarkulturerna, hur man nu väljer att se på saken). Något som dikotomin "egensinne" och "skötsamhet" knappast inte räcker till för att problematisera i tillräckligt hög utsträckning. Dessutom har den svenska forskningen kring arbetarkultur i alldeles för liten utsträckning problematiserat arbetarkulturen utifrån ett internationellt perspektiv – här är komparativa studier av arbetarkultur något som är av synnerligen stort intresse.

I det perspektivet var exempelvis begreppet "egensinne" (Eigensinn) såsom det användes av den tyske historikern Alf Lüdtke i dennes text "Cash, Coffee-Breaks, Horseplay. *Eigensinn* and Politics among Factory Workers in Germany circa 1900" från 1986 betydligt mer givande utifrån ett arbetarhistoriskt perspektiv.³⁶ Lüdtke använder begreppet "egensinne" på ett betydligt mycket mer problematiserande sätt än som gjorts inom det svenska arbetarhistoriska forskningsläget. Hos denne är "egensinnet" en "vardagens politik". Detta utan att för den skull likställa "egensinnet" med de uppenbart negativa konnotationer idealtypen har fått i förhållandet till "skötsamheten" i den svenska historievetenskapliga forskningen. Det är i sammanhanget kanske än mer intressant att se till det som Mats Franzén i artikeln "Egensinne och skötsamhet i svensk arbetarkultur", från 1991, kallade för "det sköt-samma projektet".³⁷ Detta den svenska reformistiska arbetarrörelsens "skötsamma diskurs" (för så måste den väl detta "projekt" faktiskt kunna definieras) och dess förhållande till de breda lagren av arbetarklassen är en mycket intressant utgångspunkt för en historisk undersökning kring arbetarkultur utifrån ett svenskt perspektiv. Det är ju vidare i dessa tankebanor som exempelvis Billing och Stigendal gör ansatsen

av att arbeta i *Hegemonins decennier*. En ansats som dock inte når ända fram tack vare en alltför okritisk utgångspunkt i den av den svenska socialdemokratin egenhändigt konstruerade "skötsamhetens diskurs". Istället för att konsekvent tona ned konflikter inom arbetarrörelsen i Malmö, som Billing och Stigendal tenderar att göra, skulle dessa konflikter med fördel tvärtom kunna användas för att problematisera denna "skötsamhetens diskurs", och därmed även arbetarklassen och arbetarkulturen i Malmö.

ARBETARHISTORIA I BRYTNINGSTID

Det är mycket tydligt utifrån det svenska historiografiska perspektivet att diskussionerna kring arbetarkultur i Sverige efter en tämligen intensiv period i början av 1990-talet under senare år inte gett upphov till vare sig debatt eller forskning i någon större omfattning. Till viss del var detta ett resultat av att intresset minskade den socialhistoriskt inriktade arbetarhistoriska forskningen efter 1989. Men det kan delvis också tolkas som att debatten helt enkelt gick i stå när kritiken gentemot begreppen "egensinne" och "skötsamhet" tilltog i styrka för att mot slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. Det är på många sätt synd eftersom resultatet inte bara var ett tystnande i frågan om "egensinne" och "skötsamhet" utan även om arbetarkultur överhuvudtaget för svenskt vidkommande. Det har under denna tid dessutom skett en genomgripande historiografisk utveckling där kulturbegreppet som sådant omdefinierats inom ramen för "den nya kulturhistorien" i riktning mot det semiotiska kulturbegreppet vilket medfört att historiker som tidigare arbetat med kulturanalys delvis kommit att arbeta utifrån nya utgångspunkter och frågeställningar, inte minst präglade av "den språkliga vändningen."³⁸ Det är utan tvekan så att det kulturhistoriska perspektivet under de senaste två decennierna kommit att inta en mycket viktig position inom den historiska forskningen. Reaktionen från arbetarhistoriker gentemot den kulturhistoriska utmaningen har som tidigare påpekats varit motsägelsefull. Medan många arbetarhistoriker har ställt sig mycket tveksamma till "den nya kulturhistoriens" teoretiska och metodologiska implikationer har samtidigt andra tagit steget helt och hållet i denna riktning. Sedan finns det en tredje inställning där "den kulturella" och "den språkliga vändningen" inspirerat till ett närmande mellan kulturanalys och klassanalys, och det

är kanske här som den mest intressanta historiografiska utvecklingen håller på att ske idag. Det är visserligen helt riktigt som Joan Scott säger i "On Language, Gender and Working-Class History", att den historiematerialistiska forskningen tenderar att undvika eller missförstå den postmoderna utmaningen.³⁹ Men samtidigt är det på många sätt kulturperspektivet som står för den mest dynamiska teoretiska utvecklingen inom historieforskningen, detta genom att återigen koppla samman det "sociala" med det "kulturella".

I *What is Cultural History?*, från 2004, talar Peter Burke om de historiografiska trender denne ser i "historien bortom den nya kulturhistorien". Burke ger tre scenarion: det första menar denne vara en återgång till det klassiska kulturbegreppet med kultur i betydelsen de stora konsterna; det andra en fortsatt utveckling av kulturbegreppet i "den nya kulturhistoriens" anda in i allt fler undersökningsområden (Burke nämner exempelvis politikens kulturhistoria, våldets kulturhistoria och känslornas kulturhistoria); det tredje scenariet kallar denne för socialhistoriens hämnd, det vill säga en återanknytning mellan det "sociala" och det "kulturella".⁴⁰ Det sistnämnda är en historiografisk utveckling som mycket tydligt kan ses hos en för kulturbegreppet teoretiskt så inflytelserik historiker som Lynn Hunt. Tillsammans med Victoria Bonnell skriver Lynn Hunt i inledningen till antologin *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, från 1999, att de båda, trots sin stora uppskattning av och den otvivelaktiga framgången för "den nya kulturhistoriens" teoretiska utgångspunkter där kultur stavas semiotik, är övertygade om att historiska analyser av det "sociala" och det "kulturella" inte kan ske isolerat från varandra. De menar att den stora historievetenskapliga utmaningen idag snarast handlar om hur dessa kan föras samman och analytiskt kombineras med varandra.⁴¹ Det är en anmärkningsvärd historiografisk utveckling med tanke på att huvudfrågan i den av Lynn Hunt skriva introduktionen till *The New Cultural History*, vars syfte var att dra upp riktlinjerna för "den nya kulturhistorien", var huruvida det överhuvud taget kunde göras en koppling mellan det "sociala" och det "kulturella".⁴² Med andra ord har kulturbegreppet definitivt inte har spelat ut sin teoretiska och metodologiska roll utan kan i allra högsta grad fortfarande tillföra den historievetenskapliga och därmed även den arbetarhistoriska forskningen viktiga perspektiv. Vad som alltså snarast behövs är en fortsatt diskussion kring kulturbegreppet vilken på allvar tar tag i "den nya

kulturhistoriens” teoretiska och metodologiska implikationer för en socialhistoriskt inriktad historievetenskaplig forskning.

Det senare verkar också vara den tydligaste historiografiska tendensen i brytningstiden ”bortom den nya kulturhistorien”. Det kan i detta perspektiv sägas vara intressant att åter rikta strålkastarljuset mot frågan om arbetarkultur(er) vilket inte minst inbegriper ett kritiskt förhållningssätt till 1980- och 1990-talets diskussioner om ”egensinne” och ”skötsamhet”. Det är med utgångspunkt i den arbetarhistoriska litteraturen tydligt att det åtminstone inom den fackliga och politiska socialdemokratiska arbetarrörelsen finns vad som kan betraktas som en ”skötsamhetsdiskurs”. Utan tvekan är denna ”skötsamhetsdiskurs” intressant att analysera, inte minst i förhållande till vår förståelse av den svenska historien kopplat till den folkhemiska välfärdsstaten Sverige. Det kan tänkas finnas viktiga kopplingar mellan två delvis överlappande diskurser, skötsamhetsdiskursen och samförståndsdiskursen, vilka tillsammans på många sätt präglar bilden av Sveriges moderna historia. Det senare kan bland annat ses i den litteratur som på senare år kritiskt har analyserat den socialdemokratiskt präglade historieskrivningen. Här är Åsa Linderborgs *Arbetarrörelsen skriver historia*, Ulf Zanders *Fornstora dagar, moderna tider*, och Roger Johanssons *Kampen om historien. Ådalen 1931*, alla från 2001, de viktigaste bidragen. Det är inte minst intressant att se vad som sker när dessa diskurser sätts in i en kontext som Ådalshändelserna 1931. Det är inte bara så att en analys av händelser som de i Ådalen 1931 visar på sprickorna i den socialdemokratiska arbetarrörelsens omsorgsfullt uppbyggda ”skötsamhetens” och ”samförståndets” diskurser. Det är också en ingång till hur ”skötsamhetens” och ”samförståndets” diskurser faktiskt (re)konstrueras inom ramen för våldsamma sociala konfrontationer. Det intressanta med denna historievetenskapliga utveckling mot en koppling mellan det ”sociala” och det ”kulturella” är hur den på många sätt faktiskt återknyter till Edward Thompsons diskussioner kring klassanalys och kulturanalys som avgörande analytiska utgångspunkter i den historievetenskapliga forskningen.

Noter

- 1 Denna artikel skrevs ursprungligen som ett bidrag till konferensen 'Arbetshistoria i brytningstid' i Landskrona 2006. En version av denna artikel är även publicerad i *Scandia* 2007:1.
- 2 George G Iggers, *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hanover och London 1997, s 1-16; Lynn Hunt, "Introduction", i Lynn Hunt (ed), *The New Cultural History*, Berkeley 1989, s 1-22.
- 3 För mer ingående diskussioner kring kulturbegreppet än det finns utrymme för i denna artikel, se Peter Burke, *Varieties of Cultural History*, Oxford 1997; Peter Burke, *What is Cultural History?*, Oxford 2004; Hunt 1989; Victoria E. Bonnell och Lynn Hunt, "Introduction", i Victoria E. Bonnell och Lynn Hunt (ed), *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Berkeley 1999; Bonnell och Hunt 1999, s 35-61.
- 4 För en diskussion om teleologisk historiesyn, se Lars Berggren, "Går det att skriva arbetshistoriska synteser?", i *Historisk tidskrift* 2003:2. Om den svenska socialdemokratiens historieskrivning, se Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, Stockholm 2001; Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001; Roger Johansson, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000*, Stockholm 2001.
- 5 Ett exempel på att arbetshistoria som forskningsfält åter är aktuellt är konferensen 'Arbetshistoria i brytningstid', den första större arbetshistoriska konferensen på ett tiotal år, som hölls i Landskrona försommaren 2005, samt det 'Nordiska arbetshistorikermöte' som ska hållas i Landskrona den 24-25 maj 2007.
- 6 Joan W Scott, "On Language, Gender, and Working-Class History", i *Gender and the Politics of History*, New York 1988, s 54.
- 7 För ett exempel på hur klass, genus och etnicitet på ett mycket givande sätt har använts inom den arbetshistoriska forskningen för att ge ett dynamiskt helhetsperspektiv, se Mats Greiff, *Vi bodde, bad och blev utbildade som om vi vore på skilda kontinenter. Katolska och protestantiska arbetare i Belfast 1850-1914*, Malmö 2004; Nils Andersson, Lars Berggren och Mats Greiff (red), *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum*, Malmö 2004.
- 8 Hunt 1989, s 1-21.
- 9 Exempel på svenska debattinlägg kring frågan om den historiska antropologin och dess intresse för kultur: Lars Magnusson, "Historisk antropologi. Kulturkod i förändring", i *Häften för kritiska studier* 1986:4; Christer Winberg, "Några anteckningar om historisk antropologi", i

- Historisk tidskrift* 1988:1.
- 10 Viktiga företrädare för denna typ av arbetarhistorisk forskning återfinns idag inte sällan inom de genushistoriska eller genusvetenskapliga forskningsfälten, se t ex Ulrika Holgersson, *Populärkulturen och klassambället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet*, Stockholm 2005.
  - 11 Hunt 1989.
  - 12 Lynn Hunt får idag stöd för detta av bland annat Peter Burke som i *What is Cultural History?* hävdar att den nya kulturhistorien "is the dominant form of cultural history – some would even say history – practiced today", Burke 2004, s 50.
  - 13 Hunt 1989, s 1-22.
  - 14 Iggers 1997, s 101-117.
  - 15 Magnusson 1986; Winberg 1988.
  - 16 Edward P Thompson, *The Making of the English Working Class*, London 1963; Edward P Thompson, *Customs in Common. Studies in Traditional Popular Culture*, Canada 1993. För en diskussion om förhållandet mellan Thompson och strukturalismen inom historiematerialismen, se Lars Magnusson, "E P Thompson – en efterskrift", i Edward P Thompson, *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*, Malmö 1983.
  - 17 Francis Newton (Eric J Hobsbawm), *The Jazz Scene*, 1959; Eric J Hobsbawm, "The Making of the British Working Class 1870-1914", i Eric J Hobsbawm, *Worlds of Labor*, London 1984.
  - 18 Magnusson 1983. Det går möjligen även att hävda Antonio Gramsci och dennes hegemonibegrepp som en viktig teoretisk inspiratör i den svenska debatten kring arbetarkultur. Se t ex Marion Leffler, *Böcker bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860-1901*, Malmö 1999.
  - 19 Magnusson 1983.
  - 20 Edward P Thompson, "Introduction. Customs and Culture", i Thompson 1993.
  - 21 För en kritisk men konstruktiv läsning av Thompsons *The Making of the English Working Class* av en företrädare för "den nya kulturhistorien" se exempelvis William H Sewell JR, "How Classes are Made. Critical Reflections on E P Thompson's Theory of Working Class Formation", i Harvey J Kaye och Keith McClelland, *E P Thompson. Critical Perspectives*, Philadelphia 1990.
  - 22 De båda nämnda konferenserna finns dokumenterade i följande antologier, Birgitta Skarin Frykman och Elisabeth Tegner (ed), *Working Class Culture. An International Symposium. Organized by the Museum of Work, Norrköping, and the Department of Ethnology, University of Gothenburg, September 1986*, Källered 1989; Birgitta Skarin Frykman, Kjell Bergman, Berith Jacobsson och Elisabeth Tegner (red), *Lönearbete och livsmönster. Föredrag presenterade vid det andra nordiska seminarier om arbetarkultur i Norrköping 1986*, Kungälv 1989.
  - 23 För detta projekt, se Birgitta Skarin Frykman, Kjell Bergman, Berith Jacobsson och Elisabeth Tegner (red) 1989; Birgitta Skarin Frykman *Arbetarkultur – Göteborg 1890*, Göteborg 1990.
  - 24 Sven B Ek, *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie*, Lund 1971.
  - 25 Lars Edgren, *Lärning – gesäll – mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*, Lund 1987; Mats Lindqvist *Klasskamrater. Om indus-*

- triellt arbete och kulturell formation 1880-1920, Eslöv 1987 (1994); Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850*, Vänersborg 1988; Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssambälle 1880-1930*, Stockholm 1998; Mats Franzén, *Den folkliga staden. Söderkvarter i Stockholm mellan krigen*, Lund 1992; Skarin Frykman 1990; Björns Horgby, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*, Stockholm 1993; Peter Billing och Mikael Stigendal, *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen*, Borås 1994.
- 26 Ambjörnsson 1988.
- 27 Magnusson 1988.
- 28 Se exempelvis Lars Berggrens diskussion i *Historisk tidskrift* 2003:2 samt slutordet i Mats Greiff's, *Kvinnorna marscherade demonstrativt iväg. Strejker och facklig organisering bland kvinnliga textilarbetare i Ulster 1870-1914*, Malmö 1996, s 81-84.
- 29 *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, 1991:48-49; Lars Edgren, "Hantverkarna och arbetarkulturen. En aspekt av klassformering", i *Scandia* 1990:2; Karin Nordberg, "De skötsamma fruarna i Holmsund", i *Häftan för kritiska studier*, 1990:2.
- 30 Magnusson 1988; Ambjörnsson 1988; Franzén 1992; Skarin-Frykman 1990; Horgby 1993; Lindqvist 1994; Billing och Stigendal 1994.
- 31 Horgby 1993.
- 32 Lars Edgren, "Egensinniga arbetare", i *Historisk tidskrift*, 1995:4, s 364-368.
- 33 Edgren 1995, s 568.
- 34 Berggren 2003, s 190.
- 35 Billing och Stigendal 1994. För en delvis annan bild av det socialdemokratiska Malmö, se bland annat Carl-Göran Andrae, *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna 1917-1918*, Stockholm 1998; Stefan Nyzell, *Arbetarnas Möllevången och Möllevångskravallerna 1926*, Malmö museers e-skrifter nr 4, 2005.
- 36 Alf Luedtke, "Cash, Coffee-Breaks, Horseplay. Eigensinn and Politics among Factory Workers in Germany circa 1900", i Michel Hanagan och Charles Stephenson (ed), *Confrontation, Class Consciousness, and the Labour Process. Studies in Proletarian Class Formation*, Westport 1986.
- 37 Mats Franzén, "Egensinne och skötsamhet i svensk arbetarkultur", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, 1991:48-49.
- 38 Iggers 1996, s 1-16; Hunt och Bonnell 1999, s 1-32; Burke 2004, s 49-99.
- 39 Scott 1988.
- 40 Burke 2004, s 100-116.
- 41 Victoria Bonnell och Lynn Hunt, "Introduction", i Bonnell och Hunt 1999, s ix.
- 42 Hunt 1989, s 9f.

Tema 2. Arbetslivets normer

”Arbetets frihet”

– vid tre kongresser 1897

Av Ulla Wikander¹

Within trade unions, different economic pressures forced a similar conclusion. Fear of competition from women and reluctance to invest in organizing them led trade unionists to distinguish sharply between men and women when it came to legislation.²

INLEDNING

Vid tre internationella kongresser i Europa fördes år 1897 diskussioner som återopade vad som kallades ”arbetets frihet”.³ I denna artikel ska jag sätta detta uttryck i relation till diskussioner om särdrag för kvinnor på arbetsmarknaden. Redan år 1890, vid den bekanta internationella arbetarskyddskonferensen i Berlin,⁴ hade svårigheten med att jämka samman vad man kallade arbetets frihet, ibland även benämnd ”liberté individuelle”, med kvinnors lönearbete blivit uppenbart. Den franske representanten, den äldre statsmannen Jules Simon, hade i Berlin fört en diskussion som anknöt till arbetets frihet, i vilken han framhållit att kvinnor inte kunde betecknas som individer på samma sätt som män, och därför inte skulle lyda under samma lagar som de. Hans värdering delades av många män. Frågan om ”arbetets frihet” var långt ifrån genusneutral. På de tre kongresserna 1897 kan man följa hur tendenser till en argumentering för en särbehandling av kvinnor i arbetslivet var självklar och framgångsrik i de två mansdominerade församlingarna. Olika kön skulle lyda under olika lagar och någon ”frihet” för kvinnor som individer eller arbetare fanns inte. Kvinnor, som kallade sig feminister, som var motståndare till detta lät uppgivna.

År 1897 är i Sverige bekant för den stora konst- och industriutställning i Stockholm. I Bryssel hölls samma år en världsutställning med drygt sju och en halv miljon besökare. Att lägga kongresser i anslutning till stora utställningar hade i slutet av 1890-talet blivit vanligt.⁵ Två (av 23) officiella internationella kongresserna vid världsutställningen blev arenor för diskussioner om kvinnor, arbete och lagstiftning: en feministisk kongress och en kongress om arbetarskydd. Manskongressen,

Le Congrès International de Législation du Travail, diskuterande för och emot en generell, internationell arbetarskyddslagstiftning. På den var ett särskilt skydd för kvinnor inte en huvudfråga men för de flesta en självklarhet. Kvinnokongressen, Le Congrès Féministe de Bruxelles, hade en allmänt negativ inställning till arbetarskydd och i synnerhet till sådan som bara gällde kvinnor. Den ville dessutom visa upp hur dåligt en arbetarskyddslagstiftning för kvinnor hade fungerat i praktiken, där den var lagstadgad. Deltagarna ville förhindra spridningen av ett nattarbetsförbud för endast kvinnor, som redan var en realitet i länder som Storbritannien, Tyskland, Frankrike, Schweiz och Österrike. Detta var för kongressens feminister ett angeläget ämne eftersom majoriteten argumenterade för en jämlikhet behandling av kvinnor och män.

I Zürich samlades den europeiska fackliga rörelsen – både socialistiska och katolska föreningar möttes i Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz – för att i positiv anda diskutera en internationalisering av en allmän arbetarskyddslagstiftning. På den kom att föras en debatt om kvinnors, och särskilt gifta kvinnors, rätt till lönearbete överhuvudtaget.

Meningsutbytena på kongresserna förvaltade en 1800-talsdiskussion om "arbetets frihet" (franska "liberté du travail"). Uttrycket hade sina rötter i den franska revolutionen och dess upphävande av skrårestriktionerna. "Arbetets frihet" kallades till en början upphävandet av skråtvånget. När skråna upplöstes fick alla rätten att konkurrera med sina kunskaper utan att hindras av regler och examinationer, som dittills hade hållit nere antalet lagliga utövare. Därmed uppstod en fri konkurrens på en marknad.

Det fanns flera tolkningar av uttrycket "arbetets frihet" och tolkningarna fortsatte under 1800-talet, i visst samspel med de förändrade förhållanden i arbetslivet, som specialisering, industrialisering och ökad handel innebar. Det går att vid kongresserna år 1897 spåra idealtypiska tolkningar av uttrycket "arbetets frihet", så som män tolkade det. Två var liberala och två var socialistiska. De två liberala utformades ganska klart i diskussioner så att de stod mot varandra. Den ena var mot statliga ingripanden medan den andra kunde acceptera ganska långtgående ingrepp av staten med hänvisning just till arbetets frihets. De socialistiska tolkningarna av hur arbetets frihet skulle förstås förblev underförstådda på de här diskuterade kongresserna men fanns ändå med som en undertext i diskussionerna. Begreppet handlade om

män och deras förhållande till arbete: kvinnor var inte inkluderade. Feminister försökte, under den våg av tidig kvinnoorganisering som kännetecknade slutet av 1800-talet, att komplettera de då två allra mest moderna ideologierna, liberalismen och socialismen, med sin uppfattning om en jämlikhet mellan könen. Därför lade de fram andra tolkningar av "arbetets frihet", som hade samband med deras försök att få rätt till ekonomiskt oberoende för kvinnor.

LIBERALA TOLKNINGAR

En enkel liberal tolkning av "arbetets frihet" satte egendomsrätten centralt. Egendomsinnehavaren, som kunde vara en arbetsgivare, ansågs genom sina initiativ vara den viktigaste drivkraften i samhället. Som sådan borde han ges frihet att se till sina egna intressen. Därmed skulle hans verksamheter – enligt den återopade kapitalistiska logiken – ge andra människor arbetstillfällen. Den "osynliga handen" skulle ordna allt till samhällets bästa, om inte på kort så på lång sikt. Ingen arbetarskyddslagstiftning borde därför finnas. Men staten hade ändå vissa uppgifter. Vilka dessa skulle vara stod under debatt även bland dem som representerade näringslivet på manskongressen i Bryssel. Klart är att få där försvarade en simpel nattvårstat.

Louis Strauss från Antwerpen, medlem i "Conseil supérieur de l'industrie et du commerce", sade sig i princip vara emot statlig reglering när han framträdde på den internationella arbetarskyddskongressen i Bryssel i september 1897. Men det skulle visa sig att han gav staten relativt stora uppgifter ändå. Hans argument var, att om man ersatte friheten för näringslivet med statlig byråkrati skulle det leda till statssocialism. Arbetarskyddslagstiftning och handelsprotektionistiska tullar, så som de hade införts i det enade Tyskland, såg han som två sidor av samma statliga regleringspolitik. En sådan skulle leda till produktion av färre varor, ge högre priser och därmed lägre standard för alla. En krympande marknad och arbetslöshet skulle bli följderna. Arbetarnas välbefinnande var beroende av en blomstrande industri. Från början hade det varit frihet, inte restriktioner, som legat bakom industrialiseringens framgångar. Avregleringen av skråväsendet hade haft positiva följder.⁶ Men Louis Strauss ville ändå att staten skulle ta på sig ansvaret för en obligatorisk skolgång för alla barn. Han ville inte se barn i fabriker. Skolpolitiken skulle vara statlig. Och han ville gärna se att

arbetare organiserade sig i fackförbund med vilka arbetsgivare kunde sluta bindande avtal. Staten skulle sedan stå som garant för att avtalen hölls.⁷ Det var alltså en version av företagarnas syn på arbetets frihet i vilket individers rätt till att sluta kontrakt ingick men inte bara det utan också rätten att sluta sig samman som kollektiv och som sådant sluta avtal. Strauss stod för en modern version, en europeisk version kan man kanske kalla den, för hur arbetsmarknaden skulle kunna regleras genom avtal och kontrakt, med staten som garant med inte som direkt ingripande genom tvingande lagar om löner eller arbetstider.

Den andra liberala tolkningen av "arbetets frihet" fördes fram av akademiska nationalekonomer i Tyskland, de som kallats "katedersocialister". Enligt dessa hade industrialiseringsprocessen fått oförutsedda följder. Därför måste staten ingripa med lagstiftning för att individens frihet i arbetet skulle värnas. Staten borde axla det fulla ansvaret för att samhällsekonomin fungerade utan att någon av dess medborgare for illa.

Båda riktningarna inom liberalismen hävdade att de försvarade "friheten", vilket visar att själva ordet "frihet" innehöll en politiskt positivt laddad värdering. Diskussion rörde definitionen: vad var frihet? Frihetens rötter söktes av alla liberaler som yttrade sig i Bryssel i den franska revolutionens "frihet" som de välfärdsliberala återopade som sitt politiska arv.⁸ Begreppets nostalgivärde hade troligen återupplivats genom högtidlighållandet av hundraårsminnet av franska revolutionen, som inte låg långt tillbaka i tiden. Där hade naturligtvis den Tredje Republiken inte underlåtit att överallt framhålla sitt "Liberté, Egalité, Fraternité". För liberaler ingick "frihet" i deras verbala självförståelse.

Ett allmänt lagstiftat arbetarskydd fick stöd av en majoritet på denna manskongress, trots Strauss' försvar för sin enkla – men inte helt okomplicerade – form av en friare liberalism. De som samlats var nästan samtliga någon form av liberaler. Något tal om jämlikhet mellan könen fanns däremot knappast för dessa. En överväldigande majoritet tyckte att kvinnor borde särbehandlas av staten. Dagordningens punkter pekade mot att kongressen skulle kräva statsingripanden på arbetarskyddsområdet och dessas internationalisering.

En ideologisk träta utbröt kring tolkningen av arbetets frihet. Professor Lujo Brentano, München, en framträdande katedersocialist, försvarade direkta statliga regleringar på arbetsmarknaden mot Strauss angrepp. För honom var de starka, fredliga engelska fackföreningarna ett föredöme. Genom dem kunde arbetarna få inflytande. Och Bren-

tano ville absolut inte bli kallad för statssocialist. Han sade sig vara för den frihet som proklamerats under den franska revolutionen och som präglade de franska och belgiska konstitutionerna. För en sådan frihet var arbetarskyddslagstiftning en förutsättning. Avtal skulle inte vara tillräckligt. Arbetets frihet måste tolkas så att arbetaren fick en någorlunda stor frihet gentemot sin arbetsgivare. Försäljning av mänsklig arbetskraft gick inte att jämföra med annan försäljning. Arbetaren tvingades utsätta sin kropp för faror, kunde inte bestämma sin arbetsplats eller välja sina arbetskamrater. Arbetsgivaren bestämde hela hans personliga existens, också den utanför arbetsplatsen.⁹ Därför behövdes starkare värn än det som avtal mellan arbetsgivare och fackföreningar kunde ge.

Lujo Brentano ansåg att en verklig "liberté du travail" gav staten plikt att reglera arbetsmarknaden. Men, med det var han tydligt, ett sådant statligt skydd borde på annat sätt och av andra skäl än frihetens, omfatta kvinnor. Brentanos argument var att det låg i nationens intresse att särskilt skydda de svaga, till vilka han räknade kvinnor.¹⁰ När det kom till kvinnor var det inte individens frihet som skulle försvaras utan nationens behov. Brentanos kvinnosyn delades av andra. Ordföranden friherre Hans von Berlepsch berömde de framsteg som gjorts i Tyskland, där kvinnoarbetet var begränsat till 11 timmar per dag, nattarbetet förbjöds och fyra veckors ledighet vid barnsörd var regel. Trots detta ökade kvinnornas antal i industrin, vilket enligt Berlepsch visade att lagen inte inskränkte kvinnors möjlighet att få arbete. Anmärkningen om kvinnors ökande antal i lönearbetet bör förstås som ett implicit svar på den kritik som hävdade att nattarbetsförbudet och den kortare arbetsdagen skulle göra kvinnor till en mindre efterfrågad arbetskraft. Berlepsch nämnde dock inte att någon kritiken existerade. Han framhöll istället att den allmänna opinionen i Tyskland var nöjd med särdrag för kvinnor. Professorn i industriell lagstiftning Paul Pic, Paris, ville utvidga skyddet av kvinnor vid graviditet och beklagade att de inte fick avlönad ledighet när de födde barn.¹¹ Denna fråga ansåg ingen annan av de deltagande männen vara värd en diskussion.

Två, men bara två, franska talare vid manskongressen i Bryssel 1897, advokat Hubert Valleroux och liberalen Yves Guyot (chefredaktör för tidningen *Le Siècle* och före detta socialist), var kritiska till särdrag för kvinnor. De utgick från en liberal syn på att samhället skulle fungera bäst utan några som helst regleringar på arbetsmarknaden. Därför ville de inte heller begränsa vuxna kvinnors arbetstider på något sätt. Guyot

påstod att ett flertal strejker bland kvinnor hade utbrutit, när Frankrike infört ett nattarbetsförbud 1892. Yves Guyot, som även engagerat sig starkt mot reglementeringen av prostitution och varit en välsedd deltagare på kvinnokongresser i Paris, ogillade nattarbetsförbudet för kvinnor, eftersom dessa inte tillfrågats om de ville bli "beskyddade". Staten, menade han, utnyttjade kvinnornas konstitutionella svaghet när den infördes sådana lagar. Han angrep särskilt socialisterna; de hade redan 1868 krävt reglering av kvinnors lönearbete, eftersom kvinnor ansågs konkurrera med män. Socialisterna hade argumenterat utifrån moral och hygien, vilket Guyot menade inte var annat än hyckleri. Det bör sägas att Guyot var emot all reglering på arbetsmarknaden även när det gällde barnarbetet.¹² Han gick därmed betydligt längre än näringslivsrepresentanten Strauss hade gjort.

De riktningar inom liberalismen, som representerades vid kongressen, menade sig företräda den verkliga friheten i arbetet. Kvinnor – och deras frihet – hade inte spelat någon större roll i liberalernas argumentering även om jag har dragit upp här vad som kom fram under diskussionerna. Tydligt är att de som var mot regleringen av kvinnors arbete också var mot all annan reglering på arbetsmarknaden och företrädde en totalt fri marknad, medan de som var för statliga ingripande på arbetsmarknaden ville se betydligt fler ingripande regleringar för att skydda kvinnor.

DE FACKLIGA OCH SOCIALISTISKA TOLKNINGARNA

Den socialistiska tolkningen av arbetets frihet fanns i två former under 1800-talet. I båda fallen innebar "arbetets frihet" en rätt för individen att välja sitt eget arbete, rätten till ett arbete samt rätten att förtjäna tillräckligt för att leva ett drägligt liv.

I den första socialistiska tolkningen innebar arbetets frihet ett statligt ägande av alla produktionsmedel och en rättvis fördelning mellan medborgarna av arbetstillfällen och resurser. I den modellen hade staten ett övergripande ansvar för all ekonomi. Det handlade alltså om en genomförd planekonomi.

I den andra, och historisk tidigare, socialistiska tolkningen innebar arbetets frihet att alla människor (vilket de flesta tolkade som "alla män") själva skulle vara "ägare" till produktionsmedlen via kooperativ, andra självstyrande företag eller till och med som egenföretagare. Sta-

ten fanns – liksom i den liberala tolkningen – främst som garant för ordning och för att kontrakt och regler följdes.¹³ Det fanns alltså två relativt skilda socialistiska sätt att tolka begreppet arbetets frihet, där den ena mer litade till individens initiativ medan den andra fördrog legala lösningar för allas bästa av en stat som såg utöver individen till hela samhället. Den senare låg ganska nära den välfärdssocialistiska, precis som den senare liberala modellen som företrädde av de så kallade katedersocialisterna.

Inom den socialistiska rörelsen i dess internationella tappning hade en konsensus utvecklats: kvinnor borde få lov att lönearbeta även om detta (av många) ansågs mindre önskvärt om de var gifta. I motsats till män behövde kvinnor ett starkare lagligt skydd mot exploatering eftersom de var eller kunde bli mödrar och inte hade samma förmåga att organisera sig som män. Bakom denna socialistiska syn på kvinnoarbetet låg åsikten att det kapitalistiska samhällets uselhet visades sig i att gifta kvinnor var tvungna att lönearbeta. En arbetares lön borde räcka för att försörja en hel familj. Men eftersom det kapitalistiska samhället ännu var det man levde i, borde alla kvinnor tills vidare få lönearbeta. De socialistiska fackföreningarnas politik och hela den socialistiska argumentationen måste, förutom till detta, ta hänsyn till de katolska fackföreningarnas kvinnosyn. Dessa var öppet emot gifta kvinnors arbete utanför hemmet och var starka i södra Europa. Den gifta kvinnans plats var i hemmet och hon skulle helst försörjas av sin man. De katolska såg skeptiskt även på ogifta kvinnors lönearbete, om det inte gällde hushållsarbete inom en familj. De två delarna av den fackliga rörelsen, den katolska och den socialistiska, ansåg sig ha olika syn på kvinnors lönearbete och uppgifter men i grund och botten var deras kvinnosyn inte särskilt särpräglade. Framtidsvisionen var likartad: den äkta mannen skulle kunna försörja sin hustru. Skillnaden var att rörelserna såg olika på kvinnors lönearbete i det förhandenvarande samhället. De kunde däremot enas om att kvinnor som lönearbetade, inte borde göra det på samma premisser som män; hur dessa särdrag sedan skulle utformas kunde ge upphov till viss debatt men dessa får sägas ha varit marginella.

Dessa skillnader och likheter kom fram vid Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz/The International Congress for Protective Labour legislation, den 23-28 augusti i Zürich. Där kom också de socialistiska partiaktiva kvinnornas något annorlunda syn fram. Debatten inleddes med att de schweiziska delegaterna Jean Sigg och

Margarete Greulich presenterade ett förslag till arbetarskydd för kvinnor, som var nästan detsamma som socialisterna hade antagit vid den Andra internationalens kongress i samma stad år 1893.¹⁴

Det möttes av ett provocerande motförslag. Carton de Wiart, delegat från det belgiska krist-demokratiska sociala arbetarpartiet, föreslog att kvinnor och särskilt gifta kvinnor borde förbjudas att delta på ganska omfattande delar av arbetsmarknaden:

Kvinnors arbete och framförallt gifta kvinnors arbete borde på sikt helt förbjudas i underjordiska gruvor, i dagbrott och inom storindustrin.¹⁵

Förslaget utlöste en principdiskussion. Fokus i debatten gled snabbt från en reglering av kvinnors lönearbete, till att gälla införandet av ett totalt yrkesförbud för gifta kvinnor.¹⁶ Debatten kom att handla, inte om lönearbete utan om familjens betydelse för ett stabilt samhälle. Familjens framtid var hjärtefrågan för de socialkatolska debattörerna. Socialisterna valde att svara defensivt, och det visar på de kluvna känslor och den oklara analys som rådde bland dem om kvinnors lönearbete. Socialisterna var inte alls så eniga som de katolska debattörerna. Båda sidor hävdade att fakta, rationalitet och vetenskap stod på deras sida.

De socialistiska kvinnornas uppgift i denna debatt, och därmed i den om särlagar för kvinnor, blev tydlig; de skulle – och ville – försvara både kvinnans rätt till ekonomiskt oberoende och hennes särskilda uppgifter inom familjen. De som kom till tals ansåg att ett nattarbetsförbud kunde hjälpa kvinnor att kombinera lönearbete och familjeplikter. I den livliga debatten om kvinnors rätt till lönearbete yttrade sig flera kvinnor, på en kongress där kvinnor annars inte brukade begära ordet.

Först av alla talade Carton de Wiart. Han betonade kvinnans kropp och fysik. Hennes roll som mor försämrades om hon var utsliten av industriarbete. Och konsekvenserna av att kvinnan arbetade utanför hemmet var inte bara en fara för de kommande barnen; resultat var dessutom att familjen upplöstes och samhällets struktur genom detta blev underminerad. Om hans varning inte hörsammades skulle "dekadensen" snart vara ett faktum.¹⁷

En annan talare från den katolska sidan underströk att "familjen var som en förminskad stat i vilken inrikesministern hade ett annat ansvarsområde än utrikesministern".¹⁸ Detta bildspråk gjorde klart att

familjeansvaret borde uppdelas i det privata och det offentliga, den lilla världen och den stora; en vanlig uppfattning i konstruktioner av en kvinnlig och en manlig sfär.¹⁹ Metaforen pekar på att dessa två sfärer ansågs beroende av varandra och den kunde användas åt båda hållen; familjen kunde ses som en liten stat och staten/nationen som en stor familj. Upplösningen av familjen (läs: kvinnors lönearbete) blev det samma som samhällets undergång i denna symboliska tolkning.

Socialdemokrater som Lily Braun, Clara Zetkin och August Bebel försvarade kvinnornas rätt att arbeta, speciellt i industriarbete. De underströk alla sin framstegstro. De var övertygade om att det betalda kvinnoarbetet kommit för att stanna. Lily Braun försökte svara på attacken mot kvinnors lönearbete med att "en kvinna inte först och främst är en kvinna liksom en man inte i främsta rummet är en man utan de är båda mänskliga varelser". En kvinna kunde bara hävda sin rätt som människa om hon var ekonomisk oberoende. Att förbjuda kvinnor att lönearbete skulle bara leda till prostitution och öka antalet barn som föddes utom äktenskapet. Just för att rädda familjen borde gifta kvinnor ha rätt att arbeta i industrin, men de borde särbehandlas och skyddas av lagar.²⁰

Clara Zetkin argumenterade på ett annat sätt för samma sak. Hon ville att arbetarklasskvinnan skulle få egen erfarenhet av den kapitalistiska exploateringen. Det skulle göra henne mer medveten om sin klassposition än en kvinna som inte var något annat än en hemmafru. Som Braun framhöll hon att ett lyckligt familjeliv krävde en ekonomiskt oberoende kvinna. Men socialisterna kämpade inte för en mekanisk jämlikhet mellan kvinnor och män, betonade Zetkin, utan för en harmonisk individuell utveckling av kvinnor som hustrur och mödrar. Hon gick därmed i viss mån de katolska talarna till mötes genom att ta ifrån dem ensamrätten till att tala om familjens inre förhållanden. Hustrun var mannens andra hälft. Denna köns komplementaritet skulle, menade Zetkin i motsats till katolikerna, komma fram ännu tydligare om kvinnan var ekonomiskt oberoende.²¹

De två socialistiska kvinnorna följde alltså partilinjens i sina inlägg: de var positiva till särlagar och det föreslagna nattarbetsförbudet för kvinnor. De hade betonat att varje arbetarfamilj vann på att hustrun var ekonomiskt oberoende. Braun betonade kvinnan som människan medan Zetkin främst såg henne som hustru och mor. Ingen av dem brydde sig om att argumenterat utifrån den ogifta kvinnans situation, trots att det katolska förslaget hade varit oklart om deras förslag om ett

yrkesförbud borde omfatta alla kvinnor eller bara de gifta. Principen gällde familjen och synen på familjen mer än något annat.

Det bekräftades även i den verbala slutduellen, som utspelades mellan ledarna för de två mot varandra stående riktningarna, Leopold Decurtins och August Bebel. Decurtins försvarade åsikten att kvinnan främst borde arbeta som mor i sitt hem. Han använde många argument, från både naturvetenskap och sociologi, tills han till slut hamnade i Friedrich Engels bok om villkoren för arbetarklassen i England och i Karl Marx' *Kapitalet* för att med dessa böcker belägga sina slutsatser om industriarbetets hot mot familjen. Den kristna familjen måste förbli varje sunt samhälles minsta byggsten: jämlikhet mellan man och kvinna var tecknet på en döende kultur, var hans dystra konklusion.²²

Det var tydligt att det var i fråga om familjen som socialisterna kände sig som mest trängda och ifrågasatta. Att socialismen försökte förstöra familjen hördes inte för första gången på denna kongress: det var en utbredd kritik, som gick tillbaka till det tidiga 1800-talet. Både Clara Zetkin och Lily Braun hade försökt mota sådan kritik när de hade framhållit att det var viktigt för hela familjen att kvinnan var ekonomiskt oberoende. August Bebel däremot sa inte ett ord till försvar för kvinnans oberoende. Ledaren för den tyska socialdemokratin har fått ett rykte som kvinnornas talesman genom sin bok *Kvinnan och socialismen*.²³ I Zürich levde han inte riktigt upp till detta sitt goda rykte. Han nämnde inte några fördelar alls som kvinnors lönearbete förde med sig. Hans tal blev istället en balansgång mellan de skilda åsikter som han visste existerade inom hans eget parti och bland fackligt aktiva, där många fruktade kvinnors konkurrens på arbetsmarknaden. Bebel försvarade familjen så som katolikerna tycktes vilja ha den. Socialister var inte ute för att förstöra familjen. Bebel beklagade att miljoner gifta kvinnor behövde arbeta utanför sina hem, vilket fick dem att försumma sina familjeplikter. Men, var hans motargument, att förbjuda dem att lönearbeta vore inte att förbättra deras eller familjernas villkor. Inkomsterna behövdes under de omständigheter som var för handen. Och Bebel valde sedan att gå till offensiv istället för att diskutera familjen vidare när han kallade sina motståndare för småborgerliga bakåtsträvare. Socialisterna rörde sig framåt och skulle förändra det kapitalistiska samhället till dess högre stadium, det socialistiska samhället.²⁴ Hur det skulle bli med gifta kvinnors lönearbete i ett sådant idealiserat framtida samhälle lät han vara osagt. Men undertexten utsäger ganska klart att gifta kvinnor inte skulle behöva

lönearbeta i ett sådant: de skulle inte längre behöva försumma sina plikter i familjen.

Efter den utdragna debatten om familjen återstod ingen tid för att kritiskt granska förslaget om en skyddslagstiftning. Kraven på särlagar för kvinnor godkändes utan diskussion. Efter det hotfulla förslaget om att hindra gifta kvinnor från allt lönearbete, bör förslaget att alla kvinnor skulle "beskyddas" ha framstått som anspråkslöst och förståndigt.

Kongressen antog alltså en långtgående resolution, som krävde ett omfattande arbetarskydd för kvinnor, i stora och små industrier, på verkstäder, inom handeln, transport och kommunikationer, liksom inom så kallat hemindustriellt arbete. Delegerarna enades om att försöka införa en maximal arbetsdag för kvinnor på 8 timmar och en 44 timmars vecka, fria lördagseftermiddagar och en obruten helgvila på 42 timmar. De krävde vidare åtta veckors ledighet vid barnsörd med statligt garanterad betalning samt lika lön för lika arbete. Kraven var desamma som föreslagits i början av mötet. Kongressen krävde dessutom ett nattarbetsförbud i en senare, särskild resolution. I princip bad den då om nattarbetsförbud för både män och kvinnor,²⁵ vilket grep tillbaka på den formuleringen av nattarbetsförbudet, som tagits 1889 vid Andra internationalen i Paris. Om möjligt skulle förbudet omfatta också män men om inte det gick, borde kvinnor skyddas först. Jämlikhetskravet levde kvar men som något som inte skulle väljas i första hand.

FEMINISTISKA TOLKNINGAR AV ARBETETS FRIHET

Det går att finna en feministisk syn på arbetets frihet. Också den var delad mellan två sätt att se. Den ena kan ses som liberal och den andra som socialistisk, även om det är svårt att inränga dem direkt under dessa ideologiers syn på kvinnors lönearbete eftersom dessa ideologier valde att tala främst om män. Feministerna av båda slagen försökte komma med i den debatt om medborgerliga rättigheter som fördes utifrån begreppet "arbetets frihet" men fick mest diskutera med varandra. Den feministiska ideologi, som kom till uttryck på de internationella kongresserna, ville få till stånd en lika behandling av kvinnor och män. Ramen för en sådan likabehandling var dock inte densamma.

Den ena av feminismens två riktningar anslöt sig till de ytterlighetsliberaler som inte ville ha någon reglering alls av arbetsmarknaden.

Den fanns starkt representerad på Le Congrès Féministe International de Bruxelles, vilken hölls den 4-7 augusti. Detta var för övrigt den första *feministiska* kongress som accepterats som en officiell utställningskongress. Inom det franska språkområdet hade "feminist" blivit ett etablerat ord och begrepp. Kongressens arrangör juristen Marie Popelin gav sin definition av "feminism" när hon i ett tal sade att kongressen varit positiv till "en fri arbetsmarknad och (kvinnors) tillträde till alla professioner ... feminismens två brännande frågor". Hon summerade att kongressens ståndpunkt varit att lagar för kvinnor som sades vara skyddslagar egentligen var förtryckslag. Även om inga resolutioner hade tagits vid denna kongress, var Popelins summering i stort sätt giltig. Men avvikande röster hade hörts, som var kritiska till den fria arbetsmarknaden.

Under en session om arbete var "frihet" och "arbetets frihet" återkommande honnörsord. De användes för att understryka att kvinnor skulle ha samma rättigheter som män. "Ekonomiskt oberoende" framfördes gång på gång som positivt. Att argument för ett ekonomiskt oberoende alltid skulle vara förknippat med samma rättigheter och samma skyddslagstiftning var inte en självklarhet, vilket Lily Braun och Clara Zetkin visat i Zürich. Men så sågs sambandet ut vid denna kongress; med särslagrar fanns inte ett verkligt ekonomiskt oberoende. Medvetenheten om att det inte räckte med ett politiskt medborgarskap utan att kvinnor även behövde ett jämlikt ekonomiskt medborgarskap för att hävda sin ställning, återfanns hos flera talare. Lika behandling, ingen reglering, var krav som ställdes i jämlikhetens tecken.²⁶

Få talare gick från det in på det konkreta försörjningsproblemet. Redaktören för *Journal des Femmes* Maria Martin från Paris, framförde under rubriken "Arbetets frihet" sin socialistiska samhällsanalys. Där låg tyngdpunkten på arbetarklassens kvinnor och deras villkor. Hon menade att kvinnors bättre utbildning hade resulterat i

feminism, som betydde att för kvinnan blev det nödvändigt att skapa sig en oberoende ställning och vara förberedd på en kamp för livet på samma villkor som män.

Maria Martin gav därmed en definition av "feminism" som satte ekonomiskt oberoende, självständighet och jämlikhet främst. Det innebar i allt samma villkor som män hade i arbetslivet. Feminismen var för henne en följd av samhällsutvecklingen och dess förändring. Men

den positiva utvecklingen mot jämlikhet hindrades när man införde särskilda lagar för kvinnor, som det franska nattarbetsförbudet 1892. Med det ökade förtrycket av kvinnor: "Det blev arbetet som skyddades till förmån för män. Skyddet av kvinnor var inget annat än förtryck".²⁷

Marya Chéliga, från Paris, framhöll även hon att manliga arbetarkamrater inte var solidariska när de lät inskränka "arbetets frihet" för kvinnor. Men som god socialist betonade hon inte ytterligare motsättningarna mellan män och kvinnor inom arbetarklassen utan uppehöll sig vid hur arbetsgivare och förmän utnyttjade kvinnor som arbetskraft. Hon lyfte fram det sexuella förtrycket i arbetslivet likaväl som det ekonomiska och menade att de hängde ihop. Marya Chéliga såg feminister som klasslösa och hoppades att ett samarbete mellan kvinnor från alla klasser skulle göra slut på det förtryck som män utsatte kvinnor för. Trots det bedömde hon kvinnor efter deras klasstillhörighet; den ena gruppen var offer medan den andra var handlingskapabel. Som socialist talade hon i termer av klassförtryck. Och hon hoppades på överklasskvinnorna som organisatörer av kvinnor från underklassen.²⁸ Hennes vision om ett ledande avant-garde av kvinnor låg inte långt från det som höll på att förverkligas av män inom socialismen, där män från medelklass och överklass solidariserade sig med arbetarklassen och i många fall blev dess ledare. Tanken på en ledande elit var socialistisk.

Marya Chéliga syn på feminismen och arbetarklassens kvinnor var inte bara en vision om att leda uppifrån. Utan förankring hos breda skaror av arbetande kvinnor skulle feminismen inte ha någon framtid annat än som en exklusiv överklassideologi.²⁹ I mycket kan hennes tal ses som ett försök att applicera socialismens tankevärld på kvinnors underordning. Liksom arbetarklassen borde förena sig, borde alla kvinnor förena sig.

Vid denna kongress var det fransyskor som förde fram kravet på samma arbetarskydd för alla, män som kvinnor, mitt i en församling av liberala feminister som inte alls tyckte om någon form av reglering. Kravet hade ställts av socialisterna Paule Minck och Eugénie Potonié-Pierre.³⁰ De franska socialistiska feministerna – som på hemmaplan ofta hade ställt detta sitt krav på jämlikt arbetarskydd – gjorde sitt bästa för att sprida sin uppfattning internationellt, även på kongresser där deras åsikter inte var uppskattade.

Sammantaget kan sägas att de flesta i Bryssel församlade feministerna ville se ett liberalt samhälle med få statliga ingripanden. Jäm-

likheten var viktig liksom det ekonomiska oberoendet. Familjen stod inte i fokus för diskussioner om lönearbetet. Vi har sett skillnaderna mellan liberala och socialistiska feminister. Det fanns likheter. Den viktigaste var att båda sidorna krävde likhet inför lagen, antingen de ville ha skyddslagar eller inte. Dessutom hade alla dessa feminister en syn på kvinnan som biologiskt annorlunda mannen. De åberopade aldrig någon biologisk likhet för sitt krav på att bli lika behandlade, ett missförstånd som fanns i deras samtid och även senare. Jämlikhet var för dem inte detsamma som likhet. Många feminister menade därtill att den gifta kvinnan hade speciella uppgifter. Men detta resulterade inte i att feminister kunde acceptera en särslagstiftning. Kvinnans rätt att lönearbeta skulle vara densamma som mannens. Hur den friheten sedan utnyttjades skulle vara vars och ensak. Inför lagen skulle alla vara lika.

De socialistiska feministerna arbetade i kraftig motvind för att hävda lika arbetarskydd för kvinnor och män. De var inte särskilt uppskattade av liberala feminister. Och deras jämlikhetskrav var inte heller uppskattat av socialister, vilka de trots allt helst ville bli accepterade av. Socialistiska män – och också en hel del socialistiska kvinnor – såg gärna att kvinnor blev föremål för ett särskilt arbetarskydd, mer omfattande än det som gällde män. Avståndstagandet från all form av feminism hade kommit till tydligt uttryck på den fackliga kongressen i Zürich. En enda kvinna, Marie Bonneval, ifrågasatte där kongressens rekommendation att nattarbetsförbudet för kvinnor skulle accepteras och internationaliseras. Hon presenteras för att hon representerade den som vågade föra fram de feministiska kraven på en mansdominerad kongress. Bemötande hon fick visar hur svårt det var att nå över till den bredare socialistiska strömfåran med feministiska åsikter.³¹

Fransyskan Marie Bonneval deltog i Zürich som facklig representant för en lärarförening hon själv hade grundat. Hon hade gått i exil och verkat som privatlärare i Istanbul under 1870-talet efter att hon fått yrkesförbud i sitt hemland på grund av sitt ställningstagande mot religionsundervisning i skolan. Hon var fritänkare och sekreterare i La Ligue Française pour le Droit des Femmes. Under den fackliga manskongressen hade Marie Bonneval vågat hävda kvinnors rätt till arbete på samma villkor som män. Detta gav henne den tvivelaktiga äran att – av några landsmän – bli utnämnd till den enda som hade "hållit den feministiska flaggan flygande". Zetkin och Braun hade ju inte på denna kongress framfört några feministiska krav även om de ville se kvinnor

som ekonomiskt oberoende. De hade inte hävdat likhet inför lagen. Bonneval däremot framförde vid två tillfällen att hon inte ville att skillnader skulle göras mellan vuxna män och kvinnor när det gällde arbetarskyddslagstiftning. Båda könen behövde beskyddas.³² Hon talade mot alla former av begränsning av kvinnors rätt till arbete.³³

Hennes två inlägg har varit omöjliga att helt rekonstruera eftersom de endast finns kvar som summeringar i det officiella protokollet eller rapporter i andra hand av andra deltagare. De finns dock delvis kvar stycken av hennes anföranden. I det tryckta officiella protokollet ansågs hennes inlägg av mindre vikt än Lily Brauns och Clara Zetkins, vars tal återgavs ordagrant. I en inofficiell fransk rapport skriven av deltagare från Musée Social i Paris, står att läsa att Marie Bonneval talade "i allmänna ordalag om kvinnors arbete och kvinnoemancipationen". Den officiella tyska rapporten berättade knappt så mycket, men anmärkte att hon hade talat till förmån för en internationell koalition av arbetande kvinnor. Efter hennes andra inlägg i plenum kommenterade ordföranden Leopold Decurtins – och hans sarkasm märks klart – att endast hans ridderlighet hade hindrat honom från att avbryta henne långt tidigare. Också kvinnor måste lära sig att hålla tiden, tillade han tillrättavisande, nu när de hade bli emanciperade. Bonneval hade fått tio minuter på sig för att argumentera för sin impopulära ståndpunkt och hade tydligen överskridit den. Hennes tal summerades på endast fyra rader. Precis lika många rader ägnades att förevisa Decurtins snorkiga anmärkning.³⁴

Marie Bonnevals landsmän kallade hennes krav för "feministiska" och hon definierade säkert gärna sig själv som feminist. Hon hade varit aktiv på de två internationella feministkongresserna i Paris 1892 och 1896. Båda hade antagit resolutioner mot arbetarskyddslagar för enbart kvinnor och förordat sådana för både män och kvinnor. I Zürich hade Bonneval varit helt ensam om att resa det socialistiskt feministiska kravet på jämlik behandling.³⁵

Min granskning av diskussionen på kongressen i Zürich stöder den analys som Sabine Schmitt gjort om de tyska förhållandena. Socialistiskt aktiva kvinnor i partiet blev mer eller mindre pressade att acceptera nattarbetsförbudet och andra särdrag för kvinnor i en delikat situation. De befann sig mellan kritik från sina egna partikamrater för att de konkurrerade om jobben och var dåliga mödrar och den katolska fackliga rörelsens kritik av att kvinnor överhuvudtaget lönearbete utanför hemmet. Socialismen fick ta hänsyn till den katolska familje-

synen i sina krav på arbetsmarknadspolitiken. Och det är dessutom uppenbart att den katolska synen på främst den gifta kvinnan inte vara främmande för många av de fackligt engagerade socialistiska män. Detta gällde inte bara i Tyskland utan var tongivande i många andra länders socialistiska partier under uppbyggnad. Inte minst i Frankrike där arvet efter Proudhons kvinnoanalys hölls levande. Utan att egentligen nämna "arbetets frihet" hade kongressen i Zürich beslutat om olika frihet i lönearbetet för kvinnor och för män.

Under slutet av 1800-talet går en liknande utveckling att följa i USA utifrån begreppet "free labor" och tolkningar av det. Utfallet blev ungefär detsamma för kvinnor i Europa och USA, för män blev det olika. På andra sidan Atlanten blev slutresultatet att domstolar ansåg att "free labor" betydde att arbetsgivare och arbetstagare var att anse som fria och jämbördiga individer, som kunde sluta kontrakt sinsemellan. Fackföreningar fick däremot inte samma rätt. Och de enda personer om vilka man kunde stifta arbetarskyddslagar var kvinnor. De räknades inte som "free labor".³⁶

EPILOG

– om arbetets frihet, ekonomiskt oberoende och rösträtt för kvinnor

Arbetets frihet för kvinnor tycktes som en illusion vid sekelskiftet 1900. Vid den tiden började allt fler kvinnor istället hoppas att det politiska medborgarskapet skulle kunna göra slut på kvinnors allmänna underordning. Kanske skulle rösträtten vara nyckeln till jämlikheten, leda till andra rättigheter och lösa hela kvinnofrågan? Men det var inte alla som anslöt sig till denna övertro på vad politiken och politiskt medborgarskap skulle kunna förändra.

Vid kvinnokongressen i Bryssel framträdde en feminist från Holland, som ville varna för en övertro på denna ny vurm för det politiska medborgarskapet som lösningen på frågan om arbetets frihet. Hon hette Wilhelmina Drucker och var socialist och journalist från Amsterdam. För henne var rätten att lönearbeta på samma villkor som män den viktigaste för kvinnoemancipationen. Drucker kopplade i ett tal ihop rösträtten med rätten till arbete och betvivlade att den ena rätten skulle leda till den andra. Hon menade att det skulle vara svårare att få ett ekonomiskt medborgarskap för kvinnor än att få ett politiskt:

"Arbetets frihet"

Kvinnans fullständiga emancipation beror på två saker: inom politiken på rösträtten och inom det sociala på lönearbete. Dessa två områden som är viktiga för kvinnans frihet har sina motståndare, men det första området har färre motståndare än det senare.³⁷

Motståndet mot att ge kvinnor ekonomiskt oberoende och lika rätt till arbete skulle vara det allra svåraste för kvinnor att uppnå, var Wilhelmina Drucker åsikt, i en tid när ännu ingen kvinna i Europa hade rösträtt. Drucker hade haft en fattig uppväxt som utomäktenskapligt barn. Hon hade tidvis försörjt sig som sömmerska. Genom en märklig livshistoria, som går över en nyckelroman hon publicerade som medelålders, hade hon fått del i arvet efter sin rike far och sent i livet blivit ekonomiskt oberoende för alltid. Hennes egen erfarenhet av vad armod betydde och vad pengar kunde förändra, bidrog kanske till hennes analys utan tvekan i kombination med hennes reformistiska socialism.³⁸

Drucker menade att kvinnors frihet att lönearbeta inte var accepterad av "massan" lika lite som av män med makt. Drucker gjorde en radikal analys av det manliga motståndet mot kvinnors arbete, i vilken hon betonade att viss makt bestod av att kunna tillgodogöra sig andras arbete utan att ens betala för det:

Vi måste förstå, att kvinnors rösträtt inte berör mannens ekonomiska intressen. Det gör däremot lönearbetet. Den som har hand om inkomsterna, om pengarna, den har makten; mannen inser detta mer av ren instinkt än förnuftsmässigt. Han inser det tillräckligt väl för att han inte ska önska att kvinnan kommer in på det område han ser som sitt. Och för sin egen personliga del har han fullkomligt rätt. För samtidigt som han själv alltid får betalt för sitt arbete – visserligen mer eller mindre bra men ändå betalt – så kan han själv utnyttja en arbetskraft, som han inte behöver avlöna. Det ger honom dubbel förtjänst.³⁹

Wilhelmina Druckers analys leder tankarna bland annat till den amerikanska ekonomen Heidi Hartmanns klassiska artikel från slutet av 1970-talet, som visar hur män i alla klasser tjänar på att kvinnors arbete förblev segregerat och uppdelat i dels lägre betalt lönearbete, dels obetalt arbete i hemmet.⁴⁰ Vi kan läsa in en strukturell analys i Druckers förklaring när hon påstod att män inte handlade "förnuftsmässigt" utan "mer av ren instinkt". Hon såg män som omedvetet styrda av de

normer, som omgav dem. Det vill säga orättvis genusarbetsdelning och lönediskriminering handlade inte om en överlagd konspiration från mäns sida, inte om personlig elakhet eller ond vilja, utan om att män var fångade i samhällets strukturer.

Gamla radikala kvinnoaktivistkvinnor som amerikanskan Elizabeth Cady Stanton hade vid denna tid också börjat tvivla på att rösträtten skulle vara tillräcklig; hon som tidigare sett den som det centrala, mest radikala kravet. Kanske kan man se denna förändring i vissa kvinnors förståelse av verkligheten som en insikt om vad som hände på arbetsplatserna och inom familjen när kvinnor i ökande mängd kom ut i lönearbete: att det embryo till ekonomiskt oberoende som egen inkomst gav kvinnor hade börjat så smått rucka på maktbalansen men bara lite och att detta var en stor utmaning för många män.

Wilhelmina Drucker hade en historisk förförståelse av kvinnoarbetet bakom sin framtids pessimism. Liksom många kvinnohistoriska verk som publicerats under 1900-talet, betonade hon att kvinnor alltid arbetat, inte bara i obetalt utan också i betalt arbete. Dessutom hade de tidigare utfört mer kvalificerat arbete än de tilläts göra i slutet av 1800-talet. De hindrades nu av den lagstiftning som hade införts mot kvinnors kvalificerade lönearbete.⁴¹ Hon tolkade alltså sin egen samtid som alltmer fientlig till kvinnors lönearbete – som var ökande – och utifrån det såg hon pessimistiskt på en jämlikt ekonomiskt medborgarskap för kvinnor. Resultatet blev en delad arbetsmarknad, på vilken kvinnor sällan arbetade med samma uppgifter som män. Arbetets frihet skulle inte kvinnor uppnå genom det politiska medborgarskapet; i den insikten skulle hela 1900-talets europeiska historia ge henne fullkomligt rätt.

Arbetets frihet var inte för kvinnor, vare sig i de liberala eller socialistiska debatterna som ventilerades på internationella kongresser år 1897. Män diskuterade arbetets frihet som om det bara berörde individer av manligt kön. Kvinnor skulle särbehandlas och skyddas av lagar när de gick ut på arbetsmarknaden. Både socialister och fackligt aktiva katoliker på Zürichkongressen och företrädare för olika liberala ideologier på manskongressen i Bryssel ville skydda kvinnor i lönearbetet. En genusarbetsdelning blev med hjälp av sär lagar på arbetsmarknaden på detta vis lagligt konstruerad. Kvinnors verklighet formades på sikt av den särskiljande arbetsmarknadslagstiftningen som också blev internationaliserad. Framtiden för en internationell organisering av ett samarbete för att sprida arbetarskydd skulle bestämmas av denna

inställning. Den resulterade med tiden i International Labour Organisations konvention av år 1919 som förbjöd kvinnor nattarbete; en konvention som förblivit giltig under hela 1900-talet, fast den utsatts för vissa revisioner.

Noter

- 1 Hela denna uppsats bygger på kapitel åtta – här bearbetat – i min bok *Feminism, familj och medborgarskap. Debatter på internationella kongresser om nattarbetsförbud för kvinnor 1889-1919*, Stockholm 2006. I den finns de referenser som kan saknas i denna text.
- 2 Alice Kessler-Harris, *Out to Work. A History of Wage-Earning Women in the United States*, Oxford 1982, s 201.
- 3 Det handlar om begreppet "liberté du travail", på engelska fördes debatten som den om "free labor". Jag har inte undersökt om någon diskussion utifrån dessa begrepp eller liknande fördes i Sverige. Den som stött på något sådant får gärna meddela mig detta.
- 4 *Conférence internationale concernant le règlement du travail aux établissements industriels et dans les mines*, Par autorisation officielle, Leipzig 1890; *Die Protokolle der internationalen Arbeiterschuttkonferenz*, Im amtlichen Auftrag, Leipzig 1890.
- 5 Anders Ekström, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1879 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm 1994. Bryssels världsutställning tillsammans med kolonialutställningen i Terveuren drog under sommarhalvåret 1897 nästan 8 miljoner besökare. Den var öppen från 10 maj till 8 november. 22 nationer deltog, Sverige med 9 officiella representanter, Brigitte Schroeder-Gudenus och Anne Rasmussen, *Les fastes du progrès. Le guide des Expositions universelles 1851-1992*, Paris 1992, s 128ff.
- 6 "...l'ouvrier... brisera les chaînes au moyen desquelles on a voulu ligotter le travail et demandera la liberté", (626) *Congrès International de Législation du Travail, tenu à Bruxelles du 27 au 30 septembre 1897*, Rapports et compte rendu analytique des séances publié par le bureau de la commission d'organisation, Bruxelles 1898 (härefter Bruxelles Sept 1897), s 621ff, XVII och XXXI.
- 7 Bruxelles Sept 1897, s 621ff, XVII och XXXI.
- 8 Strauss syn på "frihet" fick stöd av den franske civilingenjören professor Jules Fleury. Men denne varnade därtill för att regleringen beredde plats för "le collectivisme". Han verkade något mer skeptisk till facklig organisering, Bruxelles Sept 1897, s 628, 641ff.
- 9 "La liberté du travail", (629) Bruxelles Sept 1897, s 629f.
- 10 Talaren var Arthur Verhaegen, Bruxelles Sept 1897, s 631ff.
- 11 Bruxelles Sept 1897, s 615f, 637ff; jfr Paul Pic, *Traité élémentaire de législation industrielle. Les lois ouvrières*, (1894) 3 éd, 1909 och samme författare *La protection légale des travailleurs et le droit internationale ouvrier*, Paris 1909.
- 12 Bruxelles Sept 1897, s 616-629, 643ff, XIIIff; Leon de Seilhac, *Congrès de la législation du travail tenu à Bruxelles du 27 au 30 septembre 1897*, Paris 1898, s 20f, 27f; Yves Guyot skrev förordet till Josephine Butler, *Souvenirs personnels d'une*

- grande croisade*, Paris 1900. Själv utgav Guyot boken *La Prostitution*, Paris uå.
- 13 Henri Baudrillart, *La liberté du travail. L'association et la démocratie*, Paris 1865, s 52ff; Emilien Senchet, *Liberté du travail et solidarité vitale*, Paris 1903. Jfr här USA där Knights of Labor på 1870-talet stod för åsikter om "free labor" som ligger nära denna version, Alice Kessler-Harris, *A Woman's Wage. Historical Meanings and Social Consequences*, Lexington, Kentucky 1990, s 36ff.
- 14 *Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*, Amtlicher Bericht des Organisationskomitees, Zürich 1898 (härefter Zürich Aug 1897), s 198-206; Gustav Maier, *Bericht von Die Verhandlungen und Beschlüsse des internationalen Kongresses für Arbeiterschutz in Zürich (23.-28. August 1897)*, Bern 1897, s 22.
- 15 "Die Frauenarbeit, namentlich die Arbeit verheirateter Frauen in Bergwerken, Steinbrücken und in der Grossindustrie, soll allmählich abgeschafft werden", Zürich Aug 1897, s 206.
- 16 Enligt bedömningar av de franska delegaterna från Musée Social, Paris, var Wiarts proposition aldrig avsedd som realistisk. Den var ställd för att betona skillnaderna mellan katoliker och socialister, inte för att bli accepterad, *Musée Social Bulletin Mensuel Série B Circulaire No 14*, "Le congrès de la protection ouvrière à Zurich", 15 octobre 1897, s 419 not 1.
- 17 *Musée Social Bulletin Mensuel*, a a 1897, s 421.
- 18 "...die Familie ist ein Abbild des Staates im Kleinen, auch dort muss der Minister des Innern etwas anderes thun als der des Aeussern", Maier 1897, s 24.
- 19 Joan B Landes (ed), *Feminism. The Public and the Private*, Oxford 1998.
- 20 "Die Frau ist doch nicht in erster Linie Frau, wie der Mann nicht im erster Linie Mann ist, sondern Mensch, und hat die Berechtigung, als Mensch zu leben. Das könne sie jedoch nur dann, wenn sie ökonomisch selbständig ist", (207) Zürich Aug 1897, s 207f.
- 21 Zürich Aug 1897, s 210ff.
- 22 15 personer stod på talarlistan utan att få ordet, Zürich Aug 1897, s 215ff.
- 23 August Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*, (1st ed. Berlin 1883) 25th ed. 1974.
- 24 Zürich Aug 1897, s 217-20; jfr Bebel 1883.
- 25 Med 165 röster mot 98, Zürich Aug 1897, s 98, 198ff, 227ff.
- 26 *Actes du Congrès Féministe International de Bruxelles, (4-7 août) 1897*, publié par les soins de Mlle Marie Popelin, docteur en droit, secrétaire générale du congrès, Bruxelles 1898 (härefter Bruxelles Aug 1897). Detta betonades även av Eugénie Potonié-Pierre, "Le congrès féministe de Bruxelles", *La Question Sociale*, Nov-Dec 1897, s 635f.
- 27 Rubriken var "Liberté du travail ... la question féministe..." (56), "...le féminisme, c'est-à-dire la nécessité pour la femme de se faire une position indépendante et d'être préparée pour la lutte de la vie comme le sont les hommes." (56) "...Le travail, en effect, est protégé pour le réserver aux hommes, mais la protection de la femme n'est que de l'oppression". (58), Bruxelles Aug 1897, s 56ff.
- 28 Rubriken var "L'indépendance économique de la femme". Hon gick

- oftast under dubbelnamnet Chéliga-Loévy men i detta protokoll benämns hon enbart Chéliga, "...la liberté du travail..." (62), Bruxelles Aug 1897, s 60ff.
- 29 Bruxelles Aug 1897, s 64.
- 30 Bruxelles Aug 1897; Léopold Lacour, "Le congrès féministe de Bruxelles", *Le Journal* 3/8, 4/8, 9/8, 10/8 1897.
- 31 I boken *Feminism, familj...* (2006) finns fler exempel på den fåfänga mångåriga kamp för sina åsikter som de socialistiska feministerna förde vid ett flertal kongresser på den europeiska kontinenten.
- 32 "...tient le drapeau des revendications féministes" (404), så beskrev hennes landsmän hennes inlägg i en offentliggjord rapport i tidskriften *Musée Social Bulletin*, 1897.
- 33 Zürich Aug 1897, s 220.
- 34 *Musée Social Bulletin*, 1897, s 404ff, 417, 424; Zürich Aug 1897, s 220f.
- 35 Le Congrès général des sociétés féministes, 13-15 maj 1892; Le congrès féministe international 8-12 april 1896; *Feminism, familj...* (2006).
- 36 Kessler-Harris 1990, s 35ff.
- 37 "L'affranchissement total de la femme dépend de deux choses: sur le terrain politique, du suffrage des femmes; sur le terrain social, du travail payé. Ces deux points essentiel de la liberté des femmes ont leurs adversaires, mais le premier beaucoup moins que le dernier", Bruxelles Aug 1897, s 70.
- 38 Om Druckers liv, Myriam Everard, "Wilhelmina Drucker. Partisan without a party, feminist beyond sexes", paper for the European Social Science History Conference, Amsterdam 6/3 1998; Myriam Everard och Mieke Aerts, "Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism and the Dutch-Belgian Connection", i *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 77, 1999, s 440-472.
- 39 "...C'est à comprendre; le suffrage de la femme n'atteint pas les intérêts pécuniaires de l'homme; le travail payé, au contraire. Qui tient la bourse, est le maître; l'homme, par instinct plus que par calcul, le comprend assez bien et ne veut pas que la femme entre dans le domaine qu'il s'est réservé. A son point de vue personnel, il a tout à fait raison; parce qu'en même temps qu'il voit payer toujours son travail – plus ou moins bon, c'est vrai – il tient à sa disposition un autre travail, qu'il n'a pas besoin de récompenser. C'est un double profit", Bruxelles Aug 1897, s 71.
- 40 Heidi Hartmann, "Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet", (ursprungligen i *Monthly Review Press*, 1979), i *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, Nr 1-2, 1981, s 7-30. Andra forskare har i det sena 1900-talet gjort liknande analyser.
- 41 Bruxelles Aug 1897, s 70ff.

Från linggymnastik till stridsgymnastik

Fysisk träning i svenska armén under första hälften av 1950-talet

Av Johan Dietrichson

Kvaliteten på mannen bakom vapnet har visat sig vara av dominerande betydelse. Det andra världskrigets specialutbildade trupper av typen commandos och fallskärmsjägare visade också med all tydlighet, vad fysiskt tränade och härdade soldater icke blott kan tåla utan fastmer utträtta, där striden rasar som värst. [...] I vår egen armé införes nu 'stridsgymnastik', en form av hård fysisk träning. Det är ett steg i rätt riktning.¹

INLEDNING

På 1950-talet togs steget mot att införa så kallad stridsgymnastik i den svenska armén. Det var ett brott mot den tidigare gymnastiken, den så kallade linggymnastiken, och meningen med denna uppsats är att undersöka denna förändring.

De flesta svenska regementen och militära skolor har producerat sina historiker och i dessa skrifter förekommer det ofta ett kapitel om idrott på regementet/skolan. I vissa fall är kapitlet väldigt kort och ibland presenteras idrotten tillsammans med andra företeelser som militärmusik och kamratföreningar. Tyngdpunkten ligger ofta på redovisningar om resultat och vad regementet var bäst på när det gällde tävlingar av olika slag, till exempel skytte. Dessa militäridrottskapitel har ett empiriskt värde eftersom att de visar delar av regementets verksamheter och att det ofta förekommer fotografier som visar idrottsaktiviteter.²

När det gäller idrotten eller den fysiska träningen och fostran inom militären finns ännu inte mycket skrivet. Två uppsatser har publicerats i tidskriften *Idrott, historia och sambälle* där ett par regementens fysiska aktiviteter tas upp. Henrik Sandblads uppsats behandlar 1880-talets idrottstävlingar på Sannahed där Nerikes regemente övade under denna tid. En central person i uppsatsen är officeren och gymnastikläraren Viktor Balck.³ Balck blev senare en av förgrundsgestalterna i bildandet av idrottsrörelsen vid sekelskiftet 1900.⁴ I samma tidskrift lyfter militärhistorikern Lars Ericson upp ämnet om militäridrotten

vid Livregementets husarer. Här påvisar han bland annat hur tekniska och sociala förändringar under 1900-talet påverkat regementets idrottsprofil, exempelvis övergången från ridsport till motorsport.⁵ Ericson har även skrivit en uppsats om idrottslivet på krigsskolan Karlberg i Stockholm (skola för officersutbildning på olika nivåer sedan år 1792) där han redogör för olika typer av aktiviteter. Han beskriver P-H Lings (om Ling se nästa rubrik) och linggymnastikens betydelse för skolan, varefter han går framåt i tiden. Noterbart är att Ericson har en bild där det utövas stridsgymnastik, i hans bildtext nämns det dock inget om det utan där är kommentaren: "Fartfylld utomhusgymnastik Karlberg 1950 med kraftiga stockar som redskap".⁶

Jag vill också lyfta fram historikern Thomas Sörensens avhandling *Det blänkande eländet. En bok om kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*. Undersökningen har husarernas kultur i fokus, men även deras sociala ursprung och deras relationer till det civila Malmö diskuteras. Sörensen har även tre sidor om den fysiska träningen vid regementet där han bland annat skriver att husarerna ägnade sig åt en hållningsgymnastik som var typisk för militärer, och han illustrerar med en bild av gymnastiserande militärer. Sörensen nämner dock inget om att dessa husarer ägnade sig åt just linggymnastik och att militärerna på bilden egentligen utövade *pedagogisk gymnastik*, ett begrepp som jag snart ska återkomma till, något som även civila skolungdomar fick göra under denna tidsperiod.⁷

Som vi märker är forskningsläget litet,⁸ något som även historikern Jan Lindroth påpekar i sin bok *Ling – från storhet till upplösning. Studier i svensk gymnastikhistoria 1800-1950*. Han framhåller att militäridrotten i stort sett är outforskad och att militärsamhällets fysiska fostran i det närmaste är okänd.⁹ Denna lucka i forskningsläget har jag för avsikt att ändra på med min kommande avhandling.¹⁰

Syftet med denna uppsats är att påvisa hur linggymnastikens tolkningsföreträdare i krigsmaktens organisation omförhandlas till moderna träningsmetoder genom nya erfarenheter, idéer och normer. Undersökningen har även som uppgift att försöka förstå hur och varför den fysiska träningen förändrades i Sveriges armé på 1950-talet. Frågeställningarna blir då som följer: *Vad var skälet till och hur implementerades förändringen från linggymnastik till stridsgymnastik? Hur mottogs stridsgymnastiken i arméns verksamhet? Vad var innehållet i stridsgymnastiken och hur och varifrån fick armén influenser till denna träningsmetod?* För att kunna svara på ovanstående syften och frågor måste den fysiska träningen sättas in i sitt historiska sammanhang.

Först vill jag emellertid betona att jag använder mig av flera olika typer av källor, dels för att styrka mitt resonemang och dels för att belysa förändringar ur olika aspekter, både på normativ nivå och som praktik. Källor som jag använder mig av är tidskrifter, regementsantologier, reglementsinstruktioner, rapporter och skrivelser, minnesberättelser, intervjuer och bilder. I slutet av uppsatsen resonerar jag även kort om detta, om vikten av att ha flera källor som belägger varandra.

LINGGYMNASTIKEN OCH ARMÉN

Jag vill här visa något av den idrottshistoriska bakgrunden för att sedan kunna dra slutsatser av inriktningen på och innehållet i arméns fysiska träning under 1950-talets början. Bakgrunden är väsentlig för att förstå utvecklingen av militärens fysiska fostran.

Idrottsbegreppet introducerades i slutet av 1800-talet av bland andra Viktor Balck. Jag har inte för avsikt att definiera skillnaden på idrott, sport, gymnastik och fysisk träning i denna text. Det viktiga är att framhålla att kroppen användes som redskap för att möta de krav kriget eventuellt skulle ställa på soldaterna. Under 1800-talet var linggymnastiken generellt det allenarådande när det gällde gymnastiska övningar. Här är forskningsläget relativt gott genom att gymnastikhistorien, från ungefär 1800 till 1950-talet, satts under lupp av framförallt historikerna Jan Lindroth, Jens Ljunggren och Pia Lundquist Wanneberg.¹¹

I Ljunggrens forskning om linggymnastiken under framförallt 1800-talet studeras ideologin inom organisationen som präglades av nationalromantiska tendenser såsom exempelvis naturfilosofi. Företrädare för gymnastiken ansågs sig ha observerat hur bräcklig och svag människan (det vill säga mannen) hade blivit. Det krävdes en uppryckning av den manliga kroppen. Den skulle dels visa spår av natur såsom aggressivitet, virilitet, styrka och instinktivt handlande, och dels av kulturella drag som rationalitet, driftsbehärskning, självkontroll och förnuft. För att de idealen skulle kunna uppnås krävdes en kroppslig fostran, linggymnastik. I slutänden blev det egentliga målet med gymnastiken att mannen skulle bli en god samhällsmedborgare och soldat i statens tjänst.¹² Det här är principer och ideal som hänger med en bra bit in på 1900-talet och passar speciellt bra in på den militära normen, enligt min bedömning.

Grundaren för linggymnastiken, Per-Henrik Ling, var själv inte militär även om han under en period var fäktmästare/lärare på krigs-

skolan Karlberg i Stockholm. Nu blev det så att Gymnastiska centralinstitutet (GCI), som grundades 1813 av Ling, med stöd av statsmakterna, upptog många officerare till utbildningen. Många av dem blev senare gymnastiklärare vid institutet eller vid sitt hemmaförband och vid civila skolor. Att det var många officerare som tjänstgjorde vid GCI borde också ha påverkat utbildningen och det sociala livet vid institutet i en militär riktning.

Institutet och linggymnastiken uppstod bland annat på grund av förlusten av Finland år 1809 och i spåren av Napoleonkrigen. Detta gav föreställningar av nationell svaghet och intresset för medborgarfostran inkluderade den kroppsliga aspekten.¹³ Att intresset för kroppsövningar i händelser av krig och spänningar i världen ökar är kanske inte konstigt men kan ses som en slags värdeämätare i samhället. I anslutning till första världskriget stärktes också talet om den militära fysiska fostrans betydelse inom institutet.¹⁴ Inriktningar och principer för utövningen ändrades också efterhand som nya ledare på GCI tog över även om grundarens tankar och principer fanns i botten. Samtliga föreståndare för institutet var mellan åren 1862 och 1946 officerare, och detta formade som nämnts tidigare idéerna och inriktningarna vid GCI militaristiskt.¹⁵ Vad var då Lings grundprinciper och var passade militärerna in på institutet?

Grundprinciperna inkluderar de idéer som Ljunggren tar upp i sin forskning, och som jag tidigare nämnt. Här fanns dikotomier såsom natur och kultur, kropp och själ, frisk och sjuk med mera. Det skulle dock finnas en balans mellan dessa dikotomier.¹⁶ Sambandet mellan kroppsövning och vetenskap var också centralt genom att varje rörelsemoment byggde på kunskap om människans anatomi och fysiologi.¹⁷ Det var detta som var den så kallade enhetstanken i linggymnastiken, att alla övningar var viktiga för kroppen.¹⁸ Att det fanns en slags vetenskaplig grund för detta var viktigt för Lings system. Det är något som även känns igen i 1800-talets allmänna vetenskapstänkande.

I denna enhetstanke ingick fyra utbildningsgrenar och jag vill visa grundarens egna definitioner. Av intresse för uppsatsen är de två första utbildningsgrenarna, här citerat från Lindroth:

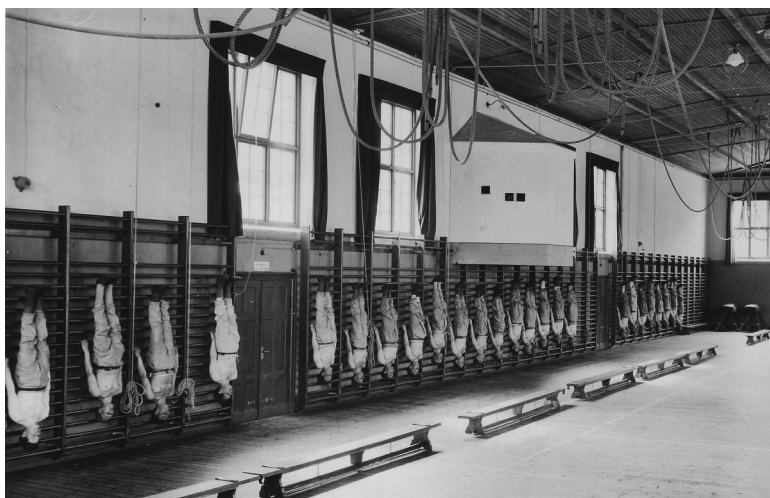
1. Pedagogisk gymnastik, förmedelst hvilken människan lär sig att sätta sin kropp under sin egen vilja.
2. Militärgymnastik, hvori människan söker, förmedelst ett yttre ting d.v.s. vapen, eller ock medelst sin egen kroppsliga kraft, under sin vilja, sätta en annan yttre vilja.

3. Medikalgymnastik, hvarigenom människan antingen medelst sig sjelf, i passande ställning, eller medelst andras biträde och inverkande rörelser, söker lindra eller öfvervinna de lidanden, som uppstått i hennes kropp, genom dess abnorma förhållanden.

4. Ästetisk gymnastik, hvarigenom människan söker att kroppsligt åskådliggöra sitt inre väsen: tankar och känslor.¹⁹

Den pedagogiska gymnastiken innehöll ett stort antal övningar och för att få en slags känsla för dessa rörelser och ställningar hänvisar jag till bild 1 nedan.

🔗 Bild 1 🔗

Här skulle jag kunna välja en mer traditionell bild där soldaterna/ gymnasterna utövar den pedagogiska gymnastiken på raka led och kolonner där de sträcker, vrider och böjer sig i olika vinklar, fram och tillbaka och upp och ned. Jag har emellertid valt en kanske mer "obekant" pedagogisk gymnastikövning, som går ut på att sträcka ut kroppen uppochned i ribbstolar. På denna bild från 1940-tal är det soldater från Livgrenadjärregementet (I 4) i Linköping som hänger på ett väl inrättat led. Bildkälla: Bildarkivet vid garnisonsmuseet i Linköping.

Militärgymnastiken innehöll i stort sett bara fäktning, alltså det "yttre tinget" i citatet ovan. Vid 1800-talets början och mitt ansågs det fortfarande militärtekniskt försvarbart.²⁰ I takt med vapenutvecklingen minskade emellertid behovet av fäktningsträning under 1800-talets slut. Själva begreppet militärgymnastik kan ge andra associationer i

dag, att det rörde sig om gymnastiska rörelser för militärer, men från början var det alltså fäkträning. De gymnastiska rörelser som militärerna utförde var den pedagogiska gymnastiken, med hållningsgymnastik för att få raka kroppar. Det var samma rörelser som de civila fick i utbildningen på GCI och i förlängningen alla civila elever på landets skolor. Samtidigt påverkades den pedagogiska gymnastiken mycket av dess militära nytta och av statens nytta av att fostra kroppar.²¹

I takt med att fäktningen började bli otidsenlig under 1800-talets slut uppstod det meningsmotsättningar på institutet:

Skiljelinjen mellan civilt och militärt yttrade sig åren kring 1880 i initiativ att etablera en specifik 'militärgymnastik', inte i den förväntade bemärkelsen fäktning utan i bemärkelsen pedagogisk gymnastik avpassad för militärer. Det lyckades inte på sikt men kan ses som ett försök att hävda det militära inslagets hotade positioner inom GCI.²²

Redan under 1880-talet försökte höga militärer bryta loss den militära grenen från GCI, men dess ställning var starkt förankrad på institutet, mycket beroende på Lings idé om "gymnastiken som grunden för landets försvar".²³ Som konstaterats tidigare fick det militära inslaget återigen näring under första världskriget och den militära avdelningen var då självskrivna på GCI. Det var först under mellankrigstiden (1936) som militären bildade en egen skola, Arméns gymnastik- och idrottskola (GIS), med lokalisering först till Frösunda, sedan Marieberg och under 1940-talet slutligen till Karlberg slott med krigsskolan. Här skulle den militära instruktörsutbildningen bedrivas i fortsättningen även om ett fåtal utvalda officerare i förlängningen fick gå utbildningen på GCI (senare gymnastik och idrottshögskolan, GIH) för att få en högre utbildning.²⁴ Målsättningen var att de officerarna skulle bli lärare vid GIS.

Nu var det likväl inte bara så att det var linggymnastik som gällde för militärernas del. Det har också funnits en tradition av fältnära idrotter som ridning, mångkamper, löpning, skidlöpning och språngmarscher med mera.²⁵ Eric Frick var underlöjtnant vid Kungliga fortifikationen och författade en idrottsskrift för framförallt militärer vid 1900-talets början. För att få en känsla av tidsandan och stämningen både inom militären och förhållandet till linggymnastiken, men även att den allmänna värnplikens införande hade betydelse i sammanhanget, vill jag citera en del av Fricks förord till denna skrift:

Den allmänna värnplikten kan bättre än något annat sprida kännedom om idrotten. Från hvarje plats inom landet samlas svenske män under fanorna. Har håg för idrotten vunnits under tjänstgöringstiden, föra de värnpliktige denna med sig till hemorten. Där spirar kanske snart ett friskt idrottslif. Dansnöjerna, en bland de få förlustelserna, hvilka ofta, kanske oftast, urarta till supgillen, kunna måhända ersättas af idrottsfester, som samla all bygdens ungdom till ädel täflan. [...] Idrotten får icke vara målet utan blott ett medel att utbilda friska, starka och energiska män. Vår nationella idrott bör alltså icke hafva till mål att utbilda specialister, som under tränarens och massörers omvårdnad fara från täfling till täfling. På gymnastikens grundval bör en allsidig idrottsutbildning bedrivas. Men lika väl som det heter 'Tron utan gärningar är död', vågar jag påstå, att idrott utan täflingar är död. Underligt vore ju också, om idrotten skulle vara det enda fält på jorden, där ingen täflan fanns. Hela vårt lif är ju en täflan, om makt, pengar, goda platser. Täflingen fostrar energien och styrker själfwilliten. Så bör ock idrotten vara gymnastikens tillämpningsöfning, där personligheten utvecklas och danas.²⁶

Vi kan se hur Frick både tar ställning för Lings principer, om den allsidiga idrottsutbildningen och målet att utbilda starka och energiska män, och *mot* det lingska arvet där tävling i stort sett var tabu. Fricks förord kan också kopplas till den så kallade hälsodiskursen kring sekelskiftet och 1900-talets första hälft, något som bland andra idé-historikern Karin Johannisson har diskuterat:

I detta framtidsland var ett friskt och starkt folk själva kärnan. [...] Folkhälsa blev en metafor för ett helt samhällsprojekt. Hälsa till kropp och själ, tanke och känsla, ord och handling framstod som själva koden i den civiliserings- och disciplineringsprocess ur vilken det nya samhället skulle stiga.²⁷

Även detta går att koppla till Lings idéer och då kommer vi ihåg att dessa idéer förekom redan i början av 1800-talet, även om just begreppet folkhälsa inte fanns på agendan och att det inte marknadsfördes intensivt av staten som en slags *massrörelse*. Implicit var målet detsamma, att ha en hel, balanserad kropp. GCI som institut var synnerligen väl förankrat hos statsmakterna redan under 1800-talet och förmodligen hade det en viss påverkan. Enligt Frick var det bästa sättet att få fram "friska svenska män" (och därmed folkhälsa) att få dem att idrotta och tävla. Under 1800-talet var det dock framförallt borgerligheten som fick chans att utöva dessa kroppsörelser. Genom att den allmänna värnplikten kom till i början av 1900-talet fick fler människor (notera

att det är män) tillgång till denna kroppsträning, även arbetarklassen. Sedan får vi inte glömma bort att man ägnade (både för pojkar och flickor) sig åt linggymnastik i folkskolan, även om kraftsamlingen har varit i läroverken och att det därmed varit kopplat till borgerligheten.²⁸ Detta tar historikern Henrik Meinander upp i sin avhandling *Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880-1940*.²⁹ I detta sammanhang vill jag också citera ur Eva Palmblads och Bengt Erik Erikssons bok *Kropp och Politik. Hälsoupplysning som samhällspegel från 30- till 90-tal*:

I slutet av 30- och början av 40-talet sker en förändring inom gymnastikrörelsen vad gäller synen på idrott och sport. Man ser tecken på ett närmande till sporten och idrotten, vilka tidigare inte definierats i hälsotermer eller ansetts ha någon betydelse för folkhälsan. [...] Motståndet mot tävlingsmomentet dröjde sig kvar en bit in på 40-talet.³⁰

I det civila dröjde sig alltså motståndet mot tävling kvar längre än inom det militära där man ansåg att själva tävlingsmomentet inte stod i vägen för god hälsa.³¹ Vi kan vidare se i Fricks förord hur den allmänna värnpliktens införande i början av 1900-talet hade betydelse för relationerna mellan det militära och civila.³² Friskhets- och idrottsidealet skulle nästan automatiskt sprida sig till den civila vardagen. Här är det intressant att lyfta fram historikern Johnny Wijks uppsats som handlar om Sveriges folkhälsotänkande under andra världskriget. Uppsatsen visar ett antal nedslag i "folkliga kampanjer för fysiska kroppsrörelser, friluftsliv och idrottsaktiviteter som arrangerades under beredskapsåren".³³ Wijk kommer in på aktiviteter som fältsportens och riksmarschens betydelse för folkbildningen. Han talar även om en ny slags mentalitet som växer fram under andra världskrigets tid:

Det ideologiska tänkandet började därför allt mer att kretsa kring en uttalad helhetssyn på människan, en slags ny mentalitet. Inre själslig harmoni och yttre kroppsrörelser ansågs höra ihop, idrott och folkbildningsarbete påstods ha gemensamma målsättningar samt intellektuella kulturaktiviteter och ett aktivt friluftsliv framhölls som kompletterande faktorer för att uppnå lycka och välbefinnande.³⁴

Det nya här var att det nu skulle bli ett folkbildningsarbete. Den uttalade helhetssynen på människan med inre själslig harmoni och yttre kroppsrörelser var ett arv från lingsystemet. Som Wijk skriver fanns det under 1940-talet en större potential att sprida idrottsidealet till

det civila samhället, genom den moderna idrottsrörelsen och folkbildningsarbetet. Jag menar emellertid att statsmakterna (indirekt genom stödet till GCI) ville att detta skulle göras även tidigare, och gjorde också så, med linggymnastik och militären och skolan som bas.³⁵ Under 1930- och 1940-talen fanns dock ett annat hjälpmedel, den idrottsliga massspridningen. Här blev massidrotten medlet, som ersatte den tidigare kroppsfostran genom Ling. Att uppmärksamheten riktas mot kroppen och dess duglighet i tider av krig och kriser har tidigare nämnts.

Enligt Lindroth försvann den lingska metoden och dess tolkningsföreträdare successivt under 1950-talet, när den fria gymnastiken och massidrotten tog över dagordningen.³⁶ Arenan som Lindroth undersöker är framförallt den civila delen av gymnastiken i samhället i stort. *Frågan är hur linggymnastiken behandlades i krigsmakten?* Här ska vi ha i åminnelse vilken stark ställning som lingsystemet hade i organisationen. Så sent som 1947 kom det ut en "ny" *Gymnastikinstruktion för armén och marinen (GI)* som ersatte 1925 års version där huvuddelen av instruktionerna fortfarande gick ut på att visa lingianska övningarna.³⁷

STRIDSGYMNASTIKEN OCH ARMÉN PÅ 1950-TALET

Som framgår av citatet som inleder denna uppsats, hade erfarenheterna från andra världskriget skapat nya fysiska ideal och normer för vad en militär skulle behärska i en krigsmiljö.³⁸ Det krävdes starka och härdade soldater i den moderna armén efter andra världskriget och dessa män skulle skapas främst genom den nya träningsformen *stridsgymnastik*. I citatet är det uttryckligen en man som är soldat. I ett historiskt perspektiv är det vanligast att soldaten eller "krigaren" har varit man.³⁹

För att få förståelse för vad stridsgymnastik egentligen var för något vill jag i det närmast följande komplettera citatet med fyra bilder. Jag har exempel från tre olika regementen för att visa att utbildningssättet hade fått genomslag i praktiken och ett mer normerande exempel från officersutbildning vid krigsskolan Karlberg i Stockholm. Här ser man rörelse och kraft. Spänstiga unga män som utövar någon typ av kraftfull gymnastik. Avklädda män som hoppar på, och klättrar och bollar med stockar, övningar som torde både ge och kräva en hel del styrka och kondition och verkar relativt svåra att utföra. Klarade verkligen alla soldaterna att utföra dessa rörelser? Vad är det vi ser på

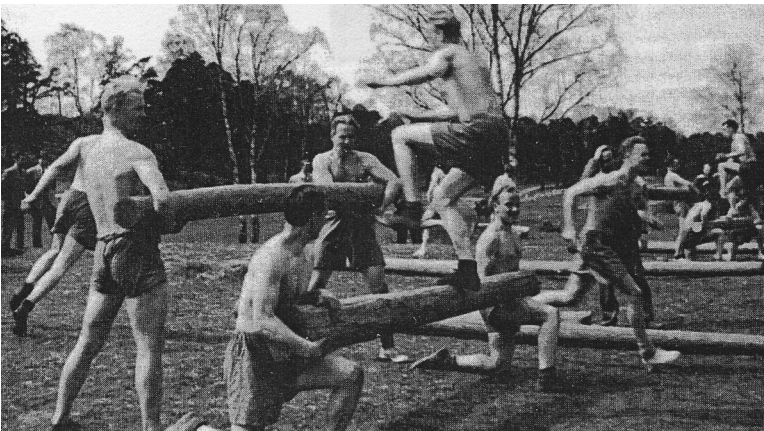
bilderna egentligen? Är det exempel på daglig rutin på ett regemente i början av 1950-talet, eller är det uppvisningar av speciellt utvalda militärer? Jag återkommer med mer bildanalys, men först ska bilderna kontextualiseras.

🔍 Bild 2 🔍

Soldater från Dalregementet (I 13) som utövar stridsgymnastik år 1953. Bildkälla: *Mellersta militära idrottsdistriktets jubileumsskrift, MID M, 1893-1993, Stockholm 1993, s 61.*

🔍 Bild 3 🔍

Det var här det var "fartfylld utomhusgymnastik" på officersutbildningen vid Karlberg 1950. Bildkälla: Lars Ericson, "Idrotten på Karlberg", i Bo Kjellander (red), *Karlberg, Slott och Skola. Människor och Miljö*,

Krigsskolan Karlbergs historiekommitté, Stockholm 1992, s 300 (bilden är hämtad från Försvarsstaben/info).

🔒 Bild 4 🔒

Soldater från Upplands regemente (I 8) år 1956. Bildkälla: *Mellersta militära idrottsdistriktets jubileumsskrift*, MID M, 1893-1993, Stockholm 1993, s 94.

🔒 Bild 5 🔒

Soldater från Livgrenadjärregementet i början av 1950-talet. Bildkälla: Peter Furst (red), *Kungliga livgrenadjärregementet 1928-1961*, Linköping 1968, s 375.

”Löpning och stridsgymnastik kommer att ersätta de äldre formerna för fysisk träning”.⁴⁰ Detta konstaterade arméns idrottsofficer kapten Örnhed år 1950. Den fysiska träningen skulle inriktas på att skapa god kondition hos de värnpliktiga, och det på ett sätt som väsentligt skulle avvika från det hittills vedertagna. Det skulle dessutom ske på vetenskaplig grund genom stegring av ansträngningsgrad. Att få psykisk kondition hängde samman med att man hade god fysisk kondition. Detta fanns det belägg för, både erfarenhetsmässigt och vetenskapligt, enligt Örnhed.⁴¹ Påståendet att det skulle finnas en vetenskaplig grund känner vi igen redan från Lings tidsperiod under 1800-talet. Frågan är vad som egentligen menades med vetenskaplig grund? Örnhed deklarerade även att ämnet *gymnastik och idrott* döpts om till *fysisk träning*.⁴² I citatet nedan tar han ställning emot linggymnastiken, samtidigt som han delvis försvarar den. Arménytts läsaren fick också lite undervisning i vad linggymnastik var för något:

Då det gäller gymnastik är det tyvärr så att den gamla andan från GCI, där man förr fick lära sig främst korrektiv skolgymnastik (för uppväxande barn) fortfarande i viss mån lever kvar i den militära gymnastikutbildningen. I fråga om värnpliktiga gäller det utvuxet folk, för vilka den korrekta skolgymnastiken spelar föga roll. Det är modet, styrkan, snabbheten, smidigheten och uthålligheten som i första hand skola uppövas. [...] I stridsgymnastiken bibehållas de Lingska grundprinciperna. Det är övningsförrådet och arbetssättet som helt förändras. Ett genomgående drag är att huvudvikten lägges vid arbetet och muskelträningen. Hinderlöpning ingår även som en viktig beståndsdel. Denna form av gymnastik bör bedrivas utomhus så länge det är möjligt och helst i en hinderbana.⁴³

Örnhed går alltså emot den lingska pedagogiska gymnastiken där framförallt den statiska hållningsgymnastiken var central för att skapa kroppar med god hållning. Det viktiga för armén var istället att skapa hårda och härdade kroppar av god fysisk kondition. Man ratar alltså den träning inom linggymnastik som ofta uppfattats som militaristisk. En omförhandling av den linggymnastiska hegemonin tycks vara på väg mot en ny norm och praktik. Gymnastiken, eller den ”fysiska träningen” som det döptes om till, skulle ha mer pragmatiska egenskaper för den ”moderna” soldaten där verkligheten betonades.

För att få ytterligare en bild av tidsandan under 1950-talet och där både erfarenheter och hotet från omvärlden var centralt, vill jag

citera några ord från den dåvarande arméchefen. Det är delar av ett förord till boken *Vår armé. Stå fast, slå hårt*, en bok som är som en slags försvarsupplysning och samtidigt propaganda. Hur viktigt detta förord var märks även i *Arménytt* som publicerade stora delar av det samt delar av boken.⁴⁴ Det skulle därför kunna ses som normbildande för arméns organisation:

Vid armén har från slutet av 1940-talet – sedan krigserfarenheterna blivit tillgängliga och hunnit bearbetas – pågått ett omfattande nydaningsarbete. På den grund, som lagts under föregående perioder, förnyas utrustning, organisation och taktik i anslutning till den snabba tekniska utvecklingen. [...] Det militärpolitiska läget har undergått avsevärda förändringar under åren efter andra världskriget. [...] Inom Atlantpaktens ram följde ökad sammanhållning och en kraftig allmän upprustning under amerikansk ledning och med amerikanskt ekonomiskt stöd. [...] I Sovjetunionen och de andra öststaterna har stridskrafterna rustats upp och fått en mera enhetlig organisation och ledning. [...] Trots den genomgripande tekniska utvecklingen, den vi upplever och den vi endast anar, gäller alltså de gamla orden, att av alla krafter som verkar i striden, krigarens anda är den avgörande. Även de bästa vapen hjälper föga i nödens stund, om de inte förs av väl utbildade män, som är beredda att offra sig för frihetens idé.⁴⁵

Här får vi en bild av arméns situation vid denna tid och ledningens uppfattning om vad som egentligen var viktigt. Krigaranda och välutbildade män, var det som skulle försvara Sverige. Då är frågan hur denna anda skulle skapas, och hur utbildades dessa män? Jag menar att den fysiska träningen var av väsentlig vikt.

Här backar jag lite i tiden till år 1950 igen och där kan vi se hur arméstabschefen skrev i *Arménytt* om precis samma saker:

Erfarenheterna från andra världskriget visar otvetydigt, att goda färdigheter och god teknik är av föga värde, om de icke bäras upp av en fast disciplin och en god anda. Redan under fredsutbildningen måste en sådan anda grundläggas. Den är dessutom nödvändig för ett gott utbildningsresultat.⁴⁶

Här vill jag återkomma till arméns idrottsofficer Örnhed och uppsatsens inledande citat, "Kvaliteten på mannen...". Örnhed fortsatte sitt resonemang, i samma artikel, om den militära utvecklingen och det i

förhållande till stormakterna. Han menade att även om stormakterna utvecklade de modernaste stridsmedel var ändå det viktigaste för dem "de enskilda soldaternas fysiska kondition och träning".⁴⁷ Stormakterna har skärpt kraven avseende den fysiska träningen, och Örnhed menade att det borde gälla även för den svenska armén. "I vår egen armé införes nu 'stridsgymnastik', en form av hård fysisk träning. Det är ett steg i rätt riktning".⁴⁸ Denna artikel följde alltså upp den tidigare där Örnhed kritiserade den stela linggymnastiken. En träning som inte motsvarade 1950-talets krav på hur en modern soldat skulle vara. Med stormakterna avsågs framförallt USA. Det är en rimlig slutsats, eftersom många reportage i *Arménytt* under 1950-talet handlade just om USA. Det är i för sig inte konstigt, mycket i samhället influerades av USA under 1950-talet. I vilket fall som helst var det de segrande stormakterna som menades och inte den slagna tyska stormakten. Varför jag vill poängtera detta framgår längre fram i uppsatsen.

Lings grundprinciper för stridsgymnastiken skulle alltså vara kvar. Det som skulle ändras var träningen med dess innehållsmässiga övningsmoment. Grundprinciperna kan tolkas som mer ideologisk:

Genom ökad hårdhet i den fysiska träningen strävar man efter att nå ökad styrka och smidighet hos soldaten under uppövande av hans mod och sinnesnärvaro. Detta sker genom att successivt öka belastningen, försvåra tekniken samt kräva bättre utförande och kondition under arbetets gång.⁴⁹

Det var viktigt att hela kroppen, med sinnet, var i arbete och att övningarna helst skulle bedrivas utomhus. Det var alltså ute i fält som striderna skulle avgöras, inte i gymnastiksalar med ribbstolar och bockar. Det var också tydligt att många av dessa övningar skulle ha direkt anknytning till den militära nyttan, exempelvis vid användandet av stockar och utövandet av vapengymnastik. Stocken, se bilderna ovan, blev ett centralt övningshjälpmedel, att öva med dessa skulle ge styrka och smidighet. Örnhed påtalade också vikten av att svårighetsgraden skulle öka successivt, vilket också framgår av bilderna av hur dessa övningar skulle bedrivas. Skadefrekvensen bör ha varit relativt hög, men kanske var det här som modet och viljekraften skulle visas. På fotografierna märks den tydliga skillnaden mot linggymnastikens stela övningar, se den första bilden i uppsatsen. De därpå följande bilderna visar istället smidighet, snabbhet och styrka, allt det som en krigsduglig modern soldat skulle ha enligt arméns efterkrigstidsnorm.⁵⁰ I instruktionshäftet, som sedan kom ut, instrueras hur stridsgymnastiken skulle utföras i detalj:

Gymnastik bör bedrivas barfota och med naket överliv så ofta väderlek och lokala förhållanden medger det. Så småningom kan utrustningen ökas, så att det fristående programmet utföres exempelvis med fältbyxor och marschskor men med naket överliv, medan vissa tillämpningsbetonade övningar, t ex hinderträning, kampövningar, löpningar o d, sker med utrustning – allt under förutsättning att stridsgymnastiken bedrivs utomhus.⁵¹

Ett utdrag från dessa anvisningar (bild 6), visar tydligt på kopplingen mellan skriftlig instruktion och det praktiska där utövaren skulle utföra övningarna.

🐉 Bild 6 🐉

B. Huvudvarv (forts).			
Bild nr	Omfattning	Bild	Anvisningar
	d) Brösfattning. Nedgång till liggande med rullning bakåt på ryggen såsom vid »Rulla rep», därefter direkt rullning fram igen till stående.		Uppgång som vid kullerbytta framåt med fötterna tillsammans och armarna framåt. Lagvis takt under hejarop: »A-hej!» (86).
12	Balansstående jämviktsträning. Stocken (inomhus bommen) skakas eller gungas lätt.		Sök återvinna förlorad balans genom mjuk men snabb knäböjning. (87, 103).
13	»Rulla stock». Tävling i att rulla stocken viss angiven sträcka.		Utgångsläge: lagen på linje bredvid varandra. (90). Inomhus: »Springa runt bänken». (91).
14	Klättring »i topp». Minst tre man stöder stocken. En man klättrar upp till jämvägende eller hängande ställning.		Nedgång genom att stocken långsamt sänkes åt »stoppmannens» rygg sida. (89).
15	Hinder teknik. a) »Trestegstrappan». Tre stockar hålles av vardera minst två man i knä-, höft- resp axelhöjd. Övriga passerar över hindret genom att ta ett steg på varje stock.		½—1 meter mellan stockarna. Kraftigt upphopp för att minska »trampets» på stockarna. (89).
	b) Balansgång (-löpning eller -krypning) från stock till stock. Ett antal stockar hålles i bröst-axelhöjd. (De främsta lägre för att underlätta upplöpning).		Omkr ½ meter mellan stockarna. (89).

Bildkälla: *Fysisk träning. Häfte 2. Stridsgymnastik*, Stockholm 1953.

Bestämmelserna hade alltså anammats. Det finns fotografier där militärer utövar stridsgymnastik, precis enligt de regler som var satta enligt häftet *Stridsgymnastik* (se citatet ovan), iklädda endast ett par tunna kortbyxor, där de hoppar, bollar och kastar med tunga stockar. De halvnakna männen ser dock sårbara ut, menar jag, samtidigt som de skulle vara de "moderna" soldaterna. "Moderna" genom att de alltid skulle vara fältmässiga efter de krav som världskriget hade gett upphov till, med fältuniform och stridsutrustning - inte genom att visa spänst med nakna kroppar.

Detta med naket överliv, som till och med påtalas två gånger i anvisningen ovan går stick i stäv med det fältnära, det vill säga övningar som mer direkt kopplas till striden, och verkar mer passa in på friskhetsidealet. Detta leder tanken till etnologen Jonas Frykman som menar att 1930- och 40-talen var en slags brytningstid avseende synen på kroppen, att det äkta, naturliga och fria skulle manifesteras via kroppen, exempelvis att gymnastisera i shorts ute i det gröna.⁵²

Arménytt betonar ytterligare att verksamheten skulle bedrivas med krig i åtanke och då är det fältnära uppträdandet och stridsgymnastiken förmodligen av betydelse: "Armén skall fostras för krigets värv. Huvudvikten skall läggas på det för verksamheten i krig väsentliga. Orden är hämtade ur den provisoriska upplagan av 'Allmänna utbildningsbestämmelser för armén', som fastställts i vår".⁵³

Arménytt följde, ett år senare, upp med en artikel som riktades direkt till dem som skulle rycka in i värnplikten. Här beskrevs vad som väntade. Den fysiska träningen informeras det särskilt om:

Redan efter fem veckor möter Du en ny form av kroppsträning
– stridsgymnastik. Denna har helt ersatt den gamla militärgymnastiken. I princip är den ingenting annat än hård idrottsgymnastik.
Du får arbeta med medicinbollar, stockar och andra tunga saker.⁵⁴

Övningarna tycks nu existera på förbanden ute i landet även om informationen till de blivande värnpliktiga här var något otydlig i beskrivningen av stridsgymnastik. Man informerade vidare om att det fanns en gränsdragning mellan civilt och militärt och att det hade praktiska orsaker:

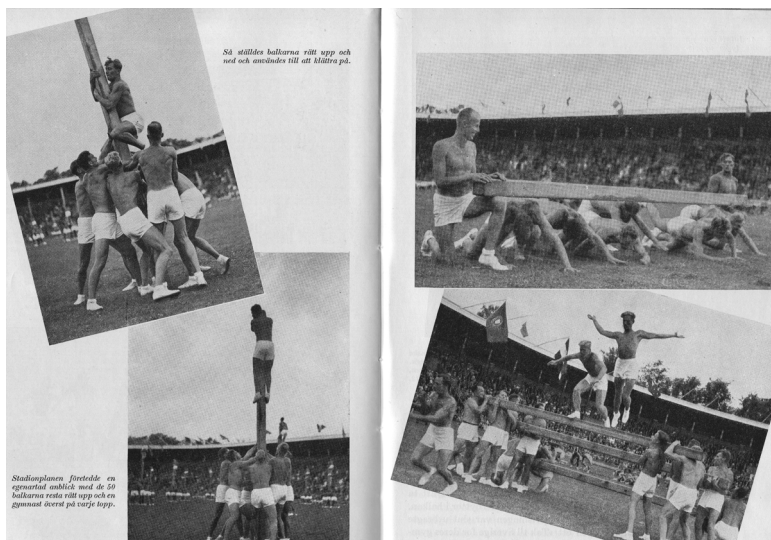
Du kanske någon gång fått höra, att det inte bedrivs så mycket idrott i det militära. Detta beror på att den militära idrotten har ett annat mål och en annan omfattning än den civila. Den skall nämligen bidra till att höja personalens krigsduglighet. Därför ges sådana idrottsgrenar som direkt hör samman med den övriga militära utbildningen företräde framför mera 'civila' grenar.⁵⁵

Här ser vi uttryckligen att motivet till den fysiska träningen var pragmatisk, att det var krigsdugligheten som var det viktiga.

Jag vill återkomma till bilderna på de halvnakna soldaterna. Det är något som inte stämmer i denna miljö, i skuggan av det kalla kriget, vid 1950-talets mitt. Barfota och nästan nakna;⁵⁶ det skulle ju vara en fältnära utbildning. Deras aktiviteter påminner mer om frisksportandet under 1930-talet där man som Frykman påvisat var just barfota och nästan nakna. Varför har männen ingen militär utrustning? Direktiven var *mer* fältmässighet efter andra världskriget, enligt ovan. Var kommer dessa övningar egentligen ifrån?

Stridsgymnastiken skulle vara ett resultat av erfarenheterna av andra världskriget och ha införts efter påverkan från de segrande stormakterna. Men det finns en annan tänkbar influens. Det finns nämligen bilder på tyska gymnaster vid Lingiaden 1939 i Stockholm, en och halv månad före invasionen av Polen. Man kan begrunda om det endast var civila gymnaster eller om de var soldater (vältränade sådana att döma av bilderna) i den tyska armén, förmodligen det senare. Likheten mellan deras övningar och den svenska arméns stridsgymnastik 15 år senare är emellertid slående:

👁 Bild 7 👁

Tyska gymnaster på Stockholms stadion år 1939 som utför ett par av de övningar som vi har sett svenska soldater göra ovan. Bildkälla: Agne Holmström, *Boken om Lingiaden*, Gymnastikfrämjandets Årsbok

1940, s 168-169. På bild 4, ovan, "bollar" svenska soldater med stockar upp i luften, något som även de tyska soldaterna gör på sidan 167 i nyss nämnda källa.

AVSLUTANDE DISKUSSION

Den svenska armén och dess stridsgymnastik kan alltså ha påverkats av Nazityskland snarare än av de segrande stormakterna. Orsaken till att hemlighålla eller att inte skylta med varifrån influenserna kom, kan jag bara spekulera i. En rimlig slutsats kan vara att det helt enkelt var otänkbart att redovisa detta efter tyskarnas förlust och avslöjandet av de fruktansvärda brott som de var ansvariga för. De nya influenserna skulle komma från de segrande stormakterna med USA i spetsen. Jag vill inte med säkerhet fastslå att påverkan kom från Tyskland, men likheten är påfallande.

Det är intressant vad bilder kan ge för historisk kunskap. Hade inte den svenska varianten på stridsgymnastik med sina rörelser och kroppsbeklädnad funnits på bild hade det varit svårt att koppla ihop detta med bilderna från 1939. Kopplingen till 1930-talet kan förklara varför svenska soldater under 1950-talet (under atomkrigshotet där heltäckande stridsutrustning var det fältmässiga) springer omkring halvnakna. Nu kan det vara så att det var de segrande stormakterna som tog efter tyskarna och Sverige i sin tur fick idéerna därifrån. Men, vi ska komma ihåg att den tyska uppvisningen ändå var i Sverige, i Stockholm, och att gymnastiken från 1939 naturligtvis var känd för den svenska armén 10-15 år senare.

Jag vill framhålla värdet med att använda flera källor och att inte bara lita på bilder. När jag först såg bilderna på svenska soldater som utövade dessa fysiska övningar och läste instruktionerna till dem och propagandan i *Arménytt* vilseleddes jag att tro att det kom från de segrande stormakterna. Sedan när andra bilder dök upp som omkullkastade de tidigare tankarna måste jag försöka belägga de nya kunskaperna på något sätt. Stämmer verkligen de nya bilderna? Är de källorna som löser upp knuten var influenserna kommer ifrån? Här var det viktigt att belägga med andra källor. I en minnesskrift, där ett antal minnesberättelser återges, finns det några rader som handlar om stridsgymnastiken. Rent källkritiskt får man behandla en sådan som en intervju. Fördelen med en minnesberättelse är att den ofta är skriven *närmare* undersökningsperiodens samtid än om det hade genomförts en intervju i nutid. Minnesberättelsen jag citerar nedan är från 1986

och man får ha i åtanke att det är någon som har skrivit ned sina minnen med allt vad det kan innebära av glömska och tillägg. Jag vill citera några rader för att slutföra diskussionen av detta ämne:

För gymnastikens företrädare gällde nu att påvisa gymnastikens militära värde. Man sökte och fann impulser främst från den i krigets inledningsskede så framgångsrika tyska armén. I inledningsvarvet kunde vapengymnastik ingå. I huvudvarvet blev det mer kampövningar man mot man eller lag mot lag. Styrketräning med medicinbollar och stockar, klättrings- och hindertagningsövningar skulle 'legitimera' gymnastiken. Begreppet 'stridsgymnastik' föddes.⁵⁷

Detta styrker i stora drag mitt resonemang om influensen från tyska armén. I citatet framkommer också en bild av att den gamla liggymnastikens begrepp och träningsmetoder var väldigt svåra att släppa för armén. Lösningen blev då att behålla begreppet gymnastik och bara lägga till ordet strid, ett begrepp som mer knöt an till den nya tidens tankar om fältmässighet och krigets krav. Problemet för krigsmakten/armén och stridsgymnastikens företrädare var ändå att stridsgymnastiken försvann från den fysiska träningens agenda bara efter några år. Innan jag spekulerar i varför det skedde vill jag igen påminna om det kalla kriget som var ett säkerhetspolitiskt hot även mot Sverige under denna tid. Vad ville svenska armén visa utåt? Vad ville man visa inåt i organisationen? Jo, unga starka män som klarar fysiska påfrestningar i ett eventuellt storkrig.

Hur mottogs övningarna i verkligheten, hur reagerade personalen? Av bilderna att döma kan man tro att varje soldat kunde utföra detta. Eller hur spänstiga var egentligen de "svenska unga männen" och hur motiverade var de? Om man enbart tittar på instruktionerna och på bilderna kan man få uppfattningen att det här inte skulle vara så svårt för den enskilda soldaten (en ung svensk man är väl spänstig?). Men, går man djupare i flera källor framkommer en annan bild och jag ska vara relativt kort här. Det kommer till exempel in klagomål på GIS från deltagare i befälskurserna, bland annat mot namnet stridsgymnastik som uppfattas väldigt krigiskt.⁵⁸ Kanske var det inte alls något som idrottsintresserade befäl ute på ett regemente ville förknippas med.⁵⁹ Minnesberättelsen fortsätter: "Stridsgymnastiken blev en 'flop'. Den var spektakulär och väckte berättigad uppmärksamhet på uppvisningar".⁶⁰ Berättaren menar vidare att den var för krånglig att lära ut, bland annat på grund av tidsbrist och brist på kunnigt befäl.⁶¹

Jag har själv intervjuat en officer som var aktiv från 1940-talet till 1980-talet. Han hade aldrig hört talas om denna träningsform. Under början av 1950-talet var han fortfarande en ung officer och bör därmed ha tagit del i den fysiska träningen.⁶² Frågan är vilket avtryck stridsgymnastiken egentligen gjorde och varför den försvann under mitten av 1950-talet?⁶³

Jag menar att övningarna mötte kroppsligt motstånd. Det var bara ett ganska litet antal soldater som kunde utföra dessa väldigt krävande övningar. Skaderisken borde dessutom ha varit stor. Normen visade sig alltså inte genomförbar i praktiken.

Noter

- 1 *Arményytt*, 4/1950, s 13. Citatet fångar uppmärksamheten mot just begreppet 'stridsgymnastik' och sätts in sitt sammanhang så småningom i uppsatsen. *Arményytt* var ett informationsorgan för hela personalstyrkan som bestod av samtliga befälskategorier, både fast anställda och personal anställda i reserven, även innevarande värnpliktskull torde ha varit en grupp som fick tillgång till tidskriften. På så sätt var denna tidskrift mycket viktig som propagandaorgan, till exempel genom att den redovisade arméns normer och verksamhet.
- 2 Se t ex Peter Fürst (red), *Kungliga livgrenadjärregementet 1928-1961*, Linköping 1968; Sven Hellström (red), *Livgrenadjärregementet. I slutet av en epok*, Linköping 2000; Einar Lyth och Bengt Gustavsson (red), *Försvar i Örebro län, 1900-talet. Närkes militärhistoria III*, Kumla 1993; Åke Bernström (red), *Svea ingenjörregementes historia*, Filipstad 1992; Claës Tamm och Gunnar Artéus (red), *Svea tränngregemente – Studier kring tränngförbandet i Linköping*, Stockholm 1985; Bo Kjellander (red), *Karlberg, Slott och Skola. Människor och Miljö*, Krigsskolan Karlbergs historiekommitté, Stockholm 1992.
- 3 Henrik Sandblad, "1880-talets idrottstävlingar på Sannahed. Legend och verklighet", i *Idrott, historia och samhälle*, 1984, s 79-93.
- 4 Om Viktor Balck, se t ex Johan R. Norberg, "Idrottsrörelsens utbredning, anslutning och sammansättning" (s 25-57) samt Jan Lindroth, "Idéer och debatter" (s 139-179), i Jan Lindroth och Johan R. Norberg (red), *Ett idrottssekel – Riksidrottsförbundet 1903-2003*, Stockholm 2002.
- 5 Lars Ericson, "Idrott och militärer – några fakta och funderingar kring exemplet K 3 i Skövde", i *Idrott, historia och samhälle*, 1987, s 9-43.
- 6 Lars Ericson, "Idrotten på Karlberg", i Bo Kjellander (red), *Karlberg, Slott och Skola. Människor och Miljö*, Krigsskolan Karlbergs historiekommitté, Stockholm 1992, s 279-302, bilden på s 300.
- 7 Thomas Sörensen, *Det blänkande eländet. En bok om kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö*, Malmö 1997, s 69ff.
- 8 Det internationella forskningsläget avgränsar jag mig ifrån i denna uppsats.
- 9 Jan Lindroth, *Ling – från storhet till upplösning. Studier i svensk gymnastikhistoria 1800-1950*, Stockholm/Stehag 2004, s 14 och 35.
- 10 Min preliminära avhandlingstitel är "Kvaliteten på mannen bakom vapnet". *Fysisk fostran i efterkrigstidens svenska armé* och här använder jag teoretiska analysbegrepp såsom *genus*, *kropp* och *disciplinering* för att få en vidare förståelse för ämnet. Detta kommer jag av utrymmesskäl inte att problematisera i denna uppsats.
- 11 Lindroth 2004; Jens Ljunggren, *Kroppens bildning. Linggymnastikens manlighetsprojekt 1790-1914*, Stockholm/Stehag 1999; Pia Lundquist Wanneberg, *Kroppens medborgarfos-*

- tran. *Kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919-1962*, Stockholm 2004.
- 12 Ljunggren 1999, s 86-113.
- 13 Lindroth 2004, s 12ff.
- 14 Lindroth 2004, s 45, 59.
- 15 Lindroth 2004, s 290. För fördjupning: Lindroth 2004; Ljunggren 1999; Wanneberg 2004.
- 16 Se t ex Ljunggren 1999, s 94ff samt passim.
- 17 Wanneberg 2004, s 51.
- 18 Enhetstanken ser inte likadan ut hela tiden i GCI:s historia. Jag har dock inte för avsikt att ta upp dessa förändringar här.
- 19 Lindroth 2004, s 41.
- 20 Lindroth 2004, s 65 samt passim.
- 21 Wanneberg 2004, s 51.
- 22 Lindroth 2004, s 52.
- 23 Lindroth 2004, s 52f.
- 24 Lindroth 2004, s 64f.
- 25 Givetvis finns en ännu äldre historia kring detta men det avgränsar jag mig ifrån här. Se exempelvis Jan Lindroth, "Idrott före 1900-talet", i Jan Lindroth och Johan R. Norberg (red), *Ett idrottssekel – Riksidrottsförbundet 1903-2003*, Stockholm 2002, s 11-23.
- 26 Eric Frick, *Handledning i militär idrott. Med råd och anvisningar för idrottsbanors anordnande, materiels tillverkning, idrottsövningar, täflingar, träning m.m.*, Stockholm 1910.
- 27 Karin Johannisson, "Folkhälsa. Det svenska projektet från 1900 till 2: a världskriget.", i *Lychmos. Årsbok för idéhistoria och vetenskapshistoria*, Uppsala 1991, s 145.
- 28 Wanneberg 2004.
- 29 Henrik Meinander, *Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880-1940*, Helsingfors 1994.
- 30 Eva Palmblad och Bengt Erik Eriksson, *Kropp och Politik. Hälsouppbyggnad som samhällspegel från 30- till 90-tal*, Stockholm 1995, s 108.
- 31 Se även Sandblad 1984 och Ericson 1987.
- 32 Om den allmänna värnplikens historia, se t ex Lars Ericson, *Medborgare i vapen. Värnplikten i Sverige under två sekel*, Lund 1999.
- 33 Johnny Wijk, "Kroppskultur, idrott och försvarsberedskap – om den fysiska kroppskulturen och folkhälsoarbetets uppsving i Sverige under andra världskriget", i *Historisk tidskrift*, 2001:4, s 655-686 (citatet på s 656). Se vidare även Jonny Wijk, *Idrott, krig och nationell gemenskap. Om riksmarscher, fältsport och Gunder Hägg-feber*, Stockholm/Stehag 2005.
- 34 Wijk 2001, s 656.
- 35 Wanneberg 2004.
- 36 Lindroth 2004, passim.
- 37 *Gymnastikinstruktion för armén och marinen (GI)*, Lantförsvarets kommandoexpedition, Stockholm 1925; *Gymnastikinstruktion för armén och marinen (GI)*, Försvarets kommandoexpedition, Stockholm 1947.
- 38 *Arménytt*, 4/1950, s 13. Inlägg av kaptenen Örnhed som var arméns idrottsofficer och därmed viktig för hela organisationen. För att visa hans inflytande vill jag citera följande: "Det är chefen och lärarna vid GIS samt idrottsofficerarna [som Örnhed] vid armé-, marin- och flygstaberna, som närmast svarar för att utbildningen är modern och att nyheter och erfarenheter prövas och omsätts i anvisningar m.m. till de olika förbanden", Georg von Boisman, "Idrotten och försvaret", i *Idrott är... Ett underlag för diskussion i klubbar och studiecirkel*, Stockholm 1957, s 73-84 (citatet på s 76).
- 39 Se t ex Joshua S Goldstein, *War and*

- Gender. How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge 2006. Det är centralt i mitt avhandlingsarbete hur dessa soldatmannai-deal eller militära maskuliniteter har sett ut i historien, för att det i sin tur ska kopplas till min egen forskning om militärens genusregimer. Detta har jag dock inte utrymme här att visa, jag vill endast poängtera den analytiska potentialen.
- 40 *Arménytt*, 2/1950, s 15.
- 41 *Arménytt*, 2/1950, s 15.
- 42 *Arménytt*, 2/1950, s 15.
- 43 *Arménytt*, 2/1950, s 17-18.
- 44 *Arménytt*, 5/1954, s 1-6.
- 45 Anders Grafström (red), *Vår armé. Stå fast, slå hårt*, Stockholm 1954, s 7-9.
- 46 *Arménytt*, 4/1950, s 1.
- 47 *Arménytt*, 4/1950, s 13.
- 48 *Arménytt*, 4/1950, s 13.
- 49 *Arménytt*, 4/1950, s 13.
- 50 *Arménytt*, 4/1950, s 13-17.
- 51 *Fysisk träning. Häfte 2. Stridsgymnastik*, Stockholm 1953.
- 52 Jonas Frykman, "Svenska handgrepp och hållningar", i Billy Ehn, Jonas Frykman och Orvar Lövgren, *Försvenskningen av Sverige*, Stockholm 1993, s 161-201.
- 53 *Arménytt*, 6/1950, s 1.
- 54 *Arménytt*, 5/1951, s 30.
- 55 *Arménytt*, 5/1951, s 30.
- 56 Det går att se på bilderna att det dock förekom små lätta tränings skor vid olika tillfällen.
- 57 Rolf Wikström (red), *Minnesskrift GIS 1936-1986*, Stockholm 1986, s 60 (Berättelse av Erik "Burren" Karlsson, lärare vid GIS 1950-1954 och dess chef 1960-1964).
- 58 Utvärderingsrapporter vid GIS, utgående- och inkommande handlingar 1947-1961, serie F I, volymnr: 1, GIS arkiv, Krigsarkivet (Kra).
- 59 De flesta befäl som gick på GIS var personer med mycket stark idrottskoppling men inte kanske direkt till det stridsmässiga. Det har jag dock inga direkta belägg för men det är den känsla som jag har fått när jag har gått igenom GIS arkiv från 1936 till 1990. GIS och personalens kunskaper och färdigheter som helhet är dock en annan historia som kommer att inkluderas i min avhandling så småningom.
- 60 *Minnesskrift GIS 1936-1986*, s 61 (Berättelse av Erik "Burren" Karlsson).
- 61 *Minnesskrift GIS 1936-1986*, s 61 (Berättelse av Erik "Burren" Karlsson).
- 62 Intervju med anonym överste 1:a graden, 14 juli, 2005 i Linköping (i hans hem).
- 63 *Minnesskrift GIS 1936-1986*, s 61 (Berättelse av Erik "Burren" Karlsson).

Arbetstidens symbolvärde

Av Mikael Ottosson och Calle Rosengren

INLEDNING

Ett flertal studier pekar på att det sen- och postindustriella samhället inneburit att det har vuxit fram yrken vilka inte, på ett traditionellt sätt, låter sig avgränsas i tid och rum – yrken som lämnar större utrymme än tidigare för individen att organisera och leda arbetet själv. Även om det i såväl offentlig debatt som arbetslivsforskning förekommer ohejdade applåder över denna utveckling – pekar andra forskare på att utvecklingen inte bara rymmer möjligheter för individen, utan också hot.¹ Ett begrepp som flexibilitet är helt enkelt inte neutralt, utan det måste betraktas utifrån ett maktperspektiv. Vem som äger flexibiliteten avgör frågan om vem den är bra för. En uppenbar fördel, för individen, med en lägre reglering av arbetet är möjligheten att själv styra när och var arbetet skall utföras. Det öppnar sig till exempel helt andra möjligheter än tidigare att kombinera arbete med familjeliv. Vidare kan den ökade möjligheten till egenkontroll och inflytande i arbetssituationen minska den negativa stressen.² Samtidigt som det är svårt att inte se positivt på en ökad autonomi inom arbetslivet rymmer det gränslösa och fria arbetet hot om överbelastning och utbrändhet. Forskare pekar på det paradoxala i att utbrändhetsrisken är stor också i självständiga och stimulerande arbeten.³ Enligt forskare som Julia Brannen tenderar vi heller inte att arbeta mindre då graden av extern kontroll minskar – utan snarare längre:

Paradoxically, it seems that the more autonomy employees are given over organizing their time *in* work seems to mean that they are spending longer and longer *at* work or working. [sic.]⁴

Ju större möjlighet människan får att styra sitt arbete, ju större möjligheten är att begränsa arbetets utsträckning, desto mer tid lägger vi faktiskt på att arbeta. Om vi för en stund betraktar denna utveckling

i ett historiskt perspektiv ter den sig märklig och till och med paradoxal. I den form industrisamhället haft under 1800- och 1900-talen kan vi se att en av de stora konflikterna mellan arbete och kapital traditionellt har varit just kring arbetstidens längd. En konflikt som resulterade i att arbetstidens längd och förläggning tidigt blev föremål för skyddslagstiftning.⁵ Den första lagstiftningen som reglerade arbetstid för vuxna män trädde i Sverige i kraft 1920 och resulterade i åtta timmars arbetsdag och 48 timmars arbetsvecka för stora delar av arbetsmarknaden.⁶ Under återstoden av 1900-talet, det vill säga det klassiska industrisamhällets tid, genomfördes en gradvis sänkning av arbetstiden ner till 40 timmars arbetsvecka 1973. 1900-talet har också inneburit att den totala arbetstiden har reduceras genom utökad semester och sänkt pensionsålder.⁷

Parallellt med denna successiva reduktion av arbetstidens längd kan vi också se att arbetet kom att organiseras på ett sådant sätt att arbetsgivaren fick, om inte full så dock god, överblick och kontroll över hur arbetarna använde sin tid på arbetsplatsen. Allt för att tiden inte skulle förspillas. Genom tidsreglementen – med straffskalor för överträdelser, försäkrades att arbetaren var på sin plats när arbetsdagen började och att han inte lämnade den förrän fabriksvisslan ljöd vid dagens slut. Industrisamhällets arbetsliv präglades av en ständig kamp om tiden och vi kan konstatera att arbetstidens längd och kontrollen av arbetstiden hängt nära samman. Då lönearbetets grundval är handeln med tid blir konflikten om tid oupplösligt förenad med den kapitalistiska ekonomin.⁸ Vi kan också konstatera att konflikter rörande arbetstid varit närvarande sedan den kapitalistiska ekonomins genombrott.⁹ Konflikter som har förts på en kollektiv nivå och kan antas komma ur ett gemensamt upplevt förhållande till tid och rum.

Oberoende av hur vi ställer oss till diskussionen om vi har lämnat industrisamhället bakom oss; om vi istället lever i ett postindustriellt sammanhang; har såväl tidens roll som dess symboler förändrats. Fabriksvisslorna ljuder inte längre, utan arbetstiden har i allt större utsträckning kommit att individualiserats och, om vi skall ta Brannen på orden, den yttre kontrollen och exploateringen av individens tid har ersatts av en inre. Ett fenomen som även andra forskare har uppmärksammat. Exempelvis använder Brödner och Forslin begreppet "self-managed intensity" för att uttrycka och beskriva utvecklingen.¹⁰ I artikeln "Gränslösa arbeten eller arbetets nya gränser" uttrycker forskare det som att "[...] ju större frihet man har i arbetet desto svårare

är det att göra sig fri från arbetet”.¹¹ Kapitalet som traditionellt behövt övervaka och kontrollera arbetets utförande verkar numera allt oftare slippa det då arbetskraftens vilja till arbete istället internaliserats – en internalisering av arbetsnormer som det ligger nära till hands att se som en del av en vidare civilisationsprocess. Utifrån Elias kan sägas att den yttre kontrollen gradvis har ersatts av en inre självreglering:

[...] we see clearly how the compulsion arising directly from the threat of weapons and physical force have gradually diminished, and how those forms of dependency which lead to the regulation of the affects in the form of self-control, gradually increased.¹²

En inte alltför långsökt tolkning av Elias menar vi är att på samma sätt som människor i det moderna samhället har ökat sin affektkontroll har de normer som reglerar hennes vilja till arbete internaliserats. En process som också måste ses som i allra högsta grad lönsam då en central aspekt av den kapitalistiska ekonomin är graden av produktionens kalkylerbarhet och förutsägbarhet. En hög grad av internaliserade arbetsnormer skulle helt enkelt minska den ekonomiska risken. Det ligger med andra ord i den kapitalistiska ekonomins logik att lönearbetande människor betraktar sitt dagliga arbete som inte bara rationellt utan även självklart. Som redan Max Weber noterade är den som går till sitt arbete för att det är självklart både billigare och pålitligare än den som behöver tvingas.¹³ Det är denna problematik – arbete och arbetstid sedd som en internaliserad exploatering, som kommer att diskuteras i föreliggande artikel.

I syfte att gripa oss an denna problemställning riktar vi uppmärksamheten mot en ofta bortglömd, däremot inte desto mindre betydelsefull, del av människans arbete – nämligen dess symboliska värde. I tidigare forskning har arbetstiden som regel diskuterats utifrån ekonomiska och politiska perspektiv – arbetstid som vilken annan vara som helst.¹⁴ Som Hans Dahlgvist visar rymmer dock arbetstidens utsträckning mycket tydliga ideologiska moment.¹⁵ Vi menar att arbetsdagens längd och formerna för kontrollen av arbetstidens användning har någonting att säga om det samhälle och den kultur vi lever i.

KULTUR OCH IDENTITET SOM ANALYSVERKTYG

Begreppet kultur är, på samma sätt som konst, tid – eller för den delen också arbete, ett begrepp som vi som individer har en uppfattning om

vad det innebär. Problemet kring kulturbegreppet uppstår när vi inte enbart tänker med utan även om begreppet. När vi söker definiera det objektivt – bortom individens föreställningsvärld. Exempelvis skriver Shaller, Conway och Crandall:

If you asked 100 different people what culture is, you are likely to get 100 different answers, and none of them is likely to offer a fully satisfying definition to all interested parties.¹⁶

Nu är vårt mål inte att definiera kultur, utan snarare att formulera ett perspektiv för att gripa oss an textens problemområde, den symboliska innebörden av arbetstid. Hur och i vilken mening kan vi använda kulturbegreppet för att betrakta arbetsnormers internalisering?

Utifrån Triandis kan kultur betraktas som en uppsättning delade och underförstådda handlingsmönster vilka existerar utanför individen – kultur blir för samhället vad minnet är för individen.¹⁷ Kulturen tillhandahåller, utifrån detta perspektiv, normer vilka både möjliggör och begränsar vårt sociala handlande. Detta innebär dock inte att vi vill betrakta ett kulturellt system som enhetligt eller statiskt och något som ensidigt tillhandahåller individen handlingsanvisningar. Snarare vill vi, som Ann Swidler, betrakta kultur som en uppsättning normer som erbjuder en rad handlingsalternativ, vilka individen har att förhålla sig till. Genom att individen förhåller sig aktivt till det sociala systemets normer skapar och uttrycker hon sin personliga identitet; och bidrar även till den dynamik som är nödvändig för att förklara kulturers ständiga omvandling.¹⁸ I detta sätt att använda kulturbegreppet ligger därmed också ett antagande om att människan är aktiv i förhållande till omgivande samhällsliga strukturer.

Mot resonemanget – att kultur först och främst skall ses som någonting som existerar utanför individen – kan invändas att kulturer knappast kan existera för sig själva. Självklart är det så; kultur är inte enbart en förutsättning för utan även ett resultat av mänskligt samspel och ingen kultur skulle kunna existera utan de individer som bär upp den. Med detta sagt vill vi ändå hävda det meningsfulla i att separera individ och kultur. Berry och Triandis menar att kultur i allt större utsträckning har kommit att betraktas utifrån hur dess normer och värderingar kultur internaliseras i individen:

It is probable that both views (the outside and insider the person views) are going to be productive in future research, with one view

being better able to explain some psychological phenomena and the other view being more desirable to explain others. Multimethod research that uses both perspective and looks for convergence across findings may prove most useful.¹⁹

Ytterligare en vinst som ligger i att separera individ och kultur är att maktrelationer tydliggörs. Även om en kultur knappast är någonting som enkelt kan konstrueras, eller för den delen kontrolleras, av någon samhällelig aktör är det rimligt att anta att vissa individer och grupper har större möjlighet till detta än andra. Möjligheten att manipulera och förstärka vissa aspekter av rådande kulturer och härigenom utöva makt över andra är inte jämlikt fördelad.

DE LÅNGA DAGARNAS KULTUR

För att närma sig och försöka förstå "internaliserad exploatering" menar vi att man kan ta som utgångspunkt att företagsledningarna medvetet manipulerar kulturen på arbetsplatsen på ett sådant sätt att individerna uppmuntras att arbeta långa dagar; en strategi som vissa forskare också hävdar alltid har varit närvarande i den kapitalistiska produktionen. Inom svensk socialhistorisk forskning har man, påtagligt inspirerad av brittisk forskning, genomfört ett flertal studier av den industri- eller nypaternalism som växte fram runt sekelskiftet 1900. Ett genomgående resultat är att industri- och bruksledningarna försökte skapa lojalitet gentemot kapitalet genom bruket av olika förmånssystem.²⁰ Oberoende av om vi betraktar företeelsen som generellt knutet till kapitalistisk produktion eller som knuten till en dagsaktuell kontext talar vi om en subtil styrning av individen – vilken i olika grad ersätter en direkt styrning genom explicita regler och direktiv. En direkt övervakning och styrning förutsätter möjligheten att sönderdela och standardisera arbetsprocessen. Med nya arbetsformer och ny teknik har arbetsprocessen i många fall blivit mer komplex och därmed skapas behov för nya former av kontroll och maktutövning.

Tanken att man skulle kunna styra individen genom att kontrollera och manipulera kulturen blev populär i managementretoriken genom Peters och Watermans verk *In search of excellence*, som kom i början av 1980-talet.²¹ Wilmott beskriver detta som en rörelse bort från fordismens direkta övervakning till en mer subtil kontroll av arbetaren

– inriktad mot dennes själsliv. Det är genom individens själ som effektiv styrning är möjlig – det är genom att bättre knyta individen till företagets värderingar som man vinner konkurrensfördelar.²² En bild som också ges av Elias när han talar styrning som "management of emotions":

In a number of societies there are attempts to establish a social regulation and management of the emotions far stronger and more conscious than the standard prevalent hitherto, a pattern of moulding that imposes renunciations and transformation of drives in individuals with vast consequences for human life which are scarcely foreseeable as yet.²³

Kultur kan, i både Wilmotts och Elias tappning, tolkas som något som går att manipulera i syfte att uppnå vissa mål – kultur och normer kan näst intill medvetet skapas. Internaliserade arbetsnormer kan ersätta handlingsregler, lagar och förordningar varpå den direkta övervakningen av den anställde blir obehövlig. Arbetslivets utveckling skulle därmed kunna ses som en rörelse bort från ett yttre synligt tvång, i riktning mot ett tvång som individen själv administrerar; ett tvång som utgår från individen själv. En process som Michel Foucault beskriver som ett led i en mer förfinad disciplineringsprocess av människorna. Desto mindre synligt det yttre tvånget är för individen "[...] ju mera den närmar sig det okroppligas gräns, desto varaktigare, djupare är dess verkningar [...]".²⁴ Centralt för Foucault är att samhället är stadd i en utveckling där makten tar allt djupare och grundläggande former:

Kort sagt, det gäller att ersätta en makt som tar sig uttryck i glansen och praktiken hos dem som utövar den med en makt som på ett smygande sätt gör dem som den tillämpas på till objekt.²⁵

Utifrån ovanstående kan då hävdas att det sena industrisamhället²⁶ inneburit att normer i högre utsträckning kommit att fungera som styrmekanism i relationen mellan individ och arbetsliv. Alvesson och Wilmott har konkretiserat denna process när de hävdar att företagsledningar medvetet uppmuntrar en kultur där långa arbetsdagar representerar engagemang och lojalitet mot företaget – att företagsledningar manipulerar de anställda genom att tillskriva dem vissa egenskaper och grupptillhörigheter och därmed uppmuntra till en högre grad av engagemang i arbetet.²⁷ Som exempel i artikeln nämns ett företag där

det betonades att arbetsuppgifterna inom företaget ”inte var någonting för kvinnor”. Genom att framhäva ett maskulinitetsideal, antogs att arbetarna skulle uthärda en högre arbetsbelastning. Ideal som genom sedelärande berättelser tjänade till att förmedla en viss uppsättning värderingar.²⁸

Även Sara Rutherford, som studerat den kultur som skapar långa arbetsdagar bland brittiska tjänstemän, ”the long hours culture”, lyfter fram exempel på berättelser som betonar kopplingen mellan manlighet och arbetstid:

[...] there was an element of macho competition over the number of hours worked. 'We had to do a presentation with only one week's notice recently and one chap worked 115 hours that week.' Said a senior director, with a certain amount of pride in his voice.²⁹

Enligt Rutherford kan inte kulturen som befördrar de långa arbetsdagarna enbart härledas till olika flöden i verksamheten, utan förklaringar måste sökas på annat håll:

These critical times explain some of the ludicrously long hours put in periodically, but they do not explain why people routinely stay in their offices late in the evening. This is when culture comes into play, when working long hours is seen as evidence of commitment in a division where there is a higher element of competition than elsewhere in the bank.³⁰

Samma resultat, att arbetstid kommit att uttrycka lojalitet och hängivenhet, finner hon även inom ett annat företag som behandlas i artikeln:

Workload pressure was cited by most respondents as the reason for the long hours they worked. Yet there was also a philosophy that long hours demonstrated hard work, commitment and loyalty to a company, and workplace culture was often given alongside workload a reason for the long hours.³¹

Alvesson och Wilmott menar att företagsledningarna försöker öka de anställdas engagemang och arbetsinsats genom att förstärka olika gruppidentiteter.³² Genom att understryka vikten av gruppen skapas en tydlig vi-känsla som kan antas förstärka det som Rutherford benämnde som ”macho competition”. Detta då *vi* alltid konstrueras i rela-

tion till ett *dem*. Draget till sin spets kan det ta sig följande uttryck:

We unofficially kept a league table of the people who worked the longest. The group that won were here until four in the morning.³³

LÅNGA DAGAR SOM ETT SÄTT ATT BYGGA IDENTITET

Som inledningsvis markerades – skapar och uttrycker individen sin identitet i relation till omgivande normer. Ett förhållande som implikerar att identitet, likt kultur, kan ses verka åt två håll – *inåt* och *utåt*. Utifrån det första sättet att betrakta identitet rör vi oss på det psykologiska planet – hur individen ser på sig själv i relation till sin omgivning. Det andra sättet att betrakta identitet handlar om hur individer och grupper genom symboler och handlingar uttrycker sin identitet gentemot andra individer och grupper. Dessa två perspektiv är givetvis nära sammanflätade då individen antas konstruera sin identitet just genom att markera tillhörighet alternativt avstånd till rådande normer.³⁴

Om vi nu ser långa arbetsdagar som ett sätt att konstruera identitet skulle det betyda att de inte i huvudsak orsakas av arbetsuppgifternas karaktär, utan att de innebär att individen eller gruppen visar vilja eller beredskap att arbeta långa dagar. Arbetstidens längd blir därmed ett sätt att markera tillhörighet. Om en lång och till synes frivilligt lång arbetstid symboliserar hängivenhet inför, ansvarstagande för och pliktuppfyllelse gentemot organisationen blir arbetstiden en identitetsmarkör. *Jag är en! Jag är inte en!* På detta sätt framställer individen sig som åtråvärd genom att uppfylla organisationens normer och förväntningar.

Utifrån detta sätt att betrakta lång arbetstid som uttryck för kultur och identitet följer att ett och samma normsystem kan generera ett flertal handlingar vilka kan härledas till lika många rationaliteter. Vidare kan samma handlingar ha olika bevekelsegrunder. Att arbeta långa dagar kan vara uttryck för ett antal olika saker. En av de chefer som Rutherford intervjuat ger uttryck för att långa dagar var ett sätt att markera sin position som chef:

In a large, complex organization such as this it is easy to be invisible – only their presence at early-morning meetings and late at night marks out a manager from a non-manager.³⁵

Om arbetstid görs till en identitetskonstruerande handling skulle beredskap och villighet att arbeta långa arbetsdagar kunna ses som en klassmarkör. Det är de "ofria" arbetarna som följer utförliga scheman och går hem vid samma tid varje dag. I relation till de tidsbundna arbetarna har vi chefer och tjänstemän som är "fria" att arbeta långa dagar, som har oreglerad arbetstid. På samma sätt argumenterar sociologen och tidsforskaren Evitar Zerubavel för att långa arbetsdagar kan vara ett sätt att markera status:

It should be noted that, given the markedly distinct temporal profile of the professional commitments associated with high social status, high-ranking officials very often arrive at work 'early' and leave 'late' for the purely symbolic purpose of displaying their high status!³⁶

Här markerar individen, genom att komma tidigt till arbetsplatsen och gå därifrån sent, en hängivenhet gentemot sin profession.

Arbetslivsforskaren Marika Hansson argumenterar för att en beredskap att arbeta långa arbetsdagar symboliskt markerar hängivenhet och lojalitet mot företagets mål. I sin avhandling *Det flexibla arbetets villkor* menar hon att då såväl arbetsprocessen som slutprodukten av arbetet har blivit allt mer abstrakt har de långa arbetsdagarna kommit att representera ett mått på individens arbetsinsats och hängivenhet mot företagets mål. För att låna några ord från Peter Englund's definition av symboler kan längden på arbetsdagen i en alienerad kontext sägas utgöra "[...] en konkret bild av något abstrakt".³⁷

Som påpekades inledningsvis söker många människor idag snarare längre än kortare arbetstid, vilket utifrån ett historiskt perspektiv måste ses som såväl märkligt som paradoxalt. Istället för att som tidigare sträva efter kortare arbetstid strävar vi efter allt längre. Arbeten som skulle ha gått att göra på sex eller åtta timmar får ta 10, 12 eller ibland ännu längre tid. Än en gång får en av Rutherford's respondenter belysa fenomenet:

I can do this job in fewer hours. But it will be seen as not giving the commitment. Being visible is a way of drawing attention to yourself. You are noticed more by being here at 10 at night than by consistently producing a good product.³⁸

Citatet rymmer en intressant motsättning mellan arbetad och nödvändig tid, som får ses som ett utslag av att längden på arbetsdagen är

symbolisk och inte grundad på faktiska arbetsuppgifter. Arbetsuppgifterna utförs inte i den takt de skulle kunna utföras utan i en lägre – inte för att tjäna mer – utan för att få stanna längre på jobbet. Den som är kvar längst är mest synlig, mest hängiven och den som identifierar sig mest med organisationen.

AVSLUTNING

Utifrån en marxistisk tradition kan sägas att marknaden fungerat som motor i en process som gjort arbetaren allt mer kontrollerad och övervakad. Då lönearbetaren saknar produktionsmedel tvingas han eller hon att sälja sin arbetskraft varför ett yttre tvång också behövs för att tillse att arbetet verkligen utförs. En kontroll som gällt såväl arbetets kvantitet som kvalitet. I artikeln frågar vi oss vad som händer med detta yttre tvång. Har ett yttre tvång, piskan, ersatts av en disciplinerande arbetskultur med en självövervakande organisations- eller företagsidentitet i centrum. Artikeln tog sin början i det märkliga förhållandet att en del individer tenderar att arbeta längre arbetsdagar trots att de är fria att själva bestämma längden på sin arbetsdag. Oreglerad arbetstid, bortförhandlad övertid och att tvingas bära med sig arbete hem är en verklighet som en växande del av arbetskraften lever i.

Denna utveckling har i texten beskrivits i termer av att arbetets normer har kommit att internaliseras. Vi vill i artikeln koppla denna förändring till såväl kapitalismens förändring som till en vidare civilisationsprocess. Med utgångspunkt i framförallt Alvesson och Wilmott har vi diskuterat antagandet att företagsledningarna uppmuntrar en kultur som betonar och förstärker detta beteende. Dock vill vi hävda att individen måste ses som aktiv i förhållande till rådande normer i sitt identitetsskapande. Genom att arbeta långa dagar markerar individen sin identitet och deltar i konstruktionen av en arbetskultur. Kultur har i texten därmed behandlats som ett systemvillkor, eller en strukturell begränsning av individens handlingsmöjligheter och identitet ses som något som skapas och uttrycks i relation till densamma. I och med att individen ses som ett aktivt subjekt skapas den dynamik som är nödvändig för att förklara kulturernas processuella karaktär.

Nu kan invändas att dessa så kallade "gränslösa arbeten" sett till hela arbetsmarknaden är en marginell företeelse och att de flesta arbetande människor, precis som tidigare, har relativt strikta tidsscheman

att förhålla sig till. En invändning som också är relevant. Exempelvis finner Jan Karlsson och Birgitta Eriksson i en studie av flexibiliteten i svensk arbetsmarknad att endast 4 procent av arbetsplatserna kan betecknas som flexibla. De hävdar därmed att flexibilitet till stor del bör ses som en retorisk figur.³⁹ Man kan också fråga sig om fenomenet som stått i artikelns fokus – att människor tenderar att öka sin arbetstid trots att de är mindre styrda – är empiriskt belagt. Nej, det är det oss veterligen inte. Inte desto mindre anser vi att man genom att betrakta de långa arbetsdagarna som en symbolisk handling ändå når fram till något centralt i samhället. Långa arbetsdagar uttrycker disciplinering och internalisering av arbetsnormer.

Noter

- 1 M Allvin, G Aronsson, T Hagström, G Johansson och U Lundberg, *Gränslöst arbete. Socialpsykologiska perspektiv på det nya arbetslivet*, Malmö 2006; M Alvesson, *Kunskapsarbete och kunskapsföretag*, Malmö 2004.
- 2 R Karasek och T Theorell, *Healthy Work. Stress, productivity, and the reconstruction of working life*, New York 1990.
- 3 P Docherty, J Forslin och R Shani, "Emerging work systems. From intensive to sustainable", i P Docherty, J Forslin och R Shani (ed), *Creating Sustainable Work Systems*, London 2002.
- 4 J Brannen, "Time and the Negotiation of Work–Family Boundaries", i *Time and Society*, 2005:14, s 115.
- 5 S O Hansson, "Arbetsmiljöbegreppet", i *Arbetsmarknad och Arbetsliv*, 1999:2, s 145.
- 6 M Ottosson och C Rosengren, "Among Keen Men and Pampered Ladies. The Eight-hour workday debate in Sweden", i J Kimber och P Love (ed), *The Time of Their Lives. The Eight Hour Day and Working Life*, Sydney 2007.
- 7 T Isidorsson, *Striden om tiden. Arbetstidens utveckling i Sverige under 100 år i ett internationellt perspektiv*, Göteborg 2001.
- 8 C Rosengren, "Tiden som form och upplevelse. Om relationen mellan arbete och tid", i *Arbetsliv i omvandling*, 2006:3, s 23.
- 9 E J Hobsbawm, *Labouring men – studies in the history of labour*, London 1968.
- 10 P Brödner och J Forslin, "O tempora, O mores! Work intensity – why again an issue?", i P Docherty, J Forslin och R Shani (ed), *Creating Sustainable Work Systems*, London 2002.
- 11 M Allvin, G Aronsson, T Hagström, G Johansson, U Lundberg och E Skärstrand, "Gränslösa arbeten eller arbetets nya gränser", i *Arbetsliv i omvandling* 1998:21, s 9.
- 12 N Elias, *The civilizing process*, Oxford 2000, s 157.
- 13 M Weber, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Lund 1995, s 42, 76f och 81ff.
- 14 Isidorsson 2001; A Johansson, *Den effektiva arbetstiden*, Stockholm 1977; C Sanne, *Arbetets tid. Om arbetstidsreformer och konsumtion i välfärdsstaten*, Stockholm 1995.
- 15 H Dahllqvist, *Fri att konkurrera skyldig att producera. En ideologikritisk granskning av SAF 1902-1948*, Växjö 2003, s 87ff.
- 16 M Shaller, L G Conway och C S Crandall, "The psychological foundations of culture – an introduction", i M Shaller och C S Crandall (ed), *The psychological foundations of culture*, London 2004, s 7.
- 17 H C Triandis, "Individualism-collectivism and personality", i *Journal of Personality*, 2001:69, s 908.
- 18 A Swidler, "Culture in Action. Symbols and strategies", i *American Sociological Review*, 1986:51, s 273.
- 19 J Berry J och H Triandis, "Culture", i K Pawlik och G d'Ydwallé (ed),

- Psychological concepts. An international historical perspective*, New York 2006, s 12.
- 20 M Ottosson, *Sohlberg och surdegen. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880*, Lund 1999, s 164ff och 250ff.
- 21 H Wilmott, "Strength is ignorance; Slavery is freedom. Managing culture in modern organizations", i *Journal of management studies*, 1993:30, s 515.
- 22 Wilmott 1993, s 517.
- 23 Elias 2000, s 158.
- 24 M Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund 1987, s 237.
- 25 Foucault 1987, s 237.
- 26 Som alternativ kan användas "det postindustriella" eller "postfordistiska" samhället.
- 27 M Alvesson och H Wilmott, "Identity regulation as organizational control. Producing the appropriate individual", i *Working paper series*, Lund 2001:2.
- 28 Alvesson och Wilmott 2001.
- 29 S Rutherford, "Are you going home already", i *Time and society* 2001:10, s 273. Jmf med Dahlqvist 2003, s 89.
- 30 Rutherford 2001, s 272.
- 31 Rutherford 2001, s 265.
- 32 Alvesson och Wilmott 2001.
- 33 Rutherford 2001, s 266.
- 34 Ottosson 1999, s 61ff.
- 35 Rutherford 2001, s 265.
- 36 E Zerubavel, *Hidden rhythms. Schedules and calendars in social life*, London 1985, s 153.
- 37 P Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989, s 79.
- 38 Rutherford 2001, s 273.
- 39 J Carlsson och B Eriksson, *Flexibla arbetsplatser och arbetsvillkor. En empirisk prövning av en retorisk figur*, Lund 2000, s 92 ff.

Modern arbetarhistoria som kulturarv

Om taylorism, mänskligare arbete och mager produktion i bilindustrin

Av Björn Ohlsson

INLEDNING

1990 kom Christian Berggren med sin intressanta avhandling om arbets- och produktionsförhållanden i svensk bilindustri under 20 år från 1970 till 1990. I slutet av studien ger han fyra möjliga scenarier för hur industrin skulle kunna utvecklas framöver. Inget av dem visade sig stämma. Han kunde inte förutse den djupa ekonomiska kris som drabbade Sverige i början av 1990-talet, med produktionsminskning och kraftigt ökad arbetslöshet, som gjorde det möjligt att återgå till de tayloristiska produktionsidealerna, fast med nya japanska förtecken. 1990 trodde han inte att en svensk variant av den så kallade toyotismen var möjlig.¹

Under 2003 intervjuade jag 16 personer som var eller hade varit metallarbetare på Volvo Torslandaverken i Göteborg, flertalet av dem fackligt aktiva. Deras berättelser utgör grunden för den rapport som publicerades efteråt.² I denna text ger jag en bild av bilarbetets utveckling i Sverige under de senaste 35 åren fram till 2003, som bygger på dessa berättelser, med några tillbakablickar även på tidigare decennier. Här får ett antal metallarbetare komma till tals och berätta om sina upplevelser och ge sin syn på de förändringar som har skett.

KULTURARV FÖR HÅLLBAR FRAMTID

Våren 2001 beslutade Göteborgs kommun att skapa projektet Göteborgska Tidsspeglar. Politikerna hade uppfattat att Göteborg genomgick en stor omställningsprocess och menade att staden stod inför en omtolkning av sin identitet, både på grund av den traditionella industrins nedgång och uppkomsten av nya verksamheter, samt den kulturella mångfald i staden som hade blivit allt tydligare under 1990-

talet. "Göteborgska Tidsspeglar vill nyttja kulturarvet för en hållbar framtid, där alla göteborgare har rätt till, men också skyldigheter gentemot, sitt kulturarv" står det i målformuleringens inledning. "På ett sätt är Göteborgska Tidsspeglar en skola för medborgarna som uppmantrar till att deltaga i skapandet av framtiden" avslutas den.³

Projektets syfte var att medvetandegöra människor om industrisamhällets kulturarv. Fokus låg dels på industrin och dels på de nya svenskarnas kulturarv och liv, särskilt i de nordöstra stadsdelarna. Kopplingen mellan industrin och göteborgarna i Angeredsområdet, som i många fall är födda i andra länder, är den stora arbetskraftsinvandring som skedde under 1960- och 70-talen, samt att dessa förorter byggdes just för att kunna ta hand om den nya arbetskraften som kom till industrierna i Göteborg, både från utlandet och från den svenska landsbygden. Invandringen har sedan fortsatt med anhöriginvandring och en omfattande flyktinginvandring.

Volvo har i flera decennier varit Göteborgs största företag och har haft stor betydelse både ekonomiskt och som arbetsplatsplats för tusentals göteborgare. Torslandafabriken är fortfarande den största privata arbetsplatsen i Göteborg med 5 528 anställda 2005.⁴ Företaget var under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet beroende av de många invandrarna som kom till Sverige för att arbeta. Utan dem hade Volvo inte varit vad det är idag.⁵ Av dessa skäl ansåg projektledningen att en dokumentation av arbetet på Volvo skulle vara värdefull. I december 2003 var den drygt 200-sidiga rapporten klar. Delar av materialet publicerades senare i projektets slutrapport *De många kulturernas betydelse*.⁶ Det ena kapitlet handlade om Volvos historia och invandrarnas betydelse, och det andra om produktionssystemets utveckling.⁷

Trots att antalet anställda inom tillverkningsindustrin har minskat de senaste decennierna, är det inte självklart att säga att vi har gått från att vara ett industrisamhälle till att bli ett tjänstesamhälle.⁸ Industrin har ännu en stor betydelse både för ekonomi och sysselsättning i landet. I Göteborg arbetade drygt 45 000 personer inom tillverkningsindustrin 2003, vilket innebär en minskning med 6000 sedan 1980, och en ökning med drygt 2000 jämfört med 1990. 21 700 av dessa arbetar med transportmedelstillverkning, i huvudsak på Volvo Personvagnar och AB Volvo.⁹ 2005 slog Volvo Torslandaverken nytt produktionsrekord med 183 518 tillverkade bilar.¹⁰ 2004 tillverkades 181 702 bilar och tidigare rekord på drygt 180 000 bilar var från 1973.¹¹

SYMBOLER OCH BERÄTTELSE

Bilen och bilindustrin har ofta fått stå som symboler för det moderna industrisamhället med sin massproduktion på löpande band och sina tayloristiska principer om rationalitet, arbetsledning och uppstyckade arbetsuppgifter – och även för det moderna sättet att leva.¹² I början av 1970-talet började det höras nya tongångar från ledande företrädare för industrin. De stora arbetskraftsproblem den då brottades med skulle lösas genom att göra industriarbetet mer mänskligt. Bilindustrin låg långt framme, särskilt Volvo som 1974 invigde en ny monteringsfabrik utan löpande band i Kalmar. 1988 invigde företaget ytterliggare en monteringsfabrik, i Uddevalla, med än mer utvecklad produktionslayout. Bilbyggandet som hantverk var tillbaka och ett kvalitativt nytt koncept för bilmonteringens teknik, organisation och materialflöde, hade skapats.¹³ Men när lågkonjunkturen slog till i början av 1990-talet lades både Kalmar- och Uddevallafabrikerna ner, och på Volvo Torslandaverken fortsatte bandet att rulla precis som förut. Vad var det som hände? Och hur ser det ut idag? Det var två frågor jag ställde mig.

Materialet till artikeln består i huvudsak av levnadshistoriska djupintervjuer med 16 personer som är eller har varit metallarbetare på Volvo Torslandaverken i Göteborg. Det innebär att jag framför allt velat få fram de subjektiva upplevelserna av de förändringar som skett. Berättelserna ser jag som socialt uppbyggda och situationsbundna versioner av vad som har hänt och vad informanterna har upplevt i sitt arbete.¹⁴ I likhet med etnologen Annika Nordström ser jag dem dock inte som enbart konstruktioner, utan som att berättelserna och utsagorna bygger på egna erfarenheter.¹⁵ Jag delar också det mål som ofta funnits inom etnologi och oral history-rörelsen, att lyfta fram erfarenheter och perspektiv från grupper av människor som annars har varit underrepresenterade i den gemensamma historieskrivningen.¹⁶ I enlighet med vad Bjarne Hodne med flera framhåller i boken *Muntliga kilder* har jag tagit hänsyn till de särskilda källkritiska problem som är förknippade med denna metod.¹⁷ Förutom intervjuerna bygger texten på litteratur, samt tidningar och tidskrifter, som verkstadsklubbens medlemstidning *Fördelaren* och Volvo Torslandaverkens personaltidning *Vct-nytt*.

SLUTMONTERINGEN I FOKUS

1999 skedde en stor förändring av företagets struktur när Volvo Personvagnar AB såldes till Ford Motor Company. Därmed delades bolaget i två delar, som inte har något annat gemensamt än att de delar på varumärket Volvo, och att de har samma verkstadsklubb som motpart i förhandlingar. AB Volvo är ett självständigt börsnoterat bolag med huvudkontor i Göteborg, medan Volvo Personvagnar är ett dotterbolag till Ford, som har sitt huvudkontor i Detroit i USA.¹⁸ Min undersökning av Volvo handlar enbart om personvagnsdelen och går tillbaka till början av 1960-talet när Torslandafabriken stod klar. Sedan 1965 har företaget också en komplett sammansättningsfabrik för personbilar i Gent i Belgien, och produktionen där överstiger idag den i Torslanda. Volvo är också 40-procentig delägare till Pininfarina Sverige AB, som tillverkar mer exklusiva Volvomodeller i Uddevalla.¹⁹

Volvo Torslandaverken är en komplett sammansättningsfabrik för personbilar, med karosseri, måleri och slutmontering. I karosseriet, som brukar kallas TA (Torslandaverken A-fabriken), sätts de olika karosdelarna samman och svetsas till en hel kaross. I måleriet (TB) doppas karossen i elektrolyt och målas. Sedan går den in i slutmonteringen (TC) där den monteras ihop med drivlinan, chassit, som går på en egen bana innan den möter karossen i det så kallade giftermålet, "marriage point". Därefter monteras resten av delarna tills bilen är klar.

Arbetarna i TA, TB och TC arbetar i samma fabrik, men det är ändå som tre olika världar, anser de jag talat med. TA karakteriseras av robotar och automatisering. Här arbetar relativt få människor, cirka 500 metallarbetare, de arbetar inte vid något löpande band, teknikinhållet är förhållandevis högt och inlärningstiden förhållandevis lång. TB karakteriseras av renhet och noggrannhet. Även här är arbetet starkt automatiserat. Antalet metallarbetare är cirka 600, varav förhållandevis många, en tredjedel, är kvinnor. Både måleriet och karosseriet liknar mer en processindustri än en traditionell tillverkningsindustri. Monteringsfabriken, TC, däremot präglas av det löpande bandet som slingrar sig runt fabriken, och till vars hastighet arbetarna måste anpassa sig. Antalet arbetare är cirka 2500 och även här har en minskning skett, men inte lika stor som i karosseriet och måleriet, eftersom arbetsmomenten har varit svårare att automatisera. Arbetet och miljön anses av flertalet vara hårdare och mer stressig i monteringsfabriken än i de andra delarna. Montören Lasse Henriksson uttrycker det så här:

Det tuffaste jobbet är på TC. Det är bara manuellt arbete och man är bunden till löpande bandet. På TA har de lägre personalomsättning, högre yrkeskunnande och färre människor.

I den här texten har jag valt att spegla utvecklingen i slutmonteringen, och jag börjar med en kort beskrivning av produktionssystemets utveckling.

MTM FÖRR OCH NU

Löpande bandet och Taylors idéer om den vetenskapliga arbetsledningen är två hörnstenar för utvecklingen av den industriella massproduktionen.²⁰ Frank Gilbreth var en av dem som kom att utveckla Taylors idéer, vilket ledde vidare till skapandet av det så kallade MTM-systemet, Method Time Measurement, eller Metod Tid Mätning, som det kallades på svenska.²¹ Volvo blev det första företaget som införde MTM-systemet i Sverige. Det var i Volvo Pentaverkens nya gjuteri i Skövde 1951.²² Till Volvo i Lundby kom metoden några år senare och infördes successivt, medan Torslandaverken, som invigdes 1964, var helt konstruerad för MTM.

Bengt Ekeblad, som senare blev verkstadsklubbens ordförande, var en av de första fackliga MTM-teknikerna. Han är i huvudsak positiv till införandet. Klart är att det resulterade i färre människor och högre tempo, samtidigt som lönen höjdes. ”På ett sätt blev det väl mer ordning och reda, men det blev en oerhörd rationalisering, med fler maskiner i stället för handverktyg”, säger han.

Göte Lindström, som började som lärling 1947 och som från 1964 hade hand om beredningen både för måleriet och monteringsfabriken vid produktionen av Volvo 144 i Torslanda, ger en annan aspekt på förändringen:

Förut fick de yngre jobba för de äldre. Det var bara så. De äldre tog de bästa jobben och de yngre fick slita. Det försvann ju i och med MTM när det blev strikt uppdelat allting, när alla var tvungna att göra sitt.

I princip går det till likadant nu som då, även om det finns helt andra hjälpmedel idag som gör arbetet lättare och mer effektivt. När designavdelningen har bestämt hur bilmodellen skall se ut går arbetet vidare till konstruktions- och utvecklingsavdelningen, som konstruerar själva bilen. Sedan tar beredningsavdelningen över. Den bestämmer hur

process- och kontrollinstruktionerna (PKI) skall se ut, vilket beskriver hur arbetet skall utföras, samt skapar en monteringsordning för bilen. Efter det tar teknikerna över och gör balanser av instruktionerna, det vill säga fördelar samtliga arbetsmoment och de delar som skall monteras så att varje arbetare får sin bestämda arbetsuppgift som skall ligga så nära maximalt MTM-ackord som möjligt.

I balansinstruktionen står det precis hur lång tid varje moment skall ta, till exempel: "Vända sig till materiallåda." (inklusive fyra steg) – 60 TMU (2,16 sekunder).²³ "Tag en skruv och vänd B-minuskabel rätt, drag skruv." – 299 TMU (10,764 sekunder). "Böja" – 60 TMU (2,16 sekunder). "Tag hållare (2st) och fäst över spolslang, montera i avsedda hål" – 430 TMU (15,48 sekunder). Och så vidare. Exemplet är från en så kallad sekvensbalans bestående av fem balanser som görs i en följd och arbetet utförs i motorrummet.²⁴

Att dela upp alla arbetsmoment i minsta rörelse och tidsätta dem i TMU, som tanken var från början, är väldigt tidskrävande. MTM i dess ursprungliga form skulle bli alldeles för dyrt.²⁵ Därför har systemet förändrats två gånger. Först infördes MTM 2, genom att små rörelser slogs samman. Nu gäller SAM, sekvensbaserad aktivitets- och metodanalys, som är ett ännu grövre system och därmed behövs både färre tekniker och färre fackliga MTM-uppföljare.

Eftersom det är svårt att balansera optimalt med fyra olika modeller på samma bana, tecknade företaget och facket en ny prestationsöverenskommelse hösten 2003 som förändrade ackordet. Den innebär att banan går med flexibel hastighet beroende på vilken modell som kommer, XC90, XC70, V70 eller S80. Hastigheten är satt till 60 bilar i timmen plus minus 8 procent, vilket gör att den maximala takten blir 65 bilar i timmen. I stället för att som förut ha ett tak på 111 procent av avtalad MTM-takt, skall takten nu maximalt uppgå till 100 procent i genomsnitt under en arbetsvecka. Den kan alltså variera en hel del under dagen och mellan olika dagar.²⁶

FÖRSÖKTE FÖRENA MÄNSKLIGHET OCH EFFEKTIVITET

Den expanderande bilindustrin led vid slutet av 1960-talet av problem med stor personalomsättning, hög frånvaro, svårigheter att rekrytera arbetskraft och vilda strejker. 1969 var personalomsättningen i Volvos verkstäder totalt hela 55 procent, och rekryteringen kunde klaras endast genom anställning av människor från andra länder, som Finland

och Jugoslavien med flera.²⁷ Den stora gruvstrejken i Kiruna 1969-1970, för högre lön och avskaffande av ackorden, blev en väckarklocka för en diskussion om hur industriarbetet kunde bli mer mänskligt. De som protesterade ville bort från löpande bandet och krävde mer inflytande över sitt arbete. Bland arbetsgivarna fanns en påtaglig oro för industrins framtid i Sverige, och nya idéer om produktionens utformning arbetades fram.

1973 kom Volvochefen Pehr G Gyllenhammar ut med sin bok *Jag tror på Sverige*, där han skrev att det måste gå att förena mänsklighet och effektivitet i industrin. Han hoppades att Volvos nya monteringsfabrik i Kalmar skulle bli det exempel som visade att man kunde tillverka bilar på ett lönsamt sätt utan löpande band.²⁸ 1974 stod fabriken klar. I stället för löpande band fanns batteridrivna vagnar, så kallade carriers, som arbetarna själva kunde styra och förflytta till nästa station när de var klara med sitt jobb. Arbetet var gruppbaserat, buffertarna större och cykeltiderna, alltså tiden för att utföra en arbetscykel, var betydligt längre än i Torslanda. Tio år efter starten visade det sig att även effektiviteten var bättre i Kalmarfabriken än i Torslanda. Arbetsintensiteten var högre i Kalmar och arbetet var nästan lika styrt och bundet, men samtidigt var arbetsinnehållet större eftersom montörerna följde vagnen genom åtta stationer, vilket gav en cykeltid på 25 minuter. Arbetarna trivdes också bättre här, bland annat beroende på lagarbetet som gav bättre social gemenskap. Kalmarfabriken visade att det går att driva effektiv tillverkning i en liten fabrik och att det fanns tekniska alternativ till löpande bandet.²⁹

Under 1980-talet gick det bra för Volvo Personvagnar och med en ny sammansättningsfabrik i Uddevalla kunde kapaciteten ökas samtidigt som företaget fick möjlighet att pröva en helt ny produktionsutformning. 1987 startade produktionen och i stället för löpande band hade fabriken sex parallella verkstäder, där ett arbetslag med 8-10 montörer byggde en färdig bil i två steg. Monteringsarbetet blev därmed mer hantverksinriktat, det krävdes mer kunskap av varje montör och laget fick ett betydligt större ansvar. Arbetsledningen begränsades till ett minimum och produktionens utformning var ett avgörande brott med de tayloristiska idéerna. Fördelarna för arbetarna var att arbetsinnehållet blev större, det gav ett helhetsperspektiv på tillverkningen, goda möjligheter att utveckla sig i yrket, mindre fysiska belastningar och stora möjligheter för beslutsfattande och inflytande inom gruppen.³⁰ Uddevallafabriken blev internationellt mycket uppmärksammasad. Både forskare och medier vallfärdade för att se den svenska modellen

av biltillverkning. Den franske författaren André Gorz menade att Uddevallafabriken var det mest intressanta exemplet i Europa på en annorlunda och för arbetarna positiv utveckling av produktionen.³¹

Företagets krav var att Uddevallafabriken skulle bli lika effektiv som fabriken i Gent, men någon möjlighet att bevisa sin långsiktiga lönsamhet fick den aldrig. I början av 1990-talet blev det kris för bilindustrin, vilket ledde till att Uddevallafabriken lades ned 1993 och Kalmarfabriken året därpå.

RENÄSSANS FÖR LÖPANDE BANDET

1995 startades produktionen i Uddevalla igen, men då gällde inte längre den gamla modellen med självstyrande arbetslag som byggde hela bilar. I januari 2002 invigdes en ny produktionslinje med löpande band även här.³²

I samband med krisen i början av 1990-talet lade Volvo också ned de projekt som förekommit i Torslandaverken i syfte att ändra produktions sättet i linje med idéerna från Kalmar och Uddevalla. Även inom verkstadsklubbens styrelse fanns stora tvivel på de nya produktionskoncepten, och idag verkar nästan alla jag talat med övertygade om att löpande band är det mest effektiva sättet att bygga bil på. Så här säger montören Lasse Henriksson:

Slutsatsen är ju att löpande bandet är det mest lönsamma sättet att massproducera bilar. Det är effektivare än någon chef, det tvingar dig att jobba. Varje exempel, även i monteringsfabriken i Torslanda, visar att där det funnits arbetsstationer där man själv kunnat bestämma sin arbetstakt, så har arbetstakten sjunkit, om man inte lyckats införa mer eller mindre sofistikerade lönesystem. Löpande bandet är mest lönsamt om man med lönsamt menar det som händer inom fabriken eller avdelningens väggar. Sen att konsekvensen blir att folk sliter ut sig, skadar sig och överger fabriken när det blir bättre tider, det ingår inte i kalkylen.

Glenn Bergström i Volvo Verkstadsklubbs styrelse säger så här:

Man kan säga att de experimenten som har funnits har fått stryka på foten för taylorismen helt enkelt. Man kan alltid ha en vision. Men ett företag behöver ju också kontroll. Ett linesystem är kontrollerande i sig. Det styr ju du som företag genom att bestämma vilken fart det skall röra sig med.

🔍 Bild 1 🔍

Löpande bandet har fått en renässans i svensk industri de senaste åren. I Volvos monteringsfabrik i Torslanda har andelen icke linebundna arbeten minskat kraftigt sedan 1970-talet, bland annat genom att viss montering, till exempel av dörrarna, har gjorts om från fasta sidostationer, där man stod stilla och arbetade, till linemontering (bilden). Foto: Björn Ohlsson.

Löpande bandet har fått en renässans i svensk industri de senaste åren.³³ Ett tydligt exempel är Volvo Lastvagnars hyttfabrik i Umeå där så kallade kortflöden, som funnits och fungerat i 15 år, 2004 ersattes av ett löpande band.³⁴ De visioner som fanns på 1970-talet om ett annorlunda och bättre bilarbete i monteringen finns inte idag. I stället hoppas verkstadsklubben på lagarbetet och möjligheter till kompetensutveckling. Glenn Bergström igen:

Bansystem är fortfarande bansystem. Då kan man vara brutal och säga, att om man tittar på Volvo Personvagnar här i Göteborg och de tusentals människor, oavsett om de är kollektivanställda eller tjänstemän, som jobbar här, och kanske har ett relativt gott yrke och arbetsliv, så är det ju några som får betala priset. Det är alltid några som får slita extra för att de andra ska existera och det gör man framför allt inne i monteringsfabriken. Då har du dessa 2 000 människor som får slita ont för att de andra 10 000 ska ha det gott.

Med det menar han inte att arbetarna inte jobbar hårt och sliter även i måleri- och karosserifabriken, eller i övriga enheter inom

Personvagnar. Men han anser att det är en distinkt skillnad mellan en monteringsfabrik och en målerifabrik eller karosserifabrik. Det är i monteringsfabriken du är mest styrd, mest kontrollerad, har minst personlig frihetsgrad och det tuffaste arbetet rent fysiskt. Så var det 1984, 1974 och även 1964, menar han:

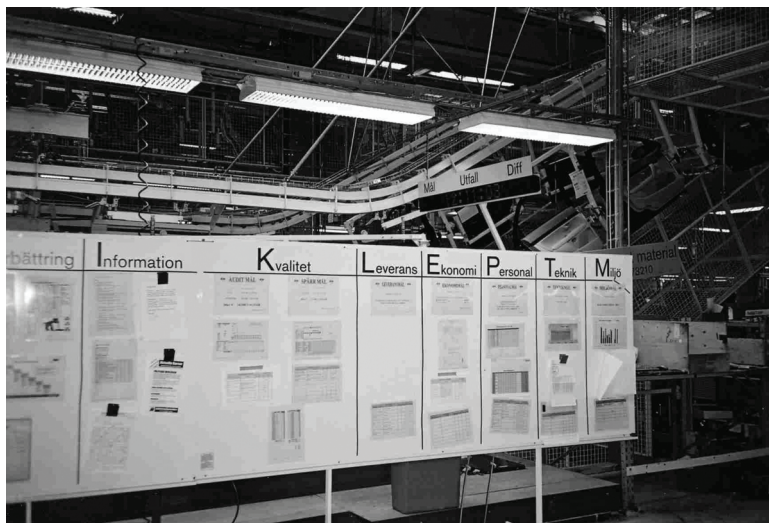
Enda skillnaden är att förr fanns det mer goda arbetsuppgifter inom monteringsfabrikens väggar. Jag hade utrymme att söka mig till en arbetsplats där livet var förhållandevis behagligt jämfört med att springa efter bilarna på banan hela tiden, och det fanns gott om dem. Enda motmedlet idag är en god arbetsorganisation och en strukturerad och god kompetensutveckling.

MAGER PRODUKTION BLEV LÖSNINGEN

Redan 1982 hade tekniker från Volvo gjort studiebesök i Japan för att studera bilindustrin och de var mycket imponerade.³⁵ 1991 kom boken *The machine that changed the world. The story of lean production*, som beskrev de japanska idéerna och bidrog till att sprida dem världen över. Det var "lean production", mager produktion, som var hemligheten bakom den japanska bilindustrins framgångar. Boken visade att det system som utvecklats på Toyota inte bara var det bästa, utan det enda sättet att bygga bil på, och skulle göra det möjligt för USA:s och Västeuropas bilindustrier att ta upp kampen med japanerna.³⁶

Genom "lean production" hade japanerna lyckats rationalisera produktionen kraftigt trots ökad variantmängd och med betydligt färre fel per bil. Produktionen gjordes mer flexibel med fler och mindre maskiner. Lager och inventarier minskades kraftigt och i stället skulle materialet finnas på rätt plats i rätt tid – just-in-time. Bemanningen minskades till en miniminivå, vilket visade var flaskhalsarna i produktionen fanns. Det nya kvalitetsarbetet innebar att man satsade på att göra rätt från början i stället för att kontrollera och justera efteråt. Genom ständiga förbättringar skulle arbetarna själva visa hur arbetet kunde utföras på ett bättre och mer effektivt sätt. En större del av produktionen lades ut på underleverantörer, så kallad outsourcing. Dessa förändringar av produktionssystemet innebar dock inget brott med taylorismens grundprinciper om arbetets utformning, med rationell arbetsdelning, hård kontroll och uppdelning av arbetsuppgifterna.³⁷

👁 Bild 2 👁

I början av 1990-talet började Volvo använda sig av den japanska produktionsfilosofin "lean production", med just-in-time-leveranser, ett kvalitetsarbete med ständiga förbättringar och en tavla som visar hur respektive avdelning klarar de mål som ledningen har satt upp.
Foto: Björn Ohlsson.

Svenska Metallindustriarbetareförbundet beskriver systemet som "en produktionsfilosofi som på olika sätt ställer de anställda i nya, förändrade, relationer till företaget". Enligt Metalls kartläggning arbetade mer än 50 procent av medlemmarna på företag där lean production i någon form har införts. Inom bilindustrin är siffran hela 78 procent.³⁸

Den svenska industrin tog till sig många av de här idéerna, men fullt ut gick det japanska systemet inte att genomföra här, vare sig på Volvo eller någon annanstans. Just-in-time genomfördes liksom outsourcing, ett kvalitetsarbete med ständiga förbättringar – "kaizen" på japanska, lagarbete, och "andon", en tavla som visar hur respektive avdelning klarar de mål som satts upp av företaget. Förändringar, och sökande efter förbättringar, var det normala tillståndet i denna typ av organisation och ett av de viktigaste syftena med "kaizen" var just att rationalisera arbetsprocesserna.³⁹ Lasse Henriksson minns när idéerna kom till Volvo i början av 1990-talet:

Kaizen fick det inte heta, men alla kallade det så ändå. Det innebar ju en total genomskinlighet, att vi talar om alla våra knep och tricks, och själva rationaliserar våra jobb, för att vi skall kunna jobba fortare.

LJUSARE OCH BÄTTRE ORDNING

De nya japanska idéerna betydde också rent fysiska förändringar av fabriksmiljön. ”Nu är det mycket öppnare, ljusare, luftigare och bättre ordning.” Så beskriver produktionsledaren Rosa Tomazic den tydliga förändring monteringsfabriken har genomgått från mitten av 1980-talet till idag. Som mycket annat som skett i fabriken under 1990-talet är detta ett resultat av inriktningen mot lean production. Just-in-time innebar en helt ny form av materialhantering. Förut stod det fem våningar med pallställ utmed varje bana, medan det idag bara finns exakt det som behövs för några timmars produktion, och så fyller man på kontinuerligt.

Bättre ordning har det blivit genom kvalitetsarbetet med certifiering, som bland annat innebär att allting som görs måste vara noggrant beskrivet och att allt avfall skall källsorteras. Det nya kvalitetsarbetet och lagarbetet innebär att laget självt skall ansvara för kvalitetskontroll och att alla skall göra rätt från början. Detta arbetssätt betydde att de stora kontroll- och justeringsavdelningar som fanns förut kunde minskas rejält. Upptäcker någon ett fel skall montören larma direkt, och felet skall noteras. Alla montörer har en personlig stämpel, så att arbetsledaren skall kunna se vem som har gjort fel, vilket påverkar såväl individuell lön som avdelningens bonus. En morot vid införandet av individuell lön 1992 var att företaget öppnade för en förtjänstmöjlighet på 20 procent, och de flesta fick en 15-procentig höjning i samband med införandet, enligt Glenn Bergström i verkstadsklubbens styrelse.

BÄTTRE ARBETSMILJÖ, HÖGRE TEMPO OCH LAGARBETE

Den fysiska arbetsmiljön har successivt blivit bättre. Nya hjälpverktyg har kommit och arbetsrotation har införts för att undvika ensidiga förslitningar. När Rosa Tomazic började i monteringen 1969 fanns ingen arbetsrotation, utan alla gjorde sitt arbetsmoment. För att minska förslitningsskador råder nu i allmänhet full rotation, vilket innebär att alla arbetare måste kunna samtliga balanser på avdelningen. Man tänker mer på ergonomin nu och det är väldigt få under-upp-jobb, där man arbetar med armarna ovanför axelhöjd, kvar. I stället finns rullande trottoarer och så kallad ergoline, en bana där karossen kan höjas och sänkas så att man slipper montera i konstiga ställningar.

Samtidigt har andelen icke linebundna arbeten i monteringsfabri-

ken minskat, från 35-40 procent på 1970-talet till 10-15 procent idag, enligt Glenn Bergström. Det beror både på att justeringsavdelningen blivit mindre, att montering lagts ut på andra företag, samt att viss montering, till exempel av dörrarna, gjorts om från fasta sidostationer till linemontering.

Glenn Bergström anser att den största förändringen i monteringsfabriken sedan han började 1974 är att teknikerna med hjälp av modern teknik lyckats effektivisera produktionen kraftigt. Den så kallade nettomonteringstiden har höjts rejält. Målet är att så stor del som möjligt av arbetet skall vara förädlade, det vill säga tillföra bilen något, medan sådant som att gå, hämta, böja och lyfta, skall begränsas.

Förbättringarna av arbetsmiljön motverkas av stressen och det höga arbetstempot. Att både tempot har ökat och att effektiviteten är större idag är alla jag talat med överens om. En starkt ökad efterfrågan under de senaste åren har också bidragit till att takten på bandet successivt höjts. 2004 var den cirka 60 bilar i timmen, medan 39 bilar i timmen räknades som hög takt på 1970- och 80-talet. I teorin skall takthöjningen balanseras ut, så att det inte blir mer att göra för varje montör.

Men en högre takt ger ändå en högre stress. Det blir ett högre tempo i fabriken, det blir mer folk och man går på varandra. Varje miss som man gör så är du en billängd ner. En minut går väldigt fort när nånting skiter sig. En bil per minut är väldigt väldigt mycket.

säger Lasse Henriksson. Just stressen är det sämsta med arbetet, tycker montören Lahsen Nasser.

Den största förändringen av arbetsorganisationen som skett är införandet av lagarbetet. Det innebär att alla i ett lag får en särskild uppgift och ett ansvar utöver själva monteringsarbetet, när det gäller områden som kvalitet, ekonomi, leverans, teknik, miljö. Det skall ge större möjlighet att påverka sin arbetssituation och ge ett avbrott från det monotona löpande-band-arbetet. Lagarbetet påbörjades i början av 1990-talet i hela fabriken, men medan det gått framåt i karosseriet och måleriet, har det inte fungerat så bra i monteringsfabriken, enligt verkstadsklubben. Därför gjordes en nystart 2003 i samband med den nya prestationsöverenskommelsen, vilket var ett krav från facket.

KONJUNKTUREN PÅVERKAR

Konjunkturen är en faktor som påverkar arbetssituationen och produktionen på olika sätt. På 1970-talet var det gott om jobb och personalomsättningen var väldigt hög.

Du var där inne och fick lite pengar, och sen när det inte passade så gick du därifrån. Man skojar ju och pratar om armar och ben, och i princip var det inte mycket mer. Arbetet var inte på något sätt personifierat eller individualiserat, utan vi var bara ett stort kollektiv som gjorde samma saker,

säger Glenn Bergström. Det var också under 1970- och 80-talen, när arbetslösheten var relativt låg, som företaget satsade på alternativa produktionsmetoder. När krisen kom i början av 1990-talet upphörde personalomsättningen nästan helt.

Både synen på arbetet och arbetaren var lite annorlunda förr, menar flera jag talat med. Kjell Almroth, som är lokalt huvudskyddsombud i karosseriet, beskriver det så här:

De gamla arbetsledarna hade bara en måttstock att mäta efter och det var närvaro. Frågade nån om det var en bra kille eller tjej, fick man svaret, ja den är bra, den är här varje dag. Om han gjorde nåt bra jobb eller inte var fullständigt oväsentligt, bara man var här.

och han fortsätter: "Idag är man mer fokuserad på att man gör rätt saker, och det här med robotar och data ställer ju högre krav på folk". När det finns gott om arbetssökande att välja på kan företaget också höja kraven.

Då kunde man börja och jobba upp sig på ett ställe om de såg att man var duktig. Men de ungdomar som eventuellt är duktiga på att jobba nu de kommer ju inte ens in på arbetsplatsen och får visa det, för de har inte de betygen. Det är ett trubbigt instrument. Det finns folk som blivit utspärrade för att de stavar fel.

säger Kjell Almroth.

BÅDE BÄTTRE OCH SÄMRE

Som jag beskrivit ovan har arbetet och arbetsmiljön i Volvo Torslanda-verkens monteringsfabrik förändrats en del under de senaste decen-

nierna. En intressant fråga är ju om det förändrats mycket eller lite, och om det har blivit bättre eller sämre, sett ur arbetarnas synvinkel. Svaren blir olika beroende på vilket perspektiv man har.

🔗 Bild 3 🔗

”Men på det stora hela taget, om du börjar här på de löpande banden, och du inte har nåt bestämt mål, och bilarna som kommer och aldrig tar slut. Du kanske är ung och osäker vart livet skall bära hän, ska jag stå här hela livet. Den hopplösheten och den känslan, att allt rör på sig, den är nog likvärdig oavsett om du kom hit 1975 eller 2000.” (Glenn Bergström, Volvo Verkstadsklubbs styrelse, som började i monteringsfabriken 1974.) Foto: Björn Ohlsson.

Arbetet har blivit både bättre och sämre, tror Glenn Bergström. Arbetsformerna och maskinerna har blivit bättre, men arbetscyklerna har blivit tuffare. Bunden har man alltid varit:

Du jobbar inte mer och hårdare nu, det tror jag inte. Förr stod du med hamrande maskiner som gav dig vita fingrar, men samtidigt så har man effektiviserat så att nettoarbetstiden är högre än den var tidigare. Det är inte så fruktansvärt stor skillnad. Det tar ut varann.

Han tror också att man kan ha förlorat en del av den gemenskap som fanns när han började.

När jag kom till monteringsfabriken då var kamratskapet nånting fantastiskt. Det kanske var mer unikt än vad det är nu för vi satt alla i samma båt. Det fanns en väldigt god gemenskap och sammanhållning och det kanske vi har tappat lite. Det har blivit mer individualiserat med individuella löner, och det har blivit en större egoism i hela samhället, särskilt bland de yngre, som gör att man inte har samma känsla av gemenskap och solidaritet med andra.

Men på det stora hela taget, om du börjar här på de löpande banden, och du inte har nåt bestämt mål, och bilarna som kommer och aldrig tar slut. Du kanske är ung och osäker vart livet skall bära hän, ska jag stå här hela livet. Den hopplösheten och den känslan, att allt rör på sig, den är nog likvärdig oavsett om du kom hit 1975 eller 2000.

Montören Micha Stevanovic tycker att arbetssituationen totalt sett är bättre nu än på 1970-talet. Särskilt arbetsmiljön har blivit bättre, men jobbet är hårdare. Marie Stenquist, som sitter i verkstadsklubbens styrelse, tycker att det blivit renare, men att det är mer fokusering på stressen. Folk vågar inte säga ifrån lika mycket nu som under 1980-talet, menar hon. Arbetslösheten och lågkonjunkturen skapade en rädsla och det blev tystare. Andelen kvinnor har samtidigt ökat, berättar hon. I monteringsfabriken uppgick den 2003 till cirka 30 procent, lika mycket som i måleriet.

MONOTONIN DET SÄMSTA

Själva arbetet, tycker Lasse Henriksson, har förändrats väldigt lite sen han började 1978. Trots att vissa nya arbetsuppgifter, maskiner och verktyg har tillkommit. "I grund och botten är det exakt detsamma skulle jag vilja säga", säger han och fortsätter:

Själva jobbet har jag få försonande saker att säga om. Det bästa med det fysiska jobbet är att man, åtminstone ibland, kan tänka på annat, vilket jag gör så mycket jag kan. Man kan prata med varandra och låta kroppen göra sitt bara. Det sämsta är just monotonin. Det höga tempot, det avförmänskligande som finns i att man är så oerhört koreograferad och styrd in i minsta detalj.

Gemenskapen är ofta det som väger upp de monotona arbetsuppgifterna:

Det är det som är poängen när det är mycket folk, att det finns en frontgemenskap, en eländesgemenskap. De kan inte hota oss genom att stoppa oss i karriären för vi har ingen. Det kan i bästa fall ge en samhörighet och finnas en styrka i det.

Fortfarande kan man dra paralleller till Ely Chinoys undersökning av bilarbetare i Michigan på 1940-talet och deras arbetssituation och instrumentella inställning till sitt arbete, med hur det är på Volvo Torslandaverken idag.⁴⁰ Lasse Henriksson uttrycker det så här:

Det enda positiva som kan hända på kort sikt när man står på en balans, det är att nåt skiter sig, att banan stannar. Alla bara pustar ut, åh vad skönt. Sen inser ju alla att det inte är positivt om fabriken brinner upp och står i tre veckor. Vi har ju våra jobb. Men jag har aldrig någonsin sett nån som sett bekymrad ut, som inte varit chef, över att banan står stilla,

och fortsätter:

De gånger strömmen har gått i hela fabriken på grund av blixtnedslag eller nåt, allt blir svart och så kan det dröja en sekund så hörs det ett Tarzanvrål, jahooo ekar det i fabriken, och det är betyget på hur folk ser på sina jobb. Det är fruktansvärt egentligen, det enda positiva som händer, åtminstone momentant, det är att det skiter sig för då kan jag sitta ner en stund och ta en kopp kaffe eller prata med nån, för vi har inte de marginalerna annars.

Lahsen Nasser, som är så kallad resursperson på sin avdelning, säger så här:

Bandet går ju hela tiden. Du får alltså stå där och jobba två timmar i sträck utan stopp. Det är bara om det händer nånting. Som igår då hade någon på en annan avdelning glömt att dra fast en kabel till bensintanken, så det läckte bensin från en bil, så vi stoppade banan. Vi stannade en kvart, det tycker folk är jättebra. Det tycker jag också. Det är en jättehärlig känsla när man trycker in stoppknappen.

AVSLUTNING: FÖRSVAGAT ARBETARKOLLEKTIV?

Här har jag försökt beskriva en del av de större förändringar som skett inom bilindustrin i Sverige de senaste 35 åren, med Volvo Torslanda-

verken som exempel. Jag har också gett en bild av hur de nya förhållandena påverkat arbetssituationen för arbetarna på olika sätt. Mycket har blivit bättre. Annat är sig ganska likt. Även om arbetsmiljön, särskilt den fysiska, har blivit bättre, är det fortfarande ett mycket tufft jobb att vara montör i en bilfabrik. Medelåldern är låg och det är få som klarar mer än 15-20 år vid bandet. Arbetet har individualiserats, genom individuella löner, kvalitetsstämplar med mera, samtidigt som lagarbetet och rotationen inneburit att den enskilde måste tänka mer på gruppen och inte kan arbeta upp sig och sedan ta det lugnt ett tag.

Sannolikt har den kollektiva gemenskap som fanns mellan arbetarna, som Sverre Lysgaard beskrev som "arbeiderkollektivet", försvagats.⁴¹ Här har säkert också samhällsutvecklingen i stort haft betydelse. Livet är ju inte bara arbete, utan också fritid, hem och familj, med mera, som påverkar arbetslivet. Dessa faktorer tillsammans ger vad man skulle kunna kalla en arbetarkultur. För att beskriva den krävs en större undersökning. Här har jag försökt ge en bild av hur arbetsförhållandena har förändrats och visa på några uttryck för den arbetarkultur som finns på denna arbetsplats idag.

Arbetet har förändrats, både till det bättre och till det sämre, menar arbetarna själva. Fortfarande är lönen och kamratskapen de viktigaste positiva faktorerna i arbetet vid Volvo Torslandaverken. Det gäller såväl idag som för 35 år sedan.

Utvecklingen av arbetsförhållandena inom bilindustrin kan ses som en del av vårt gemensamma kulturarv, vare sig vi tycker det är bra eller dåligt, eftersom det har påverkat många människors liv, både direkt och indirekt. Men vad denna historia betyder för framtidens bilindustri eller industrisamhällets utveckling i stort, vågar jag inte spekulera i här. Mitt syfte är att ge perspektiv åt dagens samhälle och presentera möjliga förklaringar varför det ser ut som det gör idag.

Under 2005 intervjuade jag ytterligare 16 Volvoarbetare, trotjänare som var mellan 49 och 62 år och hade arbetat mellan 18 och 42 år på företaget. De ansåg att anställningstryggheten var det mest positiva med Volvo som arbetsplats. Tillsammans med lönen och arbetskamraterna. De var stolta över sitt arbetsliv, men kände en trötthet och en viss besvikelse över utvecklingen de senaste åren, med besparingar, plötsliga förändringar och vad de upplevde som en hårdare attityd från ledningen med ständiga hot om neddragningar. De kände helt enkelt en större osäkerhet inför framtiden än vad de gjort förut.

Noter

- 1 Christian Berggren, *Det nya bilarbetet. Konkurrenten mellan olika produktionskoncept i svensk bilindustri 1970-1990*, Lund 1990.
- 2 Björn Ohlsson, *Arbetet på Torslandaverken – en berättelse om ett göteborgskt kulturarv*, Göteborgska Tidsspeglar, Göteborg 2003.
- 3 Mats Sjölin, "Projektbeskrivning. Det industriella samhällets kulturarv", i Mats Sjölin (red), *De många kulturernas betydelse*, Göteborg 2004, s 285. Se också Prop. 1998/99:114.
- 4 Volvo Personvagnar AB 2006 Fickfakta.
- 5 Se t ex Carl-Ulrik Schierup och Sven Paulson, *Arbetets etniska delning. Studier från en svensk bilfabrik*, Stockholm 1994, s 10-11; Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, *Tusen är av invandring. En svensk kulturhistoria*, Stockholm 1992, s 339.
- 6 Sjölin (red) 2004.
- 7 Björn Ohlsson, "Är Volvo tänkbart utan invandrare?" och "Taylorismen lever på Volvo", i Mats Sjölin (red), *De många kulturernas betydelse*, Göteborg 2004, s 55-125.
- 8 Se t ex Diana Mulinari och Anders Nergaard, *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*, Umeå 2004, s 26; Anders Nilsson och Örjan Nyström, *Den sociala demokratins andra århundrade? Pusselbitar till en ny reformistisk strategi*, Stockholm 2005, s 100-101.
- 9 <<http://www.goteborg.se/statistikarsbok>>, *Industrin i Göteborg 2003*, detaljerad redovisning, 2007-02-26.
- 10 Volvo Personvagnar AB 2006 Fickfakta.
- 11 Vct-nytt, nr 1 2005. Vct-nytt är en personaltidning för anställda på Volvo Cars Torslanda.
- 12 Berggren 1990; Ely Chinoy, *Automobile workers and the American Dream*, Chicago 1992(1955); Henrik Glimstedt, *Mellan teknik och samhälle. Stat, marknad och produktion i svensk bilindustri 1930-1960*, Göteborg 1993; André Gorz, *Arbete mellan misär och utopi*, Göteborg 2001; Olle Hagman, *Bilen, naturen och det moderna. Om natursynens omvandlingar i det svenska bilsamhället*, Stockholm 2000.
- 13 Berggren 1990, s 101, 248.
- 14 Billy Ehn, "Livet som intervjukonstruktion", i Christoffer Tigerstedt (red), *Självbiografi, kultur, liv*, Stockholm 1992, s 207.
- 15 Annika Nordström, *Syskonen Svensson. Sångerna och livet – en folklig repertoar i 1900-talets Göteborg*, Göteborg 2002, s 48.
- 16 Se t ex E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur*, Stockholm 1983; Sven B Ek, *Qltur som problem*, Göteborg 1989; Birgitta Skarin Frykman, *Arbetarkultur – Göteborg 1890*, Göteborg 1990.
- 17 Bjarne Hodne, *Muntlige kilder. Om bruk av intervjuer i etnologi, folkeminnevitenskap og historie*, Oslo 1981, s 71-72.
- 18 Se Jean Christer Olsson och Henrik Moberger, *Volvo 75 år 1927-2002*, Stockholm 2002, s 259; *Vår arbetsplats Volvo*, Volvo LO-klubbars

- samorganisation, Malmö 2000, s 96.
- 19 Volvo Personvagnar AB 2006 Fickfakta.
- 20 Även taylorismen kan ses som ett kultur arv menar Per Forsman i Per Forsman, *Arbetets arv*, Stockholm 1989, s 100.
- 21 Forsman 1989, s 93.
- 22 Per Sundgren, "Införandet av MTM-metoden i svensk verkstadsindustri 1950-56", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 13-14, 1978, s 7.
- 23 TMU = Time Measurement Unit, en tidsenhet som skapades för MTM-systemet för att tidsåtgången för varje liten enskild rörelse lättare skulle kunna anges. En timme delades in i 100 000 delar, vilket innebär att 1 TMU = 0,36 sekunder och 1 sekund = 27,8 TMU.
- 24 Balansinstruktion på station 1314005, utskriven 2003-06-15.
- 25 Enligt MTM 1 beräknades det ta ca 350 timmar att analysera och utforma en timmes arbete, se Berggren 1990, s 444.
- 26 "Ny prestationsöverenskommelse. Ersätter uppgörelse från 1960-talet", i *Fördelaren*, nr 2, 2003, s 2-3.
- 27 Schierup och Paulson 1994, s 10-11.
- 28 Pehr G Gyllenhammar, *Jag tror på Sverige*, Örebro 1973.
- 29 Berggren 1990, sid 180-190.
- 30 Berggren 1990, s 246-249.
- 31 Gorz 2001, s 48ff.
- 32 Dagens arbete Dokument november 2001, <www.dagensarbete.se>, 2003-07-15.
- 33 Dagens arbete Dokument november 2001, <www.dagensarbete.se>, 2003-07-15.
- 34 *Arbetaren*, nr 7, 2004.
- 35 Berggren 1990, s 284.
- 36 James P Womack, Daniel T Jones och Daniel Roos, *The machine that changed the world. The story of lean production*, New York 1991.
- 37 Berggren 1990, s 72-73.
- 38 *Metallarbetarna och lean production*, Metall 2003.
- 39 Jonny Hjelm, *Begåvningsreserven inom industrin. Förslagsverksamheten i Sverige under 1900-talet*, Lund 1999, s 253-254.
- 40 Chinoy 1992(1955).
- 41 Sverre Lysgaard, *Arbeiderkollektivet. En studie i de underordnendes sosiologi*, Oslo 1985(1961).

Antidiskrimineringens dilemman

Representationer i *Kommunalarbetaren* 2003-2004

Av Monika Edgren¹

INLEDNING

Vi behöver begrepp för att kunna förmedla oss men ofta tycks begreppen användas utan insikter om att de är just verktyg för talet. Kunskapens verktyg blandas lätt samman med verklighetens beskaffenhet vilket man kan se i integrationspolitiken och i jämställdhetspolitiken där människor delas in i grupper som bygger på ontologiska antaganden om "etniska" tillhörigheter respektive "köns" tillhörigheter. Därför har också analyser av språkets makt blivit viktigt inom samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning. I den statliga utredningen *Bortom Vi och Dom* framhålls att förutsättningarna för en lyckad integrationspolitik är att istället för att fokusera på människor, "invandrare", som skall integreras med hjälp av bland andra ord som mångkulturalism, rikta energin mot att synliggöra de mekanismer som hindrar integrering, det vill säga att byta fokus från ontologi till analys av kunskapsproduktion. Begrepp som invandrare med dess olika avledningar är, som idéhistorikern Amanda Peralta hävdar, ontologiska metaforer som "normaliserar den diskriminering som faktiskt sker". Uppgiften blir istället att blottlägga de mekanismer som skapar "etnisk" skillnad, könsskillnad.² Varför är det då viktigt att upplösa skillnad? Jo, för att skillnadstänkande låser fast subjekt i oföränderliga positioner och har ofta legitimerat makt och hierarki, över- och underordning.³ Härigenom blir även kunskapens verktyg grund för strukturell diskriminering genom den symboliska makt som ligger i att benämna subjekt.

Denna artikel skall handla om symbolisk makt i arbetslivet genom en analys av representationsformer i facktidningen *Kommunalarbetaren*. Att representera subjekt i medier och därmed bidra till att skapa deras mening och innebörd är en form av symbolisk makt. Inledande exempel från tidningen får utgöra avstamp för en problematisering av

representationer och kunskap. Därefter redovisar jag mina teoretiska och metodologiska utgångspunkter för studien.

Det första exemplet handlar om två vårdare som intervjuades i en artikel i *Kommunalarbetaren* där de ombads reflektera kring äldrevården i relation till Carin Mannheimers film 'Solbacken avd E', som handlar om ett äldreboende, om personalen och om människorna som bor där. I reportaget nämnde vårdarna något som "de märkt att man inte får prata om", nämligen problemet med vikarier från bemanningsföretag. Vårdarna menade att dessa vikarier är utbildade och att de inte kan svenska. De framhöll också att gamla inte är vana vid "mörkhyade människor". Vårdarna refererade även till en gammal dam som yttrat att hon ville hem, hon ville "inte vara i Afrika". I reportaget lämnades dessa åsikter därhän.⁴ Vårdarna framstår i dessa representationer som delaktiga i en rasifierande diskurs. De hänvisar till de äldres ovana vid "mörkhyade människor" och legitimerar därmed att färgen på huden är en grund för indelning av människor och som föreskriver vem som är hemma och vem som är borta. Detta är delar av en kolonial diskurs. Håkan Jönsson som gjort en intervjustudie kring skepsis och motstånd hos äldre omsorgstagare mot personal av utländsk härkomst menar att personalen ursäktar rasism genom ett vårdprofessionellt beteende. Däri ingår ursäktanden till följd av demens hos de äldre och med hänvisning till att de gamla inte har vana vid människor med mörk hud. Rasism kan även döljas bakom hänvisning till bristande språkkunskaper. Jönsson diskuterar i anslutning till detta att personal som gör sig till tolk för de gamlas åsikter om bristande språkförmåga hos personal inte tar ansvar för sina egna åsikter. Detta kan vara kamouflerad rasism eftersom hänvisning till bristande språkkunskaper är legitima klagomål och som sådana oantastliga. Sådana fall visar att personalen är medveten om att rasism är både otillåten och olämplig. Jönsson menar även att personal som vill bekämpa rasism sällan har tillgång till analysverktyg som utgår från en antirasistisk norm. De reproducerar därför rasistiska föreställningar.⁵

Kommunalarbetaren hade redan före reportaget ovan uppmärksammat frågan om rasifiering bland äldre vårdtagare inom vården (och bland personal?) dock lämnade arbetsplatsreportaget problemet utan avseende. I ett nummer några veckor tidigare publicerades en essä, skriven av ett före detta vårdbiträde. Essän handlar om Abbe i hemtjänsten som första gången kom hem till en äldre man som behövde hjälp. Först fick Abbe stanna ute i trappan så att den äldre mannen

inte skulle bli skrämmd av färgen på hans hud och sedan närma sig successivt och bevisa att han är den han gav sig ut för att vara. Slutligen vann Abbe erkännande.⁶ Den lösning för integration som presenteras i essän och som *Kommunalarbetaren* valt att publicera är på samma sätt en ursäkt för de äldres ovana vid "mörkhyade människor". Fokus är på invandraren som skall integreras genom successiv och ökad närvaro i Sverige och hos de äldre. Representationen av Abbe i hemtjänsten är i sig ett led i detta arbete som innebär att synliggörande av mörk hud i samband med upplysningskampanjer skall eliminera fördomar. Denna strategi, menar jag, är problematisk.

Kommunalfacket har ett problem därigenom att en växande andel utlandsfödda skall känna sig välkomna som medlemmar, erövra förtroendeposter i facket och bli anställda i organisationen. Diskrimineringsombudet har kritiserat fackföreningarna generellt för att de inte tillräckligt arbetar för att stoppa "etnisk" diskriminering och detta gäller även Kommunal som räknar 19 procent utlandsfödda bland sina medlemmar vilket emellertid inte märks i organisationshierarkin.⁷ Problemen hänger ihop med de omfattande strukturella förändringar som ägt rum på svensk arbetsmarknad under 1900-talet. Fackföreningsrörelsen har hanterat förändringarna på olika sätt, använt olika strategier, menar Anders Neergaard. En viktig strategi har varit integrering av arbetskraften för att motverka splittring och lönedepressning. Detta har emellertid också inneburit att strukturella konflikter osynliggjorts. Men detta betyder också att fackföreningarna inte vill kännas vid begrepp som rasism vilket kan försvåra antidiskrimineringsarbetet.⁸

Samtidigt är det viktigt att framhålla att Kommunalarbetsförbundet aktivt arbetar med att motverka diskriminering. Förbundsstyrelsen tog den 11 mars 2003 beslut om att följa en antagen plan mot diskriminering som skall efterlevas genom utbildning och konferenser. Däri ingår jämställdhet och mångfald, homokompetensprojekt, integrerings- och rekryteringsprojekt.⁹ Jag menar att det är angeläget att studera representationerna av en organisation som Kommunalarbetsförbundet av flera skäl. Förbundet organiserar 19 procent som har utländsk bakgrund och könsfördelningen är mycket ojämn. Men det viktigaste skälet är att förbundet aktivt arbetar med diskrimineringsfrågor vilket är mycket framträdande i förbundetidningen. Detta aktiva ställningstagande, som chefredaktören Liv Beckström arbetar hårt med, tar sig uttryck som till exempel fastsläendet att *antidiskriminering är fackpolitiska* frågor och här kommer mitt andra exempel.

Denna starka markering föranleddes av ett debattinlägg rörande ett 3-sidors text- och bildreportage om en lesbisk undersköterska och hennes rätt till kärlek. Intervjupersonen, Malin, säger att livet är att "komma ut varje dag" och att hon inte är annorlunda som lesbisk, utan det är människors blickar som är problemet. Reportaget följs av en upplysande text om hur fördomar kan motverkas.¹⁰ Några nummer senare publicerades en insändare som protesterade mot att tidningen tar upp plats med sådana frågor om homosexualitet. Chefredaktören Liv Beckström svarade att "de som har en sexuell läggning som inte är enligt normen måste förklara och försvara sig mot fördomar mer än andra. Att motarbeta diskriminering är en del av tidningens policy och också en viktig facklig fråga. Det gäller kön, etnicitet och sexuell läggning".¹¹

De två exemplen ovan visar *Kommunalarbetarens* fackpolitiska arbete mot antirasism och antisexism. De båda reportagens innehåll har en gränssättande funktion. Text och bild skall råda bot på ovanan hos "svenskar" att betrakta den svenska arbetsmarknaden som "etniskt" svensk och heterosexuell genom att öka närvaron av De Andra, "de annorlunda", samt genom upplysningskampanjer för att utrota fördomar. Detta är ett vällovligt arbete men skillnadstänkandet utmanas inte. Jag menar att det är mer fruktbart att ställa frågor om vilka mekanismer som hindrar integration. Fördomar är problem på individnivå vilka i liberal anda botas med upplysning. Strukturell diskriminering handlar om mekanismer inbyggda i språk och institutioner.

KOMMUNALARBETARE I FÖRÄNDRING

Kommunalarbetarförbundet fyller snart hundra år. Det bildades 1910 och är starkt knutet till välfärdsstatens uppbyggnad och kriser. Från början manligt dominerat blev det med den så kallade offentliga sektorns expansion kvinnodominerat. Avregleringar, privatisering och nedskärningar av de gemensamma utgifterna karakteriserar generellt det sena 1900-talet och sekelskiftet 2000, liksom segregering av arbetskraften. Av efterkrigstidens invandring har skapats en nischad arbetsmarknad där kvinnor och personer som inte är födda i Sverige har positionerats som arbetsmarknadens Andra. Narrativer i vardagslivet om kompetenser och lämplighet har kopplats till dessa grupper och styrt dem till särskilda nischer på arbetsmarknaden, menar Woukko

Knocke och Paulina de los Reyes.¹² Samtidigt har det också på den senmoderna västerländska arbetsmarknaden skett en destabilisering av könsnormer i relation till arbetsuppgifter. Maskulinitetsforskaren Marie Nordberg menar dock att det som belönas är "ett androgynt västerländskt medelklassförankrat och ungdomligt utseendeideal och att röra sig mellan manligt och kvinnligt konnoterade egenskaper och positioner."¹³

Solidaritet sätts på prov när arbetskraftens sammansättning förändras. Men det är därav inte givet vilka som kommer att vara solidariska mot vilka och inte heller vilka som kommer att positioneras, eller tillskrivas rollen, som De Andra. Det är komplicerade skillnadsskapande processer som skär över olika maktaxlar som kön, klass, sexualitet, religion och nation och dessa positionerar subjekten på flerfaldiga sätt. Ett subjekt som skapas av och underordnas i till exempel en heteronormativ diskurs kan överordnas i en klassdiskurs, eller i en etnodiskurs. Strukturell diskriminering förutsätter skapandet av en underlägsne Andre, men som Paulina de los Reyes framhåller är den underlägsne Andre inte given utan det är alltid fråga om gränsdragningsprocesser. Hon menar att ett intersektionellt perspektiv hjälper till att förstå hur dessa processer opererar. Benämning och beteckning av den Andre påverkar människors materiella villkor men detta möts alltid av olika institutionella praktiker och handlande.¹⁴

MATERIAL, METOD OCH TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Kommunalarbetarförbundet är Sveriges största fackförbund med ett medlemsantal på ca 600 000. Hälften arbetar i vården och 80 procent är kvinnor. Den fackliga anslutningen är mycket hög.¹⁵ Tidningen som kommer ut med tjugotvå nummer per år läses av 670 000 personer och enligt undersökningar som gjorts läses huvudsakligen sådant som ger nytta som till exempel nya avtal, samt arbetsplatsreportage.¹⁶ Min analys utgår från tidningens arbetsplatsreportage första halvåret 2003 respektive 2004. Sammanlagt omfattas 22 nummer och 118 reportage. Andra delar av tidningen, såsom debatter och insändare, lämnas därhän då jag koncentrerar mig på de delar som läses mest. Reportagen är de synligaste delarna av tidningen med mycket bilder. Förutom insändarsidor och debatter är det framförallt där som medlemmarna synliggörs

och även där som jag i min undersökning funnit att förbundstidningen synliggör sin policy med avseende på jämställdhet, antisexism och antirasism. Mitt intresse är emellertid inte enbart medlemmarna i förbundet utan organisationen som helhet. Arbetsplatsreportagen fångar in även tjänstemän/kvinnor i förbundet. Fackförbundet är ramen för den gemenskap som arbetslivsgemenskapen modelleras kring och frågan är därför ytterst vilka gränser förbundet sätter för representationerna av Vi-gemenskapen. Uppdraget för *Kommunalarbetaren* bör i detta avseende vara att inkludera alla på lika villkor, få alla att känna sig hemma i förbundet, trots olikhet när det gäller tillgång till resurser. Arbetsplatsreportagen skall vara igenkännande och samhörighetskapande genom att förmedla såväl trivsel som kritiska röster. Förbundets styrka är beroende av medlemmarnas känsla av tillhörighet och solidaritet. Normativ svenskhet och normativ sexualitet i representationerna sätter dessa känslor av tillhörighet på prov.

När jag arbetar med tidningen *Kommunalarbetaren* är jag intresserad av att veta hur Vi-et i förbundet formas och vilka eventuella hinder som finns. Antidiskriminering är en viktig del i detta arbete som jag särskilt uppmärksammar. Min tolkning sker utifrån teorier och metoder som syftar till att blottlägga om och hur skillnad skapas och upplöses utifrån diskurser om kön, etnicitet, religion, sexualitet. Det analytiska grepp jag använder mig av för att frilägga diskursivt skillnadsskapande och skillnadsupplösande är att granska hur människor positioneras i reportagen och vilka subjektspositioner som är möjliga att inta? Jag värderar sedan dessa positioner utifrån en analys av makt, inflytande och tillhörighet.

Det som är intressant i detta arbete är hur skillnad konstrueras. Som exempel kan nämnas att skillnad kan konstrueras negativt genom marginalisering vilket sker i rasifierande och sexifierande diskurser. Skillnad kan också skapas som en tillgång och ses som en källa till glädje och identitet. Men båda dessa bygger på motsättning. De formas i relation till något och relationerna är sällan jämlika. Dessutom bygger skillnadstänkandet på en homogenisering av kategorier som till exempel kvinna/man.¹⁷

En diskurs som är verksam i reportaget om äldreboendet är en *nationalistisk/kolonial diskurs*. Den äldre dam vars ord om att hon inte "ville vara i Afrika", och som citerades av vårdarna fick också stöd av dem genom hänvisningen till att äldre är ovana vid mörkhyade människor. Tankefigurerna i damens språk bygger på en nationalistisk

stereotyp som konstruerar svenskhet. Den bygger på skillnadsparet 'borta/hemma'. Det hem som impliceras i texten är det svenska nationella hemmet och diskursen medger inte alla subjekt tillträde dit utan vidare. Denna diskurs skapar rasifierade grupper. Rasdiskurser relaterar till nationella och etniska ideologier, menar Floya Anthias och Nira Yuval-Davis. Rasdiskurser hör till det tankegods som konstruerar kollektiv tillhörighet "postulated through notions of common origin or destiny [...]. These involves mechanisms of both inclusion and exclusion of individuals on the basis of the categorization of human subjects into those that can belong and those that cannot".¹⁸

Skillnadsparet 'manligt/kvinnligt' är också närvarande i de båda representationerna ovan av Abbe i hemtjänsten och Malin som kom ut. Men representationernas fokus på fördomar mot avvikare, alltså på individer och inte på mekanismer, osynliggör det *heteronormativa diskursverktyg*, som upprätthåller skillnad. Judith Halberstams begrepp *female masculinity* och *male femininity* tas som utgångspunkt för en analys av hur man kan komma bortom kopplingar mellan män och maskulinitet och kvinnor och femininitet. Kvinnor som kör buss, klädda i uniformer kan ses som en subversiv könspositionering som utmanar ett könsdikotomt tänkande och på liknande sätt kan man tolka män i traditionella kvinnoyrken.¹⁹ Män som arbetar i hemtjänsten, eller inom vården, kan sägas ha överträtt ett könsdikotomt mönster, liksom kvinnor inom till exempel brandmannayrket. Dessa representationer *kan utmana heteronormativiteten* men behöver inte göra det. De kan också bekräfta heteronormativitet.

Dessa båda diskurser; en nationalistisk och en heteronormativ, kan också samverka på olika sätt. Malin framställs som en "vanlig svensk tjej", fast annorlunda, som inte har några problem mer än med människors blickar. Bilden upprättar samförstånd med läsarna, de heterosexuella läsarna, de som skall bli av med sina fördomar. Representationen av Abbe i hemtjänsten bidrar till att normalisera svart/man som städare, diskare, vårdare, eftersom den är inriktad på att motverka fördomar, inte på att utmana diskurser som upprättar skillnad. Den bidrar också till att konstruera svenskhet genom såväl innehåll som form, framförallt genom att representationen utesluter andra vårdtagare än de som passar in på svensknormen. Texten upprättar läsgemenskap med "svenska" läsare. Vi-et är således uteslutande. Abbe tilldelas objektsstatus i såväl text som bild. Det är andra människor som talar för honom och ordnar för honom. Han blir Den Andre. Han får inte uttala sig vare sig

positivt eller negativt om att tilldelas arbetsuppgifter som har feminina konnotationer vilket vid en jämförelse med representationer av män inom svensknormen kan innebära att hans maskulinitet underordnas. De båda representationerna förutsätter således läsare inom normerna för svenskhet respektive heterosexualitet.

Härmed är jag inne på metodfrågorna, det vill säga hur materialet kan läsas. Det har redan framgått att det är representationerna av Kommunals medlemmar och medarbetare som står i fokus. Arbetsplatsreportagens texter och bilder framställer och gestaltar relationer och identiteter. Representationer skapar sammanhang och mening för läsaren, men läsaren är aktiv i tolkningsprocessen. Det finns emellertid alltid gränser för vilka tolkningar som är möjliga. I studien av representationerna är jag intresserad av vilka perspektiv på världen och människorna som etableras. Text och bild samverkar. Mina frågor är; Vem får tala, bli hörd och i vilka sammanhang? Hur har bilder valts ut? Framställs människorna i bilden som starka, säkra, svaga, hjälplösa? Förhåller sig bilden jämlikt till betraktaren, eller förutsätter den en norm som subjekten i representationerna är uteslutna från?²⁰ Vidare ställer jag frågan om sprickor skapas och vem som bidrar till destabilisering av förtryckande diskurser? Vilka röster framträder och gör anspråk på berättelser om sig själva och andra i förhållande till historia, överordnade mål och intressen, tolkningar av konflikter och problemlösning? Vilka röster hörs inte, eller konstrueras som De Andra?

De diskursiva ramar som tillgängliggörs fördelar makt och maktlöshet på olika sätt och dessa opererar bland annat genom stereotypisering. Olika maktredskap bidrar härtill, som: *Reducering/försök till fixering*, och *skapandet av den Andre genom exkludering*. Vid *reducering/fixering* är utgångspunkten att olikheter som till exempel hudfärg och biologiskt kön överdrivs och kondenseras och antas svara mot inre egenskaper. Exkludering från normen upprätthålls genom dikotomisering som till exempel invandrare/svensk, kvinna/man, hemma/borta, modernt/primitivt. Stereotypisering bidrar till gränssättning mellan det önskvärda och det icke önskvärda och är därför redskap för symbolisk makt.²¹ Härutöver är frågan hur oppositionella subjektspositioner tillgängliggörs och om olika underordnade diskursiva grupper har olika tillträde till olika positioner. Floya Anthias och Nira Yuval Davis menar att en homogenisering av förtryckare och förtryckta hindrar oss att se gränsdragningsprocesser utifrån klass, kön, religion, nation, etce-

tera och där en person i en kontext kan ockupera en förtryckarposition medan samma person i en annan kontext ockuperar en förtryckt position.²² Uppmärksamhet på flerskiktade representationer gör det möjligt att se utifrån vilka positioner det är möjligt att vara överskridare. Med hänvisning till Kum-Kum Bhavnani framhåller Diana Mulinari att forskarna måste inta en kritisk hållning till sin egen forskning och till sin egen situering för att inte skapa passiviserade representationer av underordnade grupper. Passiviserade representationer "förstärker hegemoniska representationer".²³

I det följande arbetar jag med en uppdelning av materialet utifrån olika teman som knyter an till mina teoretiska perspektiv. Dessa teman utgår från skillnadsskapande diskurser men jag är även intresserad av skillnadsupplösande, destabiliserande, representationer. Jag skall undersöka representationer av kommunalarbetare och anställda i Kommunals organisation med avseende på vilka subjekt som självklart hör hemma där och vilka som ifrågasätts eller faller utanför. Konstruktionen av borta/hemma sker bland annat genom förfrämligande på olika sätt. Utifrån materialet kommer jag att visa att tillhörighet skapas genom aktiva subjektsrepresentationer i förhållande till demokratiskt deltagande (fackligt deltagande) och kulturell gemenskap. Konstruktionen av kvinnligt/manligt sker också bland annat genom förfrämligande av kön i förhållande till vissa verksamheter och samhällsideal. Detta har också en demokratisk dimension och utifrån materialet kommer jag att diskutera på vilket sätt kön representeras i förhållande till demokratiskt deltagande.

BORTA/HEMMA

Demokratiskt deltagande

Rubriken 'Demokratiskt deltagande' samlar cirka hälften av representationerna i de angivna numren av *Kommunalarbetaren*.²⁴ Den inkluderar frågor som rör nedskärningar, arbetsmiljö, hållning till privatisering och inte minst stridsåtgärder. Det som förenar dem är att här finns möjlighet till kritik gentemot fackföreningen, kommunen, eller samhället i stort. En kritisk hållning förutsätter en viss nivå av trygghet hos subjekten vilken kan böttna i en självklar känsla av att höra till samhället i stort, det vill säga vara inkluderad i normen. Men den kan även böttna i utbildning och bakgrund i traditioner med

politisk deltagande.

Privatiseringarna är ett område där fackliga frågor representeras och detta är i sammanhanget intressanta representationer därför att de griper in i den svenska självbildens historiskt grundläggande värden rörande välfärdsstaten. Inom de kommunala ansvarsområdena möter privatiseringar mycket kritik i *Kommunalarbetarens* representationer. Vården, busstrafiken och ambulansverksamheten uppmärksammas särskilt.²⁵

Upphandlingar inom busstrafiken är ett område för fackliga frågor om privatiseringar med representationer av kritiska röster som ställer krav på anställningstrygghet. Entreprenörerna väljer och vrakar bland personalen, säger det fackliga ombudet vid busstrafiken i Blekinge. Andra reportage framställer subjekt som för livliga diskussioner kring fördelar och nackdelar.²⁶ Kring fördelar och nackdelar med privata bolag förs diskussioner av män i anläggningsarbeten och driftssystem.²⁷ Övervägande delen av dessa reportage med kritiska röster mot hur samhället säljer ut verksamheter som äventyrar både vårdtagares och anställdas trygghet, men även med röster som sakkunnigt diskuterar fördelarna med privata bolag, privilegierar subjekt inom svensknormen. De representationer som gäller privatiseringar som fenomen skiljer sig härvidlag från arbetsplatsrepresentationer av kommunalare anställda inom privata bolag. Som fenomen strider privatiseringar av framförallt vård- och omsorgssektorn mot välfärdssamhällets hegemoniska syn på ansvar. De subjekt som intar en kritisk och argumenterande position i representationerna talar därför utifrån en tillhörighet i ett vidare kollektiv än Kommunal, det vill säga tillhörighet i samhället i stort. Denna tillhörighet ger stöd och en trygg position varifrån man kan göra anspråk på att få vara kritisk. På så sätt konstruerar de kritiska subjekten svenskhet.

Kanske kan det vara så att privata bolag, till exempel städbolag och personaluthyrningsbolag rekryterar procentuellt fler med utländsk bakgrund? Ett reportage om städarna i ett städbolag vid Huddinge sjukhus antyder att många med utländsk bakgrund har varit anställda. Reportaget handlar om uppsägningar när ett nytt bolag har tagit över uppdraget. I bildreportaget framträder Busa Mutavics som efter 20 år i jobbet först blev nekad fortsatt anställning men som sedan fick fortsätta tack vare att skyddsombudet hjälpte till. Mutavics blev kallad till intervju för att redovisa hur länge hon städat och hur bra hennes svenska är. Hon säger att hon kan bra svenska och att hon sällan är

sjuk. Hon talar i reportaget om hur ledsn hon är för att hon förlorat så många arbetskamrater som inte alltid kunde så bra svenska och att en del av dem var långtidssjuka.²⁸ Städerskan Mutavics intar en relativt svag subjektspostion i reportaget om städbolagen vid Hud-dinge sjukhus. Rubriken "118 städare förlorade jobben – företaget anställde andra" syftar till en kritisk hållning mot privata bolag och Mutavics får en roll i denna representation men den är relativt lågmäld och undergiven, vilket visas genom att det framhålls att hon har fått hjälp att behålla jobbet, samt genom ordval som att hon är ledsn över att ha förlorat arbetskamrater. Det är hennes personliga tillvaro som förändrats, hon är inte arg och upprörd generellt över hur privata bolag hanterar personal och hon talar inte för Kommunals kollektiv.

Representationerna som handlar om demokratiskt deltagande verkar ha svårt att bemyndiga subjekt utanför svensknormen med kritisk kapacitet. Fackföreningen är en slags gemenskap som verkar i en större gemenskap, nationen, och de subjekt som inte tillåts en trygg position i den stora gemenskapen får därför en osäker och vacklande hållning i den fackliga gemenskapen. De bidrar därför till en dikotomisering rörande tillhörighet, att vara hemma respektive borta. Men det finns undantag. Det gäller sjukvårdsbolaget Capios som representeras positivt av arbetsplatsombudet Despina Movokostiduo. Hon är fackligt aktiv. Leende och frejdigt möter hon läsarens blick på en jämställd nivå och säger att hon skall resa runt och träffa medlemmar i Kommunal.²⁹ Detta visar att det alltid finns en dynamik i hur olika subjektspostioner förhåller sig till olika hierarkier. De resurser som olika subjekt kan mobilisera påverkar i högsta grad möjligheterna att positionera sig själv som aktiva subjekt. I det här fallet kan också den institutionella ramen, det vill säga det privata bolaget, ha en viss betydelse genom att inte förhålla sig på samma sätt till den stora gemenskapen, nationen, som de helt skattefinansierade verksamheterna. Det betyder att de som är anställda av privata bolag i högre grad kan uppleva sin anställning som ett affärskontrakt utan några föreställningar om andra former av gemenskaper, det vill säga det är företaget som är gemenskapen, inte nationen.

Arbetsvillkor/arbetsmiljöreportagen är ganska få och spänner över vida teman. Det är därför svårt att göra några tydliga tolkningar. Men jag vill kommentera en representation som inte bara är svag utan som också bidrar till passivisering av underordnade grupper med mörk hudfärg. Under rubriken "Nu drar smutsen in i skolorna" presenterar

ett stort bilduppslag, med kameravinkel ovanifrån, städaren Cheick Diallo på väg in genom en dörr med sin stora städvagn. Han har svårt att komma genom dörren vilket för övrigt också texten talar om. En annan städare som dock inte är med i bild, Abdul Ahamed, säger att han städar på en annan skola och bara har en timme på sig att städa. Dessa två städare besvarar frågor men driver inte arbetsmiljöfrågorna själva. Denna passiviserande representation understryks av att Diallo inte möter läsarens blick. Han vänder huvudet nedåt och blir på så sätt objektifierad. Den som däremot får tillfälle att lägga ut texten om arbetsmiljön är den vita, före detta städerskan Rigmor Samuelsson som också var facklig företrädare på ISS. Hon berättar att det på den tiden då hon städade fanns två städare på heltid.³⁰ Syftet med reportaget är att visa upp orimliga arbetsvillkor vilket understryks av att de båda städarna inte ens hinner ta sig tid att förmedla sina synpunkter men samtidigt genomkorsas denna fackkritiska aspekt av att städarna objektifieras. Representationen blir därför också kontraproduktiv. Det högt uppdrivna tempot i arbetslivet motverkar i sig fackligt engagemang. Människor hinner inte samtala om arbetsvillkoren och mejsla fram gemensamma erfarenheter som kan producera kritisk kapacitet och aktiva fackliga subjekt.

Nedskärningar och stridsåtgärder är andra reportageområden som har något att säga om fackliga rättigheter. Kommunals strejk på våren 2003 lämnade stort avtryck i tidningen i såväl bild- som textreportage från arbetsplatser. Representationer av kritiska medlemmar som ställer krav på högre löner, bättre arbetsvillkor, bättre arbetsmiljö, positioneras inom svensknormen. "Vi har fått nog. Betala för vårt knog" är rubriken på ett sådant reportage där två barnskötare demonstrerar för högre lön och mindre barngrupper.³¹ Andra exempel är uttalandet från en barnskötare som vågar träda fram och ställa krav trots att hon påstår att man straffas för frispråkighet och det finns många reportage med bilder på strejkvakter med krav på högre lön från såväl vårdarbete som renhållningsarbetare, markbyggare och ambulansfolk. I ett reportage under rubriken "Strejkbryteri värre än sopstanken" framträder sopåkaren Ulla-Maj Jonsson med stark kritik mot socialdemokraterna i kommunen för att de öppnat soptippen. Likaså talar barnskötaren och sektionsordföranden Janet Magnusson om socialdemokraterna som "svartfötter".³² Här finns även representationer av vårdfolk som tar på sig ansvar för samhället i stort. Strejkvakten och undersköterskan Gunnar Gellerstedt som framhåller den låga löneutvecklingen i

akutsjukvården och avslutar med att säga att "[A]llvarligt talat så är vi undersköterskor i strejk för att rädda den svenska välfärden".³³ Dessa representationer är starka därigenom att de adresserar såväl kollektivet Kommunal som samhället i stort genom att tala inte för välfärd i allmänhet utan för den svenska välfärden. De är tydliga exempel på demokratiskt deltagande av subjekt som bidrar till att konstituera sig själva som fackligt aktiva. De mobiliserar resurser inom svensknormen där de är erkända.

Att strejka, kräva högre lön och att ställa krav på samhället verkar vara representationer som privilegierar subjekt inom svensknormen. Men det finns inga positioner som är givna. Gränsdragningar och positionsförflyttningar äger ständigt rum beroende på kontext och beroende på vilka resurser subjekten kan uppbringa i form av varierande situationer. Ju fler subjektsschatteringar desto rikare motståndsregister. Riita Eddib, huvudskyddsombud i Rinkeby och Monica Calderon Diaz, kock vid en förskola i Rinkeby, utmanar normen om vilka som får tala i fackliga frågor. Här är kommunalare som i såväl bild- som textreportaget positioneras och positionerar sig själva som starka subjekt. De båda kvinnorna blickar stadigt in i kameran och adresserar alla läsare. Calderon Diaz talar som strejkande kommunalarbetare, representerar kollektivet Kommunal och ställer fackliga krav. Hon berättar också att hennes två döttrar är med och demonstrerar. Två av dem tar sig fram med sparkcykel och en åker i barnvagn. I intervjun säger Calderon Diaz att "vi var några stycken som tyckte att det var så tyst när vi strejkande samlades på torget". Hon hade därför föreslagit att de skulle skrika slagord. "Strejken är nödvändig", menade Calderon Diaz, "när lönerna är skamligt låga". Om Calderon Diaz fick bestämma skulle hon "ta ut alla i strejk och kräva inte bara högre löner utan också mindre barngrupper".³⁴

Detta är exempel på handlande som hämtar kraft ur olika situationer. Diaz berättar att de var flera som hade diskuterat under strejken och i samtalet bryts olika tankar och gemensamma erfarenheter artikuleras. I en sådan process konstitueras fackliga subjekt. Diaz förefaller ha intagit en ledande position i strejken genom att hennes förslag om att skrika slagord vunnit gehör. Detta kan vara exempel på hur resurser att agera samhällskritiskt skapas i skärningspunkter mellan olika subjektssituationer. De resurser Diaz bidrog med kan till exempel vara sprungna ur den latinamerikanska diasporan. För dem som tillhört den under 1970- och 1980-talen var "kvinnors politiska

deltagande en självklarhet”, menar några forskare som talar om sig själva.³⁵ Men strejken var inte ett tillfälle för alla att konstitueras som fackliga subjekt. Att kommunalarbetare med utländsk bakgrund är tysta som fackliga subjekt kan, menar Diana Mulinari, förklaras med rädsla för att låta sig representeras om man riskerar att bli representerad som offer, eller att bli exotiserad.³⁶

Representationerna under rubriken ’Demokratiskt deltagande’ har det gemensamt att subjekt utanför svensknormen bara undantagsvis positioneras som fackliga subjekt med rätt att tala i fackliga frågor rörande löner, resursbrister och stridsåtgärder. Härigenom konstrueras ”den riktige” kommunalarbetaren som svensk, det vill säga den fackligt aktive som är demokratiskt delaktig. Resultaten kan knytas till en studie av *LO-tidningen* under 1990-talet som Anders Neergaard och Diana Mulinari gjort. Liksom i Wuokko Knockes och Paulina de los Reyes studier menar de att invandraren har någon form av problemstatus och de är inte ”svenskar”. Neergaard och Mulinari menar att representationerna av invandraren ”medverkar i skapandet av ’svenskhets’, en nationsbild som konstrueras utifrån kontraster till invandrare. De menar vidare att diskriminering framställs som ett problem i tidningen men att det samtidigt finns en motvilja mot att förstå det som ett strukturellt problem och likaså en motvilja mot att använda begreppet rasism. ”Invandrare” kommer till tals i ”invandrarfrågor”.³⁷

Liksom i *LO-tidningen* är det i *Kommunalarbetaren* betydligt vanligare att ”invandrare” får representera andra Andra, ”de annorlunda”, än att de får representera hela kollektivet Kommunal eller hela samhället. Detta är ett fenomen som den feministiska forskaren Trin T Min-ha så poetiskt har beskrivit som gällande för vissa kvinnliga akademiker. Som icke-vit, menar Min-ha, blir man bjuden till konferenser, dels för att representera icke-vita, dels för att ta hand om ”invandrarfrågorna”. Med publikens röst, säger Min-ha i sin ironiska essä att [vi] inte kommer för att

”höra en person från tredje världen tala om den första (?) världen, vi kom för att lyssna till den olikhetens röst som kunde förväntas ge oss *det vi inte kan få* och avleda oss från likhetens monotoni. Liksom sina antropologer vilkas specialitet är att upptäcka alla skikt i min falskhet och sanningsenlighet är de i stånd till att avgöra vem/vad som är ”autentisk (t) och vem/vad som inte är det. Ingen rotlös person blir inbjuden att medverka i denna speciella kvinnosak om

inte han/hon bestämmer sig och lägger på ett tjockt lager autenticitet. I min iver att inte göra någon besviken försöker jag efter bästa förmåga erbjuda mina välgörare vad de mest av allt längtar efter: möjligheten till olikhet, men ändå en olikhet som inte går så långt att den ifrågasätter grunden för deras väsen och verksamhet”³⁸

Under nästa rubrik diskuterar jag kulturell gemenskap och knyter an till de problem Trin T Min-ha reser.

KULTURELL GEMENSKAP

Den typ av erfarenheter Trin T Min-ha beskriver är närvarande i *Kommunalarbetarens* representationer under temat 'Relationer människor emellan'. Kommunal vill genom sin tidning framstå som ett modernt internationellt orienterat förbund men knyter härigenom an till det problem för integrationsformer jag inledningsvis har diskuterat som till exempel då fem kvinnor intervjuas i samband med en artikel om våld mot kvinnor. Intervjuns fokus är dottermordet på Fadime Sahindal. Informanterna var utvalda på grund av sin Annanhet, vilket samtidigt reducerades till *en* gemensam nämnare, trots en mängd inbördes olikhet. De förväntades ge sakkunnig information.³⁹ Strategin att representera och synliggöra "invandrare" är uppbyggd kring förfrämligande och homogenisering och bidrar till att (åter)skapa dikotomin borta/hemma. Dessa representationer belyser även en annan komplexitet, nämligen den både självklara och tvivelaktiga praktiken att själv underordnad talar bäst för andra underordnade. Den är självklar på så sätt att erfarenhet av underordning ger en viss privilegierad position att tala om förtryck, men tvivelaktig därför att den homogeniserar underordning, det vill säga att alla underordnade förväntas vara lika eller dela upplevelser av förtryck.

Men samtidigt är det också bland dessa representationer man finner de reflexiva och destabiliserande subjekspositionerna. De reflexiva vilar på kulturellt kapital som innebär att kunna reflektera över relationer och förhållanden som sträcker sig bortom det egna livet och livsvillkoren och som innebär en utmaning mot diskurser om till exempel borta/hemma. Sådant kulturellt kapital är ofta relaterat till utbildning/klass, men jag menar att de även skapas genom att förtryckta grupper kommunicerar erfarenheter. De fyra vårdbiträdena

i hemtjänsten som uttalar sig om kulturskillnader har särskilda erfarenheter av skillnadstänkande och det märks i representationerna att de diskuterat erfarenheter. De intervjuas i egenskap av vårdare i ett hemtjänstföretag, men i text och bild representeras de inte i första hand som vårdare utan som entreprenörer i kulturöverskridanden. De menade samstämmt att kulturskillnader inte är viktigt. I en diskussion av boken *Den svenska koden*, menar de att "i mötet mellan vårdbiträde och vårdtagare betyder personligheten mer". Vårdbiträdena gör också motstånd mot könsdiskurser som vårdtagare är delaktiga i och som förfrämjar maskulint kön inom vårdsfären. Vårdbiträdena menar att om det finns "religiösa skäl så måste man respektera det. Men är det bara kulturskillnader, att tvätt och städning inte anses lämpligt för en man, då ska det inte självklart respekteras".⁴⁰

Dessa representationer positionerar starka subjekt genom att de talar om generella frågor. Subjekten ifrågasätter det nationella rummet som en gemensam ram för den offentliga sektorns arbetare där kulturell gemenskap bygger på skillnad. Istället menar de att om individen träder fram tvingas man se variationerna inom olika kulturellt tillskrivna grupper och att dessa är större än likheterna. Dessa subjekt framträder med en reflektion kring fackligt viktiga frågor i deras yrkesverksamhet. Representationerna framhåller betydelsen av tillfällen till diskussion i arbetslivet där erfarenheter kan artikuleras och utgöra grund för handlande subjekt.

Ett annat exempel på en stark representation och en tungt vägande merit för *Kommunalarbetarens* antidiskriminerings- och integrationsarbete är den subjektsposition som styrelsemedlem i sektion 6 i Bergsjön, Ramina Chaudry intar. Under rubriken "Invandrare måste få makt i facket" positioneras Chaudry i en arbetssituation framför datorn. Hon har universitetsutbildning och arbetade i Sverige först på en förskola, men blev sedan fackligt aktiv. Chaudry berättar om sin bakgrund som akademisk lärare i Pakistan. Integrationsarbetet skulle öka om man tänker på att rekrytera personer med invandrarbakgrund, säger Chaudry, och hävdar att det är en fråga om demokrati. Det som gör representationen stark är subjektets anspråk på att tala, inte bara för Kommunal, utan för samhället och vidare anspråk på delaktighet i den demokratiska historieskrivningen. När Chaudry säger att "hon är stolt över att vara del av den svenska arbetarrörelsen och dess historia" och att "fler medlemmar borde få lära sig om den" för att "alla bör vi axla samhällsansvaret tillsammans". Tyvärr får hon ofta frågor om "hon

känner sig som svensk", vilket hon tolkar som att hennes lojaliteter ifrågasätts.⁴¹ Denna representation utmanar dikotomin borta/hemma och ställer krav på delaktighet i det historiska "arvet", men inte vilket historiskt arv som helst, inte det fördemokratiska, utan arbetarrörelsens arv. Det kan tolkas som ett internationellt historiskt arv. Ett sådant arv kan vara inkluderande och bygger inte med nödvändighet på etnodiskurser.

De som positioneras som subjekt under rubriken "Relationer människor emellan" är sällan representanter för Kommunal, för vårdtagare, eller för Sverige. De är utvalda för sin Annanhet i syfte att bidra till antidiskrimineringsarbetet. Vissa av dessa representationer kompenserar emellertid för denna bekräftelse av kulturell åtskillnad genom att subjektpositionerna är starka och reflexiva och som i vissa fall bidrar till destabilisering av dikotomin borta/hemma.

KVINNLIGT/MANLIGT

Demokratiskt deltagande

Jag kommer under rubriken 'Kvinnligt/Manligt' att diskutera skillnad som (åter)skapas i representationerna kring kön i *Kommunalarbetaren* utifrån en kritisk granskning av jämställdhetsdiskursen. För att kunna föra denna diskussion ingående återvänder jag till två representationer som har diskuterats ovan under rubriken 'Borta/Hemma'. Jag nämnde inledningsvis att representationen av Abbe i hemtjänsten är en objektifierande representation. Det är också en representation som tillsammans med andra passiviserande representationer av städande och vårdande män utanför svensknormen konstruerar jämställdhet som en angelägenhet för "svenskar". Först en presentation av problemkomplexet kring jämställdhet.

Att öppet och fritt kunna påverka sitt arbete och sina arbetsvillkor är en fråga om demokratiskt deltagande. Historiskt sett har denna rättighet kringskurits av såväl könsdiskurser som rasdiskurser. Motstånd mot könsåtskillnad i bland annat arbetslivet har alltsedan franska revolutionen utkämpats och utkämpas fortfarande. Jämställdhetsarbete är numera i Sverige ett lagstiftat åtagande som är tvingande för varje större arbetsplats. På samma sätt som att bejakandet av välfärdsstaten är en central svensk självbild, så central att alla politiska partier tävlar om att få representera den, är även jämställdhet det. Alla partiledare

säger sig förvisso inte vara feminister men ingen skulle tveka att bära jämställdhetsfanan. De skulle dock lägga delvis olika värden i den. Inte oväntat håller *Kommunalarbetaren* jämställdhetsfanan högt och jag respekterar det ambitiösa arbete redaktionen lägger ner på dessa fackpolitiska frågor.

Jämställdhet är för övrigt också ett uttalat mål med fackförbundets antidiskrimineringsarbete. Antidiskriminering är en fackpolitisk fråga, enligt *Kommunalarbetaren*.⁴² Jag menar att den som sådan handlar om liberala fri- och rättigheter, om alla människors lika värde och lika rättigheter. Krav på rättigheter var orsaken till feminismens uppkomst i västvärlden. Eftersom rättigheter byggde på individstatus, det vill säga att alla människor kan beskrivas på samma sätt (vilket kolliderar med skillnad) gjordes kön till en irrelevant fråga. Om kön görs relevant, som skillnad,

förklarade[s] skillnaden som en naturlig följd av ett naturligt och därför odisputabelt fenomen – heterosexuellt begär. Alla skillnader mellan individer reducerades till frågan om könsmässig skillnad; man jämställde manlighet med det individuella och kvinnlighet med det som var olikt detta i en bestämd, hierarkisk och oföränderlig motsättning.⁴³

Detta bäddade, menar Joan Scott, för feminismens fortsatta paradoxer och låsta positioner.⁴⁴ I feministisk debatt har rättigheter och demokratiskussionerna växlat mellan å ena sidan universalistiska anspråk på likhet och å andra sidan hävdandet av könsskillnad.⁴⁵ Jämställdhetsarbete bygger på den universalistiska princip som homogeniserar kön och som därmed bortser från strukturellt ojämnt fördelad makt. Jämställdhetsperspektivet döljer också andra historiska (makt)olikheter än den mellan kvinnor och män. bell hooks som mer än någon annan har synliggjort den förmenta systerskapsuppfattning som gärna omhuldas i västerländsk feministisk retorik är skeptisk till möjligheten av en universellt giltig jämställdhet då hon säger att

[S]isterhood cannot be forged by the mere saying of words. It is the outcome of continued growth and change. It is a goal to be reached, a process of becoming. The process begins with action, with the individual woman's refusal to accept any set of myths, stereotypes, and false assumptions that deny the shared commonness of her human experience; that deny her capacity to experience the Unity

of all life, that deny her capacity to bridge gaps created by racism, sexism, or classism; that deny her ability to change. The process begins with the individual woman's acceptance that American women, without exception, are socialized to be racist, classist and sexist, in varying degrees, and that labeling ourselves feminists does not change the fact that we must consciously work to rid ourselves of the legacy of negative socialization.⁴⁶

Kommunalarbetaren har svårt att skapa aktiva subjektspositioner som representerar överskridare av könsstereotypa yrken, *female masculinity* och *male femininity*, med hjälp av subjekt utanför svensknormen. Några bildreportage presenterar kvinnor i sin yrkesroll som bussförare bakom ratten och iförda uniformer. Med självklarhet intar de positioner som fackliga subjekt. Det lämnas inget tvivel om att dessa kvinnor är "riktiga" bussförare. Som bussförare och ambulansvårdare diskuterar de arbetsvillkor och protesterar mot könsfördomar. De protesterar också mot det våld de utsätts för vilket några reportage har som centralt fokus.⁴⁷ Dessa subjekt rekryteras av jämställdhetsdiskurs där könsfördomar medvetandegörs och heteronormen synliggörs. Därmed inte sagt att könsdikotomin och heteronormen utmanas permanent. Svar på en sådan fråga kräver även att man granskar materiella maktförhållanden.⁴⁸ Kvinnliga subjekt inom svensknormen positioneras relativt lätt som överskridare. De intar en *female masculinity*-position även genom att verbalt gå till attack mot könsfördomar. Detta är en resurs i jämställdhetsarbetet.

Male femininity är en betydligt mer komplicerad position att skapa och få subjekt fyller ut den, men ändå är jämställdhetsretoriken en vattendelare män emellan och den bidrar till att konstruera svenskhet. Flera bildrepresentationer av massiv mansuppslutning i maskulint kodade yrken står som kontrast till representationer av män som reflekterar över sin könsposition. *Kommunalarbetaren* förespråkar så att säga här en *male femininity*-position. Denna stärks genom att ambulansvårdare/förare, brandmän, och anläggningsarbetare som typiska maskulina representationer utmanar läsargemenskapen genom sin demonstrativa könshomogenisering. I ett reportage om brandmän riktas också kritik mot att det enbart "finns svenska män" i kåren.⁴⁹ Och *Kommunalarbetaren* uppmärksammar könshomogeniseringen särskilt genom att visa att Malmö kommun har gått i spetsen för en strategi att upplösa könsstereotypen i yrket genom att rekrytera kvinnor till

utbildningarna. Erling Johansson som leder projektet med rekrytering av kvinnor säger att han tror att "de kvinnor som antagits kommer att klara utbildningen och bli fullvärdiga brandmän". Han understryker att det inte är "fråga om att kvotera in kvinnor".⁵⁰ Denna utmaning mot traditionell könskodning av brandmannayrket förstärks ytterligare genom representationen av en brandman i La Paz, Bolivia. Denna representation handlar om förbud mot facklig anslutning. Bildmaterialet skildrar en brandman i full utrustning, specialtränad för att ta hand om skogsbränder. Kopplingen till en "traditionell" maskulinitet är explicit genom att bilden fokuserar tung utrustning och genom att brandmannens blick fäster läsarens.⁵¹ Men detta är samtidigt en maskulinitet som förfrämligas i en svensk kontext där jämställdhet är ett ideal. Sammantaget konstruerar dessa representationer svenskhet genom att avvisa såväl könshomogenisering som macho-maskulinitet. Sociologen Lisa Adkin menar att analyser av den senmoderna arbetsmarknaden måste ta i beaktande att könsstereotyper inte uppmuntras i arbetslivet. Tvärtom förväntas såväl män som kvinnor överskrida traditionell könskodning av det enkla skälet att öka flexibiliteten på arbetsmarknaden.⁵²

Men överhuvudtaget är *male femininity* omgärdad av brasklappar. Att vara svensk man är att vara jämställd och för att stärka detta ideal tycks heteronormen behöva betonas. Manliga subjekt framställs inte som så fullgjutna i ett traditionellt kvinnligt kodat yrke som kvinnor i ett traditionellt maskulint kodat yrke. Representationer av män i vårdyrken framställer subjekten som relativt genusflexibla men de försöker på olika sätt att integrera en viss konventionell föreställning om maskulinitet. Inom vården har män i flera representationer en flytande ställning där de varvar omsorgsarbete med fackligt arbete. Dessa subjekt representerar allt-i-allo-kompetenser relativt långt borta från patienternas kroppar. En undersköterska har hand om databehandlingen av personalens scheman och en man som i botten är barnskötare har anlitats som träslöjds lärare, vaktmästare och till och med som mellanstadielärare. Den strejkande barnskötaren Ronny Burman som reflekterar över klasskillnaderna idag svarar likaså mot genusflexibilitet med bevarande av vissa maskulina yrkeskoder. På förskolan där han arbetar som barnskötare är han också datatekniker.⁵³ Dessa resultat stämmer överens med Marie Nordbergs resultat. Hon har intervjuat ett antal män i kvinnligt kodade yrken, som sjuksköterska och förskolelärare, och menar att dessa män såg sina respektive yrkespraktiker som tecken

på en ny slags manlighet, en bättre manlighet som tog upp element från femininitet, medan de samtidigt upprätthöll heteronormen språkligt och till och med uttryckte viss homofobi. De ville inte vara "fjolliga". Inom barnomsorgen uppfattas män som mer genusflexibla än kvinnor och deras könsöverskridanden har en positiv laddning.⁵⁴

Det utmärkande för *Kommunalarbetarens* representationer av män i kvinnligt kodade yrken är att subjekten framträder med stolthet över sin manlighet. De kommunicerar medvetenhet om jämställdhetsidealet och visar sig angelägna om att vara del i ett nytt förhållningssätt till kön. De är aktiva subjekt som även tillåts reflektera över sin hållning till kön. Under rubriken "Tre män på tre kvinnojobb" intervjuas en barnskötare, en undersköterska och en hemtjänstanställd om sina jobb. Barnskötaren representeras med barn i famnen. Männerna säger sig trivas på sina jobb och vill slå hål på myterna om kvinnojobb och mansjobb. Bo Emanuelsson, anställd i hemtjänsten, menar att han ofta blir mer positivt bemött hos brukare än vad kvinnliga kolleger blir. Han får ofta höra "äh, vad trevligt att det kommer en kille". Evripides Kyritsis är ensam man på en palliativ enhet på Handens sjukhus. Kyritsis är 28 år och har jobbat som undersköterska i åtta år. Ibland får han komplex, säger han, när han är ute med kompisar eftersom de tjänar bättre. Evri, som han kallas för, får vara lite allt-i-allo och det är inte konstigt säger han, eftersom "män är starkare".⁵⁵

Men man måste här vara uppmärksam på att representationerna positionerar subjekt inom svensknormen, med ett undantag. Undersköterskan Kyritsis är ett namn som faller utanför normen. Representationerna kopplar samman en positiv maskulinitet, det vill säga en maskulinitet som är könsmedveten, men heterosexuell, med jämställdhetsidealet.

Reportaget som inledningsvis presenterades av vårdare i hemtjänsten och den därpå följande representationen av Abbe i hemtjänsten står i stark kontrast till representationerna ovan. Abbe får inte, likt Bo, höra att det är trevligt när det kommer en kille. Denna representation pekar istället ut ett problem. Men den intressantaste jämförelsen i detta sammanhang med Abbe i hemtjänsten och med städaren Cheick Diallo är att de representeras könlöst. De intar mycket svaga och hjälplösa subjektspositioner vilket berövar dem maskulinitet. Representationerna skapar inte utrymme för genusflexibilitet och reflexibilitet kring könsförståelser och ger dem därmed inte tillträde till jämställdhetsdiskursen. Istället framställs det som oproblemiskt

att dessa subjekt kopplas samman med arbete med lägre status och lägre lön.

SAMMANFATTNING

Facktidningen *Kommunalarbetaren* arbetar aktivt med att motverka diskriminering i arbetslivet. Diskrimineringslagstiftningen utgör grunden för detta arbete och som sådant instrument är den tveeggad. Människor delas in i grupper som bygger på ontologiska antaganden om tillhörigheter till olika grupper (kvinnor, män, invandrare, svenskar etcetera) medan problemet är att dessa antaganden samtidigt bekräftar åtskillnad och på så sätt upprätthåller föreställningar om fundamental olikhet. I min analys och tolkning av representationer av Kommunals medarbetare har jag visat att förbundetidningens strategi att synliggöra de grupper som diskrimineringslagstiftningen pekar ut innebär att diskrimineringsproblemen förläggs till individer, de vars fördomar skall blottläggas, medan strukturell diskriminering inte erkänns. Det för diskriminerande handlingar grundläggande tänkandet i termer av Vi och Dom bekräftas i själva verket. Det välmenande antidiskrimineringsarbetet är därför problematiskt. Syftet att åstadkomma en känsla av VI-gemenskap i Kommunalarbetarförbundet i en tid då såväl könsnormer som sexuella normer och föreställningar om nationella gemenskaper är starkt ifrågasatta är svåra att uppnå inom ramen för detta koncept. Men analyserna av representationerna visar även en annan sida, nämligen att destabiliseringar av förtryckande normer artikuleras tydligast och mest radikalt bland underordnade grupper. Och här finner man intressanta sprickor beroende på såväl de institutionella ramarna, som på de representerade subjektens resurser. På så sätt uppfyller vissa representationer, de som förmår att gestalta starka fackliga subjekt, ett gott syfte, medan de som enbart syftar till att väcka medkänsla med de svaga motverkar det överordnade målet. Dessa representationer objektifierar subjekt vilket förstärker en traditionell svensk norm, liksom en heteronorm.

Noter

- 1 Texten, i något längre version, är tidigare publicerad i Paulina de los Reyes (red), *Arbetslivets (o)synliga murar*. Rapport av utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering. SOU 2006:59, s 175-205.
- 2 Masoud Kamali, "Förord", i Paulina de los Reyes och Masoud Kamali (red), *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. SOU 2005:41; Amanda Peralta, "Det sagda och det tänkta. Begreppsanvändning och begreppsskifte i diskursen om invandrare och invandrarpolitik", i Paulina de los Reyes och Masoud Kamali (red), *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, SOU 2005:41, s 201; Ylva Brune, "Invandrare i mediearkivets typgalleri", i Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari (red), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2002, s 150-181.
- 3 Skillnadstänkande är förvisso också grund för politisk mobilisering men denna form av skillnadstänkande konstrueras inifrån och här finns många olika schatteringar.
- 4 *Kommunalarbetaren* 2003/4, s 32-33.
- 5 Håkan Jönsson, *Är detta rasism? – Skepsis och motstånd till personal med utländsk bakgrund bland äldreomsorgstagare*, i *Tema Äldre och äldreomsorg* 2005:1, Linköping 2005, s 68-92.
- 6 *Kommunalarbetaren* 2003/1, s 34-35.
- 7 *Kommunalarbetaren* 2003/6, s 12. Se även förbundets nätartikel "Få invandrare i Kommunals topp" (<<http://www.kommunal.se/index.cmf?id=70&lid=1&cid=40914>>, 2005-03-06, kl 16.42). Artikeln är skriven av Kommunals mångfaldsgrupp och visar att gruppen "födda utomlands" utgör ca 12 procent av medlemmarna, medan medlemmar med invandrabakgrund utgör ca 20 procent, d v s ca 130 000 människor och 50 procent i storstadsregionerna. Som ytterligare statistiska exempel kan nämnas att under 10 procent av arbetsplatsombuden är födda utomlands och av dessa kommer hälften från övriga Norden. I avdelningsstyrelserna är 5 av 251 födda utom Norden.
- 8 Anders Neergaard, "Fackföreningsrörelsen i ett rasifierat samhälle", i Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari (red), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2002, s 121-149.
- 9 *Kommunalarbetaren* 2003/6, s 12.
- 10 *Kommunalarbetaren* 2004/4, s 28-31.
- 11 *Kommunalarbetaren* 2004/6, s 26-27.
- 12 Wuokko Knocke, "Invandrade kvinnor – Vad är problemet?", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1991/3, s 4-15. Paulina de los Reyes, "Folkhemmets paradoxer. Genus och etnicitet i den svenska modellen",

- Kvinnovetenskaplig tidskrift 2002/2, s 27-47.
- 13 Marie Nordberg, "Kvinnlig maskulinitet och manlig feminitet", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 2004/1-2, s 47-65.
  - 14 Paulina de los Reyes, "Intersektionalitet, makt och strukturell diskriminering", i Paulina de los Reyes och Kamali Masoud (red), *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, SOU 2005:41, s 243-244.
  - 15 "Vad är Kommunal?" (<http://www.kommunal.se/files/040324135934101/valfardens_ansikten_03.pdf> 2005-03-06, kl 16.41).
  - 16 E-postsvar från *Kommunalarbetarens* chefredaktör Liv Beckström 2005-02-03.
  - 17 Kathryn Woodward, "Concepts of Identity and Difference", i Kathryn Woodward (ed), *Identity and Difference*, London 1997, s 35ff.
  - 18 Floya Anthias och Nira Yuval-Davis, *Racialized Boundaries. Race, Nation, Gender, Colour and Class in the Antiracist Struggle*, London 1992, s 71ff. För en teoretisk diskussion om konstruktioner av begreppet 'home', se Biddy Martin och Chandra Talpade Mohanty, "Feminist Politics. What's Home got to do with it?", i Teresa de Lauretis (ed), *Feminist Studies*, Bloomington 1986, s 191-212.
  - 19 Nordberg 2004, s 47-65.
  - 20 För en ingående diskussion om text- och bildläsning av veckotidningar utifrån ett postkolonialt och feministiskt perspektiv se till exempel Helena Tolvheds pågående avhandlingsarbete i historia, Malmö högskola.
  - 21 Stuart Hall, "The Spectacle of the Other", i Stuart Hall (ed), *Representations. Cultural Representations and Signifying Practices*, London 1997, s 229-260; Homi K Bhabha, *The Location of Culture*, London 1994, s 66-84.
  - 22 Anthias and Yuval-Davis 1992, s 14-16.
  - 23 Diana Mulinari, "Forskarens biografi och situerad kunskapsproduktion", i Åsa Lundqvist, Karen Davies och Diana Mulinari (red), *Att utmana vetandets gränser*, Malmö 2005, s 121.
  - 24 Av 118 arbetsplatsreportage utgörs 61 av frågor som relaterar till demokratiskt deltagande.
  - 25 Nationalismforskaren Tom Nairn har sagt att nationen är "the modern Janus" som "takes shape as a contradictory figure of time: one gazing back into primordial mist of the past, the other into an infinite future", citerat från Anne McClintock, "Family Feuds. Gender, Nationalism and the Family", i *Feminist Review*, nr 44, Summer 1993, s 65. I denna förståelseram konstrueras "de gamla" som mottagare för blicken bakåt, de vaktar "den nationella familjens" gräns bakåt.
  - 26 *Kommunalarbetaren* 2004/4, s 16-18, 20-21, 22-23.
  - 27 *Kommunalarbetaren* 2004/6, s 20-21, 22-23.
  - 28 *Kommunalarbetaren* 2004/11, s 16-17.
  - 29 *Kommunalarbetaren* 2003/3, s 19.
  - 30 *Kommunalarbetaren* 2004/8, s 6-8
  - 31 *Kommunalarbetaren* 2003/4, s 16-17.
  - 32 *Kommunalarbetaren* 2003/6, s 19-20; 2003/8, s 6-7; 2003/8, s 9; 2003/9, s 9; 2003/9, s 10-11; 2003/9, s 12-15; 2003/9, s 22; 2003/10, s 6; 2003/10, s 10, 16.

- Några av strejkreportagen följs upp i tidningen 2004. Bland andra är mark- och anläggningsarbetarna i Gävle mycket kritiska mot Kommunal och säger att flera har lämnat facket, 2004/8, s 20-21.
- 33 *Kommunalarbetaren* 2003/10, s 15-16.
- 34 *Kommunalarbetaren* 2003/7, s 6-7; 2003/8, s 6-15; 2003/11, s 10-11; 2003/12, s 8. Representationerna av de strejkande följs upp i ett nummer 2004 under rubriken "Ett år efter strejken", 2004/8, s 16-19.
- 35 Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari, "Introduktion", i Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari (red), *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass och etnicitet idet postkoloniala Sverige*, Stockholm 2002, s 16.
- 36 I Mulinari 2005, s 125, menas att tystnad och frånvaro av röster kan ha en sådan förklaring.
- 37 Knocke 1991, s 4-15; Diana Mulinari och Anders Neergaard, *Den nya svenska arbetarklassen*, Umeå 2004, s 120-181, citat s 135, 201-209.
- 38 Trin T Min-ha, "Olikhet. Särskilt för kvinnor i tredje världen", i Catharina Eriksson, Maria Eriksson och Håkan Thörn (red), *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*, Nora 1999, s 222.
- 39 *Kommunalarbetaren* 2003/2, s 2-12.
- 40 *Kommunalarbetaren* 2003/2, s 34-35.
- 41 *Kommunalarbetaren* 2004/11, s 6-8.
- 42 *Kommunalarbetaren* 2003/6, s 12.
- 43 Joan W Scott, "Kvinnor som bara har paradoxer att erbjuda: fransk feminism", i *Häftet för kritiska studier* 1993/4, s 6-17.
- 44 Joan W Scott menar att den abstrakta individualismens och den liberala demokratins motsägelser inte kan lösas av feminismens polariserade strategier att välja likhet eller skillnad. Hon hävdar vidare att feminismens envisa kamp att lösa upp motsägelsen har gjort att den både har trivialiserats och marginaliserats. Scott föreslår att feminister istället studerar hur paradoxen har skapats. Men man skulle också likt Seyla Benhabib kunna säga att kritiken av universalism i sig bygger på en förutbestämd bild av vilka vi är, att Vi, liksom De, kan pekas ut på förhand och låsas fast i en beskrivning. Med hänvisning till så skilda teoretiker som John Rawls, Richard Rorty och Jacques Derrida, menar Benhabib att "universalism, liksom rättvisa, kan vara politisk utan att vara metafysisk", Seyla Benhabib, *Jämlikhet och mångfald. Demokrati och medborgarskap i en global tidsålder*, Göteborg 2004, s 48-51, citat s 51.
- 45 Ann Phillips, "Universal Pretensions in Political Thought", i Ann Phillips och Michèle Barrett (ed), *Destabilizing Theory. Contemporary Feminist Debates*, Cambridge 1992, s 26. Phillips säger att feminismen inte har råd att "situate itself for difference and against universality, for the impulse that takes us beyond our immediate and specific difference is a vital necessity in any radical transformation", s 28. Phillips väljer den universalistiska principen.
- 46 bell hooks, *Ain't I a Woman?*, London 1982, s 157.
- 47 *Kommunalarbetaren* 2003/1, s 16-18; 2003/2, s 22-23; 2003/5, s 6-8; 2003/10, s 12.
- 48 Marie Nordberg 2004, s 54, hänvisar här till Robert W Connell och Jeff Hearn som menar att

- könsgörandets konsekvenser i ett ekonomiskt och globalt sammanhang måste uppmärksammas.
- 49 *Kommunalarbetaren* 2003/7, s 20-21; 2003/8, s 6-7; 2004/8, s 20-21; 2003/8, s 24-25.
- 50 *Kommunalarbetaren* 2003/10, s 19.
- 51 *Kommunalarbetaren* 2003/11, s 40-42.
- 52 Nordberg 2004, s 55. Adkins påstående kan emellertid diskuteras. Det krävs betydligt fler undersökningar för att visa att den kapitalistiska ekonomin inte gynnar patriarkala strukturer och könsåtskillnad.
- 53 *Kommunalarbetaren* 2003/3, s 20-21; 2003/4, s 22; 2003/11, s 7.
- 54 Nordberg 2004, s 55-63.
- 55 *Kommunalarbetaren* 2004/9, s 28-32. Arbetsplatsreportaget följs upp av en redovisning av fakta om män i traditionella kvinnoyrken inom Kommunal och av forskning om män i sådana yrken. En femtedel av Kommunals medlemmar är män och hälften jobbar inom kvinnodominerade yrken. Hans Robertssons forskning om manliga sjuksköterskor visar att män ofta hamnar i förtroendeposter, på fackliga uppdrag etcetera. Det ställs inte lika höga krav på killar, eller brytare, som han säger. *Kommunalarbetaren* 2004/9, s 32.

Tema 3. Fackföreningsrörelser i tiden

VARUUTKÖRARE, KONTORISTER OCH BODKNODDAR

Om riktiga arbetare och vanliga anställda

Av Jonny Hjelm¹

INLEDNING

Våren 1906 bildades Svenska Varuutkörareförbundet i Malmö av några varuutkörare från Stockholm, Malmö och Lund. En av de mest drivande var J A Lundgren som senare skulle bli förbundets förtroendeman och ordförande. Förbundets målsättning var att organisera "samtliga arbetare" inom varuhandeln. Inledningsvis var varuutkörarna den klart viktigaste målgruppen. Men efter några år, då förbundets organisationsfält skulle preciseras, framgick att man riktade sig till alla anställda som i bred mening sysslade med försäljning, även exempelvis inköps- och försäljningspersonal vid handels- och industriföretag.

Varuutkörareförbundets ledning anslöt sig till Andra Internationa- lens vida definition av arbetarklassen. Enligt denna skulle kontors- och butiksanställda räknas till arbetarklassen. De som av historiska eller andra skäl haft en högstatusposition och tillhört medelklassen skulle på grund av kapitalismens utveckling proletariseras och bildligt uttryckt sjunka ner i arbetarklassen.

Varuutkörareförbundets bildande 1906 välkomnades inte av fackförbund som Grov- och fabriksarbetareförbundet och Transportarbetareförbundet. Transport menade kritiskt att det nya förbundet gjorde anspråk på att organisera arbetare som var "deras". När Varuutkörareförbundet 1906 ansökte om medlemskap i LO tog Landssekreterariatet fasta på detta och beslutade att hänvisa förbundet till inträde i Transport, som "redan har hos sig inrymt åkeriarbetare och körsvenner av alla slag". LO:s ledning önskade se "stora och bärkraftiga förbund". Transport hade funnits sedan 1897 och hade 1907 närmare 10.000 medlemmar, dels stuveriarbetare, dels transportarbetare i vid bemärkelse.

För att visa att förbundet riktade sig till fler än varuutkörare bytte

man 1907 namn till Svenska Varuutkörare- och handelsarbetareförbundet. Vid årsskiftet 1906-1907 hade man närmare 900 medlemmar, i huvudsak varuutkörare även om lagerarbetare också börjat söka sig till förbundet. Ett drygt år senare, sommaren 1908, hade medlemstalet fördubblats. Efter storstrejken 1909 tappade man som andra fackförbund många medlemmar och var nära att läggas ned. Det skulle dröja till 1916 innan förbundet återhämtat sig. Detta år bytte man återigen namn, nu till Handelsarbetareförbundet.

Förbundets medlemsökning accelererade när varuhandelns "manshettproletariat", de kontors- och butiksanställda, under 1910-talets andra hälft började söka sig till förbundet. Några decennier senare hade de butiksanställda nominellt sett tagit över Handelsarbetareförbundet (hädanefter, med några undantag, kortformen "Handels"). Förbundet var under 1930- och 1940-talen ett av LO:s snabbast växande förbund. Vid femtioårsjubileét 1956 var "puttefnaskförbundet", som Transports ordförande Charles Lindley under 1920-talet nedlåtande kallat Handels, LO:s fjärde största förbund med nära 85.000 medlemmar och därmed nästan dubbelt så stort som Transport. Då var också majoriteten av medlemmarna kvinnor.

Ekonomhistorikern Inger Humlesjö är en av dem som framhållit att fackföreningshistorien genomgående skildrat fackföreningsmedlemmen som en man och att maskulinitetsideal och kollektiva manliga identiteter inte problematiserats i särskilt stor utsträckning. Under de senaste tio åren har dock en förändring inträffat. Historikern Eva Blomberg har till exempel skildrat hur ett manhaftigt och fysiskt utagerande maskulinitetsideal präglade gruvarbetarkulturen och hur detta påverkade valet av fackliga strategier.² Den här uppsatsen knyter an till denna forskning då jag problematiserar hur medlemstillströmningen av bodknoddar, kvinnliga butiksbiträden samt män och kvinnor anställda på kontor gladdade förbundsledningen – dominerad av varuutkörare och lagerarbetare – men också oroade dem då de nya medlemmarna inte var "riktiga arbetare" med den rätta klasskänslan. Med termen "bodknoddar" avsågs ursprungligen manliga speceributiksbiträden, men efterhand inkluderades även andra manliga butiksbiträdeskategorier.

De nya medlemmarna och deras fackliga representanter, inte minst dem som fanns i avdelning 20 i Stockholm, förbundets största avdel-

ning under många år, ställde krav som ledde till djupa motsättningar inom förbundet. Konflikterna handlade om fackliga prioriteringar och strategier och tockades också i geografiska termer; Malmö (förbundsstyrelsen) mot Stockholm (avdelning 20). Men konflikterna handlade också, och det är fokus i denna uppsats, om hur skilda yrkeskulturer möttes där klass- och könsmissiga motsättningar kom i dagen. På ena sidan fanns, enkelt uttryckt, förbundets gamla "elitkår" – varuutkörarna och lagerarbetarna – som förkroppsligade ett maskulint ideal som hyllade kroppsarbete, självständighet och tuffhet och på andra sidan fanns "anställda" män och kvinnor på kontor och i butiker. Dessa var sysselsatta med intellektuella och tjänsteinriktade arbetsuppgifter och uppfattades länge som främmande element inom svensk fackföreningsrörelse (LO-förbunden).

HANDELS TIDIGA HISTORIA

År 1910 blev Handels medlem i LO men det dröjde till LO-kongressen 1926, då LO:s andra organisationsplan antogs, och där Handels fanns med, innan man accepterades som ett fullvärdigt LO-förbund. Handels situation komplicerades av att den framväxande fackligt orienterade tjänstemannarörelsen gjorde anspråk på att organisera kontors- och butiksanställda. Under 1930-talet var organisationsmönstret på tjänstemannaområdet mycket komplicerat, bland annat beroende på att Metall krävde att få organisera kontorister inom industrin. Men från och med 1938 kunde Handels utan kritik från andra LO-förbund inrikta sig på att organisera landets kontorister. Vid denna tidpunkt hade dock de snabbväxande tjänstemannaförbunden SIF (Svenska industritjänstemannaförbundet) och HTF (Handelstjänstemannaförbundet) mutat in detta organisationsfält och Handels fick svårt att göra några betydande inbrytningar. 1944 års gränsdragningsöverenskommelse mellan Handels, HTF och SIF gjorde att gränsdragningsvisterna minskade. Handels skulle enligt denna organisera kontorister inom Kooperationen, LO och SAP, hyresgäströrelsen, socialdemokratiska tidningar osv. Åren omkring 1950 var dock HTF och Handels återigen i strid med varandra om olika grupper i "gränslandet".

Förbundet hade under de första 25 åren tre starka tillväxtperioder. Den första ägde rum åren 1906-1908, den andra var under kon-

gressperioden 1916-1920, då medlemstalet ökade med närmare 600 procent. År 1920 kunde man räkna in 7.504 medlemmar fördelade på 82 avdelningar. Den kraftiga medlemsökningen 1916-1920 betraktades internt och lite syrligt som ett resultat av "dyrtiden", inte som ett resultat av agitationen eller ökade insikter hos dem som arbetade inom varuhandeln. Därefter kom en period av stagnation innan man kongressperioden 1926-1931 genomgick den tredje snabba tillväxtfasen, från ett medlemstal på omkring 9.500 till drygt 18.000. Till skillnad från tidigare hade man nu också medlemmar i hela landet. Flest medlemmar och avdelningar fanns i Stockholms stad/län medan Malmöhus län var förbundets andra starkaste fäste. Förbundets medlemstal fortsatte att öka snabbt under 1930-, 1940- och 1950-talen, inte sällan med 8-12 procent per år.

Medlemsökningen 1926-1931 betraktades under 1930-talet som förbundets genombrott. I jubileumsskriften skrevs 1931 att "förbundet har blivit känt för de kontors- och handelsanställda. Härtill ha särskilt de många segerrika förenings- och rättsstriderna för butiksbiträden bidragit och den kraftigaste medlemsökningen har också kommit från denna grupp av anställda".³ Ännu så länge var det framförallt anställda inom konsumentkooperationen som sökt sig till Handels. Det första kollektivavtalet för butiksbiträden slöts redan 1910 med kooperativa föreningar i Malmö. År 1912 kom det första för kontorsanställda, också det med kooperationen, nämligen ett riksavtal för kontorister anställda vid Kooperativa förbundets försäljningskontor på olika håll i landet.

År 1908 uppskattades att 70 procent av medlemmarna var varuutkörare, de övriga var i huvudsak lagerarbetare. År 1916 hade varuutkörarnas andel minskat till 35 procent och tio år senare var den bara tio procent. De flesta av förbundets medlemmar var nu lagerarbetare och kontors- och butiksanställda. Under 1930- och 1940-talen blev de butiksanställda den klart största medlemskategorin.

Verksamheten inom Handels präglades av låg organisationsgrad och en hög medlemsomsättning. Många andra LO-förbund brottades också med dessa problem, om än inte riktigt i samma utsträckning. I mitten av 1910-talet uppskattades Handels organisationsgrad till några procent. Det här förbättrades därefter långsamt. Enligt en uppskattning från 1950-talets mitt, baserad på folkräkningar och förbundets egen medlemsstatistik, var organisationsgraden bland anställda inom varuhandeln 1920 6 procent, 1930 11 procent, 1940 20 procent och 1950 24 procent.

SVEKET

I Stockholm fanns sedan 1892 Gross- och minuthandels-arbetare-föreningen som under 1900-talets början utvecklats i facklig riktning. Men kontakterna mellan denna och andra fackliga föreningsbildningar i Stockholm fungerade dåligt när J A Lundgren och andra började förbereda bildandet av ett nationellt förbund åren 1903-1906. Det blev inte bättre av att Gross- och minut 1906 sökte sig till Transport. Besvikelsen i Malmö var också stor över att representanter för mjölkutkörarna och brödutkörarna från Stockholm som närvarat vid den konstituerande kongressen 1906 efter hemkomsten till Stockholm valde att gå in i Transport. I Skåne var besvikelsen och bitterheten över stockholmarnas agerande stort. När det första numret av *Handelsarbetaren* utgavs 1908 pryddes första sidan av ett foto taget vid förbundets andra kongress, något som kommenterades av J A Lundgren:

Det borde kanske varit mera på sin plats om en bild från första kongressen intagits, men förbundsstyrelsen anser enhälligt, att, då på densamma finnes upptagna 4 personer, som först av oss på det värdigaste emottagits och sedan icke med en rad eller ett ord meddelat varför de svikit givna löften, böra de icke heller återgivnas i vår första facktidning.⁴

Den fackliga verksamheten inom varuhandeln i Stockholm åren 1907-1910 har i förbundets egen historieskrivning beskrivits som "en död period".⁵ De två varuutkörareföreningar som 1906 valde att gå med i Transport istället för Varuutkörareförbundet utvecklades inledningsvis bra men hade svårt att upprätthålla någon verksamhet efter storstrejken. Inom Gross- och minut, eller som föreningen hette efter anslutningen till Transport – Stockholms Handelsarbetarefackförening – hade man en relativt svag medlemstillväxt. Man skulle också den första januari 1911 byta organisationshemvist och bli Handelsavdelning 15 i Stockholm.

Vid årsskiftet 1911-1912 bildades Kontors- och Handelsbiträdesföreningen i Stockholm som anslöt sig till Handels och blev avdelning 20. År 1919 bytte man namn till Kontors- och Handelsanställdas förening. Avdelningen utmärkte sig genom att ha många kvinnor som medlemmar, dock inte särskilt många med fackliga förtroendeuppdrag. Avdelningen hade betydande framgångar, främst bland de anställda inom Kooperationen, och växte snabbt och var 1920 Handels största avdelning. Här fanns också ombudsmannen Bertil Eriksson och den

erfarne facklige aktivisten Halvar Olsson. Båda agerade aktivt och självständigt och blev J A Lundgrens motståndare.

FÖRBUNDSEXPEDITIONEN FÖRSTÄRKER

Åren 1906-1916 var J A Lundgren förbundets ende anställda, med undantag för tillfälligt avlönade agitatorer som gjorde kortare turnéer. Från och med 1917 förstärktes förbundsexpeditionen och Lundgren fick för första gången arbetskamrater. Bakgrunden var dels ambitionen att arbeta mer offensivt, dels medlemsökningen i slutet av 1910-talet som lett till en högre arbetsbelastning. Förbundet var även med och finansierade anställningarna av två ombudsmän i Göteborg och i Stockholm. Ombudsmännen var knutna till de samorganisationer som avdelningarna på orterna bildat. Samorganisationernas främsta uppgift var att, för avdelningarnas räkning, planera och genomföra agitation.

Förbundsstyrelsen bestod före 1920-talet av fem personer bosatta i Malmö och man träffades omkring 20 gånger per år. Utöver förtroendemannen och kassören bestod förbundsstyrelsen av personer som representerade olika varuutkörarekategorier. Vid 1920 års kongress beslutades om att utöka antalet ledamöter i förbundsstyrelsen från fem till sju. Det var avdelning 20 i Stockholm som motionerat om detta och syftet var att bredda styrelsen och bland annat få in representanter för kontors- och butiksanställda. Vid kongressen 1920 invaldes en representant för kontorister samt två för handelsarbetarna. De butiksanställda hade en kandidat som vid omröstningen hamnade precis utanför styrelsen. Styrelseledamöterna skulle som tidigare, av ekonomiska och praktiska skäl vara bosatta i Malmö. Under kongressperioden 1920-1926 inrättades också ett verkställande utskott.

På förbundskontoret i Malmö fanns under större delen av 1920-talets första hälft, förutom förtroendeman Lundgren, en ombudsman, en sekreterare och två kontorsbiträden. Under kortare perioder engagerades extrapersonal för diverse arbetsuppgifter, mest enklare kontorsgöromål. Utöver ombudsmannen i Malmö fanns två ombudsmän i Göteborg och Stockholm, formellt anställda och placerade vid de samorganisationer som fanns där. Hälften av deras lön betalades dock av förbundet. Dessutom hade avdelning 20 i Stockholm från och med 1919 en ombudsman anställd, Bertil Eriksson, och flera kontorister.

KRITIKEN VID 1920 ÅRS KONGRESS

Vid 1920 års kongress behandlades ett flertal frågor som rörde förtroendemannen, hans anställningsvillkor och arbetsuppgifter. I några motioner uttrycktes stark kritik mot beslutet vid föregående kongress att förtroendemannen skulle betraktas som fast anställd, ett beslut som innebar att han inte längre skulle väljas för en kongressperiod i taget. I några motioner föreslogs också att förtroendemannen skulle "befrias" från uppdragen som redaktör och kassör, inte för att han skulle ha misskött dessa, utan för att han rimligen borde ha svårt att hinna med alla åtaganden. Kongressmajoriteten gick även emot beredningsutskottets förslag rörande förtroendemannens lön vilket innebar att han fick en årslön på 8.000 kronor och inte som föreslagits 9.000 kronor.

Frågan om att flytta förbundets "säte" till Stockholm var också, som vid de föregående kongresserna, uppe till behandling. En förklaring till att frågan ständigt kom upp var sannolikt att Lundgren vid 1906 års konstituerande kongress medgivit "att Stockholm i framtiden borde bli sätet för styrelsen". Vid de efterföljande kongresserna hade man också använt motiveringar och formuleringar – exempelvis att Malmö valts för "ännu en kongressperiod" – vilket gjort att många bör ha uppfattat att "framtiden" var en förhållandevis *nära* framtid. Vid 1920 års kongress var det flera stockholmsavdelningar som hade motionerat om att förbundsstyrelse och expedition skulle förläggas till Stockholm. Och precis som tidigare var frågan och dess behandling lite känslig då förslagen kunde tolkas som kritik av förtroendemannen och de övriga i förbundsstyrelsen; en flyttning skulle ju sannolikt innebära nytt folk i förbundets ledning. Debatten visade dock snabbt att det inte fanns någon majoritet för en flyttning till Stockholm, inte ens stockholmsombuden själva förmåddes uppbåda något engagemang i frågan. Det här berodde främst på att man hade svårt att tillbakavisa förbundsstyrelsens argument om att en flyttning skulle innebära betydande kostnadsökningar.

En annan "gammal" fråga vid 1920 års kongress var förbundets namn. Vid 1916 års kongress hade man beslutat att utmönstra "Varuutkörare" ur förbundsnamnet och tagit sig namnet Handelsarbetareförbundet. Men Kontors- och Handelsanställdas förening i Stockholm var inte nöjd med denna förändring utan hade till 1920 års kongress motionerat om att ändra förbundets namn till "Kontors- och Handelsanställdas förbund i Sverige", en nationell variant på det egna

namnet med andra ord. Man motiverade förslaget med att det gamla namnet inte attraherade "de många kontorens många löntagare".

Den som sysslar med organisationsarbetet bland kontors- och affärspersonal vet mer än väl att, vad det beträffar *förbundets namn som dess stadgar* göres nästan dagligen erinringar. Skola vi lyckas taga loven av de s.k. "Harmoniföreningarna" eller tänka oss möjligheten att, i samma måtto som de danska kollegorna eller andra utländska förbund, kunna samla kontorens och handelns löntagare, måste vårt förbund, utan att på något sätt giva avkall på sina grundläggande principer, anpassa sitt organisationsarbete härefter. Kunna vi lyckas samla de grupper vi vilja nå ha vi möjligheter att bli ett av vårt lands största fackförbund.

I förbundsstyrelsens utlåtande framhölls att "varje, med sin tid följande kontorist" inte kunde ha undgått att notera att förbundet önskade organisera kontorister och att de hade en verksamhet som beaktade deras intressen. Den egentliga orsaken ansågs istället vara att de inte riktigt "tilltalades" av att ordet "arbetare" fanns i förbundsnamnet och "därför inte hörsamma inbjudan till medlemskap". Men skulle man göra som motionärerna ville, och stryka "arbetare" och istället ta in "anställda", så fanns enligt förbundsstyrelsen risken att arbetare inte skulle förstå att organisationen var till för dem. Det namn som antagits vid 1916 års kongress var också mycket uppskattat och en ändring så tätt inpå föregående skulle sannolikt skapa både förvirring och splittring. Kongressen valde också att gå på förbundsstyrelsens linje och man behöll det gamla namnet.⁶

"KONTROVERSEN" MED STOCKHOLM

I Stockholm fanns åren kring 1920 spänningar mellan avdelningar med utkörare och lagerarbetare och de som dominerades av butiks- och kontorsanställda. De förstnämnda, här benämnda "minoriteten", bestod av relativt små avdelningar med en stagnerande medlemsutveckling medan "majoriteten" dominerades av den stora och snabbväxande avdelning 20. Relationerna mellan och inom de nio stockholmsavdelningarna komplicerades ytterligare av att det fanns politiska motsättningar, i första hand mellan medlemmar och medlemsgrupper som, efter SAP:s splittring, sympatiserade med Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti (SSV) och de som sympatiserade med SAP

eller föredrog partipolitisk neutralitet.

Motsättningarna i Stockholm skärptes i samband med att medlemmarna skulle välja vilken ombudsman som skulle vara anställd av Samorganisationen. Valstriden var särskilt svår 1922 då Emil Svanfeldt omvaldes men inte accepterades av Samorganisationens styrelse, med Halvar Olsson som ordförande. Ombudsmannavalet 1922 överklagades men innan något nytt val hann äga rum hade Samorganisationens styrelse valt att försätta Svanfeldt ur tjänstgöring. Han och styrelserna i de missnöjda avdelningarna tog kontakt med förbundsstyrelsen för att få hjälp. Vid ett möte i Stockholm kritiserade förtroendeman Lundgren Samorganisationens styrelse och krävde att Svanfeldt skulle återinsättas i tjänst, varpå flera av Samorganisationens styrelseledamöter avgick. Men Svanfeldt var inte intresserad av att återinsättas i tjänst utan det hela slutade med att förbundsstyrelsen lånade Samorganisationen 1.300 kronor så att de kunde köpa ut honom med tre månadslöner. Därefter återtog styrelsemedlemmarna sina platser i Samorganisationen och efter en del turer blev avdelning 20:s ombudsman Eriksson utsedd till ombudsman.

I Malmö var irritationen stor över valprocessen och att Samorganisationens styrelse avsatt den ombudsman som blivit vald. Motsättningarna mellan Samorganisationen Stockholm och förbundsstyrelsen i Malmö fördjupades de följande åren. Formellt rörde det sig om oenighet i ekonomiska frågor men i grunden handlade det om demokratin inom förbundet och i anslutning till detta hur förbundsstyrelsen agerade när det gällde de kontors- och butiksanställdas organisering. Konflikten betydde att stockholmsavdelningarna slöt upp på avdelning 20:s sida och att enigheten och sammanhållningen inom och mellan avdelningarna i Stockholm förbättrades då man fick en gemensam motståndare i förbundsstyrelsen.

Under 1922 föreslog flera av Handels avdelningar, bland annat några i Stockholm, att förbundet skulle sänka medlemsavgifterna då många medlemmar drabbats av lönesänkningar och arbetslöshet och upplevde "kontingenten" som ekonomiskt betungande. Förbundsledningen bedömde dock att det var omöjligt då förbundets avgifter till LO från och med 1923 skulle höjas med omkring 150 procent per medlem. Förbundsstyrelsen satsade istället på att reducera kostnaderna, bland annat sänktes lönerna för de anställda. Man beslöt även att sänka anslaget till Stockholms Samorganisation från 2.000 kronor till 1.500 kronor per kvartal och det som gick till Göteborgs Samorga-

nisation från 1.250 kronor till 1.000 kronor per kvartal. Dessa bidrag användes till agitation men också till att avlöna ombudsmännen.

Förslaget om att sänka bidraget till samorganisationerna uppskattades inte i Stockholm och Göteborg och Stockholms Samorganisation vägrade acceptera förslaget. "Mötena i Stockholm voro synnerligen oroliga och man riktade skarp kritik mot förbundsstyrelsen, emedan man ansåg att den ville uppträda maktfullkomligt och icke tog hänsyn till landets största avdelning (avd. 20)".⁷ Vid ett av dessa möten skar det sig helt mellan de ledande företrädarna i Stockholm och dem i Malmö. Till mötet hade man inbjudit Lundgren och styrelseledamot S A Johansson. "Mötesmajoriteten med samorganisationens ombudsmän i teten utkastade många oberättigade och hårda ord mot förtroendemannen och förbundsstyrelsen..."⁸

Efter denna händelse överlämnade förbundsstyrelsen ett förslag till Samorganisationerna i Stockholm och Göteborg som innebar att förbundet skulle överta Samorganisationernas expeditioner och tillsätta och avlöna ombudsmännen istället för att lämna ekonomiskt anslag. Avdelning 20 skulle dock få ett anslag på 1.000 kronor per kvartal till agitation bland kontorister och butiksbiträden. Samorganisationens styrelse samt förbundets avdelningar i Stockholm tackade nej till förslaget medan man i Göteborg först tackade nej för att sedan ändra sig och tacka ja hösten 1923.

I Stockholm ansåg man att förbundsstyrelsen egentliga motiv var att bli av med Bertil Eriksson. Förslaget innebar att förbundsstyrelsen fick makten över vilka ombudsmän som skulle vara anställda av samorganisationerna. Relationerna mellan avdelningarna i Stockholm och förbundsstyrelsen präglades också av meningsmotsättningar rörande konflikten vid Centralvaruhuset vid samma tidpunkt. Enligt stockholmarna var det tack vare Bertil Eriksson som man segrat i denna konflikt. I konfliktens slutskede hade förtroendemän Lundgren, med stöd av förbundsstyrelsen, varit beredd att skriva under en uppgörelse som i praktiken inneburit att man accepterat personliga anställningskontrakt. Men denna lösning hade avvisats av Eriksson och de strejkande. De hade istället hållit fast vid kravet på kollektivavtal, något som också visade sig vara en vinnande strategi. Förbundsstyrelsen delade inte denna "stockholmska" tolkning av händelseförloppet och menade att de missförstått styrelsens agerande och innehållet i det avtalsförslag som de strejkande fått ta ställning till.

Konflikten mellan Stockholm och Malmö fördjupades ytterligare då

avdelningarna i Stockholm krävde att kongressen skulle inkallas 1924 för att behandla en flyttning av förbundsledningen till Stockholm och sammansättningen av förbundsstyrelsen. Man ville dessutom ta upp industriförbundsfrågan. Förbundsstyrelsen avslog kravet och föreslog istället att nästa kongress skulle äga rum 1926, bland annat därför att LO inte förväntades ha något nytt förslag till organisationsplan 1924. I Stockholm argumenterade man inte i sak emot detta, men menade att kongressen skulle ges möjlighet att påverka den strategi förbundet skulle ha i frågan. Dessutom anmärktes på att sex år var en alldeles för lång kongressperiod och att långa kongressperioder bidrog till att begränsa medlemmarnas inflytande i förbundet.

Förbundsstyrelsen sände ut de båda förslagen – kongress 1924 eller 1926 – på medlemsomröstning som slutade med att förbundsstyrelsens förslag vann med 1.215 röster mot 746. Därefter avbröt förbundsstyrelsen allt samarbete med Samorganisationen i Stockholm och man uppmanade avdelningarna i Stockholm att i fortsättningen vända sig direkt till förbundsstyrelsen. Man utpekade nu öppet Bertil Eriksson som en konspiratör och som drivande i en kampanj där Samorganisationen i Stockholm "helt enkelt konstituerade sig som en förbundsstyrelse nr 2 och utsände sitt första cirkulär [inför omröstningen] till förbundets avdelningar i hela landet, och visade därmed öppen obstruktion mot förbundsstyrelsen".⁹ I Malmö menade man att Eriksson utmanade Lundgren och att han ville bli förbundets näste förtroendeman.

Åren 1924-1926 förekom inget samarbete mellan Samorganisationen i Stockholm och förbundsstyrelsen och relationen till avdelningarna i Stockholm var inledningsvis mycket dålig. Samorganisationen i Stockholm fortsatte med sin verksamhet ungefär som tidigare med den skillnaden att den finansierades lokalt av medlemmarna. I Stockholm framhölls att konflikten framförallt berodde på förbundsstyrelsens strävan att kontrollera förbundet. Konflikten hade inte heller sin upprinnelse 1922 utan hade börjat vid 1920 års kongress, kanske ännu några år tidigare. Enligt Handels ledande företrädare i Stockholm kunde förbundsstyrelsen inte tolerera avdelningar som agerade självständigt och syftet med det sänkta anslaget och det därefter presenterade förslaget om att "ta över" expeditionen var att säkra kontrollen och visa de oppositionella vilka som bestämde i förbundet.

DEN KONFLIKTFYLLEDA KONGRESSEN 1926

Vid 1926 års kongress konfronterades som väntat de två falangerna inom förbundet och ledamöterna fick under två dagar följa kraftmätningen inför öppen ridå. Nestor Söderkvist från Husqvarna förklarade att för "oss landsortsbor äro de personligt färgade anförandena pinsamma framförallt därför, att de ej ge någon riktig ledning för bedömandet av, vilket part som har rätt".¹⁰ Flera menade även att konflikten rörde sig om en "maktfråga" som borde ha gått att lösa med lite "god vilja" från förbundsstyrelsens sida. Andra tog styrelsens parti och hävdade att representanterna från Stockholm hade rest till kongressen i Malmö för att "taga död på förbundsstyrelsen". Det här tillbakavisades av Bertil Eriksson som "varnade" för att konflikten hotade "öppna en klyfta mellan de handelsanställda och övriga arbetare. Arbetsgivareföreningen skulle gnugga händerna, om man från förbundet avskiljde en stor grupp av handelsanställda".¹¹ Med "handelsanställda" avsågs här kontors- och butiksanställda.

Efter två dagars intensiv debatt beslöt kongressen enhälligt att godkänna verksamhetsberättelserna. Kongressen gick därmed in i en lugnare fas, även om flera av motionerna tangerade stridsfrågorna under den gångna kongressperioden. För att minska "tjänstemannaväldet" i förbundsledningen beslöts till exempel att styrelsen, utöver förtroendemannen, bara fick ha en ledamot som var anställd i förbundet.

En av de viktigaste stadgeändringarna, som också hade direkt koppling till konflikten, var kongressens beslut att välja en "förstärkt" förbundsstyrelse som skulle bestå av fem representanter för förbundets avdelningar utanför Malmöregionen. I den första förstärkta förbundsstyrelsen invaldes två personer från Stockholm, bland annat Halvar Olsson. Vid kongressen beslutades också att förbundets revisorer och ombudsmän skulle vara närvarande vid den förstärkta styrelsens möten. Å andra sidan gavs förbundsstyrelsen uttryckligen rätt att öppna expeditioner och anställa ombudsmän på olika orter i landet. Beslutet kan ses som en markering att förbundsstyrelsen vid behov kunde konkurrera med det lokala självstyre som samorganisationserna tillskansat sig när det gällde organisationsarbetet och särskilt ombudsmannavalen.

Ombuden från Stockholm visade under kongressens gång, efter att ha luftat sin kritik under de två första dagarnas debatt, på olika sätt sin goda vilja och ambition att dra ett streck över det som varit. Man

deklarerade även att man böjde sig för kongressmajoritetens beslut (106-31) att Malmö även fortsättningsvis skulle vara förbundsstyrelsens och expeditionens förläggningssort. När denna fråga diskuterades fick såväl Bertil Eriksson som Halvar Olsson tillfälle att deklarerat att förtroendeman Lundgren var bäst skickad att leda förbundet. De förväntade sig med andra ord att Lundgren skulle flytta till Stockholm, ifall kongressen skulle besluta om att flytta förbundet till Stockholm. På detta svarade Lundgren:

Jag kommer under inga förhållanden [...] att flytta till Stockholm som förtroendeman, förr kommer jag att ställa mig i en hörna och sälja tidningar. Jag vet att i Stockholm ha medlemmarna alltid klandrat mig och ett samarbete med en förbundsstyrelse i Stockholm torde bli svårt.¹²

AVSPÄNNING OCH TILLVÄXT

Under 1920-talet började på allvar Handels arbete med att bygga upp en stabil och resursstark organisation. Under 1920-talets andra hälft ökade antalet anställda i förbundets tjänst ganska kraftigt. I mitten av 1930-talet hade förbundet omkring 50 anställda, majoriteten av dem placerade i Malmö som kontorister eller ombudsmän. På flera orter i landet fanns nu samorganisationer med anställd personal.

Relationerna inom förbundet, särskilt mellan stockholms-avdelningarna och förbundsstyrelsen, förbättrades under kongressperioden 1926-1931. Vid kongressen 1931 kunde vissa "efterskalv" till konflikten under 1920-talet noteras, särskilt i samband med diskussionen om förbundsstyrelsen skulle flyttas till Stockholm eller inte. De som talade för en flyttning, till exempel stockholmarna Halvar Olsson och Axel Johansson, upplevde att förbundsstyrelsen och majoriteten av ledamöterna från avdelningarna i södra Sverige inte beaktade sakskäl utan helt enkelt ville ha det som det alltid varit. Man menade dessutom att förbundet i alltför hög grad styrdes av anställda tjänstemän som gick i förtroendemannens ledband och att detta delvis berodde på att styrelsen bestod av Malmöbor som sedan många år var personligt bekanta med varandra. Efter en lång och stundräls ganska hård debatt, där Lundgren återigen förklarade sig ovillig att flytta till Stockholm, vann förbundsstyrelsens yrkande om att stanna i Malmö. Som plåster

på såren beslöts dock att utreda frågan till nästa kongress.

En liknande motsättning mellan Lundgren och Johansson med flera infann sig när kongressen behandlade frågan om ombudsmännen skulle vara valbara till förbundsstyrelsen och i så fall hur många dessa skulle vara. I debatten var flera kongressledamöter oroade över "tjänstemannaväldet" och ville begränsa antalet ombudsmän i styrelsen till två, inklusive förtroendemannen. Under kongressperioden hade nämligen den förstärkta förbundsstyrelsen upphävt beslutet från 1926 års kongress som begränsat antalet till två. På detta sätt hade tre ombudsmän fått plats i förbundsstyrelsen. Förbundsstyrelsens förslag vid 1931 års kongress, som också innehöll ett förslag om att inrätta ett representantskap, var att kongressen för varje kongressperiod fritt valde vilka som skulle sitta i förbundsstyrelsen. Enligt detta förslag skulle alltså hela styrelsen kunna bestå av ombudsmän. Lundgren och Fri-man var några av de talare som framhöll förslaget förtjänst, främst att det skulle underlätta för styrelsen att fatta snabba och väl underbyggda beslut. Dessutom borde väl inte, framhöll Lundgren, "duktiga karlar" som duger till att vara anställda som ombudsmän i förbundet nekas rätt att kandidera till förbundsstyrelseuppdrag. Andra, däribland ett flertal ledamöter från Stockholm, var av demokratiska skäl betänkliga eller mycket kritiska. Lundgrens inlägg om ombudsmännens kompetens uppfattades också av en del som ett påhopp på kongressombuden. Axel Johansson var en av dem som reagerade:

Jag vill tala om för Lundgren, att på denna kongress är det ombuden som ha rättighet att göra sin mening gällande. Vi komma inte hit som några herrgårdsdrängar, utan som folkets valda representanter, och då ha vi rättighet att säga ifrån vår mening. Förbundsstyrelsen regerar under kongressperioden, men på kongressen är det folkets ombud, som regera. Lundgren bör komma ihåg att han lever på förbundets bekostnad.¹³

Förbundsstyrelsen led i denna fråga ett nederlag då kongressen valde att bifalla Axel Johanssons förslag att förbundsstyrelsen bara fick bestå av en heltidsanställd funktionär förutom förtroendemannen (alltså totalt två tjänstemän).

Under 1930- och 1940-talen ökade Handels medlemsantal snabbt vilket åtföljdes av en parallell förstärkning organisatoriskt, först och främst fler anställda. Tillkomsten 1931 av ett representantskap var en logisk fortsättning på den väg man slagit in på 1926 när den "för-

stärkta” förbundsstyrelsen skapats. Båda reformerna syftade till att öka medlemmarnas inflytande över förbundsstyrelsen och tjänstemännen mellan kongresserna. Det här bidrog till att förbättra samarbetet inom förbundet. Kongresserna blev inte längre skådeplatser för uppslitande strider mellan en styrelse i försvarsställning och kritiska ledamöter. Det tycks som om debatterna vid kongresserna 1936 och 1941, de första utan Lundgren närvarande, präglades av ett mer avspänt tonläge. Under avslutningsanförandena framhölls i positiva ordalag förbundsstyrelsens lugna, sakliga och ”lidelsefria” föredragningar. Det här gällde inte minst Lundgrens efterträdare Otto Friman.

Samarbetet inom förbundet påverkades också positivt av LO-kongressens beslut 1926 i industriförbundsfrågan som betydde att Handels, till och med 1938, tvingades ligga lågt när det gällde industrikontoristernas organisering. När man sedan kunde ta upp kampen med SIF var det för sent.

FÖRTROENDEMAN J A LUNDGREN

När J A Lundgren i samband med en svår sjukdom 1936 motvilligt avgick som förbundsordförande hade han varit förbundets ledande gestalt i 30 år. Han hade varit förbundets expeditor/förtroendeman/förbundsordförande, kassör och redigerat förbundetstidskriften och utöver detta suttit 18 år i styrelsen för Malmö Varuutkörerarefackförning. Lundgren hade dessutom haft uppdrag inom politiken och den kooperativa rörelsen.

I *Nordisk Familjebok* (1907) förklaras att den ledande mannen – ”själen” i ett fackförbund – ”så godt som alltid [blir] den fullt aflönade förtroendemannen”.¹⁴ Denna beskrivning stämmer bra in på Lundgren. Han var verkligen förbundets själ, på gott och ont. Hans engagemang och arbetskapacitet betydde också att han var en tämligen dominant ledare, vilket bland annat antydde i samband med hans avgång. I *Handelsarbetaren* skrevs 1937 ”att Lundgren alltid velat ha så att säga alla trådar i sin hand och därför många gånger fått en för stor arbetsbörda. Energimättade människor har ofta ett sådant kynne”.¹⁵ Samtidigt betonades att förbundet knappast klarat åren efter storstrejken 1909 utan hans envetna arbete med att upprätthålla verksamheten.

Lundgren uppträdde med en imponerande ”pondus” och formulerade sig kategoriskt, slagfärdigt och ironiskt, på ett sätt som tilltalade

hans meningsfränder men knappast främjade den interna debatten i förbundet. Medlemmar som inte delade hans uppfattning blev "åthutade" och kunde offentligt och för eftervärlden beskrivas som "odugliga" eller anklagas för att använda "jesuitiska" metoder. Ett särskilt gott öga hade han till konsumentkooperationens butiksföreståndare, som var den kategori bland de butiksanställda som först aktiverade sig fackligt. Hans "personliga utfall" var också något som påtalades kritiskt av andra. Vid 1926 års kongress reagerade exempelvis Knut Andersson på Lundgrens debattstil:

Det böra kunna gå för sig att även i stridens hetta bevara sitt lugn. Det svar som hr Lundgren gav på hr Söderlunds interpellation bar emellertid icke prägeln av lugn sinnesförfattning. Innan man kastar fram beskyllningar bör man även motivera desamma. Uttryck sådana som 'Ni herrar butikshefer' äro Mussolinityper' böra icke förekomma.¹⁶

Den här typen av kritik desarmerades dock något genom att man samtidigt gärna framhöll att mindre välbetänkta formuleringar från Lundgrens sida var ett uttryck för hans personlighet, han förställde sig inte.

Konflikten mellan Samorganisationen i Stockholm och förbundsledningen handlade om demokratin inom förbundet och om den makt som var koncentrerad till Lundgren och hans närmaste män. Men det var också ett uttryck för spänningen inom förbundet mellan å ena sidan varuutkörarna och lagerarbetarna och å andra sidan butiks- och kontorsanställda. Denna spänning hade funnits redan vid grundandet och skärptes då och då. Under 1920-talet började de förstnämndas starka inflytande på allvar ifrågasättas. Det här gällde särskilt varuutkörarna, som trots att de redan under 1910-talet kom att utgöra en minoritet i förbundet länge hade ett betydande inflytande. Det här berodde i sin tur delvis på att förbundets säte var Malmö. Det var svårt att ändra på detta förhållande då Malmö Varuutkörerrefackförening och J A Lundgren ansågs ha räddat förbundet under de "svåra åren" 1910-1912 och av detta skäl hade hög status inom förbundet.

De "oppositionella" i Stockholm ansåg att förbundet skulle prioritera de butiks- och kontorsanställda. Man var på denna punkt, som historikern Mats Greiff påpekat, inspirerade av Centralorganisationen af danske Handels- og Kontormedhjælperforeninger (den danska motsvarigheten till Handels), som organiserade både butiksanställda

och kontorister. Ställningstaganden i industriförbundsfrågan tyder på att man i Stockholm var öppen för att överföra en del av varuutkörarkategorierna till andra LO-förbund. Det här var också något som LO:s ledning hävdade 1926 och som senare realiserades då varuutkörare, frivilligt och efter omröstning, valde att lämna Handels. Det här gällde till exempel ölutkörarna som under 1930-talet successivt överfördes till Svenska Bryggeriindustriarbetareförbundet. "Oppositionens" respektlösa hållning gentemot varuutkörarna var inte särskilt populär i avdelningar som organiserade dem eller hade starka band till varuutkörarna. Det verkar också ha funnits en misstanke att ledande personer inom Handels i Stockholm åren kring 1920 önskade omvandla Handels till ett renodlat, men LO -anslutet, tjänstemannaförbund.

VARUUTKÖRARNAS MACHOKULTUR

Lundgrens ledarstil avspeglade den "machokultur" som fanns bland varuutkörare och lagerarbetare och som han tillägnat sig. Det var en stil som tilltalade de varuutkörare som grundat förbundet 1906. I förbundets tidskrift och historieskrivning berättades med stolthet om fysiska handgemäng och tuffa debatter som Lundgren och hans närmaste män deltagit i.

På foton avbildades varuutkörarna som stolta, självständiga yrkesarbetare med välansade mustascher, gärna tillsammans med häst och vagn, sittande på kuskbocken. Förbundets inre kärna de första tio åren kan sägas ha förkroppsligat det maskulinitetsidealet som då, och ännu många år, fanns inom förbundet. Här föreskrevs hur en "riktig man" skulle vara, och indirekt hur han inte skulle vara. Man kan säga att förbundet, på grund av svårigheterna att accepteras av såväl arbetsgivare som LO:s ledning och andra förbund, var extra måna om sin maskulina framtoning.

Det maskulinitetsideal som här skisserats och som inledningsvis hyllades inom Handels fanns även inom många andra fackförbund, framförallt dem som organiserade grovarbetare eller andra med fysiskt krävande arbeten. Här kan till exempel gruvarbetare, skogs- och flottningsarbetare, stuveriarbetare, väg- och anläggningsarbetare nämnas. Fackliga företrädare inom Gruvindustriarbetareförbundet, Transport med flera erhöll respekt och därmed status genom att visa prov på imponerande intellektuell och fysisk styrka. Det fick inte råda någon

tvekan om att man, vid behov, behärskade de inom yrkesgruppen vanligt förekommande arbetsredskapen och arbetsprocesserna. Samtidigt skulle man vara en av de främsta när det gällde agitation – fångsla och övertyga presumtiva medlemmar – samt vid förhandlingar om arbets- och lönevillkor vara slipad och på bästa sätt företräda medlemmarnas intressen. Den facklige ledaren skulle också framstå och uppträda som en jämlike i kontakterna med arbetsgivarerepresentanter och andra fackföreningsledare.

Fackföreningsrörelsen inklusive Handels utvecklade tidigt en hierarkisk struktur med en organisationskultur som premierade en tuff maskulin ledarstil. Det var de verbalt skickliga och hårdhudade männen som bäst klarade av debatterna och spelet bakom kulisserna. Man lärde sig att hålla ihop gentemot ”yttre” fiender och att inte acceptera kritik eller visa svaghet eftersom det kunde användas av motståndarna. Lojalitet gentemot personer med makt inom organisationen belönades med uppdrag.

KONTORISTER, BODKNODDAR OCH KVINNLIGA BUTIKSBITRÄDEN

Ända sedan början av 1900-talet, då man gjort de första försöken att organisera varuhandelns arbetare, hade manschettproletariatets ovilja att organisera sig fackligt uppfattats som ett uttryck för feghet – att de inte ville eller vågade dra på sig principalens ilska – eller falskt klassmedvetande. När en förändring började skönjas under 1910-talet tolkades detta som något positivt men det ändrade inte på det faktum att den stora majoriteten kontors- och butiksanställda var oorganiserade. Mot detta ställdes också gärna den närmast hundra procentiga organisationsgraden bland varuutkörarna. En ”riktig karl” tvekade inte att organisera sig fackligt!

En annan komplikation i sammanhanget rör bodknoddarnas ärlighet som yrkesmän. Här åsyftas den gamla uppfattningen att de hade en tvivelaktig status, liksom många andra som på den tiden sysslade med att köpa och sälja varor. Var det ett samhällsnyttigt, i betydelsen outhärligt, yrke och i vilken utsträckning fördyrade arbetet i försäljningsledet varan? Lurades kunder att köpa varor till för höga priser genom bodknoddens vältalighet och tillgjorda omtanke? Kunde man inte dessutom hos bodknodden hitta en fördragsamhet

med den underordnade positionen som principalens högra hand? Dessa och liknande frågor häftade vid bodknoddens yrkesstatus. Att han dessutom kunde imponera på vissa kunder, till exempel unga kvinnor, genom att han arbetade inomhus, var välformulerad och hade rudimentära kunskaper i exempelvis huvudräkning ökade sannolikt manliga kroppsarbeters behov av att nedvärdera bodknodden. På många orter var också butiken en samlingsplats, en lokal offentlig scen, där de butiksanställda rörde sig hemtamt.

När kontorister och butiksanställda under 1910-talet började söka sig till Handels stärkte det förbundet samtidigt som det ganska snart ledde till ett ifrågasättande av hur det sköttes och till en konfliktfylld diskussion om vilka grupper som skulle prioriteras. I denna process ställdes olika yrkeskulturer och identiteter mot varandra på ett sätt som avslöjade att konflikten också hade en klass- och könsmässig resonansbotten. Förbundsledningen bemötte exempelvis kontoristernas och de butiksanställdas krav och kritik genom att anspela på deras sociala status och de karaktärsdrag som de tillskrevs. Det var knappast en medveten strategi, utan snarare artikulerades på ett oreflekterat sätt arbetarklassmännens föreställningar om kontorister, bodknoddar och lönearbetande kvinnor.

Lundgren hade själv ibland svårt att under debatterna dölja sitt förakt för kontorister och bodknoddar och deras fackliga representanter. Gentemot de fåtaliga fackligt aktiva kvinnorna visades däremot en överdriven, närmast faderlig, omtanke. Avdelning 20:s ombudsman Bertil Eriksson var inte bara i många år J A Lundgrens motståndare inom förbundet, han var också i många avseenden Lundgrens motsats; finlemmad, utan mustasch och med en opersonlig debatteknik. Han var mån om att använda fakta, och behöll så vitt det går att bedöma sin kyla även under hätska meningsutbyten. Eriksson uppfattades säkerligen av sin samtid som en typisk representant för dem han företrädde i avdelning 20 i Stockholm, nämligen intellektuellt arbetande kontorister, bokhållare och bodknoddar.

AVSLUTNING

Vid 1956 års kongress beslöts efter en lång debatt att förbundet skulle byta namn från Handelsarbetareförbundet till Handelsanställdas förbund. Därmed sattes punkt i en nästan femtio år gammal debatt där de

som önskat ta bort "arbetare" ur förbundsnamnet och ersätta det med "anställda" segrade. Det viktigaste argumentet för ett namnbyte hade alltid varit att det skulle underlätta medlemsvärvningen bland kontors- och butiksanställda. Detta argument hade dock inte vägt särskilt tungt tidigare och betraktats som en oacceptabel eftergift gentemot de högfärdiga kontors- och butiksanställda. Dessutom skulle, menade förbundsstyrelsen så sent som vid 1951 års kongress, ett namnbyte uppfattas som en skymf gentemot lagerarbetarna, som tillsammans med varuutkörarna tillhört förbundets "pionjärer".

Många av dessa medlemmar är mycket aktiva medarbetare i organisationsarbetet. Man kan även, utan att göra sig skyldig till överdrifter, våga påståendet att dessa grupper under en tidsperiod i förbundets historia utgjorde förbundets kärntrupper. De känner fortfarande samhörighet med förbundets övriga medlemsgrupper och denna samhörighetskänsla är ett styrkebälte. En namnändring kan därför riskeras medföra ett icke önskvärt försvagande av en så värdefull aktivitet.¹⁷

Vid 1956 års kongress hade emellertid förbundsstyrelsen ändrat sig och tillstyrkte ett namnbyte. Förbundsstyrelsens omsvängning motiverades bland annat med att den stora andelen kontors- och butiksanställda i förbundet ökat ytterligare och att det nu var dags att byta namn. Rekryteringen av nya medlemmar förväntades också i framtiden framförallt ske inom detaljhandeln som expanderade och där det fanns många oorganiserade. Någon särskild hänsyn till förbundets gamla "kärntrupper" ansågs inte längre nödvändig då förbundets medlemskår successivt "sammansvetsats" och det inte längre fanns några starka yrkesmässiga intressegrupperingar inom förbundet. Förbundsstyrelsen var dock mycket noga med att framhålla att deras ställningstagande absolut inte skulle tolkas som "en nedvärdering eller underskattning av de grupper inom förbundet, som från början varit med om att bygga upp verksamheten..."¹⁸

Förbundets namnbyte, liksom förbundstidningens namnbyte 1951 från *Handelsarbetaren* till *Handels-Nytt*, markerade på ett symboliskt plan att "butiksfolket" numera var Handels viktigaste medlemskategori och att propagandaverksamheten framöver skulle inriktas på de kontors- och butiksanställda, i synnerhet den sistnämnda kategorin. De som startat förbundet, varuutkörarna, hade successivt överförts till andra förbund och lagerarbetarna hade kommit att utgöra en allt

mindre andel av förbundets medlemmar. Den nya medlemssammansättningen innebar också att förbundet feminiserats och förnygrats.

De som hade fackliga uppdrag var dock fortfarande i huvudsak män. Vid 1951 års kongress var endast 12 av totalt 224 kongressombud kvinnor. När det gällde yrkesfördelningen hade numera butiksfolket ett betydande inflytande då 83 av ombuden var butiksföreståndare (varav 4 kvinnor) och butiksbiträden och kontorister representerades av 34 ombud. Det här ska jämföras med lagerarbetarna och chaufförerna som tillsammans hade 38 ombud.

Handels gjorde från och med 1940-talet betydande satsningar på propaganda- och studieverksamheten och uppfattades inom arbetarrörelsen som föregångare på dessa områden. Satsningarna berodde på den relativt låga organisationsgraden, särskilt bland yngre butiksanställda kvinnor och män. Inom Handels utvecklades en of-fensiv "kampanjkultur" med ständiga medlemsvärvningskampanjer, tävlingar, försök med nya propagandametoder och ett frejdigt experimenterande när det gällde mötesformerna. Handels ville inte framstå som en ålderdomlig och ineffektiv organisation. Det gällde att värva nya medlemmar och dra in dem i verksamheten och ge dem en facklig "vi-känsla". Studieverksamheten bedömdes som värdefull då många av de kontors- och butiksanställda var unga män och kvinnor som ansågs ha en svag klasskänsla.

Handels framtoning som ett progressivt och "piggt" förbund med trevliga möten balanserades med budskapet att förbundet samtidigt var en seriös och effektiv organisation. I propagandan beskrevs Handels som ett rationellt förbund med välfungerande byråkratiska rutiner där förhandlingsverksamheten var "kärnverksamheten". Denna verksamhet krävde vidare en stab av kunniga kontorister och ombudsmän. Syftet var inte bara att framställa Handels som en välsörd byråkratisk maskin utan också att förklara hur medlemsavgiften användes. Den unge mannen i propagandafilmen *Modärna Eva* (1939) utbrister imponerad efter besöket vid Handels förbunds kontor; "Det här verkar som ett modernt storföretag". Budskapet är att kraven på effektiv resursanvändning var lika höga inom Handels som inom kapitalistiska storföretag. Förbundets manliga ledarkader framstod som eftertänk-samma kamrersliknande personer med byråkratiskt sinnelag. Dessa såg ut att ha föga gemensamt med de handlingskraftiga, egensinniga och färgstarka män, med J A Lundgren i spetsen, som bildat förbundet i början av 1900-talet.

Noter

- 1 Föreliggande text baseras på Jonny Hjelm, *Hundra år med Handels*, Stockholm 2006. Uppsatsen beskriver kortfattat olika teman som behandlas mer utförligt i bokens inledande kapitel.
- 2 Inger Humlesjö, "Manliga och sega strukturer", i *Arbetshistoria*, nr 2-3, 1999; Eva Blomberg, *Män i mörker*, Stockholm 1995.
- 3 *Minnesskrift. Svenska Handelsarbetareförbundets första kvartssekel 1906-1931*, utgiven av förbundet, Malmö 1931, s 154.
- 4 *Handelsarbetaren*, nr 1 1908.
- 5 *Kontor och handel i Stockholm. Minnesskrift utgiven av Kontors- och Handelsanställdas förening i Stockholm*, Stockholm 1937, s 175.
- 6 *Protokoll fört vid Svenska Handelsarbetareförbundets sjätte kongress*, 1920, s 15ff.
- 7 *Kontor och handel i Stockholm...* 1937, s 196.
- 8 *Handelsarbetareförbundet, Verksamhetsberättelse 1923*, s 9.
- 9 *Handelsarbetareförbundet, Verksamhetsberättelse 1923*, s 12.
- 10 *Protokoll fört vid Svenska Handelsarbetareförbundets sjunde kongress*, 1926, s 32.
- 11 *Protokoll fört vid Svenska Handelsarbetareförbundets sjunde kongress*, 1926, s 33.
- 12 *Protokoll fört vid Svenska Handelsarbetareförbundets sjunde kongress*, 1926, s 63.
- 13 *Protokoll fört vid Svenska Handelsarbetareförbundets 8:e ordinarie kongress*, 1931, s 113.
- 14 *Nordisk Familjebok*, Stockholm 1907, s 1244.
- 15 *Handelsarbetaren*, nr 1 1937.
- 16 *Protokoll fört vid Svenska Handelsarbetareförbundets sjunde kongress*, 1926, s 40.
- 17 *Protokoll förda vid Svenska Handelsarbetareförbundets 12:te ordinarie kongress*, 1951, s 80.
- 18 *Protokoll förda vid Svenska Handelsarbetareförbundets 13:te ordinarie kongress*, 1956.

En avdelning mot medlemmarnas vilja

Om tillkomsten av litografiska fackföreningen i Lund

Av Marion Leffler¹

INLEDNING

1939 flyttade förpackningsföretaget Åkerlund & Rausing sin verksamhet från Malmö till Lund. Den yrkesutbildade litografiska personalen – huvudsakligen offsettryckare – följde med men kvarstannade som medlemmar i Litografiska fackföreningen i Malmö. 10 år senare, den 1 januari 1949, blev samtliga medlemmar, alltså även andra litografiska yrkeskategorier än tryckarna, som arbetade hos Åkerlund & Rausing i Lund och som tillhörde Litografiska fackföreningen i Malmö, uteslutna ur Svenska Litografförbundet, då de hade vägrat att bilda en egen avdelning i Lund.² Malmöavdelningen ifrågasatte förbundets rätt att fatta ett sådant beslut. I korrespondensen mellan förbundet och avdelningen och via förbundsstyrelsens och avdelningsstyrelsens protokoll kan man följa ärendet vidare under nästan hela år 1949. Konflikten slutade med att Malmöavdelningen fick foga sig, efter att frågan avgjorts av en skiljenämnd bestående av representanter för LO, Svenska Litografförbundet och Malmöavdelningen. Den 25 november 1949 tillsattes en interimsstyrelse, och den 12 mars 1950 bildades Litografiska fackföreningen i Lund.³ Den nya avdelningen i Lund kom alltså till stånd *på order* av förbundet, *mot* medlemmarnas vilja och först efter att de på grund av sin motvilja att följa förbundets direktiv om att bilda en avdelning hade *uteslutits* ur förbundet.

Ett sådant dramatiskt händelseförlopp stämmer knappast med de föreställningar de flesta av oss har om hur det fackliga arbetet organiserades i Sverige kring 1950, en tid som präglades av arbetarrörelsens folkhemsbygge. Varför tog då slutligen Svenska Litografförbundet till så drastiska åtgärder mot de egna medlemmarna? Och varför vägrade de litografer som var anställda i Lund att lämna Malmöavdelningen

och bilda egen på sin arbetsort? Var det fråga om en maktkamp mellan förbundet i Stockholm och den lokala avdelningen i Skåne? Eller var denna konflikt uttryck för principiellt olika tolkningar av det fackliga arbetets mål och medel? Vad kunde dessa skillnader bero på i så fall? Låt oss först granska de argument parterna anförde för respektive mot bildandet av en avdelning i Lund för att se om dessa kan ge oss svar på frågorna.

FÖR OCH EMOT EN AVDELNING I LUND

Förbundsstyrelsens verkställande utskott aktualiserade frågan redan på våren 1940, endast några få månader efter att Åkerlund & Rausing hade flyttat från Malmö till Lund. I ett möte med verkställande utskottet framhöll förtroendemannen, Gustaf Lindblom,⁴ att det "ur flera synpunkter" var lämpligt att personalen bildade egen avdelning i Lund men nämnde endast ett specifikt skäl, nämligen att övriga grafiska förbund (typografförbundet och bokbindareförbundet) också hade avdelningar där. Verkställande utskottet beslöt att uppmana de hos Åkerlund & Rausing arbetande medlemmarna att bilda en egen avdelning på orten.⁵

På denna uppmaning svarade de berörda arbetarna på Åkerlund & Rausing med att be om uppskov, "tills lugnare tider inträtt eller i varje fall till årets avtalsrörelse slutförts". Även Malmöavdelningens styrelse tillstyrkte uppskovet. Lindblom upprepade nu argumentet att övriga grafiska förbund också hade avdelningar i Lund och att det grafiska kartellarbetet blev ojämnt utan en litografisk avdelning. Han misstänkte att det var personliga och inte organisatoriska skäl som vållade denna "motsträvighet". Malmöavdelningens argument, att de flesta av medlemmarna som arbetade i Lund bodde i Malmö, accepterades inte, eftersom "minst hälften dock bodde i Lund". Ur avtalsrörelsens synvinkel fanns det inte heller några skäl till uppskov, enligt verkställande utskottet, som beslöt att ålägga Malmöavdelningen att efter den 1 juni 1940 inte uppta avgifter, utbetala understöd eller rapportera för de medlemmar som var anställda i Lund.⁶ Efter två skrivelser från de berörda om att få diskutera frågan personligen med förtroendemannen medgavs detta men med förbehåll att om inte Lindblom på grund av "de oroliga förhållandena", det vill säga kriget, kunde resa till Skåne inom en snar framtid fick inte bildandet av avdelning i Lund dröja utan

skulle äga rum "med det snaraste". Någon saklig grund för uppskovet ansåg inte verkställande utskottet föreligga.⁷ På hösten påpekades att Malmöavdelningen lämnade in sina rapporter för sent och det antogs bero på att avdelningen var för stor och kassörens arbete därför för tungt. Det var därför angeläget att personalen vid Åkerlund & Rausing nu bildade egen avdelning. Lindblom hade uppmanat dem "att till den 1 januari 1941 gå i författning om verkställandet av detta förbundsstyrelsens beslut", vilket verkställande utskottet godkände.⁸

Så skedde inte. Malmöavdelningen vidhöll i en skrivelse sina tidigare skäl för att anstå med verkställigheten av förbundets beslut och anförde också att en avdelning i Lund snarare skulle likna en personalklubb. Den skulle alltså bli för liten, då den endast skulle omfatta medlemmar från en och samma arbetsplats. Verkställande utskottet diskuterade nu huruvida det var lämpligt att tvinga fram en avdelning mot medlemmarnas vilja och visade för första gången upp oenighet i frågan, åtminstone när det gällde att genomdriva ett omedelbart verkställande av beslutet. Lindblom betonade att "ingen fackföreningsmässig grund låg bakom motståndet" men att man kunde avvakta tills det sammanträffande med personalen som hade utlovats tidigare kunde äga rum. Förbundsstyrelsens beslut stod i varje fall fast.⁹ Inte förrän på hösten 1943 återupptogs frågan i verkställande utskottet. Då påpekades åter förseningar i rapporteringen från Malmöavdelningen, vilket åter antogs bero på en för stor arbetsbörda för kassören, varför medlemmarna i Lund borde bilda egen avdelning. Någon diskussion i frågan är dock inte protokollförd.¹⁰

Trots att Lindblom under 1944 sammanträffade med personalen i Lund i ett annat ärende och trots att man på hösten 1945 med anledning av en löneaktion vid Åkerlund & Rausing åter konstaterade att "vårt kartellarbete med typer och bokbindare numera endast existerade på pappret" tycks kravet att bilda egen avdelning inte ha kommit upp igen förrän på hösten 1948.¹¹ Det finns i varje fall ingen anteckning härom i förbundsstyrelsens protokoll under mellanliggande år. Först i oktober 1948 framhöll Lindblom vid styrelsens sammanträde "att den gamla frågan angående upprättande av avdelning i Lund måste aktualiseras, enär ingenting längre talade för, att lundensarna skulle tillhöra Malmöavdelningen".¹²

Den 29 oktober förde förbundet brevlades åter fram sina argument för en avdelning i Lund och avvisade Malmöavdelningens argument för att behålla de medlemmar som arbetade på Åkerlund & Rausing i

Lund. Resonemangen var desamma som tidigare. Därför hade förbundets styrelse enhälligt beslutat att från och med den 1 januari 1949 "skall de av våra medlemmar, som arbetar i Lund, bilda egen avdelning".¹³

Innan Malmöavdelningen svarade på detta ultimatum hölls ett möte där frågan diskuterades ingående. Det framhölls att man haft möte med personalen på Åkerlund & Rausing och att de uttalade "enbart farhågor och ovillighet för att bilda egen avdelning". Man skulle nu författa en skrivelse till förbundet där detta skulle framhållas och undertecknas av alla som stödde skrivelsen. Även från Malmöavdelningens sida var resonemangen desamma som tidigare och man hävdade att personalen i Lund helt och hållet själva skulle bestämma i frågan.¹⁴

Förbundet uppfattade den skrivelse som nämns ovan som en "petitionslista" och "opinionsyttring". Lindblom hade hört att den kommit till "genom att man först lämnat en blank lista till medlemmarna i Lund och bett om deras namnteckningar, men när detta rönt motstånd, hade listan försetts med en ingress, varav framgick, att man skulle opponera sig emot avdelningsbildande i Lund". Enligt Lindblom visade handlings sättet på att Malmöavdelningen inte längre fann motargument, eftersom den nu överlämnade frågan till medlemmarna i Lund på detta sätt. Förbundet vidhöll sitt beslut.¹⁵

KONFLIKTEN HÅRDNAR

Varken avdelningen i Malmö eller personalen i Lund gav dock upp sitt motstånd mot förbundets direktiv. Ingen avdelning hade bildats i Lund den 1 januari 1949. Vidare kontakter mellan förbundets ordförande och personalen i Lund per brev och telefon under andra hälften av januari 1949 ledde ingen vart. Personalen vägrade att bilda avdelning och förbundet vidhöll sitt krav.¹⁶ Ett nytt sammanträffande mellan förbundssekreteraren, Nils Åstrand, och personalen i Lund den 13 februari hade endast till följd att konflikten skärptes. Mötet

var mycket dåligt besökt och knappt halva personalen var närvarande. Malmöavdelningens styrelse var närvarande och de flesta inläggen i diskussionen hade kommit från dessa. Efter närmare 4 timmars sammanträde hade personalen röstat om tillsättandet av en interimsstyrelse för avdelning i Lund, men detta förslag hade avslagits med 29 röster mot 4 efter slutna omröstning.¹⁷

Åstrand meddelade att ”han för sin del sagt ifrån vid sammanträdet, att därest icke frågan blev uppklarad så fick medlemmarna räkna med att bli uteslutna”.¹⁸ Verkställande utskottet beslöt att förbjuda Malmöavdelningen att utbetala understöd till medlemmarna i Lund samt att skriva till var och en av personalen i Lund och meddela,

att förbundet icke godkände några enskilda inbetalningar i fortsättningen och även uttryckligen framhålla, att om medlemmarna i Lund ville behålla sitt medlemskap i fortsättningen, så skall styrelse tillsättas och avdelning bildas.¹⁹

Förbundet var nu alltså berett att sätta hårt mot hårt och driva sin vilja igenom. Personalen i Lund uppfattade i sin tur att konfrontationen ökade och kände sig illa behandlade av förbundssekreteraren Nils Åstrand vid det ovan relaterade sammanträdet.²⁰ Från detta sammanträde finns för övrigt *två* protokoll, båda justerade men med olika innehåll, ett handskrivet och ett maskinskrivet. Det handskrivna protokollet är undertecknat av mötets sekreterare, Ernst Gullberg, och justerat av lundalitografen Rickard Blomstedt. Det maskinskrivna är också undertecknat av Ernst Gullberg men justerat av såväl Rickard Blomstedt som förbundets sekreterare, Nils Åstrand, som också vid mötet hade utsetts som en av två justeringsmän. Det förefaller alltså som att Åstrand inte accepterade det första protokollet.²¹ De skiljer sig till formen genom att det handskrivna är språkligt och formellt mindre korrekt och mindre utförligt än det maskinskrivna. Viktigare är dock de innehållsmässiga skillnaderna. Det handskrivna protokollet ger intryck av att bygga på anteckningarna gjorda under själva mötet och av att ha skrivits ned i nära tidsmässig anslutning till det. Tempus är presens och återgivningen av vad olika talare sa är talspråkmässig och förefaller hålla sig nära till de uttalanden som gjordes. I sin helhet verkar protokollet vara obearbetat. Mest utrymme ges åt medlemmarnas inlägg.²²

Det maskinskrivna protokollet refererar mycket utförligare än det handskrivna Åstrands öppningsanförande, som präglas av förbundets ståndpunkter och syn på konflikten samt lägger skulden för den helt och hållet på Malmöavdelningen och lundalitograferna. Malmöavdelningens handlande betecknas där som illojalt mot förbundet. Mötesdeltagarnas inlägg refereras mycket mera kortfattat än Åstrands svar på dem i det maskinskrivna protokollet. Dessa svar går ut på

att tillbakavisa talarnas argument som felaktiga och förbundets som riktiga.²³ Protokollet ger intryck av att vara bearbetat och skrivet för förbundsstyrelsen, som en dokumentation av förbundsstyrelsens ur dess synvinkel korrekta handläggning.

Av båda protokollen framgår dock tydligt det skärpta tonläget mellan parterna. Lundalitograferna ansåg det inte rätt, att förbundet skulle tvinga dem att bilda avdelning trots att de själva inte ville. De vände sig emot förbundets tillvägagångssätt, att genom hot om uteslutning tvinga fram lydnad i stället för att söka ett godvilligt samarbete genom nära kontakt med de berörda. Man ifrågasatte dock inte förbundets stadgenliga rätt att ålägga bildandet av en avdelning. Förbundssekreteraren bemötte dessa invändningar genom att påpeka att beslutet fattats nio år tidigare och att förbundet vid ett flertal tillfällen sökt komma till tals med de berörda men att de själva har sett till att så inte skedde.

Förbundet handlade inte odemokratiskt utan beslutet hade fattats i demokratisk ordning och i enlighet med stadgarna, framhöll han. Tvångsåtgärderna fick medlemmarna skylla sig själva för, då de vägrat att vara lojala mot förbundsstyrelsen och följa dess beslut. Lundalitograferna förklarade sin ovilja med att det endast fanns en arbetsplats i Lund och att de därför skulle vara utlämnade åt arbetsgivaren och stå svagare än nu. Förbundssekreteraren försäkrade att det var tvärtom, en avdelning som sorterade direkt under förbundsstyrelsen skulle bli starkare än en som var en del av Malmöavdelningen.

LÅSTA POSITIONER

Mötet resulterade, som redan framgått, inte i något närmande mellan förbundsstyrelsen å ena sidan och Malmöavdelningen och litograferna i Lund å andra sidan. Tvärtom skärptes konflikten ytterligare. Den 17 februari 1949 förbjöds Malmöavdelningen att utbetala understöd till medlemmarna i Lund.²⁴ Förbundet vägrade nu också att befatta sig med förhandlingar med Åkerlund & Rausing gällande litografernas arbetsvillkor och lönesystem.²⁵ När Malmöavdelningen meddelade att man bestämt att åter uppta avgifter för medlemmarna i Lund, betecknades detta som sabotage av verkställande utskottet, som beslöt att inkalla förbundsstyrelsen "för att ta ställning till det uppkomna läget".²⁶ Vid styrelsens sammanträde fattades ett enhälligt beslut att utesluta medlemmarna i såväl Malmö som Lund för brott mot stadgarnas

§ 23, om inte Malmöavdelningen ställde sig till efterrättelse angående avdelningsbildande i Lund.²⁷ Detta beslut meddelades Malmöavdelningen per brev den 22 mars. Under tiden hade avdelningen via Malmö Fackliga Centralorganisation vänt sig till LO med förfrågan huruvida förbundet hade rätt att besluta om bildandet av en avdelning mot medlemmarnas vilja. Detta hade Lindblom fått kännedom om, varför han i samma brev också påpekade att förbundet hade denna rätt och att det hade stöd från LO i frågan.²⁸

Malmöavdelningen gav inte upp sitt motstånd utan beslöt att hänskjuta ärendet till LO för avgörande.²⁹ Lindblom tog då kontakt med LO:s ordförande Axel Strand och rapporterade att denne "uttalade sin bestämda mening, att LO icke kommer att lägga sig i denna sak, då förbundet var suveränt att besluta i denna fråga". Verkställande utskottet beslöt att meddela Malmöavdelningen detta, samt att, "därest de icke omgående ställer sig förbundsstyrelsens beslut till efterrättelse, så måste vi anse uteslutningen som definitiv". Man ville också "till slut understryka i skrivelsen, att vi efter vad som nu skett starkt ifrågasatte om avdelningsstyrelsen kände sitt ansvar inför medlemmarna, eftersom de kunde handla så som här skett".³⁰ Skrivelsen skickades den 27 april men vid styrelsens årsmöte den 11 maj hade ännu inget svar inkommit från Malmöavdelningen. Lindblom

hade gjort sig underrättad om, att Malmöavdelningen haft sammanträde och därvid hade man från avd.styrelsen helt fräckt påstått, att LO skulle behandla saken. Vidare hade ordföranden erfarit att oppositionen mot honom och förbundsstyrelsen fördes därnere med de mest hänsynslösa resonemang.³¹

Beträffande det praktiska arbetet med platstillättningar i Malmö och Lund kunde Lindblom meddela att ledningen för Åkerlund & Rausing i fortsättningen skulle vända sig direkt till förbundet och inte till avdelningsstyrelsen i Malmö.³² Positionerna var således låsta, och förbundet började använda sitt övertag genom att dels vägra förhandla om arbetsvillkor för lundalitografernas vidkommande och dels genom att med hjälp av företagsledningen isolera Malmöavdelningens styrelse beträffande platstillättningar i Lund.

LO avlog avdelningens begäran om ett sammanträde med representanter för avdelningen, förbundet och LO med hänvisning till skiljemannaförfarande mellan avdelningen och förbundet.³³ Malmö-

avdelningen överklagade uteslutningen till förbundet den 20 maj 1949 och anförde nu för första gången att man betraktade åtgärden som icke stadgeenlig.³⁴ Detta avvisades enhälligt av förbundsstyrelsen som menade att "vårt beslut var fattat i enlighet med stadgarna och att avdelningen fick ta på sig skulden för den uppkomna situationen genom sin oresonlighet och halsstarrighet". Detta beslut skulle emellertid inte överlämnas förrän Lindblom än en gång vid ett sammanträde "skulle få en möjlighet att pröva förhållandena inom Malmöavdelningen". Avdelningen skulle få en sista chans att ställa sig lojal mot förbundets beslut om en avdelning i Lund, och om den var villig att "göra sitt bästa för att en dylik avdelning skulle komma till stånd, så borde förbundsstyrelsen låta nåd gå före rätt och vi borde därmed kunna återställa förhållandena mellan avdelningen och förbundet". Styrelsen beslöt i enlighet med förslaget. Om avdelningen inte visade sig villig att förlika sig med förbundet, skulle överklagelseskrivelsen avslås och uteslutningen av hela avdelningen vara ett faktum.³⁵ Mellan raderna kan man läsa att förbundsstyrelsen hoppades på att avdelningen i Malmö nu var tillräckligt trängd och skulle ge vika så att skiljedomsförfarandet kunde undvikas.

Mötet mellan Malmöavdelningen och flera ledamöter i förbundsstyrelsen, däribland Lindblom och Åstrand, ägde rum den 21 juni på Folkets hus i Malmö och resulterade i ett protokoll om 21 maskinskrivna sidor, som vittnar om den upprörda stämning som rådde inom Malmöavdelningen och den djupa klyfta som fanns mellan denna och förbundsstyrelsen vid detta tillfälle, orsakad, som vi strax ska se, inte endast av frågan om en lundaavdelning och uteslutningsshotet i samband med denna. Av protokollet framgår inslag i handläggningen som inte nedtecknats i förbundsstyrelsens protokoll, till exempel att båda parter varit i kontakt med pressen (som emellertid enligt båda parter förvrängde respektive uttalanden) och att Lindblom personligen tagit upp Malmö-Lundfrågan i andra avdelningar runtom i landet för att mobilisera deras stöd för förbundsstyrelsens beslut. Vidare antyds flerstädes att konflikt mellan Malmöavdelningen och förbundsstyrelsen har präglat relationen i flera avseenden under en längre tid, så att det aktuella läget kan ses som kulmen på en utveckling. Från Malmöavdelningens sida framkommer till exempel misstankar om att avdelningen i Lund nu skall bildas för att decimera avdelningen i Malmö, så att denna inte skall kunna göra anspråk på en ombudsman. Inte heller tidigare har skälet varit fackligt, menar de, utan det har funnits andra

anledningar, till exempel att få bort misshagliga personer.

Från förbundsstyrelsens sida anføres att frågan om platstillsättningar har varit en källa till konflikt under en lång tid, då Malmöavdelningen velat gå sina egna vägar och därmed stört förbundets arbete. I den aktuella konflikten vidhåller talarna från Malmö att de inte opponerat sig mot beslutet, att lundamedlemmarna skall bilda en egen avdelning, men att förbundsstyrelsens tillvägagångssätt varit för bryskt, att man inte har försökt att förklara varför en avdelning måste bildas i Lund utan enbart befallt dess bildande. Man anser att en avdelning inte kan bildas utan att medlemmarna förstår varför och är med på noterna. Den aktuella uteslutningen kritiserar som hänsynslös mot gamla medlemmar, av vilka en del var pionjärer som varit med om att bilda förbundet. Dessa skulle gå miste om gåvor ur invalidfonden, om uteslutningen verkställdes. Det framkommer även kritik mot enskilda ledamöter av förbundsstyrelsen, framför allt mot förbundssekreteraren och ännu starkare mot förbundsordföranden, som tillskrivs diktatoriska drag. Från förbundsstyrelsens sida vidhåller talarna att förbundets beslut om såväl avdelning i Lund som uteslutning på grund av ohörsamhet är stadgeenliga. Man vidkänner inga andra skäl än fackliga för beslutet och menar att Malmöavdelningens styrelse har agiterat upp stämningen, därav lundamedlemmarnas vägran. Skulden till den uppkomna situationen bär, enligt förbundsstyrelsen, Malmöavdelningen ensam.

Förbundsstyrelsens ledamöter hade åkt till Malmö i tro att avdelningens misslyckade försök att få LO på sin sida skulle ha gjort den mera medgörlig men fick inse att så inte var fallet. I stället krävde talarna i inlägg efter inlägg att förbundsstyrelsen skall ställa verkställigheten av sitt beslut om avdelning i Lund på framtiden, då den aktuella situationen är så inflammerad att ett genomförande nu är olämpligt. Mötet avslutades med att dess ordförande, Karl Hartman, konstaterade att någon lösning på frågan inte framkommit. Därför beslöts ett nytt möte mellan förbundsstyrelsen och de berörda medlemmarna i Lund. I ett handskrivet tillägg förklarar justeringsmannen från förbundet, Ragnar Krüger, att han icke anser sig kunna godkänna protokollet, då yttrandena, speciellt förbundsordförandens och styrelseledamöternas, har kortats så att de ger en felaktig bild av diskussionen. Parterna stod efter mötet lika långt ifrån varandra som förut.³⁶

Den 6 juli sammanträdde Gustaf Lindblom med medlemmarna i Lund. Till detta möte kom emellertid mindre än hälften av medlemmarna, varför det inte blev beslutsmässigt. Anledningen enligt

avdelningen var att skiftarbetarna inte kunde närvara, men Lindblom misstänkte "fullständig oförståelse från lundensarnas sida beträffande avdelnings bildande i Lund". Som svar på Malmöavdelningens överklagande och "(f)ör att konstatera, om malmökollegerna, genom att ytterligare stödja lundensarna, verkligen vill taga risken av en uteslutning bland annat för alla de gamla och mångåriga medlemmar, som man så varmt ömmat för, men lika mycket för att ännu en gång räcka handen..." medgav man en frist till den 25 juli för att Malmöavdelningen skulle komma in "med resterande rapporter utan upptagandet av dem, som ha sitt arbete i Lund".³⁷

Avdelningen svarade den 22 juli med att begära skiljenämnd och lämnade namnuppgifter på sina skiljemän den 29 juli 1949.³⁸ Förbundet dröjde med att utse sina skiljemän, och avdelningen fick åter be LO om hjälp. Först den 15 september meddelade förbundet namnen på sina skiljemän.³⁹

Skiljenämndens utslag i tvisten blev att förbundet fick rätt ifråga om avdelnings bildande i Lund och om uteslutning av medlemmarna i Lund. Däremot ansåg inte skiljenämnden att förbundet haft rätt att utesluta hela Malmöavdelningen.⁴⁰ Den 25 november 1949 tillsattes en interimsstyrelse för den nya avdelningen i Lund.⁴¹ Det hade alltså gått nästan ett helt år från det att förbundet förelagt Malmöavdelningen att låta lundalitograferna bilda egen avdelning och till att denna anmodan fullföljdes. Saken var emellertid ännu inte helt ur världen.

EFTERSPEL

Förbundsstyrelsen, vars tillfredsställelse över utslaget i skiljenämnden inte går att ta miste på när man läser protokollen, tycks inte desto mindre ha känt sig osäker ifråga om Malmöavdelningens fortsatta agerande, vilket också gick ut över den nya avdelningen i Lund, trots att förbundsstyrelsen under konflikten gång på gång hade utlovat sin hjälp om avdelningen bara kom till stånd. I första vändan vägrade förbundsstyrelsen att över huvud taget svara på brev från Lund, i vilket man bad om ett sammanträffande med ordföranden eller annan representant från förbundet.⁴² När lundalitograferna meddelade att de nu bildat en interimsstyrelse och ville diskutera huruvida medlemmarna kunde få behålla sina gamla rättigheter i förbundet, besökte dock Åstrand Lund men tycktes inte ha nått fram med förbundsstyrelsens budskap om

innebörden i skiljedomen. Resultatet ”hade endast blivit, att personalen hade vädjat till förbundsstyrelsen, att nöja sig med, att en avdelning kom till stånd och med detta låta bero”.⁴³

Särskilt svåra blev konsekvenserna för de äldre medlemmarna med långt medlemskap i förbundet. En del av dessa kunde på grund av hög ålder inte på nytt kvalificera sig till sina gamla understödsklasser, och förbundsordföranden fann det därför skäligt att i dessa fall vara tillmötesgående men å andra sidan borde inte de ”som bevisligen agiterat emot förbundsledningen under hela den tid, vi tvistat om avdelningen i Lund” erhålla samma förmån. Förbundsstyrelsen var också enig om att man inte kunde ”ta bort all bestraffning” om man i fortsättningen ville vara säker på att stadgar och beslut följdes.⁴⁴ Överläggningen resulterade i att förbundsstyrelsen preliminärt utsåg ett 25-tal äldre medlemmar som skulle få erbjudande om att behålla sina medlemskap obrutna och således vara kvar i sina gamla understöds- och förmåns-klasser.⁴⁵ Ett annat problem gällde huruvida de medlemmar som tillträtt sina arbeten i Lund under tiden tvisten pågick skulle omfattas av skiljedomen. Efter en första bordläggning av denna fråga beslöt förbundsstyrelsen att om dessa medlemmar omedelbart insände resterande avgifter skulle de undantas från skiljedomens konsekvenser.⁴⁶ Genom att på detta sätt undanta vissa medlemmar sökte förbundet driva en kil i sammanhållningen. Om man kunde få ett tillräckligt stort antal på sin sida, skulle eventuellt motstånd mot förbundets åtgärder försvagas. Att detta verkligen var avsikten, kommer att framgå nedan.

Under tiden hade förhållandet mellan förbundet och avdelningen i Lund utvecklats så att läget åter hade skärpts. Lundaavdelningen ville inte acceptera förbundets försök att ”söndra och härska” utan de medlemmar som hade fått erbjudande att undantas från skiljedomens konsekvenser hade avböjt och Malmöavdelningen hade åter kommit till lundamedlemmarnas försvar. Man hade dels försökt att få en artikel införd i förbundetidningen *Grafia*, vilket förbundsstyrelsen avlog med motivering att ”Malmöavdelningens framställning var som vanligt lögnaktig på ett flertal punkter”, dels vänt sig till LO, vars ordförande hade kontaktat Lindblom och delgivit uppfattningen ”att vi skulle nöja oss med avdelningsbildandet i Lund, ty det var ju i alla fall klarlagt, att förbundet hade fått rätt”.⁴⁷

Samtidigt vägrade tecknarna i Lund att gå med i den nya avdelningen och ville i stället ansluta sig till Sveriges Industritjänstemannaförbund, något som litografförbundet inte kunde tolerera.⁴⁸

Förbundet uppfattade det som att lundaavdelningen satte press på det för att slippa ta konsekvenserna av skiljedomen. Sådana "utmaningar emot förbundsstyrelsen omöjliggjorde varje tillmötesgående från vår sida". Efter ett nytt erbjudande till vissa utvalda, äldre medlemmar via personliga brev till dem visade endast en intresse för att undantas från skiljedomens konsekvenser, vilket förbundsordföranden tolkade som "att det nu var tydligt, att lundensarna använde alla medel för att se till, att vi icke skulle få ihop ett tillräckligt antal, så att det skulle räcka till en avdelning".⁴⁹ Ett fem timmar långt sammanträde med Lindblom och interimsstyrelsen i Lund hade varit resultatlös "men det var be-tecknande, att man icke alls hade reagerat emot, att tecknarna hade svikit oss, utan istället hade dessa lundensare understött tecknarna i deras illojala uppträdande".⁵⁰ Visserligen lyckades Lindblom att per brev förklara situationen med tecknarna så att man nu skulle ta itu med denna sak i Lund, "men faktum kvarstod dock, att de hade tagit parti för dessa mot förbundet".⁵¹

När man i detta läge från Lund meddelade att man nu hade bildat en litografisk förening och skulle återkomma beträffande förhandlingar om anslutning till förbundet, uppfattade Lindblom det som ett splittringsförsök. Enligt honom hade man "bildat en illojal förening i Lund" vilket måste innebära "att man nu var i färd med att smida nya planer mot förbundet". Han var beredd att inkalla en extra kongress i denna fråga men skulle först

sätta typografer och bokbindare på prov. Nu var rätta stunden kommen för att pröva samarbetet i kartellen, och vore det riktigt, så borde frågan tagas upp där, och kartellen borde i ett skarpt uttalande till sina medlemmar uppmana dem att säga ifrån till lundensarna, att antingen gör ni upp med litografförbundet på de villkor förbundet har erbjudit eller också betraktar vi er som osolidariska och kommer (ni) att behandlas därefter.⁵²

En knapp månad senare kunde Lindblom dock andas ut och rapportera, "att lundaaffären nu utvecklats dithän, att den förening, som bildats i Lund, nu äntligen hade anslutit sig till förbundet".⁵³ Han var dock fortfarande övertygad om att lundaborna hade bildat en illojal, från förbundet fristående, förening och att endast det av honom initierade hotet från typografer och bokbindare, att behandla denna förenings medlemmar som oorganiserade om de inte respekterade

sitt förbund, hade fått dem "att falla tillfoga" och begära återinträde i förbundet. Som stöd för sin övertygelse anförde han att den "illojala" föreningen hade sökt inträde i såväl arbetarekommunen som Fackliga Centralorganisationen i Lund utan att vara ansluten till förbundet.⁵⁴

För Lindbloms analys av läget i Lund och stämningen gentemot förbundet finner vi ett visst stöd i den nya avdelningens protokoll. Vid ett medlemsmöte den 12 mars 1950 föreslog interimsstyrelsen att en ny avdelning skulle bildas och att medlemmarna själva skulle avgöra om den skulle tillhöra Svenska Litografförbundet eller ej. Inför mötet hade en advokat kontaktats med förfrågan om möjligheten att stämma förbundet. Svaret på denna förfråga lästes upp innan beslut fattades. Eftersom debatt uteblev var svaret troligen negativt. Därefter beslöt mötet enhälligt att bilda en ny avdelning, att namnet skall vara Litografiska Föreningen i Lund och att man skall söka medlemskap i Svenska Litografförbundet.⁵⁵ Lindblom hade alltså rätt såtillvida att *tankar* på en fristående avdelning hade funnits men dessa avfördes redan innan beslut om avdelnings bildande fattades. Ändå sökte inte avdelningen omedelbart inträde i förbundet då medlemmarna fortfarande hoppades på att kunna förmå förbundsstyrelsen att dra ett streck över konflikten och återge samtliga medlemmar de gamla rättigheterna. Efter den tidigare nämnda påstötningen från grafiska ortskartellen och ytterligare rådgörelse med en advokat kom styrelsen fram till att samtliga borde söka inträde som nya medlemmar i förbundet, vilket också enhälligt beslöts på ett extra föreningsmöte den 19 april 1950.⁵⁶

Även om alltså stämningen mot förbundet, av den nya avdelningens protokoll att döma, inte var direkt positiv så kan man därav inte dra samma slutsatser om illojalitet som förbundsordföranden gjorde. Det var inte förbundet som sådant medlemmarna i Lund tog avstånd från. De var snarare bekymrade om sin personliga ekonomi och besvikna på den hårdhet med vilken förbundet drev igenom skiljedomens konsekvenser.

Tecknarna vid Åkerlund & Rausing var fortfarande ett problem för förbundet. Dessa hade under tiden sökt inträde i Svenska Industri-tjänstemannaförbundet, och även om lundaavdelningens återinträde i Svenska Litografförbundet principiellt omfattade även tecknarna, var frågan därmed inte löst. SIF ansåg nämligen, att tecknarna i princip tillhörde deras verksamhetsområde, något som litografförbundet också hävdade för egen del, och ville förhandla om gränsdragningsfrågor, även om man icke för närvarande skulle ta emot tecknarna i Lund. Frågan

tillspetsades så att Lindblom föreslog att av taktiska skäl vänta med att bevilja hela avdelningen i Lund återinträde till dess även tecknarna återförts, och han försäkrade sig även om stöd för eventuella aktioner hos ledningen för Åkerlund & Rausing, som lovade att förhålla sig neutral och inte stödja tecknarna, om det skulle bli stridigheter. Efter diverse taktiska drag, bland annat strategiska uppsägningar som försatte företagsledningen i en sådan situation att den hjälpte till att "övertala" tecknarna, anslöt sig tecknarna till avdelningen i Lund.⁵⁷

När slutligen också tecknarna hade återinträtt, hade förbundsstyrelsen nått sitt mål, att driva igenom sitt beslut om avdelningsbildande i Lund. Medlemmarna i Lund var dock inte lika nöjda och försökte vid flera tillfällen att återfå sina gamla rättigheter.⁵⁸ Sista ordet blev inte sagt förrän vid kongressen 1953, som gick emot förbundsstyrelsen och beslöt att medlemmarna i Lund skulle återfå sina rättigheter och att utslutningstiden skulle räknas som suspension.⁵⁹ Det dröjde således cirka fem år från konfliktens kulmen till dess slutliga biläggande.

KONFLIKTENS INNEBÖRD

Efter denna redogörelse för händelseförloppet och parternas argument för och emot en avdelning i Lund är vi nu tillbaka i de frågor som ställdes inledningsvis om hur denna konflikt skall tolkas. Är den enbart uttryck för en temporär maktkamp mellan en, som det framstår, auktoritär förbundsstyrelse och en rebellisk lokalavdelning? Eller handlar den också om principiellt olika uppfattningar av fackliga mål och strategier på det centrala och det lokala planet?

Vi har sett att det under konfliktens allt högre vågor flera gånger framskyntade motsättningar ifråga om Malmöavdelningens hantering av platstillstånd. I själva verket hade denna fråga varit en källa till återkommande konflikter mellan Malmöavdelningen och förbundet under en längre tid, som följande brev från Gustaf Lindblom till Malmöavdelningen, daterad den 7 januari 1939, kan tjäna som exempel på:

Av eder tystnad efter vår skrivelse av den 30 december 1938 förstå vi, att ni ämna fasthålla vid, att Frank skall tillträda platsen hos Åkerlund & Rausing. Vi kunna således endast konstatera, att ni, *såsom alltid*, önska gå edra egna vägar utan hänsyn till någon grad av samarbete grundat på förståelse för några andra motiv än edra

egna egoistiska. Vi ämna också inrätta oss därefter, alldenstund det synes oss, som man till varje pris vill ha till stånd en strid mellan förbundsstyrelsen och Malmö avdelning. Det kan dock komma andra tider, då ni bättre än nu behöver förbundsstyrelsens hjälp och förståelse.

Vi vilja emellertid meddela, att efter förhandlingar det, trots edra egna dispositioner, lagts i vår makt att avgöra, om Rausing skall anställa Frank eller ej, men då Luttrup icke anser sig kunna anställa Frank efter vad som förevarit och ingen arbetslös omedelbart kan träda i stället för Frank, avstå vi ifrån att uttaga vår rätt i detta fall och ha sålunda meddelat Åkerlund & Rausing, att de kunna anställa Frank. Platsen hos Luttrup ordna vi själva.

Med kamratlig hälsning

För Svenska Litografförbundet

[undertecknad av Gustaf Lindblom].⁶⁰

Brevet visar tydligt att förbundsstyrelsens och Malmöavdelningens mål inte sammanföll, att avdelningen hade gått egna vägar utan förbundets medgivande och att detta inte var någon engångsföreteelse. På våren 1939 var förhållandet de emellan spänt. Förbundsstyrelsen ansåg att det "vilade helt på avdelningen att råda bot för (misshälligheterna) genom att rätta till uppförandet och inställningen mot förbundet".⁶¹ Platstillsättningar ledde också i fortsättningen till oenighet, och det tycks ha varit svårt för förbundsledningen att förhindra Malmöavdelningens självständighet i dessa ärenden respektive relativt lätt för Malmöavdelningen att hävda egna intressen även om de gick emot förbundsledningens.⁶²

Mot bakgrund av dessa slitningar är det troligt att Malmöavdelningens förmodan, att förbundsledningen ville decimera avdelningen och därför krävde en ny avdelning i Lund, hade fog för sig. Om de medlemmar som arbetade i Lund skildes från Malmöavdelningen skulle denna avdelnings möjligheter att använda platstillsättningar som ett sätt att nå egna mål minska avsevärt, samtidigt som medlemmarna i Lund själva skulle ha mycket små möjligheter att utan förbundets medverkan byta plats eller använda platstillsättningar som strategi gentemot företagarna, då de befann sig på endast en arbetsplats. Det senare förhållandet kan också förklara att företagsledningen för Åkerlund & Rausing var villig att hjälpa förbundet i denna konflikt, när den nådde sin kulmen.

Av skäl som inte framgår klart i det material som har stått till förfogande gick förbundsstyrelsen 1940 med på att bevilja uppskov för avdelningsbildandet i Lund. Man nämnde "de oroliga tiderna" som ett skäl, men kriget kan knappast ha varit avgörande i sig. Det är troligare att konflikter om platstillsättningar blev färre när många blev inkallade till beredskapstjänst. Därmed fanns det inte någon anledning för förbundet att driva frågan om avdelningen i Lund på sin spets.

Efter krigsslutet 1945 tilltog åter de tillfällen då förbundsledningen och avdelningen hade olika uppfattningar om hur platser bör tillsättas. I ett brev från Gustaf Lindblom till avdelningen den 15 mars 1948 slås förbundets hållning fast:

I denna fråga vilja vi till sist framhålla, att förbundsledningen på intet sätt överträtt stadgarnas bestämmelse med avseende på tillsättandet av platsen i fråga, bl.a. av det enkla skälet, att förbundsstyrelsen i all framtid kommer att betrakta sig såsom överordnad över avdelningsstyrelserna, och har man efter så långt resonemang slutligen enats om, att en plats bör besättas, så bör också förbundsstyrelsen ha rätt att dirigera en medlem direkt till platsen, en rättighet, som förbundsstyrelsen dessutom under alla omständigheter anses böra ha. Stadgeföreskriften att medlem skall hänvända sig till avdelning på orten, innan han söker och antar anställning, måste naturligtvis basera sig på det förhållandet, att vederbörande söker utan att ha haft kontakt med förbundsstyrelsens representanter.⁶³

Detta försök att klargöra innebörden av stadgarna hade dock inte önskat effekt. Malmöavdelningen fortsatte att handla på eget bevåg och hävdade sin rätt till att själva besätta platser i Malmöområdet. Förbundsstyrelsen bestred denna rätt och hotade att "utnyttja sin kraft såsom förbundets högsta myndighet".⁶⁴ Oenigheterna nådde en höjdpunkt på hösten 1948, då Malmöavdelningen tillställde förbundet följande brev:

Den senare tidens olika uppfattning av fackliga synpunkter, som förbundsstyrelsen och Malmöavdelningsstyrelsen tycks ha, spec. vad det gäller platstillsättningar, och som ytterligare aktualiserats genom att en schweizare utan härvarande styrelses vetskap erhållit anställning på Allhem, diskuterades ingående på Malmöavdelningens mycket talrikt besökta ordinarie oktobermöte. Mötet beslöt därvid enhälligt, att med gillande godkänna avdelningsstyrelsens åtgärder såsom varande strikt stadgeenliga och helt i förbunds och avdelnings

bästa samt att uttala sitt hela och fulla förtroende för den nu sittande styrelsen och dess arbete. Det beslöts att dessa uttalanden skulle tillställas förbundet.

Med kamratlig hälsning

[signerat A.S.].⁶⁵

Ett sådant öppet hävdande av de egna ståndpunkterna gentemot förbundsledningens var självklart provocerande för förbundsstyrelsen. Det gällde nu att inte enbart argumentera utan också att handla för att komma tillrätta med Malmöavdelningen. Det är därför ingen slump att frågan om avdelningsbildande i Lund togs upp den 19 oktober, endast några dagar efter att Lindblom mottagit ovan citerade brev,⁶⁶ och det händelseförlopp som tidigare beskrivits tog sin början.

Härmed är sagt att den konflikt som utspelade sig mellan litografförbundet och dess medlemmar i Malmö och Lund inte endast hade organisatoriska förtecken utan i hög grad handlade om olika uppfattningar av det fackliga arbetet på den centrala respektive den lokala nivån. Det var framför allt hanteringen av platstillsättningen som orsakade misshälligheter. Platstillsättningen var en av flera fackliga strategier med vilka Litografförbundet hävdade sin ställning som *yrkesförbund* vid en tidpunkt då de flesta andra svenska fackförbunden anslöt sig till industriförbundsprincipen. Andra sådana strategier var kontroll över lärlingsantagning och –utbildning, kontroll över företagens anställning av utländska arbetare samt gränsdragning gentemot respektive inkludering av andra näraliggande yrken och i samband därmed kontroll över hur ny teknik hanterades. Samtliga dessa strategier krävde lojalitet från medlemmarna med förbundets direktiv för att vara verkningsfulla. Ur detta perspektiv blir Litografförbundets bryska hantering av konflikten med avdelningen i Malmö begriplig.

Noter

- 1 Denna artikel bygger på delar av en kommande bok om den litografiska fackföreningsrörelsen i Lund med arbetsnamnet "YRKESMÄN. Litografer i Lund 1939-1972 – Arbete, kultur och facklig vardag".
- 2 Brev från Svenska Litograförbundet daterade 5 januari 1949, 17 februari 1949 och 22 mars 1949. Svenska litograförbundet, Malmöavdelning, Inkomna skrivelser från förbundet, 1946-1949. Arbetarrörelsens arkiv, Malmö.
- 3 Datum enligt *Litografiska föreningen i Lund 1950-1960*, Jubileumsskrift, Grafiska fackföreningen i Lund arkiv.
- 4 Titeln ändrades 1948 till Förbundsordförande. Posten innehades av Gustaf Lindblom under åren 1925-1958.
- 5 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 3 april 1940, § 5.
- 6 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 15 april 1940, § 12.
- 7 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 8 maj 1940, § 12 och den 20 maj 1940, § 9.
- 8 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 18 november 1940, § 12.
- 9 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 12 januari 1941, § 3.
- 10 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 21 september 1943, § 14.
- 11 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets styrelses årsmöte lördagen den 18, söndagen den 19 och måndagen den 20 mars 1944, § 9; Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 18 april 1944, § 9; Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 26 april 1944, § 2; Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 20 oktober 1945.
- 12 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets styrelses sammanträde den 18 och 19 oktober 1948, § 3.
- 13 Brev från Svenska Litograförbundet daterat den 29 oktober 1948. Svenska litograförbundet, Malmöavdelning, Inkomna skrivelser från förbundet, 1946-1949.
- 14 Protokoll fört vid avdelningsmöte den 2 november 1948. Svenska Litograförbundet, Malmöavdelningen, protokoll. Arbetarrörelsens arkiv, Malmö.
- 15 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets styrelses sammanträde den 5 december 1948.
- 16 Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträde den 22 januari 1949, § 2; Protokoll fört vid Sv. Litograförbundets verkställande utskotts sammanträden den 31 januari 1949, § 7.

- 17 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 15 februari 1949, § 2.
- 18 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 15 februari 1949, § 2.
- 19 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 15 februari 1949, § 2.
- 20 I Svenska Litografförbundets Malmöavdelning Styrelse- och Revisionsberättelse 1949, beskrivs mötet med Åstrand, och bl.a. sägs det att "Ett sådant obalanserat och av hätskhet präglad framträdande har i varje fall aldrig skådats här nere förbundskamrater emellan".
- 21 Detta påpekades inte utan bitterhet vid ett senare möte i Malmö, se Protokoll fört vid extra sammanträde med Malmö avd. och Sv. Litografförbundets styrelse tisdagen den 21 juni 1949, § 4.
- 22 Protokoll fört vid möte med Litograferna på Åkerlund & Rausings (personal) den 13 februari 1949. Svenska Litografförbundet, Malmöavdelningen, Diverse protokoll.
- 23 Protokoll fört vid sammanträde med Åkerlund & Rausings litografiska personal den 13 februari 1949. Svenska Litografförbundet, Malmöavdelningen, Diverse protokoll.
- 24 Brev från förbundsstyrelsen 17 februari 1949. Svenska Litografförbundet, Malmöavdelningen, Inkomna skrivelser från förbundet.
- 25 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 1 mars 1949, § 9; Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 21 mars 1949, § 3.
- 26 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 5 mars 1949, § 2.
- 27 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 21 mars 1949, § 2.
- 28 Brev från Sv. Litografförbundet till Malmöavdelningen, daterat 22 mars 1949. Inkomna skrivelser från förbundet. Tyvärr finns inte FCO:s intervention bevarad i Arbetarrörelsens arkiv i Malmö, vad jag har kunnat finna. En sökning i LO:s arkiv har dock inte företagits.
- 29 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 14 april 1949, § 5.
- 30 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 26 april 1949, § 8.
- 31 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses årsmöte den 11 maj 1949, § 5.
- 32 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses årsmöte den 11 maj 1949, § 5.
- 33 Brev från Landsorganisationen till Sv. Litografförbundet, daterat 29 maj 1949.
- 34 Brev till Sv. Litografförbundet från Malmöavdelningen daterat 20 maj 1949. Urgående brev.
- 35 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 10 juni 1949, § 3.
- 36 Protokoll fört vid extra sammanträde med Malmö avd. och Sv. Litografförbundets styrelse tisdagen den 21 juni 1949.
- 37 Brev från förbundsstyrelsen till Malmöavdelningen daterat 9 juli 1949. Inkomna brev. Även Protokoll fört vid Svenska Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 7 juli 1949, § 2.

- 38 Brev från Malmöavdelningen till Svenska Litografförbundet, daterat 22 juli 1949; Även Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 27 juli 1949, § 2; Brev från Malmöavdelningen till Svenska Litografförbundet, daterat 29 juli 1949. Utgående skrivelser.
- 39 Brev till ordföranden för skiljenämnden i tvisten mellan Svenska Litografförbundet och dess avdelning i Malmö, daterat 23 september 1949. Malmöavdelningen, Utgående skrivelser.
- 40 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 4 november 1949, § 3; Svenska Litografförbundet, Styrelse- och revisionsberättelse för år 1949, s 10-12. Här framgår att skiljenämnden sammanträdde den 13 oktober 1949. En av skiljemännen, utsedd av förbundet, reserverade sig mot nämndens beslut att inte godkänna uteslutningen av Malmöavdelningen. Även denna reservation är återgiven i årsberättelsen.
- 41 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 15 december 1949, § 14.
- 42 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 16 november 1949, § 2.
- 43 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 15 december 1949, § 14.
- 44 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 15 december 1949, § 14.
- 45 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 15 december 1949, § 14.
- 46 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 27 februari 1950, § 3.
- 47 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 19 januari 1950, § 4; Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 27 februari 1950, § 3.
- 48 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 14 januari 1950, § 3; Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 27 februari 1950, § 3.
- 49 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 28 mars 1950, § 13.
- 50 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 28 mars 1950, § 13.
- 51 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 28 mars 1950, § 13.
- 52 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 28 mars 1950, § 13.
- 53 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde (årsmöte) den 24 april 1950, § 2.
- 54 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde (årsmöte) den 24 april 1950, § 2.
- 55 Litografiska föreningen i Lund, protokoll medlemsmöte 12 mars 1950. *Grafiska fackföreningens i Lund arkiv.*
- 56 Litografiska föreningen i Lund, protokoll extra föreningsmöte 19 april 1950.
- 57 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 25 september 1950, § 3; Protokoll

- fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 2 oktober 1950, § 3; Litografiska föreningen i Lund, protokoll. Extra föreningsmöte 4 juni 1950, styrelsemöte 19 augusti 1950, extramöte 20 september 1950, styrelsemöte 5 november 1950.
- 58 Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde den 4 december 1950, § 8; Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 28 januari 1953, § 10; Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses fortsatta sammanträde den 23 mars 1953, § 20; Protokoll fört vid Sv. Litografförbundets styrelses sammanträde (årsmöte) den 15 maj 1953, § 2.
- 59 *Protokoll fört vid Svenska Litografförbundets 14:e ordinarie kongress i Stockholm den 30 maj – 1 juni 1953, s 51-55, 118-125.*
- 60 Svenska Litografförbundet, Malmöavdelning, Inkommande skrivelser. Kursivering ovan ej i originalet.
- 61 Protokoll fört vid Svenska Litografförbundets styrelses årsmöte den 6 maj 1939, § 15. Malmöavdelningen hade begärt ett besök av förtroendemannen för att få till stånd en avspänning i förhållandet. Se även Protokoll fört vid Svenska Litografförbundets verkställande utskotts sammanträde den 6 april 1939, § 19; Brev från Svenska Litografförbundet till Malmöavdelningen daterat 13 maj 1939.
- 62 Se korrespondensen mellan avdelningen och förbundet. Svenska Litografförbundet, Malmöavdelningen, Inkomna skrivelser från Förbundet 1921-1940, 1941-1949 samt Utgående skrivelser 1920-1940, 1941-1968.
- 63 Inkomna skrivelser från Förbundet, 1941-1949.
- 64 Brev till förbundet daterat 27 mars 1948. Utgående skrivelser, 1941-1968; Brev från förbundet daterat 8 april 1948. Inkommande skrivelser från Förbundet, 1941-1949. Observera dock att det är kongressen, inte styrelsen, som för förbundets högsta myndighet.
- 65 Brev från Malmöavdelningen till Svenska Litografförbundet, daterat 12 oktober 1948. Utgående skrivelser, 1941-1949.
- 66 Protokoll fört vid Svenska litografförbundets styrelses sammanträde den 18 och 19 oktober 1948, § 3.

En förlorad chans eller orealistiska visioner?

Globalisering underifrån inom Fabriksarbetare-federationen under 1970- och 1980-talen

Av Lars Hansson

DEN NYA GLOBALISERINGEN?

I denna text vill jag belysa en tidig reaktion mot de expanderande multinationella företagen från ett av de internationella yrkessekreteriariaten, *International Federation of Chemical and General Workers*, ICF, fortsättningsvis kallat Fabriksarbetarefederationen. Ett par decennier innan globaliseringsdebatten tog fart på allvar var det internationella kapitalets makt på federationens dagordning. Denna text utgör en del av den forskning som presenteras i *En annan väg. Svenska Pappersindustriarbetareförbundet 1968-2005*, i vilken författaren medverkar.

En vanlig uppfattning är att internationaliseringen eller globaliseringen tagit fart på allvar under slutet av 1900-talet. Denna uppfattning motsägs dock av flera olika företrädare för världssystemperspektivet. Giovanni Arrighi menar att mycket av det som går under beteckningen globalisering har varit en återkommande tendens hos världskapitalismen sedan tidig-modern tid, mycket som påstås vara nytt är det i grad, men inte art.¹ Christopher Chase Dunn påpekar att den kapitalistiska globaliseringen har historiskt skett i vågor, vilka följts av motstånd. Han ser dock spänningar mellan de som förespråkar deglobalisering och avlänkande från den kapitalistiska världsekonomin och uppbyggande av starkare, mer kooperativa, sociala relationer i semiperiferin och periferin å ena sidan och de som vill mobilisera stöd för nya reformerade institutioner för ett demokratiskt globalt styre å andra sidan.²

Immanuel Wallerstein delar in de äldre formerna av antisystemrörelser i huvudgrupperna sociala och nationella antisystemrörelser. Socialdemokratiska rörelser dominerade i kärnländerna, medan nationella och kommunistiska dominerade i semiperiferin och periferin. Antisystemrörelserna agerade utifrån en två-stegs strategi, först erövra

statsmakten och sedan förändra världen. Sedan antisystemrörelserna lyckats erövra statsmakten, vilket alla slagen av rörelser gjort fram till 1960-talet, upptäckte de att statsmakten var mer begränsad än de trott. Antisystemrörelserna var präglade av idén om nationell utveckling, vilket innebar att för länder i semiperiferin och periferin måste arbetarna och andra producenter avkrävas hårdare arbete för att befrämja den nationella "utvecklingen". Efterhand som morgondagens löften inte infriades blev det allt svårare att få befolkningen att ställa upp på denna strategi, vilket ledde till legitimitetskriser och sammanbrott för regimerna som i Östeuropa från 1989. Även de socialdemokratiska antisystemrörelserna i kärnländerna möttes av missnöje från massor som reagerade bland annat mot ett alltmer alienerat arbetsliv och frånvaro av fördjupning av de demokratiska systemen.³

Beverly Silver undersöker i *Forces of Labour* globalisering och arbetskraftens organisering under en lång tidsperiod som sträcker sig från 1870 till nutid. Silver menar att de som sett arbetarrörelsens senaste kris som slutgiltig betraktat den nutida eran som fundamentalt ny och utan historisk motsvarighet. Mot detta vill Silver ställa ett perspektiv där man ser på den historiska kapitalismen och jämför nutida dynamik med den i det förflutna för att därigenom kunna skilja historiskt återkommande fenomen från fenomen som är verkligt nya och utan föregångare.⁴

Hon diskuterar globaliseringsperspektivet där flera sett den pågående förändringen som en "tävling mot botten" genom att produktionen flyttas till områden med allt lägre lönenivåer, processer som också anses försvaga statsmakterna. Silver menar dock att även om utflyttning av produktion försvagat arbetarrörelsen på de platser varifrån produktionen flyttats, har samtidigt nya arbetarklasser och i sin tur mäktiga nya arbetarrörelser skapats i länder som Brasilien, Sydafrika och Sydkorea.⁵

Silver menar att kommodifiering och dekommodifiering av arbetskraften i världen har skett i olika faser över tid. Det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets globalisering skapade en stark motrörelse från arbetare och andra sociala grupper och pendeln rörde sig i riktning mot dekommodifiering av arbetskraften efter andra världskriget. Detta innebar dock begränsning av profiten, hinder som dock kom att elimineras genom det sena 1900-talets globaliseringsväg. Silver talar vidare om två olika typer av "labor-unrest", det ena "Polanyi-typ unrest" innebär motstånd mot spridande av den globala marknaden

exempelvis från arbetarklasser som antingen upplöses eller drabbas av försämringar av sociala förhållanden. Det andra utgör "Marx-type unrest" vilket innebär nyformerade arbetareklassers kamp, klasser som skapas och stärks som en oavsiktlig konsekvens av den historiska kapitalismens utveckling.⁶

Silver konstaterar att det developmentalistiska sociala kontrakt som upprättades efter andra världskriget avvecklats från 1970-talet då kapitalet röstat med fötterna och flyttat produktion från kärnländerna, vilket dock som påpekat inneburit att nya arbetarklasser och –rörelser skapas i semiperiferin och periferin. Hon menar avslutningsvis att den världsomfattande eroderingen av livsformer som orsakats av det sena 1900-talets pendelrörelse mot oreglerade marknader återigen precis som under mitten av 1900-talet orsakar en djup social legitimitetskris för världskapitalismen. Huruvida denna kris blir tillräckligt djup för att orsaka en ny sväng av pendeln i riktning mot dekommodifiering av arbetskraften återstår att se.⁷ Efter dessa inledande teoretiska reflektioner ska vi nu övergå till titta på en mycket speciell variant av social anti-systemrörelse, nämligen ett av de internationella yrkessekretariaten.

MAKTLÖS INTERNATIONALISM?

Redan då de första fackföreningarna bildades i Sverige var deras aktiviteter integrerade i ett internationellt sammanhang. Så länge det är möjligt för en facklig organisation att agera på det lokala eller nationella planet är det inte så konstigt att detta prioriteras på bekostnad av det internationella arbetet, som ofta är mera komplicerat. Med en tilltagande internationalisering av pappersindustrin som inneburit att erövrade fackliga positioner på det nationella planet förlorats blir den fackliga internationella verksamheten alltmer nödvändig och defensiv.

Redan i början av 1900-talet hade de tyskdominerade internationella fackliga yrkessekretariaten aktiverat sig för att förhindra social dumping genom tillflöde av billig arbetskraft till Centraleuropa från bland annat Norden. Den dåtida strategin gick ut på att bygga upp en facklig rörelse i immigrantarbetarnas hemländer, vilket lyckades väl åtminstone vad gäller Skandinavien.⁸ Ibland förmedlas en bild av de internationella fackliga organisationerna som relativt maktlösa informationsförmedlare som inte presterat särskilt mycket i konkreta klasskonflikter.⁹ Denna bild återger dock inte hela verkligheten, yrkes-

sekretariaten har spelat en viktig roll i olika sammanhang vid flera tillfällen under förra århundradet.¹⁰

MOT DE MULTINATIONELLA FÖRETAGEN

Fram till 1960-talet hade Fabriksarbetarefederationen, varit orienterat framför allt mot Europa, men därefter skedde en förändring. 1964 tillträdde en ny generalsekreterare Charles Levinson, federationen genomgick en strukturförvandling och expanderade i världsdelar utanför Europa och från 1966 skapades en status som associerade medlemmar för förbund i utvecklingsländer. Denna innebar att de inte behövde bidra ekonomiskt till organisationen. Med Fabriksarbetarefederationens expansion inrättades också regionalkontor i olika världsdelar med den första för Latinamerika i Rio 1967. Inom ramen för EG bildades inom Fabriksarbetarefederationen EG-koordinationsutskott för olika branscher i vilka förbund från icke-deltagarländer hade åskådarstatus. Federation ändrade namn 1976 till ICEF eftersom man organiserade alltfler arbetare inom energisektorn.¹¹ Multinationella företags expansion och ökade roll i världen uppmärksammades av Fabriksarbetarefederationen och diskuterades vid organisationens kongress 1967. Vid denna beslutades att man skulle bilda egna utskott för sådana koncerner. Ur detta skapades Fabriksarbetarefederationens första världsutskott 1969.¹²

Vid Pappers kongress 1970 höll Fabriksarbetarefederationens generalsekreterare Charles Levinson ett tal där Sverige framställdes som ett Mecka för den internationella fackföreningsrörelsen. Han behandlade även de multinationella företagens expansion över hela världen och menade att federationen utvecklade en ny typ av internationalism för att möta denna utmaning. Kapitalet sades söka sig till länder utan fackliga organisationer och gjorde även investeringar i Östeuropa.¹³ Det förtjänar att påpekas att Levinson redan i mitten av 1970-talet förde resonemang liknande globaliseringsdebatten under 1990-talet.

Levinson kom också vid Pappers kongress 1974 in på de multinationella företagen som han menade kunde undvika beskattning, undkomma staternas kontroll av utrikeshandeln och risker för förstärkande och många andra ingripande från staternas sida. Detta såg han som en av huvudorsakerna till att nationalstaten förlorat greppet om den egna ekonomin, prisnivåerna, valutan, handeln och utökad sys-

selsättning och produktion. Levinson menade att de multinationella företagen var sammanlänkade med andra globala industri- och finansföretag, vilket gjorde att en motoffensiv inom ramen för en nationalstat inte kunde bli effektiv.¹⁴

INTERNATIONELLA FACKLIGA UTSKOTT

Som en respons på de multinationella företagen bildades fram till 1974 inom Fabriksarbetarefederationen mer än 20 ständiga världsutskott för olika multinationella företag.¹⁵ Inom ICEFS pappersgrupp beslutades 1977 att världsutskott skulle upprättas inom Bowater, REED International och International Paper.¹⁶ 1982 uppgick deras antal till 40. Syftet var att åstadkomma bistånd vid avtalsförhandlingar, kräva bättre löner och bättre arbetsförhållanden inom företagen. Målsättningen var att världsutskotten skulle förvandlas till förhandlingsorganisationer som kunde förhandla om internationella frågor om löne- och arbetsförhållanden, men också arbetarskydd, fabriksnedläggningar, investeringsstrategier samt främjande av företagsdemokrati och ekonomisk demokrati.¹⁷

De konkreta aktionerna inom ramen för Fabriksarbetarefederationen ökade efterhand och 1974 uppgick stödaktionerna till 15 eller 20 gånger per månad, vilka bidrog till att man vann strejker mot olika företag.¹⁸ I början av 1980-talet hade denna aktivitet tilltagit så att det under 1982 genomfördes stödaktioner nästan dagligen genom Fabriksarbetarefederationens i kamp mot något multinationellt företag.¹⁹ Genom övertidsstopp, bojkotter, sympatiaktioner, konsument- och solidaritetsaktioner tvingades företagsledarna tvingas ge sig in i förhandlingar.²⁰

ICEF verkar ha varit mycket aktivt och det fanns visionen att organisationen var på väg att etablera sig som en erkänd motpart på det internationella planet med ambition att föra seriösa diskussioner med även de största multinationella bolagen.²¹ Svenska Papperindustriarbetareförbundets ordförande Roine Carlsson var ordförande i ICEFs pappersgrupp som samlade in uppgifter om den canadensiska koncernen Bowater som hade sitt Europakontor i London. Vid ett tillfälle 1975 skulle förbund och fackföreningar för Bowaterfabrikerna samlas vid detta kontor i London i avsikt skapa ordnande förhållanden inom koncernen.²² Men någon dialog kom inte till stånd och trots

generalsekreterarens upprepade försök att få tillträde för delegationen släpptes denna helt enkelt inte in på koncernens huvudkontor. Roine Carlsson menar att misslyckandet att få träffa Bowaterledningen var ett stort bakslag, men att en internationell koncern kunde agera på ett sådant sätt. Ville de inte träffa en facklig delegation så gjorde de inte det. Skulle man ändå få fram en motpart krävdes dessutom att de nationella fackliga förbunden lämnade över beslutsrätt till Fabriksarbetarefederationen, vilket var svårt att få dem att gå med på. Han tillade dock att Pappers aldrig haft problem vid Bowaters svenska anläggningar där organisationsgraden varit 100 procent och där aldrig någon facklig funktionär vägrats bli insläppt.²³

Charles Levinson var en temperamentsfull person som var uppskattad av många.²⁴ Det fanns dock också en del missnöje med honom. Förbundssekreterare Kjell Juhlin och förbundsombudsman Frank Erixon som deltog i Fabriksarbetarefederationens världskonferens om stress i arbetslivet 1978 klagade på att "utrymme för debatt inlägg gavs i ringa utsträckning på grund av generalsekreterarens egen stora talaraktivitet." Konferensarbetet sades vara dåligt organiserat, arbetspassen för långa och programtiderna hölls inte.²⁵ Det fanns också missnöje med Charles Levinson från fackföreningar i USA och Kanada.²⁶ 1980 utträdde det Amerikanska Olje-, Kemi- och Kärnkraftsförbundet med 130 000 medlemmar ur Fabriksarbetarefederationen och året efter det Kanadensiska Pappersindustriarbetarnas förbund med 50 000 medlemmar.²⁷ För fackföreningar i USA kunde det innebära risk för kritik för att de tillhörde en facklig international. Roine Carlsson uppger att Fabriksarbetarefederationens kritik av Firestones aktiviteter i Liberia ledde till att detta företag i sin tur beskyllde den amerikanska fackföreningen för att stödja en organisation som ville hindra Firestones utveckling.²⁸

Fabriksarbetarefederationen verkar i början av 1980-talet ha varit mycket aktiv och det fanns en vision att organisationen skulle kunna etablera sig som en erkänd motpart på det internationella planet med ambition att föra seriösa diskussioner med även de största multinationella bolagen. Charles Levinson var dock en drivande person som kunde väcka starka känslor från företrädare för företagssidan som slutligen vägrade delta i sammanträden som leddes av honom. Mötena återupptogs först efter att Levinson lämnat posten som generalsekreterare och ersatts av Michael Boggs.²⁹ Pekka Aro som representerade Fabriksarbetarefederationen vid Pappers kongress 1984 indikerade att

en omorientering skett av verksamheten:

Under de två senaste åren har vi strävat till att på nytt fastställa Internationalens roll. Vi började med att konstatera vad vi inte är. Vi är inte ett internationellt fackförbund. Vi tecknar inga avtal och organiserar inte direkt några arbetstagare. [...] Om vi alltså inte är ett internationellt förbund, vad är vi då? [...] Huvuduppgiften för ett internationellt yrkessekretariat är att lämna service till sina medlemsförbund.³⁰

Efter Levinsons pensionering skedde en förändring av ICEFs hela organisation och man flyttade sitt säte från Genève till Bryssel.³¹ Fabriksarbetarefederationen fortsatte dock att expandera och med förändringarna i Central- och Östeuropa med murens fall 1989 öppnades ett nytt geografiskt område för det fackliga biståndsarbetet.³² 1995 ändrade federationen ånyo namn till ICEM, p.g.a. en sammanslagning av ICEF och Internationella gruvarbetarefederationen, MIF.³³ 1998 tecknade Fabriksarbetarfederationen det första globala s.k. uppförandeavtalet med Statoil och detta har senare följts av liknande avtal med bland annat Norske Skog och SCA.³⁴

INTERNATIONELLA FRÅGOR PÅ PAPPERS KONGRESSER OCH I FACKFÖRENINGSTIDNINGEN SIA

Hur såg då de vanliga medlemmarna på det internationella arbetet? En genomgång av kongressprotokollen från Pappers kongresser under 1970- och tidiga 1980-talen visar på att den accelererande globaliseringen medförde vissa krav på motåtgärder i form av kapitalkontroll, men att sådana avvisades av förbundsrådet. Av de motioner som behandlade internationella frågor var flera inriktade på rättvisefrågor och konflikter i Tredje Världen och alltså inte på klasskonflikter inom den egna branschen. Nya krav ställdes på mer aktivitet avseende det internationella fackliga arbetet, men konkreta förslag på ökat internationellt kontaktskapande på lokal nivå mötte inte gensvar från förbundsrådet. Däremot bejakade förbundsledningen förslag till utvecklande av den koncernfackliga verksamheten, som ju innebar en direkt koppling mellan lokal och internationell aktivitet.³⁵ Denna typ av verksamhet skulle komma att bli ännu mer i fokus under kommande decenniet, framför allt då på det europeiska planet genom EWC.³⁶

Hur skildrades då det internationella fackliga arbetet i den fackliga tidningen Skogsindustriarbetaren, SIA? En undersökning visar att denna innehöll mycket intressant information om internationella förhållanden av hög klass och solidariteten med Tredje Världen upptog stort utrymme i tidningen.³⁷ Det förekom en del rapportering om multinationella företags agerande, men också om fackföreningar i andra länder. När det gällde Fabriksarbetarefederationens framkom dock dess aktiviteter mest indirekt genom referat av generalsekreterarens tal vid Pappers kongress, intervjuer med denne eller liknande. Någon rapportering kring ICEFs fortlöpande aktiviteter återfanns inte i SIA vid denna tid.³⁸ Därmed kunde inte tidningen förmedla de internationella aktioner som pågick och understödja ICEFs legitimitet och uppbåda intresse och stöd för pågående internationella aktioner inom ramen för denna klassorganisation.

Roine Carlsson som under sin tid som ordförande för Pappers ägnade relativt mycket tid åt Fabriksarbetarefederationen uppger att det inte fanns så stort intresse för Fabriksarbetarefederationens aktiviteter från en framstående journalist som exempelvis Caleb J Anderson, som annars var fokuserad på de internationella arenorna. Det förekom inte heller att SIAs journalister deltog i och bevakade Fabriksarbetarefederationens sammankomster. Federationens exekutivkommittés sammanträden följdes inte av uttalanden eller kommunikéer.³⁹ Roine Carlsson menar att det närmaste många av Pappers medlemmar kom internationell facklig kamp var när generalsekreteraren pratade i trettio minuter på kongressen. Sedan kommunicerade han med de ombud som kunde engelska, men deltog exempelvis inte i Pappers kursverksamhet, vilket Carlsson trodde berodde på språksvårigheter. Dessutom var generalsekreterarens tid minst sagt dyrbar och han behövdes på många håll i världen där de fackliga organisationerna var under uppbyggnad.⁴⁰

KAMP- ELLER SERVICEORGANISATION?

Under Charles Levinsons tid som generalsekreterare under 1970- och tidigt 1980-tal bedrevs arbete inom Fabriksarbetarefederationen för att skapa fackliga strukturer för ett aktivt bemötande av de expanderande multinationella företagen. Detta skedde dock vid en tid då internationaliseringen av pappersindustrin ännu inte tagit fart i Sve-

rige. Det förekom en del motioner vid Pappers kongresser kring det internationella fackliga arbetet ifrån olika avdelningar, men intresset för internationella frågor fokuserades främst på politiska (ofta militära) konflikter i Tredje Världen. De aktioner som ägde rum inom Fabriksarbetarefederationen rapporterades inte om i fackorganet SIA i någon nämnvärd utsträckning, vilket kan ha försvårat legitimiteten för det internationella fackliga arbetet. Ett strukturellt problem med det internationella arbetet vid denna tid kan ha varit att det i så stor utsträckning uppbars ett fåtal mycket hårt belastade personer som generalsekreteraren och förbundsordförande i nationella förbund, vilka svårligen kunde prioritera det internationella arbetet.

Det speciella anti-systemrörelse som Fabriksarbetarefederationen utgjorde hade av tradition sin bas i kärnländerna, men kom från 1960-talet att få allt fler medlemmar i semiperifera och även perifera länder. Det rådde dock ett asymmetriskt maktförhållande där kärnländernas fackförbund dominerade inom organisationen. Fabriksfederationen tillhörde varianten social antisystemrörelse, men var till skillnad från de "gamla" antisystemrörelserna inte inriktad på påverkande av strukturer inom nationalstaten eller rentav erövrande av statsmakten. Istället riktade den sig mot de expanderande multinationella företagen och sökte etablera sig som en reell motpart till dessa.

Fabriksarbetarefederationens offensiv mot det internationella kapitalet inföll samtidigt med att det developmentalistiska sociala kontraktet som upprättades efter andra världskriget avvecklades från 1970-talet. Den dekommodifiering av arbetskraften som pågått sedan detta krig hade vid denna tid lett till en kris för profittnivån och därmed inleddes en kommodifiering av arbetskraften från denna tid. Fabriksarbetarefederationens indirekta sociala bas var till stor del arbetarklassen i kärnländerna, vilken reagerade på upplevda försämringar och oinfriade löften från de gamla antisystemrörelserna. Det var alltså fråga om vad Beverly Silver kallar "Polanyi-typ unrest". Problemet var som vi sett att denna social bas inte hade en direkt relation till Fabriksarbetarefederationen som organisation, utan mellan de bägge stod de nationella förbunden som förmedlande länk. I många kärnländer var den fackliga grenen av antisystemrörelserna knuten till den "gamla" antisystemrörelsen i form av statsbärande socialdemokrati, denna relation kunde stå i motsättning till de internationella projekten. Denna typ av relationer har utgjort hinder för internationell facklig aktivism även där nationella fackliga organisationer allierat sig med en statsmakt som inte dominerats av någon anti-systemrörelse. Inte minst USA:s

fackföreningar har stått under press att företräda den egna nationens och kapitalets intressen i utlandet.

Fabriksarbetarefederationens aktioner på 1970- och 1980-talen kan ses framför allt som en defensiv aktion mot olika expanderande multinationella kapital. Den fortskridande kapitalexport vi ser under senare år med alltmer etablerande av industriproduktion i semiperiferin och periferin aktualiserar ånyo frågor om internationell facklig aktivism. En intressant fråga är om organisationer som Fabriksarbetarefederationen kan fånga upp nya vågor av arbetaraktivism i världssystemets semiperiferi och periferi och kanalisera dem mot genomförande av mer egalitära internationella strukturer.⁴¹ Annars är det möjligt att sådana sociala krafter istället uttrycks i former av protektionistisk reaktion mot det internationella kapitalet.

Noter

- 1 Giovanni Arrighi, *Globalization, State Sovereignty, and the 'Endless' Accumulation of Capital*, <www.fbc.binghampton.edu/gairvn97.htm>, s 1ff.
- 2 Christopher Chase-Dunn, *Understanding Waves of Globalisation and Resistance in the Capitalist World(-)System. Social Movements and Critical Global(ization) Studies*, <www.irows.ucr.edu/papers/irows12/irows12.htm>, s 7ff.
- 3 Immanuel Wallerstein, "New Revolts Against the System", i *New Left Review*, 2002:18, s 29ff.
- 4 Beverly Silver, *Forces of Labor. Workers' Movement and Globalization since 1870*, New York 2003, s 2f.
- 5 Silver 2003, s 3ff.
- 6 Silver 2003, s 16ff.
- 7 Silver 2003, s 124ff.
- 8 Sabine Hanna Leich och Wolfgang Kruse, *Formierung der internationalen Gewerkschaftsbewegung im Rahmen der Sozialistischen Internationale*, Köln 1991, s 44ff; Richard Hyman, "Agitation, organisation, byråkrati, diplomati. Motsägelsefulla strategier i den internationella arbetarrörelsen", i *Arbetarhistoria*, 1-2 2004, s 17f.
- 9 Hyman 2004, s 19ff.
- 10 Eric Hobsbawm hävdar i sin inledning till antologin *Working-class Internationalism* att det är en mer intressant uppgift för forskningen att undersöka de positiva ansatserna i arbetarrörelsens internationella aktiviteter än att enbart demonstrera deras uppenbara begränsningar (Eric Hobsbawm, "Working-class Internationalism", i Fritz van Holt-hoon och Marcel van den Linden, *Internationalism in the Labour Movement 1830-1940*, Leiden, New York och Köpenhamn 1988, s 9; Ralph Armbruster, "Cross-Border Labor Organizing in the Garment and Automobile Industries. The Philip Van-Heusen and Ford Cuatitlan Cases", i *Journal of World System Studies*, 1998:1, s 3ff; Peter Rütters, "International Trade Secretariats – Origin, Development, Activities", i Peter Rütters m fl, *International trade Union Organisations. Inventory of the Archive of Social Democracy and the Library of the Friedrich-Ebert-Stiftung*, Bonn 2001; Willy Buschak, *Von Menschen die wie Menschen leben wollten. Die Geschichte der gewerkschaft Nahrung-Genuss-Gaststätten und ihre Vorläufer*, Darmstadt 1985, s 200.
- 11 Reinhard Jacobs, *80 Jahre Internationaler Solidarität*, Brüssel 1987, s 66f.
- 12 Jacobs 1987, s 56ff.
- 13 Charles Levinson behandlade de multinationella företagens omfattande investeringar i Östeuropa i en gedigen bok med den talande titeln *Vodka Cola*, utgiven 1980.
- 14 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1974. Svenska Pappersindustriarbetareförbundets arkiv, Stockholm (SPA), s 113ff.
- 15 Marcel van der Linden, "FFI vid skiljevägen. En historisk tolkning", i *Arbetarhistoria*, 1-2 2004, s 12.
- 16 Svenska Pappersindustriarbetare-

- förbundet, funktionärernas rapport för oktober månad 1977, Stockholm den 27 oktober 1977, ICEFs Papersgrupp, (SPA).
- 17 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1974, s 113ff; kongressprotokoll 1982, s 135ff, (SPA).
  - 18 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1974, (SPA), s 113ff. Inom Metallarbetare-internationalen (IMF) hade tidigare också drivits idén om internationella löneförhandlingar i multinationella företag; Birger Viklund, "Fackföreningsrörelsen som en internationell kraft för en demokratisk utveckling", i *Arbetarhistoria*, 85-86 1998, s 24.
  - 19 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1982, (SPA), s 135ff.
  - 20 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1974, s 113f; kongressprotokoll 1982, (SPA), s 135ff.
  - 21 Även inom Metall fördes diskussioner kring problemet med multinationella företags växande makt och motåtgärder i form av internationella fackliga strategier och aktioner under 1970-talet och början av 1980-talet; Jonas Sjölander, *Solidaritetsens omvägar*, Växjö 2005, s 88ff.
  - 22 Intervju med Roine Carlsson, Lars Hanssons arkiv (LHA); *SIA* 25/26 1975, s 32f.
  - 23 Intervju Roine Carlsson, (LHA).
  - 24 Intervju Roine Carlsson, (LHA).
  - 25 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, funktionärernas rapport för december månad 1978, Genève den 4-6 december 1978, (SPA).
  - 26 Intervju med Ingvar Jansson, (LHA).
  - 27 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, förbundsstyrelsemöte 1980-01-17; Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, funktionärernas rapport för maj månad 1981, Hannover den 25-27 maj, ICEFs exekutivkommitté, (SPA).
  - 28 Intervju Roine Carlsson, (LHA).
  - 29 Intervju Ingvar Jansson, (LHA).
  - 30 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1986, (SPA), s 106.
  - 31 Intervju med Mikael Sterbäck, (LHA).
  - 32 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1990, (SPA), s 121ff.
  - 33 <http://www.ne.se/jsp/search/article.jsp?i_art_id=209677&i_word=icem>.
  - 34 ICEM avtal, <www.icem.org/agreements/SCA/SCAen.html>; Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 2002, (SPA), s 75ff.
  - 35 Svenska Pappersindustriarbetareförbundet, kongressprotokoll 1970; kongressprotokoll 1974; kongressprotokoll 1978; kongressprotokoll 1982; (SPA).
  - 36 Se bl a Daniel Fleming och Christer Thörnqvist, *Nordic Management-Labour Relations and Internationalization*, Copenhagen 2003.
  - 37 *SIA* har undersökts för åren 1968, 1969, 1974, 1975, 1978 och 1982.
  - 38 *SIA* 1968, 1969, 1974, 1978, 1982.
  - 39 Intervju med Roine Carlsson, (LHA).
  - 40 Intervju med Roine Carlsson, (LHA).
  - 41 Immanuel Wallerstein, *Liberalismens död*, Stockholm 2001, s 190ff.

Facklig internationalism, världssystemteori och postkolonialism

Om ett problemfyllt fackligt utbyte mellan Sverige och Colombia

Av Jonas Sjölander

Den här texten handlar om de konfliktfyllda relationerna mellan LM Ericssons dotterföretag Ericsson de Colombia och den oberoende fackföreningen Sintraericsson under 1970- och 1980-talen. Undersökningen rör främst de positioneringar som svenska Metall och den fackliga samorganisationen vid LM Ericsson i Sverige intog i samband med dessa konflikter. Bland annat anklagades Metall av Janne Josefsson i en serie radioprogram för facklig imperialism och för försök till export av Saltsjöbadsanda till Colombia. Metalls bristande stöd till Sintraericsson uppmärksammades också i andra sammanhang.

Det huvudsakliga intresset riktas mot Metalls internationalistiska teori och praktik i relation till de förbindelser, ställningstaganden och motstridiga intressen som kom till uttryck i samband med konflikterna i Colombia. Världssystemteori och postkolonial teori har kommit att bli två teoretiska inspirationskällor i arbetet. Begreppet postkolonialism har kommit att bli ett övergripande samlingsnamn på en bred och tvärvetenskaplig forskningsansats som egentligen inte är möjlig att beskriva som en enskild forskningsinriktning eftersom den är så påfallande heterogen och mångskiftande till sin karaktär. Gemensam är dock fokuseringen på de över- och underordningsmekanismer som har skapats och som ännu reproduceras i spåren av kolonialismen. De olika formerna av dominans och marginalisering kopplas till de maktförhållanden och föreställningar som etablerades under den koloniala eran.¹ Det postkoloniala angreppssättet kan emellertid även vara aktuellt och relevant i sammanhang som inte direkt kan knytas till kolonialiseringen, utan till nationella identiteter, föreställningar och sätt att betrakta andra kulturer/samhällen i vidare mening. Därav följande utvikning som kan fungera som ett illustrativt exempel.

I en bok, utgiven av den radikala tankesmedjan Agora om fackföreningsrörelsen och vad som benämns "globaliseringens abstrakta tidevarv" återfinns en intervju med SIF-representanten i Ericssons koncernbolagsstyrelse – Per Lindh. Han berättar om sina erfarenheter från det koncernfackliga arbetet och om relationerna till företaget och till fackliga organisationer i övriga världen:

Det svenska sättet att hantera arbetslivet har påverkat det lokala fackets arbete både i England och på kontinenten, säger han. En del företagsledare har upptäckt att fackordföranden får träffa Ericssons koncernchef oftare än de själva, vilket lett till utökade kontakter på lokalplanet.

– I Spanien hade Ericsson en tuff chef, det blev ofta konfrontationer med facket. Men han var väldigt positiv till företagsrådet. Motiveringen var att nu kunde hans folk studera andra sätt att bedriva fackligt arbete på än att bränna bildäck, skrattar Per Lindh.²

Frågan kan ställas om citatet rymmer spår av attityder och föreställningar som kanske i viss utsträckning har präglat den svenska fackföreningsrörelsens inställning till fackföreningar i andra länder? Den svenska fackföreningsrörelsens strategiska val framställs här som normgivande och som förebild för övriga länder – det vill säga att det bästa tillvägagångssättet är att sätta sig i respekt hos arbetsgivarna genom att verka för ordnade förhandlingar, kompromissvilja, organisatorisk homogenitet och stabilitet. En liknande hållning gav LO:s ordförande Wanja Lundby-Wedin uttryck för då hon i samband med de omfattande fackliga demonstrationerna runt om i Europa under hösten 2000 förklarade att det inte tillhörde svensk tradition "att demonstrera på gator och torg".³ Uttalandet väckte visst uppseende både inom och utom Sveriges gränser. Internationella Metallarbetarfederationens (IMF) generalsekreterare Marcello Malentacchi protesterade exempelvis mot Lundby-Wedins uttalande och hävdade istället i *Dagens Arbeta* att den gamla beprövade metoden att demonstrera är nödvändig om den nordiska fackföreningsrörelsen vill göra sin röst hörd:

I Nice gjorde facket sin röst hörd för bättre sociala villkor och visade att man fortfarande kan mobilisera folk för att få politiker att lyssna. Svenskarna har mycket att lära av de franska och italienska fackföreningarnas förmåga att mobilisera folk.⁴

Malentacchi vände med andra ord på steken genom att påpeka att svensk fackföreningsrörelse inte alltid framstår som den självklara förebilden i den internationella fackliga rörelsen, utan att den tvärtom har mycket att lära genom att ta till sig erfarenheter och lärdomar från den internationella fackliga arenan.

Å andra sidan måste orsakerna till de kulturella skillnaderna mellan den norra mer samarbetsinriktade och den södra mer konfliktbenägna fackföreningsrörelsen anses vara mer komplexa än så. Den i större utsträckning förekommande fackliga konfrontationspolitiken i södra Europa skulle till exempel delvis kunna förklaras av kampen om medlemmarna inom fackföreningsrörelsen. Detta fenomen lyfts fram av Svenska pappersindustriarbetareförbundets förbundsekonom Christer Larsson i en intervju från 2004.⁵ Radikalismen i kraven och konfliktbenägenheten kan med detta sätt att resonera betraktas som ett hävdande av den egna organisationen i konkurrensen om medlemmarna. Facklig kortsiktig populism ställs med andra ord mot samarbetsinriktad långsiktig och förnuftsbasead reformistisk pragmatism. Såväl den förra som den senare fackliga strategin kan säkert vara framgångsrik både i vad det gäller genomdrivandet av fackliga krav och förmågan att väcka anklag bland potentiella fackföreningsmedlemmar. I detta sammanhang är det dock mer intressant att konstatera att i stora delar av södra Europa har dessa fackliga strategier ställts mot varandra på ett mer påtagligt och organisationsbetingat sätt än i exempelvis Sverige, vilket också kan vara en del av förklaringen till den fackliga heterogeniteten i länder som Spanien, Frankrike och Italien. Skillnaderna står givetvis också att finna i den specifika demokratiska korporativism som utvecklades i Sverige – den svenska modellen, klassarbetet och det fackligt-politiska samarbetet som skapade legitimitet och homogenitet. De arbetsrättsliga reformerna och medbestämmandelagen som genomdrevs under 1970-talet, liksom det tidigt etablerade kollektiva avtalssystemet gav fackföreningsrörelsen en stark och grundlagsfäst position som knappast har motsvarigheter utanför de skandinaviska länderna.⁶

I samband med efterforskningarna i Samorganisationens arkiv där jag sökte efter handlingar kring relationerna med Sintraericsson fann jag en hel del brev och handlingar som behandlar just konflikterna i Spanien. Konflikterna var mycket riktig hårda vid Ericssons fabriker i Spanien i slutet av 1980-talet och i början av 1990-talet. Bland annat ockuperades den Ericssonägda Intelsafabriken av arbetare vars

anställningskontrakt var hotade och den fackliga organisationen skrev ett antal brev till Metall och Samorganisationen i vilka man vädjade om stöd från Sverige.⁷

De spanska ericssonarbetarna vände sig emot anställandet av tillfällig personal, utläggningen av tillverkning till underleverantörer, den konstanta underbemanningen och att företagsledningen tog beslut om sysselsättningsfrågor utan att förhandla med facket.⁸ Företaget i sin tur hänvisade till att det följde spansk lag och att det rörde sig om grundlösa anklagelser från kommunistiska klubbar som "har ställt till med stora demonstrationer och pressuppbåd".⁹

Den spanska fackliga organisationen berättar också i breven till Samorganisationen i Sverige om sitt missnöje med den svenske direktören Raimo Lindgren. Den menade att han var auktoritär och arrogant i sin inställning till personalen och facket. Detta är särskilt intressant eftersom Lindgren tidigare var direktör för Ericsson de Colombia under de konfliktfyllda åren i Colombia, där liknande omdömen förekom om hans sätt att leda företaget.

Vad har då detta med postkolonialism att göra? Sverige har aldrig utmärkt sig som någon framträdande kolonialmakt medan däremot Spanien har ett kolonialt förflutet i exempelvis Sydamerika. Ändå menar jag att det går att anknyta till delar av den postkoloniala teoretikernas begreppsvärld för att söka förstå vissa mönsterbildande förhållningssätt och varför de återkommer. Det går inte komma ifrån att begreppet *postkolonialism* i detta hänseende ibland kanske är mer förvirrande än klargörande. Inte heller då det verkligen rör sig om relationer mellan exkoloniserade områden och exkolonialmakter är begreppet särskilt lyckat som en *beskrivning av ett faktiskt förhållande eller tillstånd*, eftersom så mycket av de strukturer som grundlades via kolonialismen ännu är intakta i termer av global över- och underordning. Trots begreppet "post" som föregår kolonialismen betraktar förespråkarna för perspektivet i allmänhet inte kolonialismen som enbart en företeelse från det förflutna i kulturell, politisk och ekonomisk mening, utan som något som alljämt i stor utsträckning präglar världen. Det postkoloniala perspektivet rymmer alltså snarare en frigörelse och ett avståndstagande från det koloniala sättet att inordna världen.¹⁰

Därför menar jag att mycket av den postkoloniala diskussionen kring föreställningar om de *andra*, de *främmande* och de *outvecklade* – och där de analytiska kategorierna kön, klass och etnicitet betraktas som konstituerande principer för förståelse – är fruktbar och viktig.

För att bättre förstå dessa komplexa maktrelationer förespråkar redaktörerna till antologin *Maktens (o)lika förklädnader* intersektionalitet som ett övergripande teoretiskt redskap i maktanalyser, vilket innebär att de socialt konstruerade skillnaderna och de nämnda konstituerande principerna får multidimensionell karaktär.¹¹ Även om detta i ärlighetens namn innebär en inte så liten utmaning för forskaren kan ett sådant förhållningssätt i samhällsteoretisk mening utgöra en grundhållning som gör det möjligt att se hur ojämlikheten struktureras i processer som *inte* sker separat. Istället för att se den ena eller den andra analytiska kategorin som ett tillägg erkänner vi att relationerna och de sociala skillnaderna är inbäddade i varandra.¹² Dessutom gör det postkoloniala perspektivet oss uppmärksamma på det förrådiska i att betrakta föreställningen om tiden som ett objektivt, givet mått för samhällsutveckling. En sådan linjär, deterministisk och inte sällan utvecklingsoptimistisk tidsuppfattning leder gärna till att, som redaktörerna till *Maktens (o)lika förklädnader* påpekar, ojämlikheten i relationen mellan olika *samtida rum* inte problematiseras.¹³ Dessa ojämlika förhållanden och relationer tenderar istället att undvikas i detta slags periodisering.

Oreflekterade beskrivningar av produktionsförhållanden i periferi och semiperiferi som artonhundredratalsmässiga och underutvecklade kan utgöra exempel på kategorisering där kapitalismens centrum symboliserar det mänskliga framåtskridandet och som i tekniskt och intellektuellt hänseende befinner sig framför och före de andra. Beskrivningar som tar sig uttryck i tidsmässiga jämförelser från en centrumposition kan visserligen vara ägnade att visa solidaritet med fackföreningsrörelsen i periferi och semiperiferi som befinner sig under helt andra betingelser än fackföreningarna i centrum. Men, även om syftet är att peka på missförhållanden rymmer sådana jämförelser och tidsmetaforer ofta en oproblematiserad, linjär och developmentistisk syn på utveckling och underutveckling.

Det är därför nödvändigt att sätta in de prydliga förklaringsmodellerna om industriella omvandlingar och teknisk utveckling (inte minst den tredje industriella revolutionen) dels i ett globalt sammanhang, dels i ett socialt perspektiv i syfte att avtäcka de nya och gamla formerna för ojämlikhet i hela världen, inte endast i kapitalismens kärnländer. Här tillför såväl postkolonial teoribildning som världssystemanalys värdefulla, för att inte säga nödvändiga, perspektiv till mitt avhandlingsarbete. Dessa perspektiv kan också bidra med viktiga teoretiska

verktyg för att få grepp om attityder och föreställningar utan att sociala och materiella förhållanden och villkor för den sakens skull sätts på undantag i analysen.

Anders Neergaard visar på ett angreppssätt i en jämförande studie om fackföreningsrörelse och rasifieringsprocesser i Sverige och England, som enligt min uppfattning är intressant att anknyta till i min egen undersökning. Neergaard förser sin (postkoloniala) diskussion om arbetarklassen, facklig organisering och rasifiering, med en marxistiskt influerad teoretisk ram. Inspirerad av den brittiske forskaren Robert Miles betonar Neergaard rasifieringen som en social process genom vilken den sociala ojämlikheten legitimeras och arbetarklassen splittras.

Det är omöjligt att förstå fackföreningsrörelsen som fenomen utan att ta hänsyn till att den främst utgör en intresseorganisation för medlemmarna, vilket bland annat kommer till uttryck i ekonomistiska tendenser där den ideologiska och antisystemliga politiken ibland får stryka på foten för mer kortsiktiga krav. Neergaard menar att det därför är viktigt att distinktionen tydliggörs mellan facklig intressekamp för medlemmarna och kampen för arbetarklassen i sin helhet.¹⁴ Den fackliga kampen blir allmän arbetarklasskamp först då den fackliga organisationen "överskrider medlemmarnas direkta och kortsiktiga ekonomiska intressen och krav ställs baserade på en allmän radikaliserings och politisering".¹⁵

Samtidigt är det viktigt, menar Neergaard, att ta hänsyn till det faktum att fackföreningsrörelsen även måste hantera skilda och ibland motstridiga interna medlemsintressen. Här skulle jag även vilja tillägga skilda intressen på klubb-, avdelnings- respektive förbunds nivå. Dessutom kan de koncernfackliga organisationerna ibland ha annorlunda utgångspunkter och intressen i förhållande till de förbunds fackliga organisationerna. I detta sammanhang är det också viktigt att med Lars Ekdahl understryka de fackliga organisationernas sekundära roll i förhållande till primärorganisationerna – det vill säga kapitalistiska företag eller andra arbetsgivare. Den grundläggande förutsättningen för facklig organisering är att det redan finns företag eller myndigheter med vilka lönearbetsrelationen är upprättad.¹⁶ Det är därför inte bara samhälleliga och politiska förhållanden som påverkar det fackliga agerandet; det fackliga handlingsutrymmet påverkas i hög grad av primärorganisationernas förhållningssätt och agerande.¹⁷

Det finns alltså, enligt min uppfattning, anledning att proble-

matisera postkolonialismen och diskurs- och kulturanalysen måste kompletteras med struktur- och världssystemanalys.

Att Svenska akademien gett Márquez nobelpriset har i Colombia uppfattats som en svensk hedersbetygelse. För oss som arbetar med Latinamerika är det naturligtvis en fördel att ha läst några av hans böcker. Vi bör i våra affärsförbindelser ständigt öka förståelsen för den kultur vi arbetar i, även om den är mycket olik vår egen.¹⁸

Citatet kommer från en artikel i Ericssons personaltidning *Kontakten*. Det är Ericssondirektören Karl-Axel Lunells som svarar på frågan huruvida Ericssons affärsrelationer med Latinamerika skulle komma att påverkas genom att Márquez hade tilldelats Nobelpriset i litteratur. Lunell hade träffat Márquez i samband med nobelprisutdelningen och beskrev pristagaren som hoppfull inför framtiden som skulle komma innebära ett "Latinamerika med större frihet, sann broderskärlek, möjlighet till lycka och där ensamheten och isoleringen kan brytas".¹⁹ Hur ska då Lunells uttalande tolkas? Kan det rentav tolkas som ett uttryck för en postkolonial kritik, där företaget öppet famnar kulturen i de länder där det verkar? De rapporter som regelbundet skrevs om läget vid Ericsson de Colombia (EDC) är rationellt och ingenjörsmässigt präglade. Ibland lyser till och med en viss förståelse igenom för fackföreningens och de Ericssonanställdas desperata situation, men denna framställs som konsekvens av en ödesbunden och nödvändig utveckling. Arbetskraftsbehovet minskade i takt med den tekniska utvecklingen, inte på grund av att företaget ville det. Företagets förhållningssätt kan karaktäriseras som utpräglat developmentistiskt och deterministiskt.

Ericssondirektören Lunell som hade träffat Gabriel Garcia Márquez vid en mottagning i samband med nobelprisutdelningen 1982 gav uttryck för företagets strävan att i vidare bemärkelse "öka förståelsen för den kultur" det verkade i. På sätt och vis ligger det en del i detta påstående, men jag syftar då på företeelser som kanske Lunell inte främst avsåg. Jag syftar på det faktum att företaget anpassade sin personalpolitik till de förhållanden och normer som rådde i Colombia vad det gällde lönepolitik, arbetsvillkor, inställningen till fackliga och mänskliga rättigheter. Hur ska företagets agerande analyseras och vär-

deras om det sker i enlighet med den mer diskurs- och kulturanalytiskt inriktade postkoloniala teoribildningen? Hos företaget märktes ingen strävan att missionera för "samförståndsandan" eller att exportera den svenska modellen till de "upplysta delarna av världen". Företaget acceperade och tog till sig kulturen i mottagarlandet genom att ta seden dit det kom. Det fanns till och med en uttalad strävan att "colombianisera" företaget genom att upplåta styrelseposter till personer ur landets politiska och ekonomiska elit, och att övertyga colombianska affärsmän och den colombianska kaffeoligarkin om fördelarna med att investera i EDC. Även kontakterna med de colombianska myndigheterna och förvaltningarna odlades, eftersom det var därifrån de stora beställningarna av LM Ericssonprodukter kom. Under hela undersökningsperioden är Ericsson den, i förhållande till konkurrenterna (till exempel Siemens och ITT), i särklass mest anlitade leverantören av teknisk utrustning till det colombianska telenätet. Detta talar för att LM Ericsson var framgångsrikt i sin strävan att colombianisera bolaget. Att företaget hade funnits i landet under så lång tid borde rimligtvis också ha en avgörande betydelse så till vida att det därmed kan ha smält in i och blivit en integrerad del av det colombianska näringslivet.

Det är alltså inte oproblematiskt att analysera företaget ur ett ensidigt postkolonialt perspektiv. Särskilt problematiskt blir det om analysen av företaget och fackföreningsrörelsen ställs bredvid varandra. Jag menar att det i enlighet med Ekdahls modell är nödvändigt att betrakta företaget som primärorganisation, och framför allt Samorganisationen som en sekundärorganisation, som stod i påtagligt beroendeförhållande till företaget. Renodlade postkoloniala perspektiv, särskilt de som är utpräglat diskurs- och kulturanalytiska, tar per definition inga sådana hänsyn i analysen. Ett sådant analytiskt grepp applicerat på den här undersökningen skulle medföra allvarliga konsekvenser för värderingen av Metalls ageranden och ställningstaganden i relation till företagets.

Analysen av styrkeförhållanden mellan arbete och kapital i såväl den nationella svenska som den internationella kontexten är också av avgörande betydelse för förståelsen av det fackliga agerandet. Utan denna grundläggande och utpräglat historiematerialistiska ståndpunkt, som här bland annat kommer till uttryck i tillämpningen av Ekdahls analysmodell, skulle resultatet enligt min uppfattning bli skevt och missvisande. Grundkonflikterna vid EDC stod nämligen mellan arbete och kapital – inte mellan svensk och colombiansk fackfören-

ingsrörelse. I detta avseende kommer det postkoloniala perspektivet till korta, åtminstone om det är ensidigt och uteslutande inriktat på kulturella identiteter eller diskursens ordningar och oordningar.

Företaget behövde inte argumentera och ta ideologisk eller moralisk hänsyn i egentlig mening – dess enda uppgift var att kapa åt sig större marknadsandelar och ackumulera vinster från satsat kapital. Om konflikterna vid EDC gav dålig publicitet kunde verksamheten fortsätta som vanligt när de väl var över, men även när de pågick var det "business as usual". Metall bars däremot upp av helt andra principer och var tvungna att argumentera och försvara sitt agerande, men framför allt var det nödvändigt för organisationen att göra strategiska överväganden. Det sistnämnda krävdes både med hänsyn till den nationella och internationella fackliga kontexten. Därmed var de fackliga organisationerna mer transparenta och sårbara än företaget i den kritiska debatt som uppstod i Sverige kring LME, Metall och Colombia.

Postkolonialismen har, som Håkan Thörn skriver i boken *Globaliseringens dimensioner*, hittills främst riktat fokus på hur "kulturellt identitetsskapande" har präglats av det koloniala arvet, och den har delvis kommit till som en motreaktion mot "beroendeskolans ekonomism som innebär att globaliseringens kulturer reduceras till en ren återspeglning av världsekonomiska beroendeförhållanden". Men den postkoloniala kritiken har i sin tur fått utstå kritik för att den överbetonar de kulturella i förhållande till de ekonomiska aspekterna av tillvaron. I och med att världssystemteoretiker sedan 1990-talet i sina analyser också har kommit att blivit mer öppna för integration av även kulturella processer, menar Thörn att fruktbara möten borde kunna uppstå mellan dessa båda kritiska perspektiv.²⁰ Det postkoloniala dilemma som här uppmärksammas kan nog anses vara besläktat med det slags kritik mot postkolonialismen som Thörn aktualiserar. Den är dessutom ett exempel på ett försök att förena världssystemteoretiska och historiematerialistiska perspektiv med postkoloniala. Det är enligt min uppfattning uppenbart att perspektiven då de förenas kompenserar och balanserar bristerna i såväl det ena som det andra.

Colombia blev aldrig någon strategisk fråga för Metall, konstaterar Metalls före detta internationelle sekreterare Jan Olsson i efterhand. Det fanns andra frågor som var av större strategisk betydelse att ta strid om inom Internationella Metallarbetarefederationen (IMF). Metall prioriterade exempelvis Brasilien där förbundet i opposition mot IMF:s ledning lyckades etablera goda kontakter och stöd till fackföreningsrörelsen. Metall spelade bland annat en viktig roll i kampen för

att frige den fängslade fackföreningsledaren Lula i militärdiktaturens Brasilien.²¹ Även i Sydafrikafrågan agerade Metall delvis i opposition mot starka IMF-förbund.

I Europa handlade konflikterna framför allt om att motverka de krafter inom IMF som ville stänga dörren för europeiska förbund som dominerades av kommunister eller hade stora fraktioner av kommunister i organisationen, som till exempel i Italien och Spanien.²² I en jämförelse med agerandet på hemmaplan framträder således en paradox. Kampen mot kommunismen har sedan metallarbetarstrejken 1945 varit kännetecknande för svenska Metalls efterkrigshistoria, men i den internationella kontexten och i IMF agerade förbundet inte som antikommunister. Istället präglades Metalls positionering, i synnerhet under 1970-talet, tydligt av det som jag betecknar som en facklig tredjeståndpunktsstrategi i kalla krigets skugga.

Detta förhållande är av central betydelse om man vill förstå Metalls agerande under konflikterna vid LM Ericsson i Colombia under 1970-talet och en bit in på 1980-talet. Därför är det också viktigt att understryka att det inte är möjligt eller rättvisande att dra generella slutsatser om Metalls internationalistiska teori och praktik endast utifrån förbundets agerande i Colombiafallet. Däremot är det fruktbart att göra tvärtom. Undersökningen av Metalls positioneringar i IMF och vid Metallkongresserna under den aktuella tidsperioden kan, då den kopplas till ett övergripande samhällsligt förändringsperspektiv, i sin tur nyansera Metalls och Samorganisationens positioner och ageranden i samband med konflikterna vid EDC i Colombia. Först då kan de komplicerade turerna kring konflikterna i Colombia också säga något väsentligt om facklig internationalism i vidare bemärkelse.

Den fackliga samorganisationen vid LM Ericsson i Sverige var dessutom bunden till den lokala och nationella kontexten och stod i beroendeställning till företaget. Styrkeförhållandena mellan Metall och företaget var å andra sidan mer jämlika. Före 1980 var LM Ericsson och de andra svenska storföretagen delvis tvungna att ta hänsyn till Metall, eftersom förbundet var en tung maktfaktor i fråga om investeringsfonder, infrastruktursatsningar och statliga beställningar. Förbundsordföranden Bert Lundin representerade Metall i statliga offentliga utredningar och kunde i kraft av detta inflytande ställa villkor gentemot företagen.²³

Arbetarna fick ut rätt mycket via den historiska kompromissen konstaterar Olsson, men kapitalet gick å andra sidan inte heller lottlösa i detta utbyte. Den höga skattenivån och arbetsmarknadspolitiken gav

social trygghet för arbetarna, medan ersättning för omställningskostnader, statliga investeringar och förmånliga villkor för storföretagen medförde flexibilitet för kapitalet.

Ett viktigt krav som Metall drev var bättre förhållanden vid produktionen utomlands. Relationen mellan Metall och LM Ericsson blev emellertid allt sämre mot slutet av 1970-talet. Därmed blev också Colombiafrågan av underordnad betydelse för Metalls del. Konflikterna i Colombia hamnade i bakgrunden i förhållande till det som man uppfattade som de stora ödesfrågorna i Sverige. Jan Olsson menar att arbetsgiversidans offensiv i grunden handlade om kapitalets motreaktion mot lagstiftningarna och de arbetsrättsliga reformerna under 1970-talet. Bert Lundin och Metall fruktade en storkonflikt och att en lång och utdragen sådan skulle tömma strejkkassorna och svälta ut den svenska arbetarrörelsen.²⁴

Storkonflikten 1980 blev inte lång och utdragen, men den markerade en ny mer offensiv inställning från arbetsgiversidan, som också på längre sikt innebar att SAF övergav den centrala förhandlingsmodellen till förmån för decentraliserade och branschvisa förhandlingar.²⁵ Trots att konflikten resulterade i ett lönepåslag på 6,8 procent för LO:s medlemsförbund utgjorde lockouten av 750 000 arbetare en kraftfull styrkedemonstration från arbetsgivarna som skakade fackföreningsrörelsen. Till detta kan också läggas det ökande propagandetrycket från högerkrafterna vid inledningen av 1980-talet, som tog sitt mest påtagliga uttryck i löntagarfondsdebatten. Löntagarfondsfrågan blev också, som Lars Ekdahl skriver i *Klass i rörelse*, under 1980-talet ett "veritabelt politiskt slagträ" för SAF i den mer långtgående uppgörelsen med, inte bara den svenska modellens centraliserade förhandlingssystem, utan också med välfärdssamhället i dess helhet, vilket bland annat kom till uttryck i återkommande krav på systemskifte och nedmontering av stora delar av den offentliga sektorn. De interna motsättningarna inom arbetarrörelsen om dessa frågor bidrog också till att det politiska initiativet i stor utsträckning förlorades under 1980-talet.²⁶

Olssons kommentarer i efterhand ger perspektiv på Metalls ageranden i samband med konflikterna i Colombia. Den nationella kontexten samt relationerna i IMF förklarar varför Colombia inte blev någon strategisk fråga för Metall. Eller, rättare sagt, dessa förhållanden förklarar hur man resonerade i Metalls ledning när det gällde förbundets ställningstaganden och aktiviteter kring konflikterna vid Ericsson de Colombia. Sintraericsson var helt enkelt "a bad case", menar Olsson. Metall ställdes under åren kring 1980 inför konflikter som upplevdes

som allvarligare och av större strategisk betydelse än de i Colombia.

Bortom studentrevolt och vänstervåg började i slutet av 1960-talet de multinationella företagens inflytande och makt diskuteras och ifrågasättas inom fackföreningsrörelsen, inte minst inom Svenska Metallindustriarbetareförbundet där man tidigt förespråkade och diskuterade olika åtgärder för att åstadkomma ett ökat fackligt inflytande inom företagen över investeringar, etableringar och gränsöverskridande kapitalrörelser.

Brasilien, exempelvis, var under 1970- och 1980-talet en av de viktigaste marknaderna för svenska multinationella företag. São Paulo kallas än i dag ibland för en av Sveriges viktigaste industristäder.²⁷ De flesta av de stora svenska exportföretagen, etablerade sig i Brasilien under 1900-talets sista hälft och den colombianska marknaden framstår i jämförelse som förhållandevis liten, obetydlig och marginell.²⁸ Rimligtvis spelade även detta in när Metall tillmätte samarbetet med den brasilianska fackföreningsrörelsen större strategisk betydelse än den colombianska. År 1979 bedrev exempelvis Metall en kampanj till stöd för arbetarna vid svenska företag i Brasilien vilket ledde till en hätsk debatt mellan direktörerna Björn Ström och Tom Wachtmeister, från SAF och Jan Olsson, Rolf Jansson och Bengt Jakobsson från Metall, som utspelade sig i en rad artiklar i *Arbetsgivaren* och *Metallarbetaren*.²⁹ Ett utfall från Tom Wachtmeister, VD i Atlas Copco, i en intervju i *Metallarbetaren*, är ett exempel på hur provocerade kretsar i näringslivets toppskikt blev av Metalls kampanj:

– Internationella svenska företag ska inte störas i onödan. Fackliga åtgärder får inte gå ut över affärsverksamheten. Då kommer vi från industrin att reagera [...].

Några liknande offentliga debatter om Colombia skedde mig veterligen aldrig mellan representanter från företagen och Metall. Även i Metalls kongressrapport *Internationell Solidaritet* från 1981 lyfts, förutom Sydafrikafrågan, samarbetet med den brasilianska fackföreningsrörelsen fram som särskilt viktiga. I båda fallen betonades dessutom IMF:s avgörande roll:

I Brasilien, vilket är det mest industrialiserade landet i Sydamerika, har IMF gjort insatser för att demokratisera den fackliga strukturen och samordna de fackliga resurserna. [...] I apartheidsystemets Sydafrika försöker IMF stötta de svarta fackliga organisationerna.³⁰

Även om Metall här lyfte fram IMF:s stöd till broderförbunden i

Brasilien och Sydafrika, dolde det sig mot bakgrund av det som har berörts ovan, betydande spänningar och meningsskiljaktigheter inom IMF kring just dessa frågor. Av detta kan konstateras att Metall och Nordiska Metallarbetarsekretariatet faktiskt var framgångsrika i det att de till stora delar lyckades driva igenom den nordiska linjen inom IMF, och/eller att skrivningarna också kan betraktas som ett led i den strategiska diskussionen inom IMF. Hade Metall publicerat hårda skrivningar mot IMF i kongressrapporterna och inte omsorgsfullt "valt frågor" att ta strid för inom IMF, så hade kanske IMF:s stöd till den brasilianska och sydafrikanska fackföreningsrörelsen blivit mindre omfattande än det faktiskt blev?

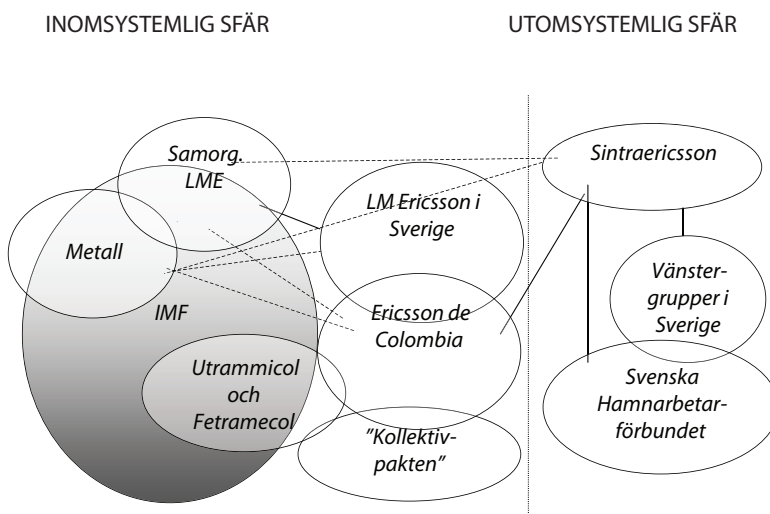
Ett viktigt resultat av undersökningen är således att den ger en delvis annorlunda bild än tidigare forskning på området av sambandet mellan de fackliga nationella styrkepositionerna och internationalismen. Det är när Metall flyttar fram positionerna i förhållande till arbetsgivarsidan under 1970-talet som också internationalismen tillmäts avgörande betydelse. Internationalismen kopplas även till kraven på löntagarfonder och lagstiftning för ett ökat löntagarinflytande i de multinationella företagen. De internationalistiska ståndpunkterna formuleras utifrån farhågehorisonten att det internationella kapitalet skulle stärka sina positioner, men också från en positiv förväntanshorisont där fackföreningsrörelsen via den fackliga internationalismen inte endast skulle kunna försvara de positioner som uppnåtts utan också stärka dem.

Undersökningen har även visat på en påtaglig parallellitet mellan utvecklingen i Colombia och Sverige under den tredje industriella revolutionen. Med de fackliga relationerna mellan Sintraericsson, Metall och Samorganisationen, som förbindelselänkar går det att påvisa de gemensamma dragen och den globala avhängigheten i den industriella omvandlingsprocessen, men också de stora skillnaderna i fråga om sociala konsekvenser, vilka ytterst hänger samman med Colombias och Sveriges skilda positioner i det kapitalistiska världssystemet.

En tydlig gränsdragning framträder mellan en inomsystemlig och en utomsystemlig sfär över vilken relationerna skedde mellan de fackliga organisationerna i Colombia och Sverige, och mellan företaget och fackföreningen vid LM Ericsson i Colombia under perioden 1978 till 1984. De spänningar och konflikter som präglade dessa förbindelser kan, menar jag, på ett fruktbart sätt analyseras i enlighet med postkolonialt synsätt. I den här avhandlingen sker detta i kombination med världssystemteori och historiematerialistiska utgångspunkter. Min

uppdelning mellan de inom- och utomsystemliga sfärerna är till stor del inspirerad av världssystemteori.

Jag har valt att beteckna sfärerna som inom- respektive utomsystemliga sfärer. Systemkritiken i den inomsystemliga sfären kan ibland anta antisystemiska former och på motsvarande vis kan kraven och kritiken i den utomsystemliga sfären vara mer eller mindre systemisk. Det är, menar jag, nödvändigt att nyansera dessa begrepp eftersom verkligheten inte är så kategorisk som begreppen vill göra gällande. Systemkritiken hänger även samman med tidsanda och det övergripande samhällsklimatet och kan således variera över tid. Det är också viktigt att skilja på den fackliga praktiken och de moraliska och ideologiska positioneringar som framträder i kongressdokument och andra mer retoriska sammanhang. Schemat nedan belyser förbindelserna och gränsdragningen mellan sfärerna så som de framträder i min undersökning; det är alltså främst frågan om ett försök till en illustration över den organisatoriska och internationalistiska praktiken:

Organisationsschema som illustrerar informationsvägar och förbindelser mellan aktuella fackliga organisationer och företag inom, respektive utom den etablerade gemenskapen och förhandlingssystemet. Gränsdragningen mellan de två sfärerna – den inomsystemliga och den utomsystemliga – har visserligen en deskriptiv funktion. Men framför allt har schemat ett teoretiskt innehåll och syfte, då det ska förstås anknytning till världssystemteori och postkolonial teori.

De heldragna linjerna markerar kontinuiteten och den relativa stabiliteten i förbindelserna, vilka präglades av såväl samförstånd som konflikt, medan de streckade linjerna markerar diskontinuitet och instabilitet. I de fall då ellipserna går in i varandra råder det mer eller mindre grad av samförstånd. Relationerna mellan Ericsson de Colombia och Sintraericsson präglades exempelvis aldrig någonsin under undersökningsperioden av samförstånd, medan konflikten däremot var stabil och latent. På motsvarande vis präglades relationerna mellan Samorganisationen och LM Ericsson av en ömsesidig respekt och ett relativt stabilt mått av samförstånd. Det formella samförståndet utmanades aldrig i sina grundvalar trots de konflikter och menings-skiljaktigheter som fanns mellan företaget och Samorganisationen när det gällde Colombiafallet.

Den stora grå ellipsen representerar IMF där såväl Metall som de två colombianska metall- och gruvarbetarorganisationerna var medlemsorganisationer. Organisationerna i den utomsystemliga sfären var i stor utsträckning utestängda från, eller deltog av andra skäl inte i det etablerade förhandlingssystemet. De framstår även i högre utsträckning som antisystemrörelser och som mer genomsyrade av arbetarkamp än de fackliga organisationerna i den inomsystemliga sfären. De senare var i högre grad ekonomistiska till sin karaktär. Det ska dock understrykas att Svenska Metallindustriarbetareförbundet fram till och med kongressen 1981 genomgick en radikaliseringsprocess, som satte spår i form av skrivningar och utspel – i såväl kongressdokument som kongressdiskussioner – med tydliga inslag av arbetarklasskamp och antisystemkritik. Den radikala hållningen tunnades successivt senare ut under 1980-talets fackliga reträtt.

Samtidigt som Metall och även Samorganisationen i sin samhällsanalys intog en position som var ytterligt kritisk till svenska multinationella företags agerande i periferi och semiperiferi, var dessa organisationer helt inlemmade i den inomsystemliga sfären. Det var inom denna sfär som kampen för arbetarrättigheter skulle föras. Ställningstagandet var grundat i erfarenheterna från *den svenska arbetsmarknaden* och den position som svensk fackföreningsrörelse hade erövrat genom reformistisk strategi och samförstånd. De colombianska ericssonarbetarnas och Sintraericssons erfarenheter var emellertid annorlunda, vilket också präglade deras inställning och deras ställningstaganden i konflikterna med företaget och de colombianska motsvarigheterna till Metall.

Det är i detta spänningsfält, i gränsdragningen mellan de inomssystemliga och utomsystemliga sfärerna, som det postkoloniala perspektivet gör sig gällande och har sitt främsta berättigande i föreliggande undersökning. Dels handlar det om Metalls och Samorganisationens självförståelse och vilka föreställningar dessa organisationer hade om fackliga organisationer i andra länder, dels om hur över- och underordningen i världssystemet även går igen i den internationella fackliga rörelsen. Sådana strukturella mönster har varit synliga även inom IMF som dominerades av de nordamerikanska och västeuropiska metallarbetareförbunden. Detta måste rimligtvis beskrivas som ett beroendeförhållande, där det framför allt var de starka organisationerna i centrum som skrev dagordningen och bestämde färdvägen för medlemsorganisationerna även i periferi och semiperiferi. Om de fackliga organisationerna i exempelvis Latinamerika skulle räkna med stöd från IMF krävdes medlemskap i och lojalitet med IMF, vilket var det samma som inordning i den inomssystemliga sfären och ett ställningstagande för de fackliga strategier som hade utarbetats av de starka förbunden i världssystemets centrum.

En tolkning enligt ett strukturorienterat postkolonialt betraktelsesätt skulle kunna vara att de fackliga organisationerna i Latinamerika tvingades att förneka de egna erfarenheterna, och förvägrades att agera utifrån de egna förutsättningarna. De centrumbaserade fackföreningarnas erfarenheter betraktades som mall och facit för upprättandet av en framtida stark fackföreningsrörelse på den latinamerikanska kontinenten. För många av de oberoende latinamerikanska fackföreningarna blev det frågan om ett val emellan pest och kolera; antingen marginalisering i den utomsystemliga sfären med uteblivet moraliskt och ekonomiskt stöd från de starka förbunden inom IMF som följd, eller marginalisering i den inomssystemliga sfären vilket innebar förnekelse av de egna målen och vägvalen. Bäggedera – såväl moraliskt och ekonomiskt stöd från de starka organisationerna, som självständiga vägval och strategier grundade i egna erfarenheter – var nödvändiga om fackföreningarna skulle kunna hävda sig gentemot arbetsgivarsidan.

Noter

- 1 Se t ex Robert J C Young, *Postcolonialism an Historical Introduction*, Oxford 2001, s 11; Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari (red), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2003, s 310f.
- 2 Håkan A Bengtsson och Ursula Berge (red), *Världens utmaning. Fackets globala och lokala ansvar*, Stockholm 2002, s 40.
- 3 "Sverige stannar när Europa demonstrerar", i *Dagens Arbete*, 2001:1, s 6.
- 4 "Sverige stannar när Europa demonstrerar", i *Dagens Arbete*, 2001:1, s 6.
- 5 Lars Hansson intervjuar Christer Larsson, Stockholm 2004-11-02. Intervjun utfördes i samband med arbetet med historikerna Lars Hanssons och Staffan Strannes bok om Svenska Pappersindustriarbetareförbundet (2006).
- 6 Lars Ekdahl och Lars Olsson, *Klass i rörelse*, Stockholm 2002.
- 7 Uppgiften om ockupationen av Intelsafabriken kommer från Ericssons ledning i Sverige: Redogörelse för Intelsa, Spanien, Lars Wiklund/Gula 9 26 11, 1989-11-21 (VLM).
- 8 Översättning av skrivelse från företagsrådet (COMTE EMPRESA) vid Intelsa/Leganes i Spanien, 1989-10-09 (VLM).
- 9 Redogörelse för Intelsa, Spanien, HF/ETX/P Lars Wiklund/GULA 9 26 11, 1989-11-21 (VLM).
- 10 Catharina Ericsson, Maria Ericsson Baaz och Håkan Thörn (red), *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*, Nora 1999, s 16.
- 11 de los Reyes, Molina och Mulinari 2003, s 25.
- 12 de los Reyes, Molina och Mulinari 2003, s 25.
- 13 de los Reyes, Molina och Mulinari 2003, s 17.
- 14 Anders Neergaard, "Fackföreningsrörelsen i ett rasifierat samhälle", i Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari (red), *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm 2003, s 124.
- 15 Neergaard 2003, s 124.
- 16 Lars Ekdahl, "En historia om makt?", i *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia*, Lund 1994, s 388f.
- 17 Ekdahl 1994, s 391.
- 18 *Kontakten*, 1983:1, s 19.
- 19 *Kontakten*, 1983:1, s 19.
- 20 Håkan Thörn, *Globaliseringens dimensioner*, Stockholm 2002, s 205.
- 21 Nordiska Metallarbetaresekretariatets styrelseprotokoll, 1974-1986.
- 22 Samtal med Jan Olsson, Kooperativa institutet, Stockholm, 2005-01-12.
- 23 Samtal med Jan Olsson, Kooperativa Institutet, Stockholm, 2005-01-12.
- 24 Samtal med Jan Olsson, Kooperativa Institutet, Stockholm, 2005-01-12.
- 25 Anders L Johansson och Lars Magnusson, *LO andra halvsektet. Fackföreningsrörelsen och samhället*, Stockholm 1998, s 281ff.
- 26 Ekdahl och Olsson 2002, s 138.
- 27 Se t ex *Dagens Nyheter. Ekonomi*, 2002-09-15.

- 28 Så var även fallet med LM Ericssons tillverkningsindustri i Colombia. Däremot var telefonstationsutbyggnaden för publika nät och de statliga kontrakten med såväl Colombia som de övriga latinamerikanska länderna av stor vikt för företaget.
- 29 *Metallarbetaren* 1979:11, 1979:13; *Arbetsgivaren* 1979:15.
- 30 *Internationell solidaritet*, Svenska Metallindustriarbetareförbundets kongress 7-13 juni 1981, s 15.

Tema 4. Arbetare, kapitalism och politik

Svenska exploatörer i 1800-talets Sydafrika

Perspektiv på europeisk imperialism och svensk
emigration

Av Lars Olsson¹

INLEDNING

För hundra år sedan, vid sekelskiftet 1900, fanns det i Sverige ett stort intresse för södra Afrika. Vissa debattörer menade att regionen var mer intressant för framtida kolonisation och exploatering än till exempel USA, Argentina, Brasilien, Australien och Nya Zeeland. Andra kritiserade den brittiska imperialismen för att den ansågs förstöra traditionella värden i boernas – de holländska kolonistörernas ättlingar – agrara kultur. Det andra boerkriget 1899-1902 utgjorde ett slags katalysator i debatten, som delade den svenska opinionen i två läger. En del stödde boerna och andra britterna. Endast i några socialdemokratiska tidningar påpekades att både de holländska och de brittiska kolonistörerna antingen fördrivit de inhemska folken eller gjort dem till sina slavar eller andra former av tvångsarbetare.

I sin doktorsavhandling *Nation, nationalism och identitet. Sydafrika i svensk sekelskiftesdebatt* menar Jan Gunnar Rosenblad att den dåtida debatten om Sydafrika i viss mån var en del av en större debatt om traditioner, modernisering och nationalism i Sverige. Den dominerande, konservativa uppfattningen och dess företrädare opponerade kraftfullt mot en samhällsutveckling som innebar "bondeklassens undergrävande". Dessa konservativa krafter vände sig således mot såväl kapitalismen som industrialiseringsprocessen, och de präglades i högsta grad av främlingsfientlighet. Genom sitt motstånd mot den brittiska imperialismen i södra Afrika framstod boerna bland de konservativa samhällsdebattörerna i Sverige som sinnebilderna för det traditionella, agrara samhällets ryggrad. Boerna sågs som "Sydafrikas dalkarlar", stereotypen för de genuina, traditionella bönder, som utgjorde den sociala basen för den konservativa samhällsuppfattningen. Liksom de konser-

vativa i Sverige var även boerna influerade av den tyska romanticismen, och politiskt stöddes boerna av det tyska kejsardöme, som utmanade den brittiska framfarten i världen, inte minst i södra Afrika.

De debattörer i Sverige som stödde den brittiska kolonisationen och expansionen i södra Afrika uppskattade däremot den ekonomiska, sociala och politiska utveckling som britterna symboliserade: kapitalismen och industrialiseringen. De var negativt inställda till det tyska inflytandet över boerna, vilka de kritiserade för att vara påverkade av tysk rasism. Boerna ansågs vara smutsiga och efterblivna varelser, som levde på ett gammaldags sätt och motsatte sig kulturell utveckling och civilisationens utbredning. Britterna däremot, menade dessa svenska debattörer, var världens mest civiliserade folk. Till skillnad från boerna hade britterna, inte bara i Sydafrika, fått i uppgift att uppfostra utomeuropeiska folk runtom i världen till västerlänningar. De fick bära "the white man's burden".

Den pro-brittiska uppfattningen framfördes med all kraft i en intressant bok, som gavs ut på svenska i London 1896 med titeln *Eger SYDAFRIKA, det oerhört rika GULDLANDET, förutsättningar för att blifva ett Civilisationens, Handelns och Industriens FRAMTIDSLAND? Fråga af X*. Den anonyme författaren tvivlar inte på detta utan svarar JA!² Han eller hon redovisar en omfattande statistik över landets ekonomiska boom, som i första hand baserades på guldindustrins kraftiga expansion från början av 1880-talet. Författaren ser emellertid även andra möjligheter för hugade spekulanter inom såväl handel som jordbruk och jakt, och klimatet sades vara hälsosamt. Den snabba utbyggnaden av järnvägsnätet gjorde det möjligt att sälja produkterna på den internationella marknaden, det vill säga i första hand till kapitalismens centrum i västra Europa. Författaren presenterar också det politiska läget, särskilt relationerna mellan de jordbrukande boerna och den brittiska exploatörerna. De förra utpekades som styvnackade motståndare till "kapitalistvärldens affärsverksamhet", men samtidigt var det boerna som bröt de inhemska folkens motstånd mot den vita expansionen. Dessa folk, "landets forna egare, ha omsider", försäkrar skribenten, "måst foga sig i sitt öde – de äro nu boernas tjänare"³

Motsättningarna mellan de båda europeiska kolonisationerna var emellertid inte så stora att det fanns några risker med att invandra till landet. Tvärtom, invandrare var högst välkomna, särskilt till de områden i det inre av södra Afrika, som i snabb takt koloniserades av *The British-South African Company*, under ledning av Mr. Cecil Rhodes.⁴

”Tillströmningen af hvite till kompaniets områden”, hävdar författaren, ”tilltager ständigt på grund af det trygghetstillstånd, som kompaniets kraftiga uppträdande skapat i dessa trakter, hvilka för några år sedan en vit man endast med största lifsfara kunde beträda. Här, om någonstades, är ännu ett nytt fält öppnadt för invandring”.⁵

Det var nu inte bara guldfyndigheterna, som kunde ligga till grund för ”en ny, hårdig och stark nation, som eventuellt skall intaga en framstående plats i de stora kulturfolkens rådsförsamling”, utan även ”(d)essa länders bördiga slätter och dalar skola vara i stånd att försörja hvite invånare i många miljoner...”. Bolaget ställde mark till förfogande till nybyggare mot en årlig ”quitrent” om motsvarande 54 kronor för 3 000 acres och en marginell merkostnad per ytterligare 200 acres.⁶ England och ”engelska kapitalister” hade upptäckt att ”Sydafrika är just rätta framtidlandet, och nu gällde det ”äfvén för *Sverige, svenska affärsmän och svenska arbetskrafter* att här hålla sig framme i tid, upprätta handelsförbindelser med dessa rika kolonier och på mångahanda andra sätt deltaga i deras uppspirande utveckling”.⁷ Författaren försäkrade att svenska invandrare ”äro *mera välkomna* dit än vissa andra nationaliteter ... att odla och så samt bärga skördar – *andliga såväl som världsliga* – på det inre Sydafrikas ’jungfruliga’ jord”.⁸ Några hade redan antagit den utmaningen under det sekel som föregick utgivandet av den pamflett som så tydligt pläderade för fortsatt svenskt deltagande i den europeiska koloniseringen av Sydafrika.

Denna essä utgör en första presentation av ett forskningsprojekt om svenska kolonisatörer och investerare i Sydafrika. Syftet med essän är att visa att även svenska män och kvinnor deltog i exploateringen av södra Afrikas land och folk. I det fortsatta projektet vill jag dels fördjupa den empiriska kunskapen om dessa svenskar exploatörers agerande, dels utifrån världssystemteoretiska utgångspunkter analysera deras agerande som en del av den västeuropeiska imperialismen och spridandet av kapitalistiska produktionsförhållanden till södra Afrika.⁹

HOLLÄNSK BOSÄTTNING OCH BRITTISK IMPERIALISM

Den europeiska kolonisationen av södra Afrika sägs ha börjat 1652, när holländska Ostindiska kompaniet, VOC, etablerade ett fotfäste på Kaphalvön. Landet befolkades då av dels san-folket, ett jägar- och

samlarfolk som européerna föraktfullt kallade bosjemans (bushmen), dels khoikhoi, ett boskapsskötande folk som de lika föraktfullt kallade hottentotter. De båda folken började dock smälta samman till khoisan, även om en del av san-folket drog sig undan norrut upp i högländet. Khoikhoi-folket hade i sin tur hade trängts undan från de östra delarna av södra Afrika av olika bantufolk, som araberna tvingat söderut längs östra Afrikas kust. Det största bantufolket var xhosas, som också bedrev både boskapsskötsel och jordbruk. I första skedet var det således khoisan, som koloniserarna direkt konfronterades med i sina strävanden att få en fast stödjepunkt i södra Afrika.¹⁰

Kompaniets syfte med bosättningen var att säkerställa tillgång till proviant för besättningarna på de fartyg som passerade Kap på väg till eller från Ostindien. De fria borgare, som bosatte sig på det lilla landområde som Kompaniet kontrollerade, bedrev boskapsuppfödning men började också att odla både vete och vindruvor för vinproduktion. Det var inte bara holländska undersåtar som slog sig ner i Kap utan även till exempel franska hugenotter och några "stubbarna" tyskar och svenskar.¹¹ Efterhand började koloniserarna låta sina djur beta utanför bosättningen, och en del av dem slog sig ner på mark bortom kompaniets direkta kontroll. De handlade också med den boskapsdrivande afrikanska befolkningen runtomkring dem. Ledare för sådana kolonisationsprojekt kontrollerade den kapitalackumulation som uppstod genom handel utanför kompaniets kontroll, men i juridiska spörsmål som till exempel registrering av privat egendom och kyrkliga ärenden var nybyggarna fortfarande beroende av kompaniet och dess tjänstemän. Nya fronter var dock på väg att etableras både norrut och österut, och med hjälp av överlägsna vapen lade dessa boer beslag på den bästa jorden och de bästa vattenresurserna. Motsättningarna med khoisan trappades upp, och när fronten flyttades österut kom de så småningom i väpnad konflikt även med xhosafolket.¹²

Det var de fattigare, kanske också de mest äventyrslystna och senast anlända koloniserarna, som fick utföra det smutsiga arbetet att erövra de nya områdena och etablera europeisk överhöghet och privatisering av jorden där. I de av koloniserarna kontrollerade områdena etablerades däremot en liten, men mäktig borgarklass, som också investerade sina handelsprofiter i jord och utvecklades till en handelsidkande jordägararistokrati. Dess söner och döttrar investerade i boskapsskötsel, jordbruk och handelsverksamhet allt längre bort från Kapstaden, när fronten stabiliserats på koloniserarnas

villkor. Den inhemska befolkning som fick – eller tvingades – stanna kvar förvandlades till tvångsarbetare hos erövrarna. Som arbetskraft kompletterades de efterhand med slavar från andra områden, som det holländska Ostindiska kompaniet kontrollerade.¹³ Kapitalackumuleringen i Sydafrika baserades således i stor omfattning på exploatering av slavars och tvångsarbetsares ofria arbete.

Under Napoleonkrigen utmanades det privata Ostindiska kompaniets hegemoni över södra Afrika av den brittiska kronan, som definitivt tog över kommandot i Kapstaden år 1806. Den brittiska ockupationen av Kap baserades på politiska överväganden. Sydafrika blev en del av en politisk strategi för det brittiska samväldet, där Kapstaden blev en viktig länk mellan London och Indien respektive de brittiska kolonierna i Australien och Nya Zeeland. Det är ingen slump att detta projekt inleddes två decennier efter det att de brittiska kolonierna i Nordamerika gjort sig fria från brittisk överhöghet. Brittiska intressenter, det är min tes, sökte alternativ till det förlorade landet i väster, och den brittiska kronan var beredd att medverka till det. Kapstaden och dess omgivning blev snart mer intressanta för britterna än som militärstrategiskt fäste.

I efterdyningarna av de sociala protesterna och framväxten av en politisk radikalism i England på 1810-talet initierade den brittiska regeringen och dess *Colonial Land and Emigration Commission* ekonomiskt stöd för den första organiserade urvandringen från det brittiska imperiets centrum till Sydafrika. 1820 reste cirka 5 000 emigranter, som av den brittiska regeringen hade tilldelats land för att etablera sig som farmare på östfronten. Militära trupper skulle svara för deras säkerhet i den nyupprättade provinsen Graaf-Reinet, som etablerades som en buffertzon mellan den nu av britterna kontrollerade Kapprovinsen och xhosafolkets land.¹⁴

Affärsmännen i Kapstaden var angelägna om livaktiga kontakter med världsekonomin centrum i Europa. 1825 bildade exempelvis några personer, som sade sig representera affärsmän, skeppsägare och manufakturister i Kapstaden, *The Cape of Good Hope Trade Society*, som fick sitt säte i London. Avsikten var att befrämja handeln med det brittiska imperiets centra, och det följdes snart av andra liknande institutioner. Redan på 1830-talet fanns det mer än femtio handelshus i London med intressen i Kapstaden.¹⁵ Utvecklingen av kommersiellt jordbruk för export accelererade efter britternas maktövertagande, och det integrerades i viss mån med industrikapitalismen i Storbritannien.

Fårskötsel påbörjades i liten skala av de första brittiska emigranterna, men redan i slutet av 1820-talet importerade några brittiska jordägare i Sydafrika merinofår från Australien, och fåraveln utvecklades i snabb takt till en storskalig produktion på vidlyftiga egendomar, som i huvudsak ägdes av ett litet antal mycket välbärgade och inflytelserika familjer.¹⁶ Den storskaliga fåraveln understöddes och institutionaliserades framgångsrikt av *The East Province Joint-Stock Sheep Farming Association*. Ull passerade vin som den mest betydelsefulla exportvaran från Sydafrika till Europa och förblev så ända fram till upptäckten av diamanter och guld flera decennier senare. Den sydafrikanska fåraveln är ytterligare ett exempel på hur kommersiell agrar produktion i kolonier utgör en viktig bas för den industriella kapitalismen i Europa. Brittiska kronan och brittiskt kapital hade samverkat för att föga Sydafrika till Irland, Australien och Nya Zeeland som bas för den industriella produktion i kapitalismens centrum. Gränserna för kapitalismens politiska ekonomi hade än en gång vidgats ut över världen.

En del av de boer som stannade kvar under brittiskt styre, särskilt de väletablerade i Kapstaden, sammansmälte med de dominerande briterne i en vit, marknadsorienterad klass av jordägarkapitalister. Andra drabbades och/eller protesterade mot den nya ordningen. Den brittiska regimens anti-slaveripolitik drabbade särskilt de boer som baserade sin produktion på slavar och slavhandel. Många av dem drog vidare norrut över Oranjeffoden eller österut upp längs södra Afrikas östkust. Efter att ha besegrat zulu-folket 1838 slog sig dessa trekboer ner öster om Drakensbergen och grundade republiken Natal. De zulus, som inte flydde undan boerna, förslavades eller togs i tvångsarbete, när boerna började anlägga nya farmar i det bördiga landet. Rikedom och inflytandet bland boerna skiftade, och den rasifierade bosättningspolitik som den nya regimen etablerade gynnade de stora jordägarna. Slavar skulle utgöra den viktigaste arbetskraften i den nya boerrepubliken. Endast jordägare med mer än 6 000 acres land tilläts husa upp till fem svarta familjer utöver sina slavar. Övriga afrikaner måste lämna landet.¹⁷

Efter bara några år invaderades den nya boerrepubliken av brittiska trupper. Brittisk emigration, särskilt från Skottland, till Natal uppmuntrades. Några kolonistörer började exploatera de stora skogarna, medan andra tog över boerfarmerna och utvecklade där en betydelsefull sockerproduktion, till stor del baserad på kontraktarbetare från en annan del av det brittiska imperiet, Indien.¹⁸ De brittiska myndig-

heterna placerade de inhemska folken med våld i särskilda reservat.

Merparten av boerna fortsatte sin "traek" från Natal upp till höglandet, där de sammanstötte med andra boer och "bastarder" (ättlingar till boer och afrikanska folk) som tidigare dragit sig undan britterna i Kapprovinsen rakt norrut över Oranjefloden, där de etablerade Oranjefristaten, och vidare norrut över floden Val. Med våld kuvade boerna än en gång de afrikanska folken och etablerade ännu en boerrepublik, Transvaal, med först Potchefstrom och sedan, efter ytterligare krig med olika infödda folk, Pretoria som huvudstad. I de båda boerrepublikerna var först boskapsskötsel, jakt och handel – bland annat med elfenben och strutsfjädrar – de viktigaste försörjningsmöjligheterna för de vita kolonistörerna. Snart utvecklade boerna även där både storskalig fåravel och spannmålsproduktion för export till Europa. Våldiga, latifundieliknande storjordbruk, ibland över 50 000 hektar, etablerades av jordspekulanter i kuststäder som Durban. Ny teknologi som till exempel plogar introducerades av dessa storjordägare. En del av boerekonomin var på så sätt organiserad på kapitalistisk grund och ingick i den av britter kontrollerade kapitalistiska världsekonomin. Än mer blev den det när diamanter upptäcktes i Griqualand i södra Oranjefristaten 1867.¹⁹

Diamantfyndigheterna lockade tusentals europeiska guldgrävare, men det dröjde bara några få år innan internationellt kapital tagit över hela kontrollen av diamantbrytningen genom två företag, *De Beer Company* och *Kimberley Central Mining Company*, vilka 1881 slogs samman till *De Beers Consolidated Mines*. Det var således holländskt och brittiskt kapital som tillsammans tog kontroll över och samarbetade kring exploateringen av diamanter i den sydafrikanska jorden, men diamanutvinningens huvudstad Kimberley uppkallades efter den brittiske kolonialministern och i ledningen för företaget stod bland andra Mr. Cecil Rhodes. Bolaget kontrollerade också den viktigaste infrastrukturen i landet, järnvägarna till exporthamnarna. Det var emellertid boerna som hade den politiska kontrollen över Oranjefristaten, och de ville inte erkänna alla utlänningar bland gruvarbetarna som medborgare. De vände sig också mot att många spannmålshandlare köpte billig spannmål av afrikanska bönder i Basutoland och sålde den med stor profit till gruvarbetarna.²⁰ Spänningarna ledde till det första direkta kriget mellan britter och boer 1880-1881, där britterna för första, och enda, gången i sin koloniala historia i södra Afrika mötte en likvärdig motståndare. Fred slöts som en kompromiss mellan de

konkurrerande kolonistörerna. De brittiska koloniala framstötarna kom av sig, och Transvaal bestod som självständig boerrepublik, men slaveriet skulle avskaffas så att slavarerna, i varje fall i teorin, fick fritt sälja sin arbetskraft. Monopolkapitalet fick fortsätta sin expansion inom gruvnäringen, som tog verklig fart efter upptäckten av guldfyndigheterna i Witwatersrand 1886 och i Matabeleland, norr om Transvaal, några år senare.

Exploateringen av guldfyndigheterna blev lika monopoliserad som diamanterna genom skapandet av *The British South Africa Company* 1889. Tillsammans med några brittiska jordaristokrater blev Cecil Rhodes – Sydafrikas "Napoleon" eller "okrönte kung"²¹ – ledare även för detta bolag, som inte bara var en ekonomisk maktfaktor i regionen utan också en politisk. I de områden som, enligt uppgörelsen 1881, inte stod under boerstatens jurisdiktion förlänades bolaget av den brittiska regeringen rätt att utfärda politiska dekret, uppsätta armé och polisstyrkor, uppta skatter och tullar, utfärda koncessioner för gruvdrift och järnvägsanläggningar och sälja land till privata bönder. I republiken Transvaal ökade emellertid åter spänningarna mellan olika samhällsklasser, etniska grupper och intressen. En anti-brittisk och anti-kapitalistisk rörelse uppstod, främst bland boer-bönderna, och motsättningarna kulminerade i det andra boer-kriget 1899-1902. Denna gång segrade britterna och de som stödde dem, och kriget resulterade dels i erkännandet av det internationella kapitalets fortsatta rätt att exploatera det inre av södra Afrika, dels ett totalt inlemmande av boer-republikerna i det brittiska imperiet och, slutligen, i den rasifierade Republiken Sydafrika 1910.²²

ARBETSKRAFTEN

Det holländska Ostindiska kompaniet hade stora svårigheter att få sina bosättare i Kap att arbeta åt andra, när de kunde etablera sig som egenförsörjare. För den storskaliga produktion, som bolaget ville etablera, köpte eller rövade dess företrädare slavar från när och fjärran. En del togs genom kommandoraiderna just bortom fronten, men merparten togs från Afrikas östkust, Madagaskar eller Ostindien (Bataviahandeln). Slavar exploaterades för arbete i Kapstaden, men merparten av dem sattes i arbete hos vin- och veteproducerande bönder, där de lättare kunde hållas under kontroll än hos boskapsskötande bönder

längre bort från staden. Där sattes afrikaner, främst khoikhois, i jordbruksarbete på något mer fria villkor än vad slavarna haft.²³

Samtidigt som brittiska kronan skaffade sig fotfäste i södra Afrika avskaffade den slavhandeln från Afrika till Amerika. I Sydafrika minskade andelen slavar bland befolkningen i det av britterna kontrollerade området, och 1833 avskaffades slaveriet i hela det brittiska imperiet. Medan de bortryckande boerbönderna fortsatte att bygga sin ekonomi på slavar, fick kvarvarande och nyanlända bönder i Kapprovinsen bygga sin ekonomi på annan arbetskraft. Försök gjordes att få till stånd massmigration av arbetare från Europa. Syftet var att etablera ett "England i miniatyr", där godsägarna från sin mangårdsbyggnad på en kulle kunde blicka ner mot "ett ymnigt land, ödmjuka arbetare och en samarbetsvillig kolonial stat". Den emigrerande engelska överklassen misslyckades emellertid med att "förverkliga drömmen om ett anglifierat inre Afrika". En anledning var ju att emigrerande arbetare lämnat England just för att undslippa exploateringsförhållandena från "the good old days".²⁴ Inte heller ambitionerna att föra över fängelseinterner (convicts) verkar ha lyckats så som i Virginia på 1600-talet och Australien på 1800-talet.²⁵ Istället fick de vita godsägarna börja ses sig om efter arbetskraft bland de afrikanska folken.²⁶

Såväl den holländska som den brittiska kolonisationen av södra Afrika baserades på våld och hot om våld, och den koloniala expansionen vilade på militär överlägsenhet. Såväl mindre överfall som regelrätta krig utspelades mellan koloniserarna och de afrikanska folken. Syftet var dels att avhända de afrikanska folken den jord, oftast kollektivt brukad, som utgjorde basen för deras försörjning, dels att disponera deras arbetskraft när koloniserarna så önskade och på villkor som de hade det avgörande inflytandet över. Det fanns flera olika sätt för de vita storjordbrukarna att ta den afrikanska arbetskraften i anspråk. Ett sätt var att låta familjer disponera en liten del av godsägarens jord i utbyte mot antingen halva skörden (share cropping) eller familjens arbetskraft under delar av året, så kallad tenant-labour.²⁷ Direkt anställning var ett annat sätt, som ofta var resultatet av en överenskommelse med någon besegrad stamhövding, som medgav att hans folk fick anställas av en farmare och bo på dennes mark under anställningstiden. En tredje form var säsongarbete hos farmarna och gruvbolag, varvid de migrerande arbetarna, mestadels män, under övrig tid av året bodde hos sina familjer i reservaten. Utbudet av de båda senare formerna av arbetskraft säkerställdes framför allt av de tvångsmekanismer som kolonialmakten

utövade för att tvinga in afrikanerna i penningekonomin, till exempel genom boskaps- och hyddskatter, som kunde betalas endast i kon-
tanter. Britterna ersatte förvisso slaveriet med något som till det yttre
liknade en fri arbetsmarknad, men utbudet av afrikansk arbetskraft
bestämde i hög grad av utom-ekonomiskt tvång. Arbetarnas frihet
begränsades av villkoren i arbetskontrakt och genom de obligatoriska
passen för vistelse utanför reservaten. Rasismen blev inte mindre utan
antog bara nya former. Denna nya politiska och ekonomiska ordning
var, enligt Christoph Marx, en av hörnstenarna för formerandet av den
rasistiska sydafrikanska staten 1910. Några av dem som medverkade i
denna process hade sitt ursprung i Sverige.

NÅGRA SVENSKA EXPLOATÖRER I SYDAFRIKA UNDER 1800-TALET

Sammantaget har det inte förekommit någon omfattande svensk
emigration till södra Afrika. Några botanister och upptäcktsresande,
ett par stycken av dem lärjungar till Carl von Linné, var förvisso verk-
samma i regionen under 1800-talet, men enligt 1921 års folkräkning
bodde det bara 893 svenskfödda personer i Sydafrika. Deras numerär
motiverar således inte någon större vetenskaplig studie av svensk emi-
gration dit. Några av dem lyckades emellertid etablera sig som fram-
gångsrika handelsmän, jordbrukare, industriföretagare och politiker.
Syftet med projektet är inte att ur något "storsvenskt" perspektiv hylla
dessa framgångsrika svenska emigranter. Tvärtom. Genom att studera
dessa män – nästan alla exploatörer vid den här tiden var män – kan
vi, menar jag, få en vidare förståelse för såväl imperialismens interna-
tionella karaktär. Vi kan också få ökade kunskaper om hur kapitalis-
tiska handels- och produktionsförhållanden etablerades i den alltmer
världsomspännande kapitalismens periferi och hur exploateringen av
land och inhemska folk gestaltade sig på det lokala, konkreta planet. I
den här essän ska jag med några exempel illustrera hur svenska exploa-
törer etablerade sig i olika delar av Sydafrika som föregångare till det
svenska industrikapital som också såg de stora exploateringsmöjligh-
ter som skribenten i London talade om strax före sekelskifte 1900:
ASEA 1911, SKF 1914, Alfa Laval 1920 med flera.

Anders Stockenström föddes 1757 i värmländska Filipstad som son
till en gruvinspektör.²⁸ Familjen hade kontakter med svenska Ostin-

diska kompaniet, och den unge Stockenström fick så småningom anställning vid det holländska kompaniet. Han bosatte sig i Kapstaden i början av 1780-talet, och under sju år arbetade han som "supercargo" på ett av bolagets fartyg som transporterade slavar från Madagaskar till Kapstaden. Hans uppgift var att både köpa och samla ihop slavarna för ilastning på fartyget.

Stockenström gifte sig med dottern till en tysk advokat i Kapstaden. När brittiska trupper intog staden första gången 1795, blev svensken utnämnd till sekreterare åt landdrosten för distriktet Swellendam öster om staden. Åtta år senare blev han befordrad till landdrost för Graaf-Reinet, den första boerrepublic som etablerades i öster 1795 av boer som revolterade mot Kap-administrationens "mjuka" politik gentemot xhosafolket. Stockenström skulle "pacificera" boerna och få dem att underordna sig centraladministrationen. Han skulle också försöka reglera markstriderna mellan boerna och såväl khoikhoi- och san-folken som xhosas. Det var de senare som försvarade sig mest framgångsrikt mot de europeiska inkräktarna, vilka satte in alla krafter på att fördriva xhosas österut och ta över deras bördiga landområden. Stockenström var en av kommandoledarna för denna offensiv till 1811, då han stupade på sin post.

Sonen Andries Stockenstrom ledde en framgångsrik hämndaktion och den etniska rensningen kunde fortsätta. Denne svensk-boerske ättling fick därefter en hög position i de brittiska kolonialförvaltningen och blev en av de mest framstående ledarna för den brittiska förvaltningen av östra Kapprovinsen. Han stod i ledningen för de fortsatta angreppen mot alla afrikanska folk i regionen och han organiserade den brittiska bosättningen i Grahamstown 1820. Tio år senare ledde han upprättandet av den kontroversiella "Hottentott Kat River"-bosättningen som en buffertzonen mellan de koloniala bosättarna och xhosafolket. Kritik riktades mot honom och han fråntogs sina politiska befogenheter. Som kompensation blev han utnämnd till baron och som sådan ägnade han sig åt sin farm Maasstroom i östra Kapprovinsen, där han bland annat introducerade nya grödor och medverkade i södra Afrikas underordning under den brittiska industrikapitalismen – och samtidigt dra fördel av den – genom att investera i fåravel. Han publicerade sin biografi i två volymer, vari hans egen syn på kolonisation och sin roll som exploatör och investerare kan studeras. Hans "pragmatiska syn" på slaveriets successiva avskaffande kan kanske kasta mer ljus över förhållandet mellan boer och den nya brittiska regimen

i södra Afrika. Hur organiserade han jordbruksproduktionen i en tid där det endast fanns ett fåtal, om ens några, vita arbetare fanns till hands och han själv inte ville begagna sig av slavar? Vi kan kanske genom honom också få kunskap om en imperialists syn på hur ras- och klassrelationer var sammanflätade i en tid när sydafrikanskt jordbruk utvecklades i kommersiell riktning och integrerades i den kapitalistiska världsekonomin.

Jacob Letterstedt föddes 1796 som son till en bonde i Östergötland.²⁹ Redan i unga år lämnade han landsbygden för affärer i Stockholm. Han misslyckades kapitalt, lämnade skulder bakom sig i Sverige redan 1819 och for till London. En landsman övertalade honom att söka sin lycka genom att anmäla sig till den första brittiska, kollektivt organiserade emigrationen i södra Afrika. 1820 anlände han tillsammans med ett stort antal brittiska undersåtar till Kapstaden, där en rik änka anställde honom som trädgårdsmästare. Han gjorde uppenbart stort intryck på den mäktiga kvinnan för hon befordrade honom snart till sin rådgivare och inom två år hade de två ingått äktenskap. Han blev snart en av stadens rikaste och mest inflytelserika män. Letterstedt blev inte bara ägare till ett stort jordbruk, där han introducerade ny teknik och nya brukningsmetoder, utan han investerade de medel han gift sig till och förmerat i både kvarn- och bryggerinäringen. Han utvecklade ett agrar-industriellt komplex och blev den ledande kapitalisten inom bryggerinäringen och exporterade öl till Europa, men han överförde svensk kultur till Sydafrika genom att ge svenska namn på både jordbruksegendomen och kvarnen. 1841 utnämndes han till den första svensk-norske konsuln i Kapstaden, och han skrev årliga rapporter till den svenska regeringen om förhållandena i regionen. I sina rapporter och genom fem besök i Sverige uppmuntrade han svensk handel och emigration till södra Afrika. Speciellt pekade han ut Natal som lämpligt för svensk emigration.

I litteraturen står ingenting om hur Letterstedt organiserade arbetet vid sina anläggningar mer än att han anställde svenskar som arbetare och förmän i sina företag. Möjligen var han anhängare av den brittiska regeringens ovan nämnda ambitionerna att importera irländska straffångar till Kapkolonien i mitten av seklet. I varje fall blev han anklagad av "Anti Convict Association" och pöbeln på Kapstadens gator för att stödja projektet. Det blir därför en angelägen uppgift att se hur han skaffade arbetskraft till jordbruket och de agrar-industriella verksamheterna.

Efter attackerna på honom, varvid en del av egendomen förstördes, vände Letterstedt Kapstaden och sydafrikansk politik ryggen och bosatte sig i Paris, där han dog 1862. Det betydande kapital han lyckades ackumulera som agrar och industriell kapitalist i Sydafrika överfördes till Sverige, där det än idag är aktivt för filantropisk och vetenskaplig verksamhet genom Letterstedtska stiftelsen.

Alaric Forssman föddes i en välbärgad och prominent familj i Kalmar 1822 och han utbildade sig till ingenjör innan han, 22 år gammal, lämnade Sverige för Natal 1844.³⁰ Under de första åren arbetade han i den nyetablerade sockerindustrin innan han följde med i boernas fortsatta färd undan britterna till Transvaal och bosatte sig i boerrepublikens första huvudstad Potchefstroom. 1852 hade han etablerat sig som framgångsrik affärsman och handlade med ull, elfenben och strutsfjädrar, råvaror för industriell massproduktion i världskapitalismens centrum eller lyxkonsumtion i dess högborgerliga kretsar.

Efter tio års framgångsrik affärsverksamhet och jordförvärv återvände även Forssman till Sverige för att uppmuntra svensk handel med den brittiska kolonien. Han framhöll särskilt socker, som ju knappast alls producerades i Sverige vid den här tiden, och ull som lämpliga importvaror från Sydafrika. Forssman hade emellertid också för avsikt att föra med sig både utrustning och människor till den bosättning som han planerade utanför Potchefstroom. Inte minst svenska plogar var han intresserad av för att effektivisera sitt jordbruk, men också svensk arbetskraft. Han sa sig leta efter unga män och kvinnor som kunde vara villiga att underteckna ett treårskontrakt för arbete på hans ägor i det fjärran landet. Han ville således binda arbetskraften hos sig under tre år, ett system som han kanske kommit i kontakt med i Natal.

Alaric Forssman övertygade dessutom sin bror Magnus att ta sin familj och följa brodern till det inre av Sydafrika. Magnus Forssman var utbildad lantmätare och arbetade åt den svenska staten med att kartlägga och registrera fastigheter. Den process som gick ut på att kartlägga och privatisera den av afrikanerna kollektivt brukade jorden i Transvaal i de vita kolonistörernas händer hade knappt påbörjats vid denna tid. Alaric Forssman hade förberett sin brors ankomst till sin nya hemvist genom att övertala president Pretorius att inrätta en ny tjänst som överlantmätare i Transvaal. Magnus Forssman blev 1866 den förste innehavaren av denna tjänst.

Alaric Forssman lyckades inom några år förvärva inte mindre än 57 gårdar med sammanlagt ofattbara 343 220 tunnland jord i tre olika re-

gioner inom Transvaal: Potchefstroom, Lydenburg och Rustenburg.³¹ Han experimenterade med såväl nya grödor som ny teknik och han importerade till och med europeiska kontraktsarbetare. Hur han skaffade merparten av arbetskraften framgår dock inte av litteraturen om honom. Inte heller hur han organiserade driften. Eftersom han stödde britterna – och därmed förlorade merparten av sin förmögenhet efter första boerkriget – är det föga troligt att han baserade sin förmögenhetstillväxt på slavarbete. Förmodligen använde han sig av både "share cropping", där ägaren och brukaren delade skörden, och "tenant labour", där arbetare fick disponera ett mindre stycke land mot att han och delar av familjen ställde sin arbetskraft till förfogande upp till sex månader per år. Eller försökte han etablera ett slags statare-system, som var högsta mode när han besökte Sverige på 1860-talet? Använde han sig av migrantarbetare från reservat? Det är frågor jag vill försöka reda ut. Men än viktigare blir det att försöka kartlägga och analysera de processer där de afrikanska folken i Transvaal berövades sin kollektiva egendom och proletariserades genom den koloniala erövringen av det inre av Afrika. Vilka metoder användes för att inordna södra Afrika i den kapitalistiska världsekonomin och för att upprätthålla en social och politisk ordning som grundades på såväl ras som klass och genus?

TRE PERSPEKTIV PÅ AGRAR KAPITALISM OCH RASIFIERADE KLASSRELATIONER I SÖDRA AFRIKA

Den brittiska historikern Eric J Hobsbawm framhåller att det vid övergången från feodalism till kapitalism i Storbritannien fanns tre hinder i det feodala samhället som måste övervinnas. Dessa hinder var förankrade i hela samhället alltifrån den störste jordägare till den mest anspråkslöse fåraherde.³² Jag menar att dessa hinder och de processer som de övervanns genom var närvarande inte bara vid övergången från feodalism till kapitalism utan vid övergången till kapitalism från varje för-kapitalistiskt samhälle som exempelvis de för-koloniala samhällena i södra Afrika. Det är de tre processerna som fokuseras i den här studien.

Ett hinder utgjordes av den för-kapitalistiska synen på jordägan- det. Det diffusa begreppet "ägande" måste preciseras juridiskt så att jord kunde säljas och köpas på en öppen marknad. Jord måste också förändras från en ren familjeangelägenhet till en vara, och gamla tradi-

tioner och vanor måste överges. Jord måste betraktas som ett produktionsmedel som skulle avkasta profit för ägaren. Staten blev en central aktör som den institution som kunde garantera privategendomen och regler för dess överföring från en ägare till en annan. I det här fallet var den brittiska kronan denna garant, även om monopolkapital i form av *The British South Africa Company* utövade viktiga delar av den juridiska funktionen i det inre av södra Afrika från 1880-talet och svarade för privatiseringen av betydande jordområden. Kartering och lantmäteri var, som Jane Curruthers framhåller i en studie av en tyskättad lantmätare i Transvaal, av central betydelse inte bara för den koloniala erövringen utan också "crucial to class formation within the Transvaal, to expanding its frontiers, dispossessing Africans and encouraging the creation of wealth".³³ Alaric Forssman visste nog vad han gjorde när han rekryterade sin bror som överlantmätare i Transvaal! En detaljerad studie av de båda brödernas agerande torde kunna öka förståelsen för den koloniala processen i södra Afrika.

En andra förutsättning för etableringen av kapitalistiska produktionsförhållanden inom det koloniala jordbruket var att en betydande del av den afrikanska befolkningen fräntogs kontrollen över sin jord och förvandlades till underlydande arrendatorer eller jordbruksarbetare. För sin försörjning, ja överlevnad, blev de beroende av att arbeta för de vita jordägarna. Försöken att importera arbetskraft från Europa misslyckades antingen helt och hållet eller var av begränsad betydelse. En undersökning av vad som hände med de svenska arbetare som Jacob Letterstedt och Alaric Forssman rekryterade som kontraktsarbetare skulle kunna öka förståelsen för den processen. Kanske utgör de exempel på vad en kolonisationsteoretiker och praktiker som Edward Gibbon Wakefield uppfattade som ett avgörande problem för just etableringen av en europeisk arbetarklass i de koloniala besittningarna, nämligen att fattiga europeiska immigranter i kolonierna snabbt etablerade sig själva som jordägare och därmed undandrog större jordägare – och senare även industrikapitalister – sin arbetskraft.³⁴ Lika intressant blir det att se vilka former av arbetsorganisation, baserade på afrikanska män, kvinnor och barn, som de svenska exploatörerna etablerade när de inte kunde använda slavar.

En tredje förutsättning för framväxten av den agrara kapitalismen var att små brukningsenheter sammanslogs till större, att ny och effektivare teknik utvecklades och att en infrastruktur byggdes upp så att producerade varor kunde transporteras till marknaden. Litteraturen

säger ingenting om hur jorden var arronderad när de svenska exploatörerna lade beslag på den. Däremot vet vi att både Jacob Letterstedt och Alaric Forssman experimenterade med nya grödor och att de importerade exempelvis moderna plogar från Europa. Järnvägsbyggandets betydelse för att inlemma de koloniala områdena i världsekonomin har redan framhållits. Det verkar som om Alaric Forssman var direkt engagerad i såväl interna kommunikationer i Transvaal som i anläggandet av järnvägar från Transvaal till kuststäderna i Natal, men hur de anlades och hur de användes verkar det inte finnas någon kunskap om.

Sammanfattningsvis vill jag framhålla att det här skisserade projektet tar upp ett antal processer som är tätt sammankopplade med varandra: kolonisation och imperialism, internationell migration, förvandling av sydafrikanskt land från kollektivt ägd och brukad mark till vit privategendom samt utvecklingen av kapitalistiska produktionsförhållanden i den brittiska kolonialmaktens periferi. Jag har kunnat visa att några svenskar var djupt involverade i dessa processer. Deras medverkan och agerande som framgångsrika storjordägare i dem visar att kolonialism och imperialism inte enbart var en angelägenhet för exploatörer från de stora kolonialmakterna. En av mina poänger med denna framställning är istället att ett klassperspektiv ter sig lika fruktbart som ett nationellt perspektiv för att få en djupare förståelse för de koloniala områdenas indragning i den kapitalistiska världsekonomin och skapandet av nya produktionsförhållanden i dem. Å andra sidan var ras av central betydelse för den mer eller mindre tvångsmässiga formeringen av en agrar underklass och därmed också av nya klassrelationer i södra Afrika under 1800-talet. I den fortsatta studien ska jag uppmärksamma de afrikanska folkens (arbets)villkor och deras motstånd mot sin dubbla underordning under vita exploatörer.

Noter

- 1 Denna essä publiceras även i Lars Behrenz m fl (red), *Att byta land och landskap. en vänbok till Jan Ekberg*, Växjö 2007.
- 2 Eger SYDAFRIKA, *det nya oerhördt rika GULDLANDET, förutsättningar för att blifva ett Civilisationens, Handels och Industriens FRAMTIDSLAND? Fråga af X*, London 1896, s 105.
- 3 Eger SYDAFRIKA..., s 82-86.
- 4 Eger SYDAFRIKA..., s 88.
- 5 Eger SYDAFRIKA..., s 77.
- 6 Eger SYDAFRIKA..., s 77f.
- 7 Eger SYDAFRIKA..., s 93f.
- 8 Eger SYDAFRIKA..., s 165.
- 9 Jag har inspirerats av Immanuel Wallerstein, *Världssystemanalysen. En introduktion*, Stockholm 2005. Men också av Marcel van der Lindens kritiska diskussion av denna teori, se Marcel van der Linden, "Global Labor History and the Modern World System. Thoughts at the Twenty-Fifth Anniversary of the Fernand Braudel Center", i *International Review of Social History*, vol 46, 2001:3.
- 10 J L Dracopoli, *Sir Andries Stockenström 1792-1864. The Origins of the Racial Conflict in South Africa*, Cape Town 1969, s 1; A Lester, *From Colonisation to Democracy. A New Historical Geography of South Africa*, London 1998, s 16-18.
- 11 Dracopoli 1969, s 2.
- 12 T Keegan, *Colonial South Africa and the Origins of the Racial Order*, Charlottesville 1996, kap 3.
- 13 Keegan 1996, kap 2.
- 14 G B Dickason, *Cornish immigrants to South Africa. The Cousin Jack's contribution to the development of mining and commerce 1820-1920*, Cape Town 1978.
- 15 Keegan 1996, s 50.
- 16 C Crais, *White Supremacy and Black Resistance in pre-industrial South Africa. The Making of the Colonial Order in the Eastern Cape, 1770-1865*, Cambridge 1992.
- 17 J B Loudon, *White farmers and black labour-tenants. A study of farming community in the South African province of Natal*, Leiden 1970, s 67.
- 18 David Northrup, *Indentured Labor in the Age of Imperialism, 1834-1922*, Cambridge 1995, s 68.
- 19 C Marx, "Afrikaaner Nationalismus und die Errichtung des Rassenstaates in Südafrika 1910", i *Geschichte und Gesellschaft*, 17 Jahrgang, 1991:1, s 30-60; T Keegan, *Rural Transformation in Industrializing South Africa. The Southern Highveld to 1914*, London 1987, s 4.
- 20 Keegan 1987, s 11.
- 21 Eger SYDAFRIKA..., s 88.
- 22 *Nordisk Familjebok* (Nordic Encyclopedia), Stockholm 1904-1925, uppslagsord: Cecil Rhodes; Oranjefristaten; Transvaal.
- 23 Keegan 1996, s 15ff.
- 24 Crais 1992, s 88, 91.
- 25 A H Winquist, *Scandinavians and South Africa. Their impact on the cultural, social and economic development of pre-1902 South Africa*, Cape Town 1978, s 84.
- 26 Crais 1992, s 93.

- 27 Loudon 1970, s 66ff; Keegan 1987, kap 2-3.
- 28 Framställningen om Stockenström och Stockenstrom bygger på: Draco-poli 1969; Winquist 1978.
- 29 Framställningen om Letterstedt bygger på: J Walton (red), *The Josephine Mill and its owners*, Cape Town 1978; Winquist 1978; *Nordisk Familjebok 1904-1925*, uppslagsord: *Letterstedt*.
- 30 Framställningen om bröderna Forssman bygger på: Winquist 1978.
- 31 Winquist 1978, s 112 och 233.
- 32 Eric J Hobsbawm, "Scottish Reformers of the Eighteenth Century and Capitalist Agriculture", i Eric J Hobsbawm (ed), *Peasants in history. Essays in honour of Daniel Thorner*, Oxford 1980; Eric J Hobsbawm, *The Age of Revolution*, London 1962.
- 33 Jane Carruthers, "Friedrich Jeppe. Mapping the Tranvaal c. 1850-1899", i *Journal of Southern African Studies* 2003.
- 34 E G Wakefield, *England and America*, vol. 1-2, London 1833.

Arbetare eller konsument i folkhemmet?

– en paradoxal historia

Av Fredrik Björk

På senare tid har intresset för – och diskussioner kring – konsumtion fått allt större genomslag såväl inom forskningen som i den allmänna debatten. Konsumtion som begrepp är dessutom blott en del av ett kluster av länkade begrepp som konsumism, konsumtionssamhälle och konsumtionskultur, för att nämna några. Samtidigt som mycket kritik riktats mot många av de former, uttryck och konsekvenser som konsumtion i dagens samhälle kan få, beskrivs i andra sammanhang ökad konsumtion som en bra och viktig del i samhällsutvecklingen.¹ Denna typ av motsägelsefullhet är varken ny eller ovanlig i relation till konsumtionsbegreppet; exempelvis fokuserar en betydande del av den svenska konsumtionshistoriska forskningen på diskussionen om nytta och njutningar i den svenska konsumtionskulturens historia.²

Ett fruktbart sätt att närma sig konsumtionsbegreppet och den kamp som utkämpas om dess innebörd kan vara att sätta in det i sin historiska kontext. Bland det allra första som blir tydligt är att konsumtionen ofta varit omstridd och omgärdad av olika typer av restriktioner. Kritiker har många gånger beskrivit nya och inte minst synliga aspekter av konsumtion som farliga och omstörtande, av såväl liv och hälsa som den allmänna moralen. Man kan således peka på konsumtionen som en viktig arena för kamp om sociala och kulturella frågor under lång tid. Inte minst kan det vara intressant att diskutera konsumtionen ur ett arbetarhistoriskt perspektiv; att se arbetaren som konsument.

I denna essä är avsikten att diskutera dels den kritik som riktats mot konsumtionen, och dels skissera hur man kan relatera konsumtionens olika aspekter till andra samhällsprocesser, inte minst på den politiska arenan. För att förtydliga sammanhangen kommer dessutom några empiriska exempel att lyftas fram.

DEN PROBLEMATISKA KONSUMTIONEN

Idag är det knappast överdrivet att säga att konsumtionen har erhållit status som samhällsproblem. Detta betyder dock inte att konsumtionen fått mindre betydelse på det privata planet, utan att delar av kritiken mot konsumtionen pekat ut aspekter av denna som betydelsefulla för samhällsutvecklingen i stort. I huvudsak kan man dela in kritiken i två delvis överlappande och länkade förhållningssätt med kulturell respektive materiell utgångspunkt.

Den kulturella kritiken av konsumtionen är inte ny. Snarare kan den ses som en del av modernismens civilisationskritiska antites. Redan under industrialismens tidiga skede fanns det indikationer på ett avståndstagande från industritillverkade varor till förmån för egentillverkade hos olika grupper. Argumenten för avståndstagande från konsumtionsvaror var såväl ekonomiska som kulturella, men innehållet var inte entydigt mer än såtillvida att exempelvis bärandet av industritillverkade kläder innebar att man sände ut en mängd signaler som kunde tolkas olika. Att bära industritillverkat kunde uppfattas som ett tecken på högfärd, men det fanns också de som kopplade konsumtionsvaror till lönearbete.³ Med tiden skapades också en kritik som menade att bruket av industriellt producerade konsumtionsvaror förändrade brukarens moral i riktning mot en "onaturlig" hållning.⁴ Även idag kan man utan svårighet identifiera en position som menar att egenproducerade varor är förknippade med mer mening än sådana som "köpts"; att konsumera förknippas med att vara passiv, med bekvämlighet och lättja. Mest värt är sådant som inte kan köpas för pengar.⁵ Länkat till denna position finns också en bild av konsumtionen som slösaktig; att konsumera är att spendera pengar på sådant man inte behöver. En viktig del av denna position har varit en genuskodning som pekade ut det som manligt att sörja för familjens inkomster och kvinnligt att sköta inköpen till hushållet och organisationen av detsamma. Föreställningen om kvinnan som irrationell kompletterade bilden. Uppfattningen att okunnighet och slarv var bakomliggande orsak till fattigdom och ohälsa i många arbetarhem var kanske den viktigaste orsaken till införandet av hemkunskapsämnet i skolan.⁶

En inriktning av denna kulturella kritik har en ännu tydligare moralisk aspekt och handlar om hur grupper av konsumenter manipuleras av marknadsföring. Ett exempel är barn. Förutom att de produkter som marknadsförs för barn ofta beskrivs som passiviserande

och onyttiga, menar kritikerna att det är omoraliskt att rikta sig mot barn, vilka betraktas som en grupp som saknar förmåga att kritiskt granska budskapet.⁷ Kritiken mot marknadsföring riktad mot barn fick genomslag under 1970-talet, och kom i USA främst att rikta sig mot TV-reklam.⁸ Ett annat exempel på denna utgångspunkt är den kritik som riktats mot Nestlé för dess marknadsföring av bröstmjölksersättning i tredje världen; också denna kampanj har sitt ursprung på 1970-talet.⁹

Den materiellt baserade kritiken av konsumtionen har framför allt vuxit fram under 1900-talet, även om dess rötter kan spåras bakåt. En av diskussionslinjerna tar sin utgångspunkt i den globala konsumtionens ojämna fördelning, och att gränsdragningen främst går mellan den industrialiserade västvärlden och resten av jordens befolkning.¹⁰ Kritiken är också här tudelad: dels är detta orättfärdigt och dels hotar denna "överkonsumtion" människosläktets och/eller planetens fortlevnad. Debatten fick stort genomslag och argumenten ökad legitimitet efter andra världskriget, och de så kallade "nord-syd" frågorna var ett betydelsefullt geopolitiskt alternativ under det kalla kriget.¹¹ Idag har denna argumentation till stor del integrerats i begreppet "hållbar utveckling".¹²

En konsumtionskritik med utgångspunkt i ett miljöperspektiv fick sitt genomslag främst från 1970-talet och framåt. Framförallt riktade kritiken in sig mot konsumtionen som "motor" bakom de miljöförändringar som alltmer kom i fokus vid denna tid. Under alla tider har människor försökt påverka och förändra sin omgivning, men nittonhundratalet saknar fullständigt motstycke i detta sammanhang, menar den amerikanske miljöhistorikern John McNeill: "This is the first time in human history that we have altered ecosystems with such intensity, on such scale and with such speed".¹³ Han pekar särskilt ut "Fordism and mass consumption" som viktiga i sammanhanget, såtillvida att i dessa system länkades såväl sociala som ekologiska aspekter: "without Fordism, without mass consumption, the environmental history of the twentieth century would have been much calmer." Konsumtionen har därmed tilldelats en mer eller mindre aktiv roll bakom de ekologiska förändringarna.¹⁴

DET PROBLEMATISKA KONSUMTIONSBEGREPPET

Men vad avses egentligen när konsumtionen diskuteras? *The Grand Narrative* om konsumtionen beskriver vanligen en förändringsprocess

med utgångspunkt från ett mer eller mindre stabilt grundtillstånd där självhushåll var regel och varor producerades och konsumerades till övervägande del inom samma hushåll eller lokalsamhälle. Begreppet "konsumtion" får en annan innebörd då rollerna som producent och konsument börjar renodlas och separeras. Under tidigmodern tid förekommer mestadels konsumtion i denna mening hos en liten social elit och förknippas starkt med lyx, klädmode och import av transoceana produkter som exempelvis kaffe och socker.¹⁵ Proletarisering, kommersialisering och framväxten av ett industrisamhälle med större inslag av lönearbete innebar att vi börjar urskilja något som skulle kunna beskrivas som masskonsumtion.

Men det är inte helt lätt att avgränsa dessa förändringsprocesser. Peter Stearns, som haft ambitionen att försöka greppa *Consumerism in World History*, antyder redan i inledningen till sin ambitiösa bok att begreppen har en undanlidande tendens: "Consumerism is best defined by seeing how it emerged, but obviously we need some preliminary sense of what we are talking about."¹⁶ I Stearns tappning har begreppet konsumism fått en innebörd som närmast kan beskrivas som den ledande ideologin i ett samhälle där "many people formulate their goals in life partly through acquiring goods that they clearly do not need for subsistence..."¹⁷

Stearns hållning, som närmast kan beskrivas som moralisk materialism, kan kontrasteras mot exempelvis Gary Cross. Cross har valt ett snävare perspektiv, såväl geografiskt som temporalt, i *An All-Consuming Century. Why Commercialism Won in Modern America* och den konsumistiska ideologin får här en tydligare kulturell innebörd: "Consumerism, the belief that goods give meaning to individuals and their roles in society, was victorious...despite repeated attacks on it as a threat to folk and high culture, to 'true' community and individuality, and to the environment."¹⁸

Även när det gäller dateringen skiljer sig uppfattningarna; Peder Aléx menar att masskonsumtionen växer fram under 1800-talet, den brittiske sociologen Don Slater anger 1880-1930, Peter Stearns påstår sig se vissa tecken omkring 1850 och John McNeill hävdar tvärsäkert att konsumtionssamhället föddes 1914, men inte nådde mogen ålder förrän efter andra världskriget.

Skillnaderna i periodisering har till stor del att göra med det perspektiv som valts. När Peder Aléx beskriver 1800-talet som genombrottet för masskonsumtionen är det för att det är under denna

tid som befolkningen i stort börjar köpa industriellt producerade konsumtionsvaror. Å andra sidan menar Don Slater att det är under perioden 1880-1930 industrins produktionslogik transformeras till en tonvikt på varor för privatkonsumtion.¹⁹ När Peter Stearns väljer tiden runt 1850 är det för att varuhusen vid denna tid börjar spridas allmänt i de stora städerna i Västeuropa och Ryssland: "...the department store was an active agent in extending consumerism and the aspirations and fantasies it could involve."²⁰ För John McNeill är det T-Forden som får fungera som startskott för konsumtionssamhället.²¹

FOLKHEM OCH KONSUMTIONSSAMHÄLLE

Trots den omfattande kritik som riktats mot konsumtionssamhället, har det inte saknats röster som hävdar att jämlikhet och demokrati befordrades genom detta arrangemang. Framför allt har kvinnornas roll i konsumtionssamhällets framväxt diskuterats. Skämtteckningar med lättsinniga, slösaktiga hemmafruar som slösar bort de pengar maken tjänat på sitt arbete tillhör i många olika tappningar 1900-talets mest kända mediabilder; i serietidningsform odödliggjorda genom Blondie.²² Men bakom denna bild fanns en reell utmaning. Varuhuset var en institution som förändrade hur man skaffade varor för överlevnad och nöje. Det var en demokratisk institution där vem som helst kunde gå in och beskåda utbudet och kanske även köpa något litet, då man ofta såg till att det fanns något som även de med begränsade ekonomiska möjligheter kunde ha råd med.²³

Det var i hög grad kvinnor som gick omkring på varuhusen och valde bland varorna. Detta innebar att männens kontroll över hur pengar användes urholkades; något som i den samtida debatten ofta kopplades till olika sexuella anspelningar. Varuhusen var också viktiga då där gavs möjligheter för kvinnor att få arbete. Staden blev allt viktigare som tillåten offentlig plats för kvinnor.²⁴

I masskonsumtionens tidevarv kom praktiker som tidigare var reserverad för samhällets elit att spridas till större delar av samhället. Men redan den tidigmoderna konsumtionen var relativt okänslig för sociala gränser; skillnaderna i köpkraft mellan fattiga och rika begränsade dock möjligheterna till konsumtion rejält för samhällets breda skikt.²⁵

Masskonsumtionen innebar däremot att dessa praktiker spreds över större delar av befolkningen, vilket om man så vill kan beskrivas som en process av demokratisering eller homogenisering. Detta har vanligen beskrivits som en process baserad på imitation. En praktik som fått genomslag hos en grupp i samhället imiteras av andra – vanligen att grupper med lägre social status imiterar grupper med högre social status. Stearns exemplifierar hur användandet av tvål först slår igenom hos medelklassen, för att sedan få sitt stora genombrott kring sekelskiftet 1900.

The involvement of the working class in full-blown consumerism, tempered mainly by still-insecure resources, was one of the key elements of this period. Workers did not accept middle-class consumer standards fully even when they could afford them. But they did have a similar passion to acquire, and they often gradually compromised with middle-class standards.²⁶

I Sverige sammanfaller konsumtionssamhällets framväxt i stor utsträckning med välfärdsstatens framväxt och *folkhemmet*. När folkhemsbegreppet adopterades av socialdemokratin på 1930-talet, var en av beståndsdelarna att mindre betona arbetaridentiteten och klasskamp retoriken för att istället lyfta fram en samlande identitet som medborgare. Det var inte längre självklart att det var arbetet som skulle definiera den personliga identiteten.²⁷ Idémässigt skapades här ett utrymme för konsumismens ideologiska etablering, där den grundläggande principen är att det är genom konsumtionen som individen definierar sin identitet.

En annan sida av folkhemsprojektet var att genom normering, standardisering och effektivisering skapa ett rationellt samhälle med större välstånd. En betydande del av forskningen och kritiken mot *folkhemmet* har pekat på hur denna process ledde till att människor marginaliserades och förnedrades. Samtidigt finns det även i denna process betydande idémässiga överlappningar med konsumismen; även här är normering och standardisering centralt. Marknadsföringen av olika produkter har ända sedan reklamens barndom byggt på normering och exklusion; ofta har de normer som reproducerats byggt på värderingar och praktiker kopplade till medelklassen.²⁸ I det följande avsnittet kommer några exempel på hur billiga konsumtionsvaror presenterades i några stort upplagda annonskampanjer på 1920- och 1930-talet.

KVINNOR, MÄN OCH SOCKERPAKET

Under 1700-talet hade socker, som dittills varit en tämligen exklusiv vara, börjat spridas i allt vidare kretsar. Sockret var visserligen fortfarande dyrt och hanterades ofta restriktivt i hushållet, men det är knappast en överdrift att säga att det i början av 1800-talet förekom en allmän konsumtion av socker i Sverige, även om den totala volymen var mycket begränsad – i genomsnitt ett par kilo per person och år. Den allra vanligaste användningen var som sötningsmedel i varma drycker, främst kaffe. Under senare delen av 1800-talet inträffade dock två större förändringar. Dels ökade konsumtionen av socker kraftigt i såväl Sverige som många andra länder och dels utökades produktionen av socker från svensk råvara så kraftigt att runt sekelskiftet 1900 i stort sett allt socker som konsumerades i Sverige hade odlats på svensk mark. År 1907 förenades en överväldigande majoritet av de svenska sockerproducenterna i ett enda företag, Svenska Sockerfabriks Aktiefabriken (SSA). Vid sitt grundande var detta Sveriges största företag och dessutom ett av de vinstrikaste.²⁹ Trots (eller kanske tack vare) detta, hade företaget länge ingen marknadsavdelning och man gjorde ingen reklam för sina produkter.

Visserligen förekom det annonser för socker redan vid tiden runt sekelskiftet 1900, men det var då frågan om handlare som under sensommaren uppmanade kunderna att söka sig till just dem för att köpa socker för syltning och saftning. Sockerproducenterna tog själva inga initiativ för att deras varor skulle marknadsföras.

Efter första världskrigets slut kom dock situationen att ändras, då SSA upplevde sig utsatt för ett hårt konkurrenstryck från utländska leverantörer. Problemet var att socker försålles i lös vikt, vilket innebär att konsumenterna inte kunde göra skillnad på svenskt respektive importerat socker. Lösningen på detta var att paketera sockret, vilket också passade väl in i tidens hygiendiskurs. Konsumenterna skulle nu kunna vara säkra på att det var just svenskt socker som de köpte. Nästa steg i processen var att övertyga konsumenterna, varför man gav i uppdrag åt reklambyrån Gumaelius att skissera en annonskampanj, något som de tog sig an på våren 1923.³⁰

Gumaelius tog även fram designen av förpackningarna: "Färgerna äro nu valda så, att Bolagets märke samt namn äro hållna genomgående i en röd, varm färg, medan den varje paket omgivande kraftiga ramen samt hela texten i övrigt hållits i en annan – för varje paketslag olika – färg."³¹

☞ Bild 1 ☜

”Spar på er mans pengar”. Annons för bitsocker i paket 1923.
Bildkälla: Arkivmuseum vid Arlövs sockerfabrik

Förslaget från Gumaelius var att kampanjen skulle bestå av en kombination av affischer, vilka skulle utsändas till handlarna, samt en omfattande annonskampanj som skulle pågå under totalt fem månader. Tidningsannonserna skulle publiceras i totalt 140 olika tidningar över hela landet och den totala kostnaden uppskattades av reklambyrån uppgå till 165 000 kronor.³²

Det budskap som annonserna skulle föra ut till konsumenterna var att de skulle gå över från socker i lösvikt till förpackat socker. Samtidigt kom annonsernas utförande att även förmedla en hel del andra värderingar som kunde förknippas med sockret, något som bild 1 kan exemplifiera.

Peder Aléx har visat hur sparsamhetsidealet haft ett starkt fotfäste i Sverige sedan 1700-talet, men också att det tog sig nya uttryck under

1920- och 1930-talen, bland annat genom sparbankernas och kooperativens försorg.³³ Annonsens huvudbudskap är också relaterad just till sparsamhet. Samtidigt är det tydligt att man från industrin sida vill att det skall konsumeras mera socker, vilket kan kopplas till Socialstyrelsens levnadskostnadsundersökningar vilka genomfördes bland arbetarhushåll för första gången 1913 och började publiceras 1919. Ett av de resultat som där framkom, var nämligen att hushåll med lägre inkomster konsumerade mindre socker.³⁴

Trots att en viktig målgrupp för annonseringen var arbetarhushåll, är det knappast det som avbildas i annonsen. Snarare är det frågan om unga, moderna människor av "bättre" klass. Varför man valt denna typ av illustration är inte helt klart, men det finns ett par möjliga förklaringar. Påkostad annonsering var vid denna tid något som vanligen förbehölls dyrare kapitalvaror, där målgruppen utgjordes av personer med god tillgång på kapital. När man nu för första gången skulle genomföra en större annonskampanj för en billig konsumtionsvara följde man de mönster som etablerats av tidigare annonstyper. En alternativ förklaring kan istället ta sin utgångspunkt i föreställningen om att de lägre klasserna önskade imitera de mer välbeställda klassernas livsstil, vilket bland annat kunde innefatta större konsumtion av socker. Budskapet skulle i så fall vara att det förpackade sockret var så ekonomiskt, att även arbetare kunde leva som överklassen med hjälp av SSAs bitsocker!

Annonsens genusdimension är också intressant. Vi ser att kvinnan på bilden är ansvarig för hushållet (genom att hon bär förkläde). När hennes man sedan gör upp hushållets räkenskaper (han har penna och papper i handen) kan hon hänvisa till det paketerade sockret som ett sätt att kontrollera hushållskostnaderna. I detta finns en tydlig undertext där det kvinnliga förknippas med risk för slarv och irrationalitet.

Kopplingen mellan kvinnor och socker, som här framför allt är relaterad till kvinnans roll som husmor, finns det dock anledning att dröja kvar vid en aning. Den amerikanska historikern Wendy Woloson har undersökt konsumtionen av socker och sötsaker i 1800-talets USA och menar att det sker en övergång från maskulin till feminin kodning av socker under denna period, vilket hon förklarar med priset på socker. Så länge sockret var en exklusivitet, en lyxvara, var det förknippat med manlighet; när priset sjönk och det blev allmänt tillgängligt, blev det vulgärt och kopplades därför till kvinnlighet.³⁵

Under senare delen av 1920-talet och under 1930-talet utvecklade SSA sin reklamverksamhet och började använda även andra media,

såsom reklamfilm.³⁶ Man började också producera recepthäften där socker stod i centrum, samt ekonomiskt understödda utgivningen av boken *Hemkonservering*, vilken försåldes till lågt pris i en total upplaga om flera hundra tusen exemplar.

Annonserna ändrade också delvis karaktär. Mot de första illustrationernas moderna, urbana livsstil ställs även bilder från landsbygd, och även kroppsarbetare och idrottsmän lyfts fram som målgrupper vilka behöver konsumera socker. När illustrationerna åskådliggör hemmiljöer är det dock fortfarande bilder av medelklassbetonad livsstil som är allt överskuggande. Barn är mycket sällsynta i sockerannonser och kvinnor dominerar, vanligen i rollen som ansvariga för hushållet. Om de uppträder i hemmiljön gör de detta ensamma eller tillsammans med ett hembiträde; uppträder de utanför hemmet sker detta vanligtvis i någon form av relation till en man, ofta en handlare.

🔗 Bild 2 🔗

"För bilen och för båten – det rätta bitsockret!" Annon för kristallbitsocker i turistförpackning. Bildkälla: Arkivmuseum vid Arlövs sockerfabrik.

När denna annons (bild 2) för kristallbitsocker i turistförpackning publicerades 1936 representerade den därför något nytt. Det är den

Arbetare eller konsument?

första sockerannonsen med en ensam kvinna utanför hemmet. Visserligen kan vi föreställa oss att mannen antingen redan sitter i bilen, eller att hon packar bilen i förväg för den åktur med sin man som skall följa. Men vi vet inte – kanske skall hon ut och köra på egen hand eller med en väninna? Återigen är klassdimensionen intressant att reflektera kring. Den lagstadgade semestern kommer att dröja ytterligare ett par år, och få arbetare hade råd med bil under mellankrigstiden. Kanske kunde man känna sig annorlunda om man stoppade ner en turistförpackning med kristallbitsocker i cykelkorgen till söndagsutflykten.

👁 Bild 3 👁

på morgonen

*— en stor kopp
Ögon cacao!*

Äger för mindre än
2 öre till en stor kopp

MAZETTI ÖGON CACAO
Swiss

Börja dagen med en kopp Ögon-cacao. Både Ni själv och barnen må väl av det. Endast särskilt utvalda cacao-böner från världens förnämsta plantager ingår i

”på morgonen – en stor kopp Ögon cacao”, annons för Mazetti Ögon cacao. Bildkälla: Malmö stadsarkiv, Mazetti ABs arkiv.

Några andra exempel på både hur medelklassens livsstil etableras som förebild i annonser, och hur genus konstrueras i förhållande till dessa produkter, kan vi finna inom choklad- och konfektyrreklamen. Under tiden efter första världskriget expanderade produktionen av choklad- och konfektyrer i Sverige, och 1933 konsumerades mer än 10 000 ton choklad. Liksom sockerindustrin hade man fram till denna tid inte

varit framträdande när det gällde att göra reklam för sina produkter, framför allt inte i tidningar.

Mazetti AB grundades 1888 i Malmö och blev snart ett av landets ledande företag inom choklad- och konfektyrindustrin. På 1930-talet hade man 700 anställda i vad som var Sveriges största fabrik inom området. Företagets mest kända produkt var *Ögon cacao*, och ögon-symbolen var en av sin tids mest kända varumärken.³⁷

En större annonskampanj för *Ögon cacao*, med annonser i dagspress, veckopress samt i olika former av föreningskrifter och programblad initierades 1931. Denna annons (bild 3) är ett ganska typiskt exempel på de ingredienser som generellt förekom i denna kampanj. Ett utmärkande drag är att det generellt är en kärnfamilj som avbildas, vanligtvis med ett eller två barn – aldrig fler. Dessutom är det så att det vanligen är pojkar på bilderna. Är det endast ett barn med, är det en pojke. Är det två barn kan den ena ibland vara en flicka. Det finns ett enda exempel på en annons med en flicka och en vuxen – flickan är då tillsammans med sin mormor. Däremot förekommer ofta ensamma pojkar med sina pappor. Husmoderns roll är vanligen begränsad, som i detta fall där till och med hennes huvud är beskuret. Ett viktigt argument, som riktar sig till husmodern är det låga priset, att det "åtgår för mindre än 2 öre till en stor kopp". Även i detta fall är det tydligt att målgruppen inte är begränsad till den medleklass vars familjeideal och livsstil utgör annonsens scenografi.

Ögon Cacao var en produkt som riktade sig till bredare grupper, men Mazettis sortiment omfattade även mycket annat. Bland annat tillverkade man ett stort antal olika "stycksaker" i olika prisklasser, alltifrån "gummitaxar" á 1/2 öre, till "Eletant (sic!) med täcke, neger och pralin", vilken betingade det fabulösa priset av 55 kronor. *Diner-Praliner*, vilka tillhandahölls såväl i lösvikt som i presentförpackning, var en annan av företagets storsäljare och föremål för intensiv marknadsföring. Annonserna anspelar mycket på det exklusiva och njutningsfulla, och det är vanligen kvinnor som avbildas. Finns det män med, är deras roll mestadels att bjuda kvinnan eller kvinnorna på praliner ur en förpackning. Kvinnorna är alltid unga, medan mannens ålder varierar. På bild 4 är det tydligt att de godsaker som den unga kvinnan är förtjust i är *Diner-Praliner*, medan den småleende äldre mannen antydningssvis kan vara förtjust i något annat.

🐾 Bild 4 🐾

”Den som är förtjust i godsaker”, annons för Mazetti Diner-Praliner.
Bildkälla: Malmö stadsarkiv, Mazetti ABS arkiv.

KONSUMENTMAKT?

I diskussionen om konsumtionssamhällets goda eller mindre goda sidor finns två grundläggande ställningstaganden dolda, vilka båda relaterar till konsumenten.

Det första utgår från vilken grad av frihet konsumenten har att fatta sina val. Är konsumenten hjälte eller offer? En vanlig liberal bild av konsumenten är att denne fattar fria och rationella val på en fri marknad för att tillfredsställa sina önskningar. Genom denna tolkning blir konsumtionen en aktiv handling, ett sätt att bekräfta sin identitet och en möjlighet att ta ställning till olika företeelser. Konsumtionen blir demokratisk genom att det är individens fria vilja som styr vil-

ken identitet man vill skapa sig; inte några sociala gränser. Det blir därigenom möjligt att utmana etablerade maktstrukturer och orsaka förändring.³⁸

Kritikerna menar att denna idealbild av konsumenten som "bourgeoise hero"³⁹ är en rökråd och att man inte kan bortse från konsumtionens materiella sida. Valet av konsumtionsvara är *inte* endast en situation där man återskapar eller bekräftar sin identitet, det är för stora delar av världens befolkning – även i väst – en nödvändighetsgärning som oftast styrs av ekonomiska realiteter. Konsumenten kan bara välja fritt inom vissa ramar. Mängden av val döljer det faktum att det är kapitalägarna som styr vilka val du kan göra.⁴⁰

Det andra grundantagandet handlar om vilken påverkan konsumtionen har på produktionen. Fram till 1700-talet betydde "konsumtion" vanligen att någonting förbrukades, förstördes eller på annat sätt försvann ur sociala eller politiska sammanhang. Från denna tid började dock "konsumtion" i allt högre utsträckning att omdefinieras som "efterfrågan" och därigenom placeras in i ett ekonomisk-politiskt system.⁴¹ Detta är själva grunden i det marknadsekonomiska systemet och huvudtesen är att det är, eller skall vara, efterfrågan som styr tillgången på en vara. Om en vara efterfrågas tillräckligt mycket, kommer den också att produceras; ökar efterfrågan, ökar också tillgången.

Men även detta ställningstagande kan kritiseras. Marknaden är aldrig helt fri, och det är till syvende och sist producenterna som fattar de konkreta besluten om vad som skall produceras. Därigenom blir det producenternas *föreställningar* om konsumenternas framtida efterfrågan som styr vad som produceras.

ARBETARE ELLER KONSUMENT

Det är inte alltid lätt att få klarhet kring begrepp som konsumtionssamhälle, masskonsumtion och konsumism, vilka brukas friskt såväl inom forskningen som inom den allmänna debatten. De väldigt varierande periodiseringar som erbjuds gör inte saken lättare. Men den process som man försöker fånga är också gäckande. Det finns få markerade hållpunkter men många symboliska produkter och händelser. Försöker vi fånga konsumtionssamhällets genombrott i Sverige, är 1920- och 1930-talen intressanta, genom att arbetarna började betraktas som konsumenter och att även enklare och billigare varor kom att omfattas

av marknadsföringskampanjer. Konsumismen, som dittills framför allt relaterats till dyrare produkter vilka konsumerades av medel- och överklass, kom nu att innefatta hela samhället och alla typer av produkter. En ny syn på konsumtion etablerades och propagandan fick nya former.

Paradoxalt nog sammanfaller detta genombrott med socialdemokratins politiska genombrott i Sverige och etableringen av *folkhemmet* som politisk och retorisk norm. *Folkhemmets* ideologiska innehåll visade sig i mångt och mycket också ligga i linje med konsumismens grundtankar, vilket kan ha bidragit till konsumtionssamhällets snabba och breda genombrott. Men det är också viktigt att peka på att det finns aspekter som pekar åt motsatt håll – exempelvis bygger konsumismen på individualism, medan *folkhemmet* till stor del präglas av en tro på kollektiva lösningar.

Även om arbetarna i *folkhemmet* betraktades som konsumenter, möttes de i propagandan av bilder som beskrev en verklighet som skilde sig från deras egen. Annonsernas unga, moderna, urbana medelklass, ofta iscensatt i kärnfamiljens form, utgjorde vid denna tid en mindre del av befolkningen, men den livsstil och de familjeideal de omfattade etablerades som norm.

Att annonsernas kvinnor regelmässigt uppträder som hemmafruar är knappast anmärkningsvärt. Däremot kan man kanske tycka att den självutplåning som framställs i bild 3 är något provocerande. Materialet problematiserar dock i någon utsträckning antagandet att kopplingen mellan kvinnlighet, socker och sötsaker bygger på att sockret blev billigt och vulgärt. Snarare antyder materialet att en koppling mellan det söta och en njutningsfull kvinnlig sensualism, vilket kan anknytas till bilden av kvinnan som irrationell och styrd av sina känslor till skillnad från den rationelle mannen.

Noter

- 1 Framför allt gäller detta dock vad som beskrivs som "privatkonsumtion".
- 2 Peder Aléx & Johan Söderberg (red), *Förbjudna njutningar: spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*, Stockholm 2001.
- 3 Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750-1900*, Göteborg 1996, s 149ff
- 4 Are Waerland, *Död åt det vita sockret! Liv åt de vita folken!*, Göteborg 1938.
- 5 Positionen är dock inte okontroversiell. Ett populärt reklamslag i TV antyder ex. "köpekagernas" överlägsenhet jämfört med egentilverkad. Peder Aléx har också i *Den rationella konsumenten. KF som folkuppföstrare* visat hur en rationell diskurs kring exempelvis hemarbete etablerades från 1930-talet, där effektiviteten sattes i första rummet och hel- och halvfabrikat förespråkades.
- 6 Don Slater, *Consumer Culture and Modernity*, Cambridge 1997, s 54-59; Peder Aléx, "Skolkökslärarinnorna och kunskapen om hemmet", *Sekelskiftets utmaningar. Essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*, Ann-Katrin Hatje (red), Stockholm 2000; Gertrud Bergström, *Behovet av en förening för rationell hushållning*, Stockholm 1917.
- 7 <http://sydsvenskan.se/kultur/article105113.ece>
- 8 Gary Cross, *Kids' Stuff. Toys and the changing world of American children*, Cambridge, MA, 1997, s 182-187.
- 9 <http://www.babymilkaction.org/>; *Arbetare eller konsument?*
- 10 Kritiken underbyggs ofta av statistiskt material, se exempelvis denna rapport från FN:s utvecklingsprogram: <http://hdr.undp.org/reports/global/1998/en/>
- 11 Björn-Ola Linnér, *The World Household. Georg Borgström and the Postwar Population-Resource Crisis*, Linköping 1998.
- 12 Eva Friman, *No limits. The 20th Century Discourse of Economic Growth*, Umeå 2002.
- 13 John McNeill, *Something New Under the Sun. An Environmental History of the Twentieth Century*, London/New York 2000, s 3. På svenska: *Någonting är nytt under solen. Nittonhundratalets miljöhistoria*, Stockholm 2003.
- 14 Idem, s 316-324.
- 15 Peter Stearns, *Consumerism in World History. The Global Transformation of Desire*, London 2001, s 7-11, 15-20.
- 16 Stearns 2001, s ix.
- 17 Idem.
- 18 Gary Cross, *An All-Consuming Century. Why Commercialism Won in Modern America*, New York 2000, s 1.
- 19 Slater, 1997 s 13.
- 20 Stearns 2001, s 45.
- 21 McNeill 2000, s 303.
- 22 Serien har dock på senare år uppdaterats i förhållande till rådande samhällsdebatt genom att Blondie numera driver en cateringfirma.
- 23 Bill Lancaster, *The department store. A social history*, London 1995, s 30.
- 24 Mica Nava, "Modernity's disavowal: women, the city and the department store", *The shopping experience*, Pasi Falk & Colin Campbell (red),

- London 1997.
- 25 Stearns 2001, s 30.
  - 26 Idem, s 52.
  - 27 Gösta Esping-Andersen, "Jämlikhet, effektivitet och makt. Socialdemokratisk välfärdspolitik", *Socialdemokratins samhälle 1889-1989*, Klaus Misgeld, Karl Molin och Klas Åmark (red), Stockholm 1989, s 226.
  - 28 Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta. Studier i svensk folkhemsolitik*, Stockholm 2000; Stearns 2001, s 52.
  - 29 Fredrik Björk, "Ett energinäringsmedel av största värde.' Betsockrets genombrott i Sverige", *Värna, våga, värdera. Miljöhistoriska aspekter och aspekter på miljöhistoria*, Erland Mårald och Christer Nordlund, (red), Umeå 2003; Jan Kuuse, *SSA Cardo 1907-1982*, Malmö 1982.
  - 30 Arkivmuseum vid Arlövs sockerfabrik, "PM beträffande reklam om paketerat socker", 1923.
  - 31 Idem.
  - 32 Idem.
  - 33 Peder Aléx, *Konsumera rätt – ett svenskt ideal. Behov, hushållning och konsumtion*, Lund 2003.
  - 34 *Levnadskostnaderna i Sverige 1913/14:3. Hushållsräkenskaper*, Stockholm 1919.
  - 35 Wendy Woloson, *Refined Tastes. Sugar, Confectionery, and Consumers in Nineteenth-Century America*, Baltimore 2002.
  - 36 Björk 2003.
  - 37 Malmö stadsarkiv, Mazetti ABs arkiv.
  - 38 Slater 1997, s 33.
  - 39 Idem.
  - 40 Conrad Lodziak, *The myth of consumerism*, London 2002.
  - 41 Slater 1997, s 176-177.

SOS!

– Sjömän i Hitlers tukthus

Av Martin Estvall¹

INLEDNING

Den 12 oktober 1934 arresteras sjömannen Knut Mineur av Gestapo i Hamburg. Han anklagas för högförräderi efter att ha givit antifascistiska tidningar till en kamrat, Hermann Bailig, kallad "dansen". Vad Mineur alltför sent blev varse var att Bailig var en nazistisk provokatör. Mineurs dom, som faller den 4 januari 1935, lyder på sex års tukthus.

Ett år efter att Mineur häktats, den 5 oktober 1935, går sjömannen Erik Jansson iland för att röka. I Hamburgs hamn kommer han i samtal med Jakobsson, en tysk arbetare som dels ber om cigaretter, men som också är väldigt intresserad av vad omvärldens arbetare anser om Nazityskland. Jakobsson får två exemplar av den i Tyskland förbjudna schweiziska tidskriften Rundschau. Därefter går Jansson tillbaka till sin koj för att läsa. Vilan blir inte långvarig, då tullvaktmästaren i sällskap med SA-mannen Ernst Rumpf kommer ombord för att hämta Jansson för förhör. Då Jansson lovas snar återkomst följer han med iland. Där väntar Gestapo. Anklagelsen lyder förberedelse till högförräderi och han hålls häktad i nästan fem månader innan en nazistisk domstol den 26 februari 1936 dömer honom till fem år i tukthus och han placeras i fängelset i Celle.

Svenska Sjöfolksförbundets tidning *Sjömannen* uppmärksammar de båda svenska sjömannens hårda öden, men uppmärksamheten kring de likartade fallen innehåller väsentliga skillnader och denna uppsats syftar till att visa hur männen, i *Sjömannen*, användes i den antinazistiska propagandan.

Sjömannen rapporterar i det första numret 1935 om Mineurs dom: "Det är en sån fruktansvärd disproportion mellan brott och straff, att man hissnar".² Det tyska rättssystemet är ett populärt tema i månadstidningens antinazistiska propaganda. Kanske är det detta som gör att

signaturen 'Sadrak' tar upp fallet, trots att Mineur är en ur förbundet utesluten kommunist. *Sjömannen* har en socialdemokratisk tendens och utfallen mot kommunisterna är stundtals lika hätska som de mot nazisterna. Dessa utfall hade troligen även andra orsaker än de rent partipolitiska. Nära i tiden ligger utmaningen från RFO, *Röd facklig opposition* mot det unga förbundet.³ RFO:s angrepp tog sig bland annat uttryck i att förbundsexpeditionen i Göteborg stormades av upprörda arbetslösa sjömän ledda av kommunisterna i RFO. Kommunisterna ansågs även ha provocerat fram sjömansstrejken 1933.

RISKFYLLD AGITATION

Vi varna medlemmarna på det allvarligaste från att då de vistas i tysk hamn blanda sig i landets politik. Upptäckas de bliva de behandlade som "landets fiender" eller spioner och till dylikt duger inte vem som helst.⁴

I februari 1935 använder 'Sadrak' Mineurs öde som en varning, men han ges ingen hjältestatus och den före detta medlemmen/kommunisten bedöms inte klara uppgiften. Därefter vidtar en årslång tystnad i ärendet Mineur. Februarinumret 1936 innehåller en skarp varning till medlemmarna. För arbetare är det enligt *Sjömannen* naturligt att reagera mot nazismen, men tidningen varnar för alltför riskfylld agitation: "*De ivrigaste av oss kan helt enkelt inte låta bli. Så var det med Mineur och så har det varit med fler som nu försmäkta i de tyska fångelserna.*"⁵ Mineur är nu en, måhända alltför, ivrig antinazist som lurats av en provokatör. Han är inte längre vem som helst utan har upptagits i tidningens oss. Tidningen beskriver farliga tidskrifter:

Vår egen tidning bör ni absolut inte ha med er i tysk hamn. Den är som bekant förbjuden där. Men det kan också vara farligt att inneha en borgartidning. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning är förbjuden i Tyskland. Och den tidningen förekommer ju rätt ofta ombord.⁶

GHT, vars chefredaktör Torgny Segerstedt tidigt drog ut i strid mot nazismen, pekas ut som ett undantag bland de borgerliga tidningarna. Dessa bedömdes ofarliga att inneha i Nazityskland. I samma nummer kommer förklaringen till *Sjömannens* ändrade inställning till Knut

Mineur. Medlemmen Erik Jansson har fängslats för ett snarlikt brott,⁷ och med marsnumret följer ett lösblad som varnar för innehav av bland annat den egna facktidningen i tysk hamn. Tidningen innehåller även en fördömande rapport av Erik Janssons femåriga tukthusdom. Upprördheten över den hårda domen har enligt *Sjömannen*: "väckt indignation i de vidaste kretsar, ja, långt in i det borgerliga lägret". *Sjömannen* tar upprördhet från borgerligheten som bevis för att den egna ilskan är spridd i hela befolkningen, att arbetarrörelsen i fascismen har en naturlig fiende tas som självklart. Skribenten berättar om stora opinionsmöten över hela landet i Sjöfolksförbundets regi.⁸ Den tystnad som bryts i och med februarinumret innebär starten på ett stärkt intresse från *Sjömannens* sida. Förutom de artiklar som behandlas här förekommer också en mängd skämtteckningar. Dessutom läggs återkommande paroller som lyder: "Giv Jansson och Mineur fria!" in närhelst utrymme gives.

SJÖMANNEN OCH OS-BOJKOTTEN

Den ökade propagandamängden som blev följderna av Janssons dom blir än starkare när de olympiska spelen i Berlin närmar sig. Signaturen 'JIM' använder sig av en ironisk ton när han i april 1936 använder brevformen för att berätta om *Ariadens*⁹ i en plädering för bojkott av OS. Hitler anges vara ättling till Särimmer och han kritiserar i skarpa ordalag. Hitlerhälsningen liknas vid hanhundars bakbenshöjande och delar av Ariadens program skisseras enligt följande:

Samtliga sprinterlopp har fått göra åt sig till förmån för förföljelse mot oskyldiga sjömän av främmande nationalitet. Också här anser expertisen en klar seger vara upplagd för Vaterlandet. Förresten vad säger du om att brottning – din och min gamla kärlek – strukits från programmet. Professor Göbbels lär i ett ljusst ögonblick ha upptäckt att det någonstades i gamla testamentet berättas om en jude som brottades med djävulen en hel natt – och vann.¹⁰

Sjömannen driver parallellt med agitationen mot nazismens klassförbrytelser upplysande kampanjer om och emot antisemitismen i Tyskland. Ras och klass återkommer i 'JIM:s' avslutande rader:

Själva avslutningen kommer icke att celebreras med något fyrverkeri

eller liknande oariska upptåg. Nej, allt kommer att ske i den rätta ariska andan. Sedan spelen är slut kommer general Göring i vanlig ordning att tutta eld på stadion. Därefter återgår 3:dje riket till normal arbetsordning, mordbrandsprocesser, tortyr i koncentrationsläger, häktande av oskyldiga sjömän m.m.¹¹

Förutom upprördheten över de egna kamraternas öde ser vi här hur tidningen i satirens form vänder sig mot nazismens rasism, rättsväsende och våld. Chefredaktören Walentin Eliasson skriver om Erik Janssons roll i den antifascistiska kampen:

Vad hundradetals agitator på hundradetals möte inte lyckats med klarade Jansson med sin lilla enkla handling. Han väckte hela det svenska folket och varnade det för en stor fara. Han samlade dem kring sin person, en liten enkel svensk sjöman, och visade dem nazismens verkliga ansikte.¹²

ENIGHET MOT NAZISMEN

På Sjöfolksförbundets initiativ bildas i februari en Jansson/Mineur-kommitté,¹³ med representanter från varje politiskt parti. Med tillfredsställelse noterar Eliasson att även "högern" önskat delta och därmed fastslår han att hela svenska folket står enigt i frågan. E W Berggren berättar dock att ett undantag finns i "unghögern" som tagit avstånd:

Deras svenskhet och nationalism tål inte vid att komma i motsatsställning till den internationella fascismen. Där deras så många gånger omskrutna svenskhet och den tyska nationalsocialismen ha uppenbart olika intressen, där låter man svenskheten fara för fan i våld.¹⁴

Kommittén får dock en oerhört tydlig dominans av företrädare för arbetarrörelsen. Upprördheten över "affären" får emellertid redaktören Eliasson att i optimistisk ton skriva:

undan för undan steg förbittringen bland folket och ivriga röster höjdes mot att våra idrottsmän skall deltaga i Berlinolympiaden. En stor del av den borgerliga pressen föll in i dessa tongångar. Särskilt Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, som elegant och oförtrutet sida vid sida med arbetarpressen bekämpat fascism och nazism.¹⁵

Arbetarpressen och arbetarklassen stod inte ensamma i kampen mot fascismen. I eftervärldens minne är det emellertid ofta så att *GHT*, möjligen i kombination med *Trots allt!*, får representera minnet av pressmotståndet, medan lite talats om exempelvis fackförbundspressens agitation mot nazismen.¹⁶ Även inom arbetarklassen gör Jansson/Mineur antifascismen en stor tjänst. Det gemensamma intresset ser ut att skapa en bräcklig, men enad, arbetarfront. Med tanke på att miljoner människor lider i Nazityskland och att egna landsmän sitter fängslade skriver Eliasson att ingen ära finns att hämta i Berlin. De som ändå åker till OS ställer sig utanför gemenskapen: "*Utan att det behöver sägas ut komma de att betraktas som osolidariska och behandlas som sådana. Sådan är den svenska folkmentaliteten i dag*".¹⁷ Även om LO ställt sig neutrala går alltså Sjöfolksförbundet på en hårdare linje, då det inte drar sig för slarvigt förtäckta hot för att få till stånd en bojkott. E W Berggren argumenterar också för en bojkott av OS:

Ett uteblivande från olympiaden där nationalsocialisterna stå som värddar är ur många synvinklar berättigat. De svenska idrottsmännen ha anledningar att betänka sig både en och två gånger. Inte bara för att arierparagraferna har gjort att det i viss mån blir en begränsad tävling eller att det finns anledningar att tala om maskerat amatörskap utan även för att man öppet omtalat att den tyska idrottsrörelsen och dessa spel äro ägnade att i första hand tjäna det härskande partiet och deras politiska syften. Och nöjet att efter en seger få mottaga gratulationer av tusentals olyckliga människors bödlar, och Erik Jansson och Mineurs domare och plågåre förefaller att vara mer än tveivelaktigt.¹⁸

Sammantaget ges det många goda skäl att utebli från spelen, de är devalverade sportsligt och ett deltagande är att betrakta som ett godkännande av det nazityska rättsväsendet och stöd för nazismen i stort. I juni 1936 berättas om motaktionerna. Bland annat hade representanter för 124 olika svenska organisationer träffats den 26 april och resultatet blev bland annat ett regeringsuppvaktande där man kräver OS-bojkott och diplomatiska försök till amnesti.¹⁹ I de illustrerade rapporterna från första maj-firandet berättas att kravet på frihet åt Jansson och Mineur framförts inför 25 000-30 000 demonstranter i Göteborg.²⁰

SKALL SVENSKA ARBETARE DELTA?

Ett tydligt tecken på att redaktionens förhållande till kommunisterna mjukades upp av Jansson-Mineur-affären är att *Sjömannen* citerar *Ny Dag* utan att raljera över tidningens innehåll. Jansson-Mineur-kommittén har fått draghjälp av bland andra den vinterolympiska guldmedaljören Erik Larsson som uppmanat till bojkott. Ett sådant stöd bör rimligen betraktas som en ren följd av att domarna mot de svenska sjömännen blivit allmänt kända, då såväl ras- som klassförtrycket varit känt tidigare, exempelvis då Kiruna-Larsson bärgade sin medalj vid vinterolympiaden i Garmish-Partenkirchen samma år. *Sjömannens* kommenterar:

Terrordomarna mot Jansson och Mineur har väckt en så bred och allmän opinion i de vidaste kretsar i Sveriges land, mot Berlinolympiaden, att direktörerna, officerarna och prinsarna i idrottsledningen torde få ganska stora svårigheter att få idrottsmän ur arbetarnas och småfolkets led att ställa upp i Berlin.²¹

Klasskonflikten genomsyrar inställningen till bojkotten och förbittningen mot idrottens högsta ledare är stor. Men även inom arbetarklassen går meningarna isär och tvehågsna idrottsmän varnas:

Ett stort antal av dessa idrottsmän tillhör fackföreningsrörelsen. Vi väntar, att dessa lojalt följer den maning organisationerna har riktat till dem att icke resa till Berlin. Skulle några av dem vara benägna att falla undan för ledningens påtryckningar bör de i tid betänka[sic] att fackföreningsfolkets massor kommer att betrakta en Berlinresa som ett klart solidaritetsbrott.²²

Den enskilda idrottsmannen ur arbetarklassen pressas alltså mellan att vara lojal med idrottsledningen, som uppmanar till deltagande, och fackföreningsrörelsen som uppmuntrar bojkott.

SÖNDRADE VI FALLA

Trots entusiasmen över den breda folkstormen är tonen en annan när signaturen 'Esshá' åter tar upp frågan i augustinumret:

Men tyvärr ser det ut som om man även i de djupa leden bland folkets kretsar ej vågar ta ställning när det gäller för- eller mot

Berlinolympiaden. Resolutioner har visserligen antagits i kanske aldrig förut sedd omfattning, till förmån för Janssons och Mineurs frigivande, men när det gäller att som en man ta avstånd från olympiaden i Berlin, då står man tveksam. Då ser det ut som om de olika resultaten i idrottsgrenarna ha större värde än de andliga och mänskliga rikedomar som nu slås i spillror. Man talar om idrottens opolitiska karaktär. Ja, just därför bör man reagera på ett kraftigt sätt! Ty en större politisk tillställning än den Hitlerska olympiaden ka nväl[sic] knappast tänkas.²³

Missnöjet gäller dels att vissa idrottsmän ur arbetarklassen struntat i bojkotten, dels att publikintresset för olympiaden, trots talet om bojkott, varit starkt. Skribenten luftar sin besvikelse över att ett protestmöte den 16 juli varit alltför glest i leden. Trots ett femtiotal fanor tycker 'Esshá' att alltför få av Göteborgs 55 000 organiserade arbetare slutit upp. Den starka vinden är, enligt skribenten, inte något legitimt skäl att utebli och han undrar om de frånvarande redan beställt Berlinbiljett? 'Esshá' talar om skam och vanära när han beskriver eventuella medaljörers belöning och han hoppas att deras samveten skall göra att de på sina medaljers sidor skall se ansiktena av Jansson och Mineur.²⁴ Det fanns en sedan 1934 existerande bojkottaktion men den var fortfarande av begränsad omfattning 1935. Det som gjorde att aktionen fick vind i seglen hos SSU och inom fackföreningsrörelsen var, påpekar Pålbrant, framförallt domarna mot Jansson och Mineur, även om Wupperthaldomarna och Hitlers intåg i Rhenlandet också bidrog.²⁵ Det tycks alltså som om bojkottaktionen vann mer på uppmärksamheten än de fångslade sjömännen.

Sedan olympiaden, mot *Sjömannens* önskan, genomförts med svenska deltagare på plats kritiserar 'Sadrak' de tidningar som svämmat över av rapporter därifrån och samtidigt struntat i det spanska inbördeskriget. Svenskarnas insats summeras som att de inte borde ha åkt dit och att de som åkte varit för dåliga.²⁶ I 1937 års första nummer kommenterar signaturen 'Xido', vad han anser, Idrottsbladets nazistvänliga rapporter jämte rapporter om judeförföljelser och förtryck innan han kommer in på Jansson/Mineur-affären:

Ty i full belysning av 1936 års naziolympiska bländverk, framträder det faktum, att dessa svenska sjömän i likhet med tusentals fria tankens män och kvinnor, förmäkt i tyska fångelser och koncentrationsläger – för uttalade ord – som av det mest frenetiska

olympiajubel kan överröstas – men ej nedtystas.²⁷

Trots bitterheten över den misslyckade OS-bojkotten och det avtagande antalet artiklar i *Sjömannen* finns en obruten vilja att kämpa vidare för sjömannens frigivning, och i mars nås medlemmarna av nyheten att Erik Jansson försatts på fri fot.

ERIK JANSSONS FRIGIVNING

Erik Janssons frisläppande innebär kulmen på *Sjömannens* rapportering om de fångslände sjömännen. Det är, enligt *Sjömannen*, den starka folkliga opinionen som till slut fått kungen att agera i frågan och det samfällda kravet på frigivning fick till slut Hitler att ge efter: "*Inför ett fritt folks mening kan inte ens nazismen hålla stånd. Nu är Erik hos oss igen. Dessbättre obruten och färdig att kämpa för Mineur*".²⁸ Hemresan genom Sverige upp till Stockholm skildras som en triumffärd:

Vid varje station hälsades han välkommen av stora arbetarmassor, som därvid gav ett klart uttryck för svenska folkets tanke om Hitler och nazismen. Överallt fick Jansson mottaga blommor eller andra tecken på sympati. Även medpassagerarna på tåget visade sin glädje över frigivningen, och i brist på blommor bådo de att få överlämna små penninggåvor till Jansson. [...] Mottagandet i Stockholm blev också överväldigande. Blomsterhöljd och buren på starka armar blev Eric Jansson symbolen för svenska folkets vilja att slå vakt om frihet och kultur gentemot rättslöshet och barbari. Leende dirigerade Jansson Internationalen, under det att filmmännen förevigade hemkomsten.²⁹

Erik Jansson deklarerar att den andliga tortyren varit fruktansvärd, maten usel och vården vid sjukdom undermålig.³⁰ Han riktar också följande tack till läsekretsen:

Det står klart för mig, att det är den starka opinionen här i landet som gett mig friheten, och jag vill rikta ett varm[t] tack till alla, som på olika sätt gjort en insats för min sak. Jag vänder mig framförallt till Jansson.Mineur – kommittén och till Sjöfolksförbundet, samt till alla mina sjömanskamrater, som i hundratals protester krävt att jag skulle bli fri. Ja, jag är fri men Knut Mineur sitter kvar, och med honom försmäktar tiotusentals tyska klasskamrater i tukthus

och koncentrationsläger. Jag vill göra allt vad jag själv förmår, men huvudsaken är att vi håller ihop. Bland oss politiska fångar i tukthuset fanns det inga partiskrankor och det får det inte heller finnas i den rörelse som vill hjälpa fascismens offer. Vi skall nu med förenade krafter ha ut Mineur och därutöver göra vad vi kan för alla an[t]ifascister i Tyskland!³¹

JANSSONS FORTSATTA KAMP FÖR MINEUR

Janssons glädje över friheten grumlas alltså av olycksbrödernas fortsatta fångenskap. Han tar vid hemkomsten plats i Jansson-Mineur-kommitténs arbetsutskott och blir en av dem som starkast driver kampanjen för Mineurs frigivning. Kommitténs arkiv visar ett oerhört stort intresse från främst fackliga organisationer och Jansson själv håller ofta flera föredrag per dag där han talar om fångelsetiden och pläderar för snar frigivning av Mineur.

I *Sjömannen* förändras rapporteringen om fångslade sjömän (läs: Mineur). Det blir härefter endast Jansson som skriver i ämnet. De tidigare så talrika parollerna ändras till: "Frihet även åt Mineur!" men dessa förekommer betydligt mer sällan. I aprilnumret 1937 skriver Erik Jansson om sin tacksamhet för den folkliga opinionen och han anser det fel att borgerliga tidningar försöker förringa dess betydelse, när den påstår att kungen utverkat nåd för honom. Kungen hade knappast tagit detta steg utan en pådrivande folkvilja. Han avslutar sitt öppna brev: "*Kampen för Knut Mineur är ingen isolerad företeelse det är kampen mot den internationella fascismen, arbetarklassens, småfolkets och demokratins dödsfiende*".³²

Parallellt med föreläsningsturnén skriver Jansson en bok, som anmäls i julinumret 1937. Recensenten André Riebbing låter genom fylliga utdrag läsarna ta del av hans berättelse:

Jag var inte längre sjömannen Erik Jansson. Jag var: straffången 649/35. Fem år för förberedelse till högförräderi genom två tidningar! – Det är inte så lätt ge en skildring av tukthuslivet. Varje år består av 365 dagar, precis som utanför tukthuset. Varje dygn består av 24 timmar. Men en tukthustimme är i sin dödande enformighet inte detsamma som en timme därutanför!³³

Jansson berättar om tiden i det överfulla fängelset där tre fångar tvingats dela på enmansceller. Han berättar om massavrättningar och skriver att: "Det fanns fyra speciella straffceller, som voro ljudisolerade".³⁴ Hygienen ordnades genom att fångarna fick duscha tre minuter var fjortonde dag. "Den andliga kosten som stod fångarna till förfogande var Hitlers "Mein Kampf", bibeln, S.A:s och S.S:s veckotidningar, Völkischer Beobachters bilaga "Anti-Komintern" samt Streichers antisemitiska organ "Der Stürmer".³⁵

Trots de psykiska och fysiska missförhållandena poängterar Jansson att han hade det bättre än många andra:

Från tukthuset gick många transporter till träskmarkerna. Men fångarna förklarade vid återkomsten: ni har ett himmelrike här i förhållande till oss därute! Och "därute" äro fem stora koncentrationsläger för antifascister och vi äro i humanitetens anda besläktade med alla dessa genom en stor gemenskapsidé – från Ossietsky till Thälmann. Och nu gäller det Knut Mineur.³⁶

Agitationen för Mineur fortsätts av Erik Jansson i oktobernumret, där han berättar att Mineur efter tre år i tukthus nu vårdas på sjukhus för gulsot och att brodern Nils Mineur tillåtits besöka honom. Kommiténs arbete för att få honom fri beskrivs och Jansson är förhoppningsfull då: "Generalkonsuln i Hamburg har lovat lägga in en nådeansökan".³⁷

AVSLUTNING – KNUT MINEUR FRIGES

Om Janssons frigivning närmast antog triumfatoriska proportioner är fallet ett annat för den av sjukdom märkte Knut Mineur. I april 1938 meddelas kort att Knut Mineur frigivits, och att mer information skall följa i nästa nummer. Det dröjer dock till juli innan *Sjömannen* publicerar ett öppet tackbrev, där Mineur uttrycker sin glädje över sjöfolkets och arbetarklassens enade kamp för hans och Janssons frihet. Han avslutar med följande maning:

Stegra därför kampen, våra kamrater måste befrias ut ur tortyrkammarna. Detta stora steg som gjorts genom vår befrielse har visserligen fört oss ett gott stycke på vägen, men först sedan våra kamrater äro befriade, kan vi nå fram till målet, den verkliga friheten, den sanna demokratin.³⁸

När kommunisten Mineur fångas syns ingen större upprördhet i *Sjömannen* även om tidningen tar chansen att kritisera det tyska rätts-systemet. Det är först när det står klart att medlemmen Jansson dömts för ett snarlikt brott som intresset vaknar, för att kring OS kulminera. Även kring frigivandet finns stora skillnader. Rapporten om att Jansson hyllats landet runt fyller tidningen, men när Mineur släpps leder det inte till någon uppmärksamhet. Trots skillnaderna i behandling fungerade sjömannens öden som en enande kraft främst mellan socialdemokratins vänsterfalang och kommunisterna.³⁹ Sjöfolksförbundets antinazistiska kamp startade inte med Janssons dom och den upphörde inte vid Mineurs frigivning. Stundtals skedde den, som här, i visst samarbete med kommunisterna, men ofta i stark polemik mot dessa. Historien väcker frågor om den långsiktiga inställningen inom förbundet till såväl nazism som kommunism och till dessa ber jag få återkomma.⁴⁰

Noter

- 1 Titeln på denna text är hämtad från Jansson-Mineur-kommitténs propagandaskrift med samma namn, utgiven på Solidaritets förlag i Stockholm 1936.
- 2 "Hört och hänt", i *Sjömannen*, nr 1 1935.
- 3 SSF bildades 1932 genom en sammanslagning av Sjömansunionen, Eldareunionen, Sjöfarande Kvinnors Förening, Stewardföreningen och Amerikalinjens Intendenturpersonals förening.
- 4 "Detta har hänt", i *Sjömannen*, nr 2 1935.
- 5 "Varning", i *Sjömannen*, nr 2 1936.
- 6 "Varning", i *Sjömannen*, nr 2 1936. Se även "Tyskt övergrepp på svensk sjöman", i *Sjömannen*, nr 2 1936.
- 7 "Tyskt övergrepp på svensk sjöman", i *Sjömannen*, nr 2 1936.
- 8 "Erik Janssons grymma öde", i *Sjömannen*, nr 3 1936.
- 9 "Ett brev...", i *Sjömannen*, nr 4 1936.
- 10 "Ett brev...", i *Sjömannen*, nr 4 1936.
- 11 "Ett brev...", i *Sjömannen*, nr 4 1936.
- 12 "Erik Jansson och enigheten", i *Sjömannen*, nr 5 1936.
- 13 Rolf Pålbrant, *Arbetarrörelsen och idrotten 1919-1939*, Stockholm 1977, s 216.
- 14 "Jansson-Mineur och Berlinolympiaden", i *Sjömannen*, nr 5 1936. För vidare diskussion om Högersns ungdomsförbund se Erik Wärenstam, *Sveriges Nationella Ungdomsförbund och Högern 1928-1934*, Stockholm 1965.
- 15 "Erik Jansson och enigheten", i *Sjömannen*, nr 5 1936.
- 16 Antinazistisk press har studerats av Louise Drangel i *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935-1945*, Stockholm 1976. Anna-Lena Lodenius har undersökt facketts reaktioner i *Tvåfrontsrig. Hur facket agerade mot nazism och kommunism före 1960*, Stockholm 2002. Se även min recension i *Arbetshistoria*, 2-3 2003.
- 17 "Erik Jansson och enigheten", i *Sjömannen*, nr 5 1936.
- 18 "Jansson-Mineur och Berlinolympiaden", i *Sjömannen*, nr 5 1936.
- 19 "Även Stockholmskommittén i aktion för Jansson och Mineur", i *Sjömannen*, nr 6 1936. Konferensens deltagare representerade, enligt Pålbrant, 167 000 medlemmar; Pålbrant 1977, s 217.
- 20 "1 Maj", i *Sjömannen*, nr 6 1936.
- 21 "Kiruna-Larsson uttalar sig i Olympiafrågan", i *Sjömannen*, nr 6 1936.
- 22 "Kiruna-Larsson uttalar sig i Olympiafrågan", i *Sjömannen*, nr 6 1936.
- 23 "Folkfront och Hitlerfront", i *Sjömannen*, nr 8 1936.
- 24 "Folkfront och Hitlerfront", i *Sjömannen*, nr 8 1936.
- 25 Pålbrant 1977, s 199f.
- 26 "Hört och hänt", i *Sjömannen*, nr 9 1936. Pålbrant framhåller dock att idrottsmännen rent sportsligt var framgångsrika; Pålbrant 1977, s 213.
- 27 "Berlin dansar och ler", i *Sjömannen*, nr 1 1937. För en vidare diskussion om svenska tidningars bevakning av spelen, se Tobias Stark, "Stortysk fuga och negerjazz", i *Idrott, historia och samhälle*, 1998.

- 28 "Erik Jansson äntligen fri!", i *Sjömannen*, nr 3 1937.
- 29 "Erik Jansson äntligen fri!", i *Sjömannen*, nr 3 1937.
- 30 "Erik Jansson äntligen fri!", i *Sjömannen*, nr 3 1937.
- 31 "En hälsning från Erik Jansson", i *Sjömannen*, nr 3 1937.
- 32 "Brev från Erik Jansson", i *Sjömannen*, nr 4 1937.
- 33 "17 månader i Hitlertukthus", i *Sjömannen*, nr 7 1937.
- 34 "17 månader i Hitlertukthus", i *Sjömannen*, nr 7 1937.
- 35 "17 månader i Hitlertukthus", i *Sjömannen*, nr 7 1937.
- 36 "17 månader i Hitlertukthus", i *Sjömannen*, nr 7 1937.
- 37 "Frihet även åt Knut Mineur", i *Sjömannen*, nr 10 1937.
- 38 "Ett tack!", i *Sjömannen*, nr 7 1938.
- 39 Spanienkommittéerna som fick en liknande funktion har undersökts av Bertil Lundvik i *Solidaritet och partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936-1939*, Stockholm 1980.
- 40 En avhandling med arbetsnamnet "Svensk sjöfartsnäring på stormigt hav – Sjömannens och Svensk Sjöfartstidnings inställning till demokrati, diktatur och flyktingmottagning 1932-1950 skrivs av författaren vid Växjö universitet.

Arbetskraftsinvandrare eller kvinnor?

Om LO och bristen på arbetskraft under tidig efterkrigstid

Av Zeki Yalcin

INLEDNING

Under efterkrigstidens första år inleddes ett socialt reformprogram för förkortad arbetsvecka, längre semester, längre skolgång, utbyggd gymnasial och högre utbildning, förbättrad sjukvård etcetera. Statsmakterna ville skapa ett välfärdssamhälle. Den svenska industrins förskonande från andra världskrigets förstörelse i kombination med industriell export för Europas återuppbyggnad, hade skapat förutsättningar för en snabb ekonomisk tillväxt som skulle komma att gynna denna utveckling.¹ Välfärdsåtgärderna minskade dock tillgången på arbetskraft, samtidigt som behovet ökade. Därtill hade låga födelsetal under 1920- och 1930-talen, en ökad giftermålsfrekvens i kombination med sänkt giftermålsålder, samt ett ökat barnafödande efter krigsslutet, minskat tillgången på arbetskraft i landet.² Parallellt med detta kom rapporter och prognoser som förutspådde en positiv ekonomisk tillväxt för en längre tid framåt. För den expansiva ekonomin innebar detta en bestående brist på yngre och färdigutbildad arbetskraft. Gösta Ahlberg och Ingvar Svennilson konstaterade redan 1946 i en undersökning för Industrins utredningsinstitut att den svenska ekonomin skulle komma att behöva ett tillskott på mellan 100 000 och 200 000 arbetare under 1950-talet. Med hänvisning till flyktingar som arbetskraftsreserv under kriget föreslog författarna arbetskraftsinvandring som en snabb lösning på problemet.³ Samma år spådde LO-ekonomerna en arbetskraftsbrist på omkring 50 000 arbetare, och de menade att denna dessutom skulle öka med åren.⁴

Mot denna bakgrund tillsatte regeringen 1946 en utredningskommitté för att utreda problematiken och möjligheterna för arbetskraftsinvandring. Kommittén bestod av ordförande Folke Thunborg, Gunnar Andersson (LO), Bertil Kugelberg (SAF), K J

Olsson (Arbetsmarknadskommissionen) och direktör Hjalmar Åselius.⁵ Utredningen tillsattes i samråd med LO. Regeringen lät meddela LO-styrelsen, Landssekreteriatet, att utredningsdirektiven kunde återkallas om LO så ville. LO valde emellertid att uttala sig positivt och framhöll att utredningen borde komma till stånd.⁶ I de efterföljande överläggningarna framförde ändå LO reservarbetskrafter, formulerat som "partiellt arbetsföra", det vill säga gifta kvinnor, handikappade och äldre, som alternativ till invandringen.⁷ Dessa grupper skulle enligt LO mobiliseras genom yrkesutbildning och prioriteras före arbetskraftsinvandring.⁸ Motiveringen var att det, från samhällets sida, fanns ökade krav på socialvård för dessa grupper och att staten och kommunerna som arbetsgivare måste ta sitt ansvar.⁹ Enligt LO borde dessutom en eventuell arbetskraftsinvandring enbart diskuteras mellan regeringen och de berörda fackförbunden.¹⁰ LO ville alltså hålla SAF utanför diskussionerna om arbetskraftsbristfrågan. LO fortsatte att framställa de "partiellt arbetsföra" som alternativ till arbetskraftsinvandringen långt in på 1960 och 1970-talen.¹¹ Detta har både av Gunhild Kyle och av Yvonne Hirdman framställts som att LO valde kvinnor före arbetskraftsinvandring.¹²

Syftet med denna uppsats är att analysera LO:s agerande i arbetskraftsbristfrågan på den centrala nivån under efterkrigstidens första decennier. Frågorna som ställs är om LO verkligen valde kvinnorna före arbetskraftsinvandring, hur LO påverkade potentiella arbetares tillträde till arbetsmarknaden och om LO haft en dold agenda i arbetskraftsbristfrågan. LO:s agerande i dessa frågor relateras till och analyseras genom den fackliga ekonomiska politiken under denna tid, den så kallade Rehn-Meidner modellen, som bland annat hade som mål att ha full sysselsättning på arbetsmarknaden och genomföra strukturomvandlingar på låglönebranscher.

EFTERKRIGSTIDENS ARBETSKRAFTSINVANDRING

Utredningskommittén åkte 1946 till Italien för att undersöka förutsättningarna att hitta lämpliga arbetare där.¹³ Året efter skrevs ett avtal med de italienska arbetsmarknadsmyndigheterna och samma år med de ungerska. 1948 skrevs ett avtal med de brittiska ockupationsmyndigheterna i Österrike för en sudettysk arbetskraftsinvandring. Dessutom inledde Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) ett samarbete

med de tyska regionala arbetsmarknadsmyndigheterna 1950.¹⁴ I de bilaterala avtal som myndigheterna skrev med utvandringsländerna gjordes en del förbehåll och reservationer, som gick ut på att de som skulle komma till Sverige skulle ansluta sig till facket. I det italienska avtalets andra artikel står det exempelvis att:

De italienska arbetarna förbinda sig före avresan från Italien att vid ankomsten till Sverige ansluta sig till den fackliga organisationen inom deras yrke ävensom att vidmakthålla detta medlemskap under den tid de vistas i Sverige.¹⁵

Detta krav återfanns även i andra bilaterala avtal. Krav ställde man också när gällde yrkeskvalifikationer och medborgerliga förhållanden i hemlandet. Till exempel fick de som skulle komma till Sverige inte vara "politiskt belastade".¹⁶ Kravet på fackligt medlemskap innan utläningarnas ankomst låter sig tolkas som fackliga krav på myndigheterna, men också som en garanti för att slippa nazister och fascister, som vid denna tid var ett oroande moment. Atilla Lajos visar i en pågående undersökning om importen av ungerska lantbruksarbetare att uttagningsskommittén förutom att kräva bland annat intyg om fackföreningsmedlemskap, också kontrollerade de preliminärt uttagnas fackliga kunskaper genom ett frågeformulär.¹⁷

Under efterkrigets första år började Sverige tillämpa en gradvis liberalisering av invandringspolitikerna för att tillmötesgå den ekonomiska tillväxtens behov av arbetskraft, bland annat genom avskaffandet av visumkravet för en rad andra länder i centrala och södra Europa. Även den gemensamma nordiska arbetsmarknaden från 1954 var ett resultat av denna process. Denna välkomnades av LO, men i remissyttrandet föreslogs en utökad passkontroll vid in- och utresa från de nordiska länderna för att "kunna ge tillräckliga garantier för den ur immigrationspolitiska synpunkter nödvändiga övervakningen av mindre önskvärda icke-nordbor".¹⁸

Vad vi kan utläsa ur källorna och i litteraturen hade arbetsmarknadsparterna olika uppfattningar om formerna för invandringen. Medan arbetsgivarsidan ville ha en fri invandring utan statliga ingrepp, ville facket ha en kontrollerad och organiserad invandring och föreslog med jämna mellanrum "de partiellt arbetsföra" som alternativ till invandringen. Även om arbetsmarknadsparterna inte var helt eniga i detaljerna började arbetsgivarna föra aktiva värvningskampanjer från

och med 1947, först inom Norden och sedan via bilaterala avtal i flera länder i centrala och södra Europa.¹⁹

Inom LO ansåg man vidare att arbetskraftsinvandring borde ske under kontrollerade former. Den skulle sammanhålla med sysselsättningsmöjligheterna på lång sikt, dess storlek skulle inte bestämmas utifrån den aktuella högkonjunkturen, de utländska arbetarna skulle anslutas till facket och de skulle ha samma löner och förmåner som de svenska arbetarna, samt inkluderas av kollektiva avtalsbestämmelser.²⁰ Arbetskraftsinvandrarnas rörelsefrihet begränsades samtidigt till att gälla endast de arbetsområden som inte kunde täckas av inhemska arbetare. Atilla Lajos beskriver detta som ett *ofritt arbete* som under inga omständigheter tilläts att konkurrera med de svenska arbetarna. Han menar att arbetskraftsinvandringen från icke nordiska länder pågick under strikt statlig kontroll. Lajos lånar begreppet ofritt arbete från Dennis Frank, som också han beskriver samma fenomen och menar att fram till årsskiftet 1967-68 gavs arbetstillstånd på ytterst begränsade villkor både vad gäller tid och bransch och att dessa inskränkningar påminde om gästarbetarsystemet.²¹

Enligt 1959 års långtidsutredning var landet i behov av en nettoinvandring på cirka 10 000 personer per år. Utredarna ansåg att en så stor invandring inte skulle kunna ske spontant på grund av den internationella högkonjunkturen, och förespråkade därför en aktiv invandringspolitik. LO:s styrelse diskuterade frågan 1962 och ansåg att det på förhand inte var möjligt att föra en invandringspolitik med siktet inställt på en sådan nettoinvandring. De föreslog en fortsättning av den aktuella politiken, det vill säga "bedöma frågan från tid till annan och med hänsyn till arbetsmarknadsläget".²² AMS hade dock en annan uppfattning och argumenterade några år senare, 1964, för nödvändigheten av ökad invandring för att klara av den demografiska förändringen i framtiden.²³ Samma års socialdemokratiska kongress rekommenderade regeringen att föra en invandringsvänlig politik.²⁴ Detta ifrågasattes av LO i ett yttrande:

Invandringspolitiken [får] inte i något avseende utformas så att den motverka[r] den aktiva arbetsmarknadspolitikens syften och strävandena i riktning mot en snabb strukturrationalisering och ekonomisk tillväxt.²⁵

Samtidigt framförde man inom LO önskemålet att om den fria invand-

ringen inte kunde stoppas, så borde tillståndsprinciperna bli föremål för överläggningar. När den fria invandringen ledde till en spontan invandring från framför allt Jugoslavien, Grekland och Turkiet, med stora brister i invandringsmottagningen och kontrollsvårigheter vid gränserna, inleddes diskussioner mellan Inrikesdepartementet, Statens Utlänningskommission, AMS och parterna på arbetsmarknaden. LO:s begäran om överläggningar av tillståndsprinciperna bifölls i samband med dessa överläggningar och fackförbunden fick utökade möjligheter att yttra sig över tillståndsgivningen via remissyttrande.²⁶ Parterna kom också överens om en reglering av invandringen och skärpning av bestämmelserna från årsskiftet 1965-66. Enligt ny praxis skulle icke nordiska medborgare, som ville invandra till Sverige, vara tvungna att ha arbetstillstånd före inresa. LO stärkte alltså sitt inflytande över invandringspolitiken. Eftersom kännedom om de nya bestämmelserna inte hade nått ut till respektive utvandringsland fortsatte invandringen, trots att många avisades vid gränsen. Under de första månaderna av 1966 kom cirka 6 000 invandrare utan arbetstillstånd. Detta ledde till en ytterligare skärpning av reglerna för invandring från årsskiftet 1967-68.²⁷

AMS övertog nu uppgiften att organisera överföringen av utländsk arbetskraft, men antalet arbetstagare och deras fördelning mellan olika företag skulle beslutas i förväg i samråd med berörda arbetsgivar- och arbetstagarorganisationer. För att öka sin kontroll över invandringen ville LO också i förväg ha information om vilka företag och befattningar rekryteringen var avsedd för.²⁸ Det formella tillståndet om arbetskraftsinvandring gavs fortfarande av Utlänningskommissionen och efter 1969 av Invandrarverket (SIV). Besluten påverkades emellertid ofta av AMS:s yttrande, som i sin tur hade de olika fackförbunden som remissinstanser.²⁹ Detta innebar i realiteten att fackföreningsrörelsen hade "sista ordet" när nya arbetstillstånd skulle utfärdas. Frågan är nu hur LO kom att utnyttja denna möjlighet.

STOPP FÖR DEN UTMOMNORDISKA ARBETSKRAFTSINVANDRINGEN

Den utomnordiska arbetskraftsinvandringen minskade drastiskt i början av 1970-talet. Bakom denna utveckling finns en historia som kan synliggöra motivet och drivkraften bakom LO:s ställningstagande

i invandringsspolitiken, men också hur högkonjunkturerna och de framtida konjunkturerna bedömdes av de olika parterna. Fackliga organisationers rätt att yttra sig över tillståndsärenden utnyttjades på ett tydligt och radikalt sätt när LO i en intern cirkulärskrivelse till alla fackförbund den 9 februari 1972, uppmanade fackförbunden att inta en mer restriktiv hållning när det gällde ansökningar om arbetstillstånd:

Mycket talar för att en konjunkturuppgång kommer under den senare delen av 1972. Vi vet erfarenhetsmässigt att konjunkturuppgången kommer att innebära ett arbetskraftsbehov inom näringslivet. Ett arbetskraftsbehov som gäller såväl utbildad som utbildad arbetskraft. Arbetsmarknadsstyrelsen redovisar även att antalet lediga platser inom näringslivet ökar. Arbetslösheten under 1971 har varit hög. Arbetslösheten i nuläget ligger även på en hög nivå. Arbetslöshetsstrukturen har uppvisat att utöver att vissa branscher och yrkesgrupper har drabbats av en hög arbetslöshet så har framförallt kvinnorna, ungdomarna, den äldre arbetskraften och de handikappade drabbats av den högsta direkta arbetslösheten. När vi nu har att förvänta ett ökat arbetskraftsbehov inom näringslivet är det mycket väsentligt att dessa grupper erhåller de arbetstillfällen som uppstår. [...] Arbetsgivarna kommer bl a att i stället ställa krav på en ökad invandring av utländsk arbetskraft från såväl de nordiska länderna (Finland) som från länderna utanför Norden. LO hemställer därför att förbunden aktualiserar denna fråga till sina lokala och regionala organisationer och framhåller nödvändigheten av att dessa aktivt medverkar till att lediga platser som uppstår inom företagen tillsätts med de inom landet arbetslösa eller undersysselsatta (bl a kvinnorna). Detta arbete bör ske i ett nära och aktivt samarbete med den lokala arbetsförmedlingen och länsarbetsnämnden. [...] De fackliga förtroendemän bör i alla sammanhang när arbetsgivaren aktualiserar nyanställningar framhålla dessa synpunkter för dem. Mot bakgrund av det ovan anförda hemställer LO att förbunden för en mera restriktiv politik vad det gäller att tillstyrka arbetstillstånd för icke nordisk arbetskraft. När det gäller den nordiska arbetskraften (främst från Finland) kan vi inte mot bakgrund av gällande nordiska arbetsmarknadsöverenskommelse vidtaga några restriktiva åtgärder.³⁰

Det allmänna läget på arbetsmarknaden fick motivera beslutet. När lokala avdelningar svarade nej på inkomna förfrågningar om rekrytering av arbetskraft utomlands, svarade fackförbunden i sin tur nej i sina remissvar till AMS. Detta ledde till att AMS svar till Invandrarverket

blev nej, och eftersom verket sällan gick emot AMS beslut minskade den utomnordiska arbetskraftsinvandringen drastisk efter LO:s interna skrivelse.³¹

LO:s interna cirkulär hade en tidsmässig närhet till LO-ordföranden Arne Geijers farhågor om arbetslöshet, vilka han framförde under Representantskapsmötet den 27 oktober 1971. Geijer hade vid detta möte uttryckt sin oro över arbetsmarknadsläget: ett halverat arbetskraftsbehov och högre arbetslöshetssiffror. Geijer hade träffat regeringen en kort tid innan, och fått uppfattningen att de ekonomiska prognoserna tolkades annorlunda i regeringskansliet.³²

Att hotet om arbetslöshet var mer betydelsefullt för LO än för den socialdemokratiska regeringen är tydligt i sammanhanget. Ökad konkurrens mellan arbetarna var inte något som fackföreningsrörelsen såg positivt på. Därför var det rimligt att LO valde att gå sin egen väg med den interna cirkulärskrivelsen i en tid då arbetsgivarna kunde tänka sig rekrytera arbetare utomlands och den statliga invandringsspolitiken tillät detta. I källorna ser vi inte något motstånd från arbetsgivarnas sida mot denna utveckling. Anledningen kan vara dels den allmänna ekonomiska utvecklingen med tendenser till en global lågkonjunktur, dels en annalkande oljekris och stagnation inom industrin, men kvinnornas ökande tillträde i förvärsarbete efter avskaffandet av sambeskattningen 1970 och utbyggnaden av daghemsverksamheten måste också beaktas. En annan anledning kan vara SFI-överenskommelsen (svenska för invandrare) mellan arbetsmarknadsparterna från den 30 november 1970, som lagstodgades 1972, och som innebar att invandraranarbetarna skulle ha rätt till 240 timmars språkundervisning på betald arbetstid. En konsekvens av lagen var att de utländska arbetarna som inte kunde svenska blev dyrare för arbetsgivarna, vilket kan tänkas ha minskat deras incitament att rekrytera arbetare utomlands.

Arbetskraftsinvandringen fortsatte några år till efter detta cirkulär, men i mycket organiserade former, framförallt från Jugoslavien där AMS hade etablerat ett kontor redan i slutet av 1960-talet. I samarbete med jugoslaviska arbetsministeriet och dess förmedlingskontor i landet organiserades arbetskraftsinvandringen och de uttagna förbereddes genom diverse kurser på plats.³³ Innan vi går in på frågan om LO:s till synes enkla val mellan kvinnor och invandrare, kan det vara på sin plats med en genomgång av Rehn-Meidner modellen.

DEN FACKLIGA EKONOMISKA POLITIKEN UNDER TIDIG EFTERKRIGSTID

Den ekonomiska expansionen under efterkrigstiden var inte en självklarhet under krigets sista år. I flera europeiska länder fanns det farhågor om att en depression skulle följa i samband med omställningen från krigs- till fredsproduktion. Kommissioner tillsattes i flera länder för att planera den ekonomiska efterkrigspolitiken. För Sveriges del tillsatte regeringen *Kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering* 1944, som dock upplöstes i samband med samlingsregeringens fall efter kriget.³⁴ Året innan hade representanter från socialdemokratiska organisationer börjat utarbeta "arbetarrörelsens efterkrigsprogram" under ledning av finansministern Ernst Wigforss. Inom vissa kretsar kom programmet att kallas "De 27 punkterna" och det bestod av tre huvuddelar: 1) full sysselsättning; 2) rättvis fördelning och höjd levnadsstandard, samt; 3) större effektivitet och mer demokrati inom näringslivet. Programmet godtogs på partiets kongress år 1944 och blev sedan underlag för regeringens ekonomiska politik när Per Albin Hansson bildade ny regering 1945. Programmets grundläggande mål var att samordna den ekonomiska verksamheten planmässigt för att på så sätt nå full sysselsättning och förhindra den ekonomiska kris och massarbetslöshet som förutspåddes. Programmet, som också utgjorde ett startskott för socialdemokraternas välfärdspolitik, som hade avbrutits av kriget, kom att få hård kritik från de borgerliga partierna. De betecknade det som ett uttryck för en socialistisk planekonomi. När sedan massarbetslösheten uteblev genomfördes programmet bara delvis.³⁵

Full sysselsättning ingick också i Rehn-Meidnermodellen. LO-ekonomerna Gösta Rehns och Rudolf Meidners skrifter om arbetsmarknad och ekonomisk politik under tidig efterkrigstid utgjorde bakgrunden till Rehn-Meidnermodellen.³⁶ I rapporten *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen* till 1951 års LO-kongress föreslog Rehn och Meidner en återhållsam generell ekonomisk politik. Denna skulle präglas av indirekta skatter för att i kombination med solidarisk lönepolitik och en aktiv arbetsmarknadspolitik förena låg inflation med full sysselsättning, rättvisa löner och hög tillväxt. Modellens tre huvudområden var följande:

1. Finanspolitiken; genom indirekta skatter kontrollera pris- och

löneinflation och förhindra en alltför hög vinstnivå i näringslivet. Höga vinster antogs ha inflationsdrivande effekt och leda till löneökningar.

2. Lönepolitiken; genom solidarisk lönepolitik utjämna löneskillnaderna, men också fördyra arbetargrupper som skulle kunna vara benägna att förhindra strukturomvandlingar i vissa branscher.

3. Arbetsmarknadspolitiken; genom arbetsmarknadsutbildningar och flyttbidrag ta hand om den arbetslöshet som strukturomvandlingarna kunde skapa, slussa dessa över till expanderande sektorer. Arbetsmarknadspolitiken syftade också till att minska inflationen genom att öka arbetsmarknadens flexibilitet och tillsammans med finanspolitiken pressa ned företagens vinstmarginaler under en övergångsperiod och garantera full sysselsättning.³⁷

Modellen antogs som LO:s ekonomiska politik vid 1951 års kongress och den torde därför ha påverkat LO:s syn på arbetskraftsinvandringen. I källorna kan vi se att regeringen tillämpade modellen 1958 i samband med införandet av stimulansåtgärder i form av familjebidrag och startbidrag för att öka den geografiska rörligheten hos arbetskraften.³⁸ Utifrån modellens uppbyggnad kring den fulla sysselsättningspolitiken kan vi dra den logiska slutsatsen att modellen krävde en stark kontroll av arbetsmarknadens tillgång till arbetskraft. Just denna fulla sysselsättningspolitik och dess effekter är viktiga för att förstå LO:s agerande i arbetskraftbrisfrågan, det vill säga valet mellan arbetskraftsinvandring och kvinnor. Gösta Rehn klargjorde sin uppfattning om full sysselsättning vid ett möte med FCO-ordförandena i Sollefteå 1946 när han beskrev det ekonomiska läget på följande sätt:

Det ekonomiska läget karakteriseras just nu av en stor brist på arbetskraft. Arbetarna kan därför få upp lönerna eller dra sig bort från industrier med låga löner och dåliga arbetsförhållanden. Vi är följaktligen i ett sådant läge som vi åsyftat med vårt tal om full sysselsättning. Och läget är otvivelaktigt fördelaktigt för arbetarklassen.³⁹

Rehn-Meidner modellens fulla sysselsättningspolitik var dock inte en självklarhet för regeringen. Den kunde påverka regeringens försök att utvidga sitt inflytande över näringslivet, vilket statsministern Tage Erlander gav uttryck för på följande sätt år 1950:

Tidigare var det enkelt med samarbetet, när vi kom med reformer, som fackföreningsrörelsens medlemmar kände som en omedelbar förmån. I det ögonblick då partiet tar itu med att skapa ett vidgat inflytande över näringslivet blir frågorna mer komplicerade. När vi skall administrera samhället, måste vi ta itu också med frågor, som är impopulära. Den fulla sysselsättningen ställer oss inför många nya och svåra problem, där det finns risk för att ett motsatsförhållande mellan partiet och fackföreningsrörelsen skall kunna uppstå.⁴⁰

Erlander fällde sin kommentar om full sysselsättningen vid en särskild konferens om facklig-politisk samverkan och det visar att regeringen och LO hade olika uppfattningar i frågan. Det är möjligt att kommentaren är kopplad till frågan om en eventuell socialisering av produktionsmedlen, som diskuterades inom arbetarrörelsen under tidig efterkrigstid och att medan de fackliga företrädarna förespråkade detta, så var Erlander mer försiktig.

Rehn-Meidner modellen förutsatte att arbetsförmedlingarna skulle ha en viktig del i planeringen av arbetskraftens rörlighet – såväl yrkesmässigt som geografiskt. Viktigt i sammanhanget var också arbetsmarknadsutbildningar som skulle hålla arbetsmarknadspolitiken i balans. Arbetsmarknadspolitiken skulle få ökade resurser och tillåtas vara aktiv även under högkonjunkturer för att stimulera arbetskraftens rörlighet. Till skillnad från den rena keynesianska modellen då arbetsmarknadsinsatserna var aktuella under lågkonjunkturer och utvecklades när konjunkturen blev bättre. Modellen förutsatte dessutom att arbetarna, i samhällets intresse, skulle koncentreras till de mest produktiva branscherna:

Man kan sålunda inte upprätthålla en sysselsättningspolitik och en arbetslöshetsförsäkring, som ger den enskilde garanti för att aldrig behöva byta yrke eller arbetsplats. De enskildas fria handlande måste bringas att överrensstämma med samhällets intresse av att all arbetskraft blir insatt i det mest produktiva arbetet.⁴¹

Strukturumvandlingarna inom låglönebranscherna, en annan viktig del av Rehn-Meidner modellen, skulle göra det möjligt att förena kravet på högre och rättvisare löner, full sysselsättning och stabila priser. Den fackliga politiken efter det andra världskriget var inte bara inriktad på full sysselsättning och förbättra lönerna utan också omvandla den svenska ekonomin från bondesamhälle till ett modernt

industrisamhälle. Detta skulle genomföras genom en krympning av sysselsättningen i låglönebranscherna.⁴²

Rehns uttalande i Sollefteå 1946 innebär att arbetskraftsbrist var något som fackföreningsrörelsen eftersträvade, eftersom den gav möjligheter att höja arbetarnas löner och tvinga arbetsgivarna att genomföra strukturomvandlingar. Detta kan tyckas strida emot att LO samma år gav grönt ljus för utredningen om arbetskraftsinvandringen, men en utredning kan ibland vara ett sätt att "avväpna" en fråga. Dessutom hade LO i praktiken två medlemmar i kommissionen, som skulle utreda "importen" av arbetskraft, då också K J Olsson var en fackföreningsman. Möjligheterna att påverka utredningens utgång borde därför vara stora, vilket kravet på fackligt medlemskap och "det ofria arbetet" för de som skulle komma till Sverige vittnar om. En annan förklaring kan vara den akuta arbetskraftsbristen som hade lett till en överhettning av ekonomin och medförde en inflationsrisk. De manliga arbetarnas löner hade mellan krigsutbrottet och 1946 ökat med cirka 50 procent och kvinnornas med cirka 60 procent. Det förekom dock betydande variationer inom olika branscher.⁴³ Detta kan jämföras med reallöneökningen för arbetarna mellan 1920 och 1945 som var 25 procent.⁴⁴

Rudolf Meidner beskrev problemet med bottensiffror på arbetslöshet genom att konstatera att det ibland medförde "nackdelar för arbetarna själva med ökat övertidsarbete, sänkta ackordsförtjänster samt ökad olycksfallsrisk".⁴⁵ Vidare visste Meidner med all sannolikhet, som nationalekonom har var, att arbetslöshet i ringa tal var nödvändigt för att undvika inflation. Detta verkade dock inte vara så klar för LO-ombudsmannen Nils Goude, som vid ett möte med FCO-ordförandena i Kalmar 1950 menade att arbetslöshet var oacceptabelt, eftersom den gjorde fackföreningsrörelsen uddlös i förhandlingarna:

Den största tillgången arbetarna har haft under det gångna decenniet är den fulla sysselsättningen. Vi accepterar inte arbetslösheten utan den fulla sysselsättningen är en målsättning för oss. Men det har funnits tid, inte alltför avlägsen, då arbetslösheten ingick som ett ekonomiskt instrument i samhällets ekonomiska politik. Arbetslöshetshotet var då också ett medel att göra fackföreningsrörelsen spak vid förhandlingarna.⁴⁶

Dessa oklara uttalanden om arbetskraftsbrist och arbetslöshet från ak-

törer inom LO-ledningen kan tolkas som att LO ville ha en balans mellan tillgång och efterfråga på arbetsmarknaden. Det skulle varken vara för få eller för många arbetare på arbetsmarknaden. Att försöka hitta en sådan balans skulle innebära *kalkylerbarhet*. Klas Åmark använder detta begrepp för att diskutera arbetsmarknadsparternas interna sammanhållning och konkurrensbegränsning, samt samförståndet mellan arbetsmarknadsparterna.⁴⁷ Jag tolkar dock Åmark fritt här och använder begreppet för att beskriva LO:s politik i arbetskraftsfrågan: Att ha kontroll över arbetsmarknadens tillgång till arbetskraft. Denna politik gick ut på att hitta en balans mellan arbetskraftsbrist och arbetslöshet. Eller annorlunda uttryckt, att kontrollera arbetsmarknadens tillgång till arbetare för att stärka sina förhandlingsmöjligheter.

Vad detta innebär är att kalkylerbarhet blir nödvändig för att kunna upprätthålla den fulla sysselsättningen och *konkurrensbegränsningen* mellan arbetarna, som enligt Åmark har varit grundstenen inom fackföreningsrörelsen. Om arbetsgivarna fick fri tillgång till arbetare genom arbetskraftsinvandringen skulle det fulla sysselsättningsmålet för LO riskeras. När det gällde de egna leden hade fackföreningarna reglerat köp och försäljning av varan arbetskraft genom kollektiva avtal och på det viset begränsat konkurrensen mellan arbetarna.⁴⁸ Den konkurrens som arbetskraftsinvandringen kunde skapa om arbetstillfällen, kunde hanteras genom kollektiva avtal eftersom dessa inkluderade också den oorganiserade arbetskraften. Men å andra sidan skulle LO inte kunna tvinga de olönsamma branscherna till strukturomvandlingar om det fanns överflöd och inte brist på arbetare. Med andra ord var kalkyleringen av arbetsmarknadens tillgång till arbetskraft inte bara viktig ur ett konkurrensperspektiv och full sysselsättningspolitik för att höja upp lönerna utan också för genomförandet av strukturomvandlingarna, som ingick i Rehn-Meidner modellen. Frågan är nu vad LO ville uppnå i sitt tal om "partiellt arbetsföra", framför allt kvinnor, som alternativ till arbetskraftsinvandringen och hur seriöst man i själva verket var.

I VALET MELLAN KVINNOR ELLER ARBETSKRAFTSINVANDRARE

I källmaterialet om arbetskraftsinvandringen framkommer rätt ofta krav på att kvinnor tillsammans med andra "partiellt arbetsföra" skulle

prioriteras före arbetskraftsinvandring. Trots detta försökte LO inte på ett märkbart sätt underlätta dessa gruppers inträde på arbetsmarknaden. Arbetsmarknadens kvinnonämnd bildades 1951 av SAF, LO och TCO för att underlätta kvinnornas inträde på arbetsmarknaden. Yvonne Hirdman skriver att medan SAF tog kvinnonämnden på allvar och skickade sina mest namnkunniga representanter för att diskutera hur husmödrar skulle rationalisera hemarbetet för att frigöra tid till ett arbete utanför hemmet, och påverka attityderna till kvinnors arbete på arbetsmarknaden, LO nöjde sig emellertid med att sända mindre namnkunniga representanter till dessa möten och tycks inte ha tagit kvinnonämndens arbete på allvar.⁴⁹ Forskning visar också att LO höll sig avvaktande till handikappades plats i arbetslivet. Sociologen Martha Blomqvists visar i sin avhandling om handikappades förhållande till lönearbete, *Hundra år av undantag*, att löntagarorganisationerna efter andra världskriget var skeptiska till att underlätta funktionshindrades möjligheter att konkurrera med "normala" arbetare.⁵⁰

De första tydliga ställningstagandena från LO för kvinnornas inträde på arbetsmarknaden kom i början av 1960-talet. Vid 1961 års LO-kongress fattades beslut om att höja kvinnornas löner (lika lön för lika arbete-frågan) och verka för familjpolitiska, utbildningspolitiska och arbetsmarknadspolitiska åtgärder för att förbättra kvinnornas situation på arbetsmarknaden.⁵¹ Året innan hade skriften *Kvinnan och förvärvsarbetet* publicerades på uppdrag av LO:s kvinnoråd.⁵² Dessa två handlingar är de första som kan tydas som konkreta val för kvinnorna bortsett från den retorik som förekommer i remissyttrande och artiklar i tidskriften *Fackföreningsrörelsen*. Frågan om lika lön för lika arbete hade diskuterats långt före kongressbeslutet 1961. Redan 1943 hade LO bildat sin *kvinolönekommitté*, vars betänkande godkändes av LO:s representantskap 1946. Enligt betänkandet skulle LO bland annat uppta centrala förhandlingar med SAF för att höja kvinolönerna och stödja förbund med många kvinnliga medlemmar. Förhandlingarna med SAF, som ledde till i Arbetsmarknadskommitténs kvinnoutredning 1951, resulterade i "lika lön för likvärdig arbetsinsats men med vissa förbehåll".⁵³ LO:s kvinnoråd, som bildades 1947, hade bland annat uppgiften att bevaka och tillvarata de kvinnliga medlemmarnas intressen på arbetsmarknaden, samt genom agitation och upplysning värva nya medlemmar och aktivera de redan befintliga medlemmarna. Likalönefrågan var en av frågorna som kvinnorådet tog sig an under sin tid fram till 1967. Ylva Waldemarson konstaterar i en undersökning

av kvinnorrådet att likalönefrågan stötte på hårt motstånd. Inte bara från arbetsgivarna, utan också från LO. Waldemarson räknar upp, ur rådets synpunkt, fem besvärliga hinder:

1. Talet om att kvinnorna utgjorde en sämre arbetskraft.
2. Talet om att likalönen inte fick gå ut över de manliga medlemmarna. Ett tal som främst uppehöll sig kring fördelningen av löneutrymmet.
3. Talet om kvinnors bästa. Likalönen fick inte heller gå ut över de kvinnliga medlemmarna, vilket LO ansåg att en allt för radikalt genomförd likalön skulle göra.
4. Talet om arbetarklassens och hela samhällets bästa. Likalönen fick inte utmana LO:s främsta arbetsmarknadspolitiska målsättning vid denna tid – den fulla sysselsättningen.
5. Lojaliteten. Enligt stadgarna tilldelades kvinnorrådet ett begränsat handlingsutrymme. I de övergripande fackliga frågorna förutsattes lojalitet mot de av LO uppdragna riktlinjerna.⁵⁴

Även om kongressbeslutet från 1961 kan tyckas vara en stor nyhet och ett steg i rätt riktning är frågan varför detta beslut dröjde så länge, trots att man långt tidigare framlyft kvinnorna som ett alternativ till arbetskraftsinvandring och nämnt vikten av att förbättra deras position på arbetsmarknaden. Vidare är frågan om inte kongressbeslutet var ett sätt att slippa konkurrens från kvinnorna, vilket Gunnar Qvist diskuterar i en rapport till LO:s 75:s årsjubileum.⁵⁵

Gunhild Kyle och Yvonne Hirdman beskriver kvinnornas ökade inträde på arbetsmarknaden under 1960-talet och väljer att definiera det i termer av ett LO val av kvinnor före invandrad arbetskraft. De för en diskussion, var för sig, kring orsakerna till LO:s val av kvinnor före arbetskraftsinvandrare. Argumenten är bland annat den kärva bostadsproblematiken, den offentliga sektorns framväxt, jämställdhetsskäl, daghemssystemets utbyggnad, kvinnornas ökade plats på den politiska scenen, som drog upp linjerna för en jämställdhetsdiskurs och en ny våg av kvinnlig emancipation. Andra argument som förs fram är förändringen av den socioekonomiska strukturen från en-försörjarfamilj till två-försörjarfamilj, den förändrade genusbilden i samhället från en hemmafrudiskurs till en jämställdhetsdiskurs, den offentliga sektorns

expansion och den ekonomiska utvecklingen mellan 1959 och 1965 med BNP ökning på 7 procent, samt prognoser om fortsatt stark ekonomisk expansion.⁵⁶

Trots allt återstår frågan; varför väntade man inom LO till 1960-talet för att aktivt ta ställning för kvinnorna? Kunde LO inte ställa konkreta krav på regeringen för åtgärder som skulle underlätta kvinnornas inträde på arbetsmarknaden redan tidigare och aktivt agitera för nödvändiga reformer för kvinnornas inträde på arbetsmarknaden? Gav inte den politiska infrastrukturen med facklig-politiska samverkan, eller påtryckningsmedlet att hota motparten med lagstiftning möjlighet till att kräva större reformer och möjligheter för "partiellt arbetsföras" inträde på arbetsmarknaden? Om inte varför lyftes då dessa grupper fram från 1946 och framåt med jämna mellanrum som alternativ till arbetskraftsinvandring?

Ett av LO:s starka argument mot invandringen var att den skulle riskera en konservering av de gamla låglönejobben och förhindra strukturomvandlingarna som man ville genomdriva i enlighet med Rehn-Meidner modellen. Frågan är dock om inte denna risk var än större med husmödrar, gamla och funktionshindrade. I sammanhanget kan vi komma ihåg att det fanns krav på att de invandrade skulle vara utbildade inom sina yrken och inte byta bransch under en viss period. Enligt Gun Larhm hamnade dessutom de flesta av de 145 000 kvinnor som gick ut på arbetsmarknaden under den andra halvan av 1960-talet i låglönebranscherna.⁵⁷ Det finns därför en paradox i LO:s framhållande av "partiellt arbetsföra" grupper, det vill säga deltidsarbetsföra, före färdigutbildad utländsk arbetskraft, heltidsarbetsföra som eftersträvades av arbetsgivarna, om LO samtidigt inte helhjärtat försökte underlätta de "partiellt arbetsföras" inträde på arbetsmarknaden eller höja kvinnolönerna. Misstankarna ökar ännu mer vid en jämförelse mellan uttalandet om "mindre önskvärda icke-nordbor" 1954 (se ovan) och uttalandet om utländska hembiträden 1956:

LO har för sin del ingen erinran mot den föreslagna överföringen av kvinnlig arbetskraft från utlandet till de svenska hemmen under förutsättning att denna överföring sker genom arbetsmarknadsmyndigheters försorg eller under kontroll av dessa.⁵⁸

Det finns en motsägelse mellan detta yttrande och LO:s tidigare inställning om att invandrare inte fick sättas in i låglönebranscher, ef-

tersom det skulle förhindra strukturomvandlingar, ett av Rehn-Meidner modellens mål. Överföring av utländsk kvinnlig arbetskraft här handlade om hushållsarbete: en traditionellt lågavlönad yrkesgrupp. Berodde LO:s positiva ställningstagande till utländska hembiträden på att dessa inte var konkurrenter till de organiserade arbetarna? De fanns i en annan arbetsmarknad än den traditionella. Innebär detta att de inte hotade målet om full sysselsättning?

Att döma av ett yttrande till inrikesdepartementet fortsatte invandringen av utländska hembiträden fram till 1972. LO framhöll då i ett yttrande till inrikesdepartementet att rådande bestämmelser kring hushållsarbete, som möjliggjorde anställning för utländska kvinnor utan arbetstillstånd, skapade ytor för att kringgå invandringsbestämmelserna och borde därför avskaffas.⁵⁹ Det är möjligt att invandrarkvinnorna efter att en viss tid i landet jobbat som hembiträde började ta arbete på den reguljära arbetsmarknaden och således blev konkurrenter till de organiserade arbetarna. I så fall var LO:s agerande starkt inriktad på konkurrensbegränsning på den reguljära arbetsmarknaden.

1973 verkar dock LO ha gjort ett definitivt ställningstagande för kvinnornas inträde på arbetsmarknaden då så kallade anpassningsgrupper, som bildades genom trepartalliansen (LO, SAF och staten), fick uppgiften att förbereda arbetsplatserna för kvinnor, handikappade och äldres behov. Anpassningsgrupperna hade också uppgiften att försöka fånga upp de anställdas problem i arbetet, på arbetsmarknaden och deras önskemål om bättre förhållanden. Hösten 1975 fick LO arbetsgivarrepresentanterna att gå med på att alla lediga platser skulle anmälas till arbetsförmedlingarna. Detta gav fackföreningarna en möjlighet att påverka nyrekrytering av arbetskraft. 1976 planerade LO en studiecirkelutbildning för 15-20 000 förtroendevalda i anpassningsgrupperna för att fördjupa diskussionen om anpassningen av arbetsplatserna till de "partiellt arbetsföra".⁶⁰ Följaktligen är vi nu långtifrån de retoriska framhävandena och inne på konkreta handlingar.

Detta innebär att LO, de facto, inte "valde kvinnorna" förrän i början av 1970-talet. Framhävandet av "partiellt arbetsföra" före arbetskraftsinvandring för att lösa arbetskraftsbristen verkar vara inte mindre än en retorisk strategi för att kontrollera arbetsmarknadens tillgång på arbetskraft. Målet skulle då vara att uppnå låg utbyttbarhet mellan arbetarna, det vill säga begränsa konkurrensen mellan arbetarna. Detta är i och för sig ett normalt beteende för en intresseorganisation. LO och dess fackförbund är ett svar på kapitalets kartellbildningar

och branschorganisationer med syfte att begränsa konkurrensen.⁶¹ När nya grupper av arbetare kom in på arbetsmarknaden fanns det risk för att utbytbarheten skulle öka. Detta skulle störa den fulla sysselsättnings politik. Därför ställdes de organiserade arbetarna, företrädesvis de svenska manliga arbetarna, inför situationen att hantera "de nyas" inträde, särskilt då "de nya" antogs kunna ha incitament till snedvriden konkurrens. Ett sådant scenario skulle kunna leda till utslagning av organiserade arbetare, men också en konservering av låglönebranscherna, det vill säga en utveckling som går stick i stäv mot Rehn-Meidner modellen.

LO:s framhävande av kvinnorna som alternativ till arbetskraftsinvandring, det halvhjärtade arbetet för att eliminera hindren för dem på arbetsmarknaden och höja deras löner, kan därför tolkas som en retorisk strategi för att uppnå kontroll över "de nyas" inträde på arbetsmarknaden. Vi får tänka på att gifta kvinnors inträde på arbetsmarknaden inte kunde ske så snabbt som invandrarnas, eftersom det skulle komma att krävas en dagisverksamhet, som skulle ta tid att bygga upp. Dessutom härskade en hemmafruideal i samhället som inte direkt underlättade de gifta kvinnornas inträde på arbetsmarknaden. När det gäller invandrare hade LO genom korporativismen direkta redskap för att påverka. Arbetskraftsinvandrarna tvingades ju genom artikel 2 i de bilaterala avtalen om arbetskraftsöverföring att ansluta sig till facket. De hänvisades också till begränsade branscher och utgjorde således inte något särskilt hot mot de organiserade arbetarna. Detta slutade gälla 1965. Samma år fick LO utvidgade möjligheter till remissförfarande i samband med arbetstillståndsansökningar. I 1965 års överläggningar kom parterna dessutom överens om att arbetsgivarna skulle åläggas uppgiften att rekommendera invandrararbetarna att gå med i facket. Ett par år senare reglerades dessutom arbetskraftsinvandringen.

LO:s möjligheter att påverka kvinnornas inträde på arbetsmarknaden var däremot beroende dels på kvinnolönerna och därmed kvinnornas konkurrenskraft, dels indirekt på familjvillkoren, bland annat dagisresurser. Under tiden, tills förutsättningarna för kvinnornas inträde på arbetsmarknaden mognade, kunde LO värna om låg utbytbarhet mellan arbetarna, det fulla sysselsättningsmålet och därmed också tvinga fram strukturomvandlingarna. Detta skedde parallellt med att den offentliga sektorn växte, industrin stagnerade och genusordningen i samhället förändrades. Detta kom att innebära att kvinnornas förvärvsarbete i stora drag inte längre skedde i konkurrens med de organiserade

männen inom industrin. De kom in på arbetsmarknaden i en i princip ny bransch, den offentliga sektorn. När arbetskraftsinvandringen väl var begränsad och under facklig kontroll i början av 1970-talet kunde nu LO enkelt bestämma sig för kvinnorna, men också styra deras fackliga organisering i den nya branschen, den offentliga sektorn.

Kan man nu hävda att LO genom sitt handlande ville bevara arbetskraftsbristen och styra inträdet av nya arbetare till arbetsmarknaden i mer kontrollerade former? Kan motivet bakom LO:s ställningstagande i arbetskraftsinvandringsfrågan, i valet mellan kvinnor och arbetskraftsinvandrare, vara att både kontrollera och organisera inträdet av nya arbetare till arbetsmarknaden, och samtidigt kalkylera om möjligheterna till strukturomvandlingar? Om så var fallet var det som avgjorde mobiliseringen och solidariteten med de ”partiellt arbetsföra” i valet mellan arbetskraftsinvandrare och kvinnor de redan organiserades intressen. Genom strukturomvandlingarna kunde LO slussa sina medlemmar från låglönebranscher till branscher med högre löner och driva igenom den solidariska lönepolitiken.

AVSLUTNING – SAMMANFATTANDE ANALYS

Om vi skall summera LO:s inställning till arbetskraftsinvandringen med några få ord kan det vara *ett starkt krav på kontroll och kalkylerbarhet*. Redan i anslutning till andra världskrigets slut intog LO en restriktiv hållning som gick ut på en vilja att stänga rikets gränser för ”mindre önskvärda icke-nordbor”. Denna inställning stod sig tills LO lyckades reglera den utomnordiska arbetskraftsinvandringen 1972. Å ena sidan gick LO:s ställningstagande emot den samtida proceduren att lösa arbetsmarknadsfrågor mellan arbetsmarknadsparterna, som i exemplet med att vilja utesluta SAF från trepartsalliansen och diskussionerna om invandringspolitikens utformande. Å andra sidan handlade det socialdemokratiska partiet ibland emot fackliga intressen, som i exemplet med 1964 års kongressbeslut om fri invandring.

Om vi utgår ifrån det faktum att LO:s samtida ekonomiska analyser under större delen av undersökningstiden, beskrev den ekonomiska utvecklingen förhållandevis i positiva termer, kan vi inte undvika den logiska följdfrågan om varför LO, trots detta var så försiktig i sina kalkyler om utvecklingen på arbetarmarknaden och arbetskraftsbehovet.⁶² För att förstå problematiken behöver vi utgå ifrån Rehn-Meidner

modellens försök att jämna ut skillnader mellan yrken, löner och branscher, strukturuomvandla låglönebranschyrken och den fulla sysselsättningspolitiken. Denna strävan hittar vi för det mesta explicit och ibland implicit uttalad i ett flertal av LO:s remissvar. Kravet på att samorganisera invandringen, i den mån den skulle förekomma, med arbetsmarknadens strukturuomvandlingar är det tydliga inslaget i LO:s vilja att utgå ifrån Rehn-Meidner modellen. I sig förutsatte den en reglering av inträdet av nya arbetare till arbetsmarknaden, särskilt om dessa nya arbetare (både invandrare och kvinnor) riskerade att hamna i låglöneyrken och bromsa strukturuomvandlingarna.

LO:s fördröjande av det definitiva ställningstagandet för kvinnornas inträde på arbetsmarknaden till 1970-talets början kan därför i ljuset av den växande offentliga sektorn förklaras med det fulla sysselsättningsmålet. När den offentliga sektorn väl började växa fram fanns större utrymme för fler kvinnor på arbetsmarknaden utan att dessa riskerade det fulla sysselsättningsmålet. Dessutom var kvinnorna i den offentliga sektorn inte några konkurrenter till den redan organiserade arbetskraften. Att kvinnorna ändå hamnade i en låglönebransch, och att denna bransch fortfarande karaktäriseras av låga löner, beror nog på att facket i sina förhandlingar med arbetsgivaren, det vill säga kommunerna inte valde att ingå i hårda förhandlingar. Inte minst var kommunalarbetarnas strejk 2003 och de efterföljande förhandlingarna ett bra exempel på detta.

Anledningen till fackliga krav på att ge kvinnor företräde (utan konkreta ställningstaganden) kan därför vara uttryck för en vilja att fördröja lösningen på arbetskraftsbristen. Arbetskraftsbristen, eller också uttryckt i termer av låg utbytbarhet, förenklade den fulla sysselsättningspolitikens genomförande samtidigt som den framtvingade strukturuomvandlingarna. Ju närmare full sysselsättning man låg, desto större var chansen att ställa krav på SAF och arbetsgivarna att anpassa arbetsplatserna efter de arbetssökandens behov. När kvinnornas kollektiva inträde på arbetsmarknaden fördröjdes av familj- och arbetsmarknadsmässiga skäl, fick facket bättre möjligheter att driva igenom sin ekonomiska politik. Därför var viss arbetskraftsbrist välkommen av LO som en strategi i denna process.

Målet med full sysselsättning förklarar också LO:s argumentation om att en krympt arbetskraftsreserv på grund av successiv ökning i förvärvsintensiteten inte borde vara ett starkt skäl för att öka invandringen. Det var också därför LO var så starkt emot fri invandring i

mitten av 1960-talet och krävde överläggningar om tillståndsgivningen för att kunna hantera hotet mot den fulla sysselsättningen. LO:s ställningstagande i arbetskraftsinvandringsfrågan, ibland med stark kritik till den förda invandringspolitiken, verkar ha varit starkt knutet till strukturomvandlingarna och dess behov av att upprätthålla en full sysselsättning.

Om både kvinnor som grupp eller invandrare som grupp, grupper med inställning att kunna acceptera sämre arbetsvillkor för att få ett jobb, kom in på arbetsmarknaden på bred front skulle de fackliga möjligheterna att driva igenom sin politik försvagas. För att undvika detta genomfördes "tvångsanslutning" av den organiserade arbetskraftsinvandringen (ett sådant krav varken ställdes på de svenska arbetarna eller på de nordiska invandrarna). Vidare begränsades arbetstillstånden både vad gäller tid och yrke, det ofria arbetet. Kvinnor ställdes som alternativ till arbetskraftsinvandring utan att konkreta krav ställdes på regeringen eller arbetsgivarna för att underlätta deras inträde till arbetsmarknaden. Krav ställdes på myndigheterna att föra en restriktiv invandringspolitik. När myndigheterna inte följde den fackliga linjen tog LO saken i egna händer genom att utnyttja sina resurser, så som i 1972 års cirkulär.

Rehn-Meidner modellen var också en modell för ekonomisk tillväxt, men i mer kontrollerade former. Försiktigheten i ekonomiska prognoser, den restriktiva inställningen till arbetskraftsinvandringen, samt fördröjandet av kvinnornas inträde på arbetsmarknaden för att kunna ha full sysselsättning och genomföra strukturomvandlingar, talar för en sådan tolkning. Om tillväxten däremot skedde under kontrollerade former eller på nya arbetsmarknadssektorer, såsom i den offentliga sektorn, kunde den välkomnas av facket därför att den inte riskerade att öka utbytbarheten eller hota den fulla sysselsättningen. Detta innebar en kontroll och gränssättande för vilka som fick komma in på arbetsmarknaden, och när de passade in. I valet mellan arbetskraftsinvandrare och så kallade "partiellt arbetsföra" i diskussionerna kring hur arbetskraftsbristen skulle lösas under tidig efterkrigstid, valde LO egentligen inte någon grupp, inte ens kvinnorna.

Denna slutsats bygger jag dels på LO:s restriktiva inställning till invandringen, som ytterst handlade om att uppnå full sysselsättning och driva igenom strukturomvandlingar i enlighet med Rehn-Meidner modellen, dels på LO:s motsägelsefulla agerande för kvinnors inträde på arbetsmarknaden. Mycket litet gjordes för att underlätta "de partiellt

arbetsföras" deltagande på arbetsmarknaden, trots klara uttalanden. Däremot accepterade man invandring av utländska kvinnor till husliga jobb.

Noter

- 1 Från krigsslutet fram till 1974 hade den svenska ekonomin en oavbruten tillväxt; mellan 1959 och 1965 var den årliga BNP tillväxten över 7 procent och under resten av perioden ungefär 4 procent.
- 2 <<http://www.scb.se/statistik/BE/BE0101/2005M05/Be-0101Folkmand1860-2004.xls>>; Edmund Dahlström, *Mödrar i hem och förvärsarbete. Sociologisk undersökning*, Stockholm 1959.
- 3 Gösta Ahlberg och Ingvar Svennilson, *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*, Stockholm 1946; Lars-Erik Hansen, *Jämlikhet och valfrihet. En studie av den svenska invandrarpolitikens framväxt*, Stockholm 2001, s 15; Christer Lundh och Rolf Ohlsson, *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring*, Stockholm 1999, s 56.
- 4 Landsorganisationens arkiv (LO-arkiv), Berättelse 1946, s 352.
- 5 Fackföreningsrörelsen 1946, band II, s 94, "Utredning av utländska arbetskraftens problem"; Fackföreningsrörelsen 1947, band I, s 241, "Veckans perspektiv".
- 6 Fackföreningsrörelsen 1946, band II, s 94, "Utredning av utländska arbetskraftens problem".
- 7 Se t ex LO-arkiv, Berättelse 1946, s 183, "Partiellt arbetsföra"; Berättelse 1948, s 215, "Partiellt arbetsföra"; Berättelse 1949, s 146, "Partiellt arbetsföra", s 192, "Partiellt arbetsföras sysselsättning"; Berättelse 1950, s 137, "Utbildning av partiellt arbetsföra"; Berättelse 1955, s 253, "Partiellt arbetsföra i statlig tjänst"; Atila Lajos "På fel sidan järnridån. Om den ungerska lantarbetarimporten till Sverige 1947", pågående forskning presenterad på seminariet *Arbetskraftsinvandring till Sverige i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 2006.
- 8 LO-arkiv, Berättelse 1950, s 137, "Utbildning av partiellt arbetsföra"; Åke Widlund, "Partiellt arbetsföras placering", i *Fackföreningsrörelsen* 1953, band I, s 161ff.
- 9 LO-arkiv, Berättelse 1948, s 215f, "Partiellt arbetsföra"; Berättelse 1949, s 146f, "Partiellt arbetsföra"; s 192ff, "Partiellt arbetsföras sysselsättning".
- 10 Fackföreningsrörelsen 1946, band II, s 74, "Veckans perspektiv"; LO-arkiv, Berättelse 1951, s 198, "Import av utländsk arbetskraft".
- 11 Se t ex LO-arkiv, Berättelse 1962, s 254f, "Svensk ekonomi 1960-1965; Berättelse 1964, s 277, "Formerna för förmedling av utländsk arbetskraft till Sverige"; Berättelse 1965, s 197f, "Undersökningar för att underlätta invandringen till Sverige och utlänningars anpassning"; Berättelse 1966, s 233, "Svensk ekonomi 1965-1970 – LO:s yttrande över långtidstredningen"; Berättelse 1967, s 248, "Invandring".
- 12 Gunhild Kyle, *Gästarbetarska i manssamhället. Studier om industriarbetande kvinnors villkor i Sverige*, Stockholm 1979; Yvonne Hirdman, *Med kluven tunga. LO och genusordningen*, Stockholm 1998.
- 13 Fackföreningsrörelsen 1947, band

- I, s 241, "Veckans perspektiv". Valet av Italien berodde på arbetslöshet inom varvs- och verkstadsindustrin, eftersom dessa industrier hade en låg produktion p g a brist på råvaror.
- 14 Bertil Olsson, "Perspektiv på utländsk arbetskraft", i *Fackföreningsrörelsen* 1953, band II, s 248.
  - 15 Riksarkivet (RA), Arbetsmarknadskommissionen, vol YK 1156, "Svenskt-italienskt avtal beträffande utvandring av italienska arbetare till Sverige"; Arne Järtelius, *Drömmen om Sverige. Italienare i Västerås 1947-1987*, Västerås 1987, s 24ff.
  - 16 RA, Arbetsmarknadskommissionen, vol YK 1156, "Svensk-ungerskt avtal beträffande utvandring av ungerska arbetare till Sverige"; Anders Svensson, *Ungrare i folkhemmet. Svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga*, Lund 1992, s 103; Rudolf Tempsch, *Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938-1955*, Göteborg 1997, s 224f.
  - 17 Atilla Lajos, pågående forskning.
  - 18 LO-arkiv, Berättelse 1954, s 184f, "Nordisk passfrihet", citat s 184.
  - 19 Se t ex Bertil Olsson, "Perspektiv på utländsk arbetskraft", i *Fackföreningsrörelsen* 1953, band II, s 246ff; LO-arkiv, Berättelse 1946, s 183, "Partiellt arbetsföra"; Berättelse 1948, s 215, "Partiellt arbetsföra"; Berättelse 1949, s 146, "Partiellt arbetsföra", s 192 "Partiellt arbetsföras sysselsättning"; Berättelse 1950, s 137, "Utbildning av partiellt arbetsföra"; Berättelse 1955, s 253, "Partiellt arbetsföra i statlig tjänst". Se även Lundh och Ohlsson 1999, s 55-68, 173; Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*, Stockholm 1998, s 325-331.
  - 20 Fackföreningsrörelsen 1946, band II, s 74, "Veckans perspektiv"; Fackföreningsrörelsen 1947, band I, s 241, "Veckans perspektiv"; Fackföreningsrörelsen 1950, band II, s 361, "Veckans perspektiv – Arbetskraftimport och inkomstutjämning".
  - 21 Dennis Frank, *Staten, företagen och arbetskraftsinvandringen. En studie av invandringspolitiken i Sverige och rekryteringen av utländska arbetare 1960-1972*, Växjö 2005, s 210f.
  - 22 LO-arkiv, LS:s mötesprotokoll 1962, s 167f. Se även LO-arkiv, Berättelse 1962, s 250-257, "Svensk ekonomi 1960-1965"; SOU 1962:10, "Svensk ekonomi 1960-1965, Betänkande av 1959 års långtidsutredning", s 149.
  - 23 Manne Wikström, "Bör vi föra en invandringsvänlig politik?", i *Fackföreningsrörelsen* 1964, band I, s 344ff.
  - 24 LO-arkiv, Socialdemokratiska arbetarpartiets 22:a kongress 1964, kongressprotokoll, s 491ff.
  - 25 LO-arkiv, Berättelse 1964, s 277, "Formerna för förmedling av utländsk arbetskraft till Sverige".
  - 26 LO-arkiv, vol BII:18, förbunds-cirkulär L 14/1965. Se även bilaga 1 till cirkulären. De lokala arbetstagarorganisationerna hade redan tidigare rätt att yttra sig över arbetstillståndsansökningarna.
  - 27 Lars Ahlvarsson, "Att fortsätta med oreglerad invandring räcker inte våra resurser till för", i *Fackföreningsrörelsen* 1966, band II, s 370; Thomas Hammarberg och Olle Västberg, *Tillträde förbjudet*, Stockholm 1967, s 12ff; Gösta Johansson, "Staket kring välfärden", i *Fackföreningsrörelsen* 1969, band II, s 191; Lundh och Ohlsson 1999, s 71, 101; Kyle 1979, s 202ff; Joachim Nelhans, *Utlänningen på*

- arbetsmarknaden. De rättsliga förutsättningarna för utlännings tillträde till den svenska arbetsmarknaden, Lund 1973, s 67ff.
- 28 LO-arkiv, Berättelse 1965, s 253, "1960 års arbetsmarknadsutredning".
- 29 Kyle 1979, s 202ff; Nelhans 1973, s 67ff.
- 30 LO-arkiv, Socialpolitiska enheten, pärm "Arbetsstillståndsfrågor", Cirkulär nr. 19/1972, den 12 februari 1972.
- 31 Thomas Björkqvist, m fl, *Invandranas medinflytande i facket*, Uppsala 1980, s 25f; Thomas Hammar, "Mellan rasism och reglering. Invandringsspolitikens ideologi och historia", i *Arbetshistoria*, nr 46, 1988; Lundh och Ohlsson 1999, s 70.
- 32 LO-arkiv, Representantskapets mötesprotokoll 1971, s 11ff.
- 33 Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB), Landsorganisationens samling, E16:09, Lars Ahlvarssons korrespondens 1968; ARAB, Landsorganisationens samling, F02:09 flera handlingar.
- 34 Mellan 1944 och 1945 gav Kommissionen ut ett tiotal rapporter. Se huvudrapporten SOU 1945:54, "Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering", Stockholm 1945.
- 35 LO-arkiv, LO-betänkande, *Arbetsrörelsens efterkrigsprogram: de 27 punkterna med motivering*, Stockholm 1946; www.ne.se, uppslagsord *arbetarrörelsens efterkrigsprogram*.
- 36 Bertil Holmlund, "Rehn-Meidners program i ljuset av modern nationalekonomisk forskning", presenterad på seminariet "Den svenska modellen 50 år", Stockholm 2001.
- 37 LO-arkiv, LO-betänkande, *Fackföreningsrörelsen och den fulla sysselsättningen*, Stockholm 1951.
- 38 LO-arkiv, Berättelse 1959, s 206ff, "Åtgärder för främjande av full sysselsättning".
- 39 ARAB, Landsorganisationens samling, A05:03, Protokoll från "Informationskonferenser med Fackliga centrala organisationer", Sollefteå den 7-8 december 1946.
- 40 ARAB, Landsorganisationens samling, A06:04, Protokoll från "Särskild konferens", 1950-02-02.
- 41 LO-arkiv, LO-betänkande, 1951, s 134.
- 42 ARAB, Landsorganisationens samling, F02:08, Allan Larsson, "Fackliga synpunkter på arbetsmarknadspolitiken", 1978-03-28.
- 43 ARAB, Landsorganisationens samling, A05:03, Protokoll från "Informationskonferenser med Fackliga centrala organisationer", Linköping den 27 oktober 1946.
- 44 Klas Åmark, "Politik, arbetsmarknad, genusordning, demokrati 1880-2005", i Björn Horgby och Lars Ilshammar, *Demokratiska infrastrukturer i arbetarrörelsens Sverige*, under utgivning.
- 45 ARAB, Landsorganisationens samling, A05:03, Protokoll från "Informationskonferenser med Fackliga centrala organisationer", Luleå den 7-8 december 1946.
- 46 ARAB, Landsorganisationens samling, A05:04, Protokoll från "Informationskonferenser med Fackliga centrala organisationer", Kalmar den 18-19 november 1950.
- 47 För vidare läsning om kalkylerbarhet, se Klas Åmark, *Vem styr marknaden? Facket, makten och marknaden 1850-1990*, Stockholm 1993, s 83-103.
- 48 Åmark 1993, s 85.
- 49 Hirdman 1998.
- 50 Martha Blomqvist, *Hundra år av*

- undantag. *Handikappades förhållande till lönearbete*, Uppsala 1990.
- 51 LO-arkiv, Kongressprotokoll 1961, Stockholm, s 179ff. Det var Kommunalarbetsareförbundet som väckte diskussionen efter motion nr 18.
- 52 Jan-Erik Norling, *Kvinnan och förvärvsarbetet*, Stockholm 1960.
- 53 Bill Sund, "Kvinnolön och arbetarskydd", i *Kvinnolön, arbetsmiljö, jobb. Beklädnadsfackförbundets kamp 1940-1990*, Stockholm 1991, s 33f.
- 54 Ylva Waldemarson, *Mjukt till formen, hårt till innehållet. LO:s kvinnoråd 1947-1967*, Stockholm 1998, s 76.
- 55 Gunnar Qvist, "Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden", i *Tvärsnitt. Sju forskningsrapporter utgivna till LO:s 75:e årsjubileum*, Stockholm 1973.
- 56 Kyle 1979, s 219ff, 230ff; Hirdman 1998.
- 57 Gun Larhm, "Kan vi skaffa fler och bättre jobb åt kvinnorna", i *Fackföreningsrörelsen 1970*, band I, s 226.
- 58 LO-arkiv, Berättelse 1956, s 264, "Social hjälp".
- 59 LO-arkiv, Yttranden till offentlig myndighet 1972, s 71f, "Arbetsstillstånd för anställning av utländsk arbetskraft i enskilt hushåll". Se även Ds In 1972:3, "Arbetsstillstånd för anställning av utländsk arbetskraft i enskilt hushåll", Stockholm 1972.
- 60 ARAB, Landsorganisationens samling, F02:01, flera handlingar; F02:04 flera handlingar. 1981 fanns drygt 5 000 anpassningsgrupper i landet, framförallt i företag med fler än 50 anställda. Dessa grupper bestod av arbetsförmedlare, arbetsgivare och fackliga organisationer, se F02:08 "Anpassningsverksamheten".
- 61 Klas Åmark, *Fackligt makt och fackligt medlemskap – de svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*, Lund 1986, s 27, 31.
- 62 Zeki Yalcin, "Arbetskraftsinvandring som politisk fråga. LO, SAF och staten i samarbete och konflikt", i Björn Horgby och Lars Ilshammar, *Demokratiska infrastrukturer i Arbetarrörelsens Sverige*, under utgivning.

Fackligt medbestämmande vid 1900-talets slut

Om avtal och lagar, facklig internationalisering och kompetens-utveckling inom Pappers

Av Staffan Stranne¹

Efter den politiska demokratins genomförande på 1920-talet följde krav inom den svenska arbetarrörelsen om ökad social, ekonomisk och industriell demokrati. Debatten kom till stor del att handla om metoderna för att nå de uppsatta målen, förhandling eller lagstiftning. Ute på fabriksgolven gällde det framför allt hur paragraf 23 i SAF:s stadgar, om arbetsgivarens ensamrätt att leda och fördela arbetet, skulle kunna undanröjas.

I SAP:s partiprogram 1944 angavs färdriktningen mot ekonomisk demokrati via centraliserad planhushållning där produktionsmedlen antingen var underställda enskild eller kollektiv äganderätt. De gamla kraven om socialisering kunde på så sätt trappas ned på den politiska dagordningen, utan att helt marginaliseras eller strykas. Tonvikten på ägandets makt över produktionen försköts till en arbetets rätt via förhandlingar och centraliserad samhällelig samordning. Detta betydde att människor just i kraft av sitt arbete hade rätt att göra anspråk på makt och inflytande över villkoren för arbetet.²

FÖRETAGSNÄMNDER

En följd av Saltsjöbadsavtalen 1938 var företagsnämndsavtalet mellan LO och SAF 1946. Mellan Pappers och dess motparter antogs avtalet i mars 1948.³ En del initiativ bland Pappers avdelningar hade då, redan innan något centralt avtal var tecknat, resulterat i lokala överenskommelser och arrangemang liknande företagsnämnder. En dominerande bild inom forskningen har gjort gällande att företagsnämndsavtalet blev en facklig besvikelse.⁴ Engagemanget bland de anställda i nämnderna avtog efterhand. Ofta tog företagsledningarna

beslut i frågor som var viktiga för de anställda, utan att först samråda med företagsnämnderna. Oviljan på arbetsgiversidan att diskutera alla de frågor som företagsnämndsavtalet gav utrymme för var ofta påtaglig. Trots att avtalet reviderades upprepade gånger förblev det ett tämligen verkningsslöst instrument för vad arbetarrörelsen hade lagt in i begreppet industriell demokrati.⁵

Inom Pappers avtog aktiviteten i företagsnämnderna under 1960-talet, och 1969 meddelade inte mindre än 76 av förbundets 111 avdelningar att deras företagsledning underlåtit att samråda med företagsnämnderna inför avgörande beslut.⁶

Men det är ändå viktigt att nyansera bilden av företagsnämnderna som misslyckade eller otillräckliga från facklig synpunkt. De lokala skillnaderna var stora. Bland Pappers avdelningar fanns exempel på företagsnämnder som fungerade väl. Ingvar Jansson (Pappers förbundsordförande 1982-1991) hävdar utifrån egna erfarenheter att verksamheten fungerade väl i till exempel Laxå, men förutsättningarna byggde till stor del på de personliga relationerna, "personkemin", mellan fackliga företrädare och företagsledning, liksom på varierande lokala styrkeförhållanden mellan fackförening och arbetsgivare.⁷ Roine Carlsson (Pappers förbundsordförande 1970-1982) har liknande erfarenheter, det vill säga att företagsnämnderna, exempelvis i Hallstavik, ofta faktiskt betydde mycket för medlemmarna lokalt. De fackliga företrädarna fick dels möjligheter till viktig information, dels kunde de konfrontera fabriksledningen i frågor om arbetsmiljö, kompetensutveckling och lokala investeringar. Företagsnämnderna innebar trots karaktären av "frivillighet" viktiga fora för möten och diskussioner mellan företagsledning och fackförening, menar Carlsson. Därigenom kunde i vissa fall det lokala fackliga självförtroendet stärkas.⁸

Ståndpunkten att företagsnämnderna var otillräckliga tycktes emellertid utbredd inom LO-förbunden generellt, och även bland TCO-förbunden. Avtalet, som omförhandlades vid flera tillfällen, motsvarade inte de ökande kraven om medbestämmande. Arbetsgivarna å sin sida var inte beredda att gå vidgade krav om ökat inflytande för de anställda till mötes. Det fanns ett växande fackligt missnöje som var grundat i det dagliga arbetets konkreta utformning vid arbetsplatserna. Arbetstakten stegrades och ackordshetsen ökade, särskilt inom verkstadsindustrin. Strukturrationaliseringen skapade otrygghet, många arbetsplatser lades ned och människor tvingades flytta. Även inför den tekniska utvecklingen och rationaliseringen upplevdes

maktlöshet. En hårt driven tayloristisk arbetsdelning och sofistikerade tidsstudier inom stora delar av den svenska industrin – inte minst på grund av den hårdnande internationella konkurrensen – öppnade för expertvälde över ackordssättning, befattningsinnehåll och arbetsvärdering, utan reella möjligheter till påverkan för de anställda. Antalet offer för utslagning på arbetsmarknaden steg.⁹

Man ska emellertid inte glömma bort att detta även var effekter av en industri- och samhällsutveckling om vilken det rådde hög grad av konsensus, åtminstone på centrala organisatoriska nivåer inom fackföreningsrörelsen, bland företagarna och på statlig nivå. Ett bärande element i den så kallade Rehn-Meidner-modellen var just teknisk rationalisering och strukturrationalisering. Teknikutvecklingen inom massa- och pappersindustrin medförde ökat arbetstempo och minskad bemanning. Strukturrationaliseringen innebar att ett stort antal arbetsplatser försvann. Till följd av detta minskade både antalet medlemmar och avdelningar inom Pappers.

VIRKESRÅD

Inom Pappers kom missnöje med ökande arbetstempo till uttryck vid ett flertal kongresser, och kraven om lagstiftning för ökat fackligt inflytande var återkommande. Strukturrationaliseringen intensifierades i samband med lågkonjunkturen i början av 1970-talet, och det beslutades om nedläggning av ett flertal sulfitfabriker, främst i norr. Samtidigt planerade storindustrin för kraftiga utbyggnader i södra Sverige.¹⁰ Det branschråd för övergripande planering som infördes 1974 fick aldrig den betydelse som man hoppats på inom Pappers. Däremot blev virkesråden som inrättades viktiga organ inför beslut om statligt etablerings- och investeringsstöd och tillstånd för utbyggnader av befintliga fabriker. De bestod av representanter för industrin, staten och berörda fackförbund, bland annat Pappers.

Tre huvudprinciper drevs från Pappers sida i virkesråden; att verka för strukturförändringar som innebar en större andel vidareförädling av skogsråvara inom landet, det vill säga en ökning av papperstillverkningen på bekostnad av massaframställningen för försäljning, att tillskynda industriell regional balans mellan Sveriges norra och södra delar, samt att kräva upprättade råvaruplaner för att säkra råvarutillgången i samband med utbyggnadsplaner och nyetableringar inom

skogsindustrin. Pappers använde aktivt sina kontakter med regeringen som bland annat i kraft av paragraf 136a i PBL (Plan- och Byggnadslagen) kunde styra i energi-, etablerings- och investeringsärenden, en lag som för övrigt tillkommit på initiativ från förbundet.¹¹ Enigheten mellan de representerade fackförbunden var dock inte alltid över hövan. Konkurrenten om skogsråvaran var en återkommande stötesten, och frågor om att "såga eller koka?" skapade klyftor, särskilt mellan Pappers och Trä på förbunds nivå. Däremot kunde Pappers företrädare ofta liera sig med tjänstemannaorganisationerna SIF och SALE, och i synnerhet med civilingenjörerna CF.¹²

LAGSTIFTNINGSSTRATEGI

Mot bakgrund av det sena 1960-talets växande otålighet och brustna förhoppningar om industriell demokrati ute på arbetsplatserna gick socialdemokratin och LO till arbetsrättslig offensiv under 1970-talet.¹³ I LO-rapporten *Demokrati i företagen* (1971) ställdes krav om facklig styrelserepresentation via kollektivavtal. LO sökte förhandlingar med SAF i ärendet, vilket dock avvisades kategoriskt. Industridepartementet utarbetade samtidigt ett lagförslag om styrelserepresentation för de anställda. Propositionen som lades fram 1972 vann ett brett politiskt gillande, och försökslagen som trädde i kraft 1973 permanentades 1976.

Samtidigt som det kan inflikas att fackföreningsrörelsen tillsammans med staten därmed valde lagstiftningsvägen, kan det hävdas att arbetsgivarsidan hade stängt förhandlingsvägen. Den politiska situationen och det rådande ideologiska klimatet vid den här tiden bäddade också för en lagstiftning som inte skulle stå och falla med socialdemokratiska regeringsinnehav. Den partipolitiska samsynen på arbetsmarknadens behov av demokratisering framstod som tillräckligt stabil för att en lagstiftning skulle te sig meningsfull på sikt.

För Pappers del innebar lagen om styrelserepresentation att samtliga ledamöter i förbundsstyrelsen så när som på ordföranden, sekreteraren och kassören blev styrelseledamöter i sina respektive fabrikers bolagsstyrelser, vilket var betydelsefullt inte minst i kompetens- och informationshänseende. Pappers förbundsstyrelse hade därigenom direkt tillgång till viktig information om flera av de stora bolagens strategier i olika frågor, till exempel vad gällde investerings- och nedlägg-

ningsplaner. Förbundsstyrelseledamöterna kunde också använda sina poster i bolagsstyrelserna för att föra fram sitt fackförbunds hållning i exempelvis investerings- och lokaliseringsfrågor.¹⁴

Ett konkret exempel på betydelsen av den fackliga styrelserepresentationen var när Sune Ekbåge som ledamot i Storås bolagsstyrelse vid ett styrelsemöte 1986 protesterade mot en föreslagen höjning av aktieutdelningen. Han menade att pengarna istället borde användas för investeringar. Hellre än att ta prestigeförlusten att behöva föra en facklig reservation till protokollet, ajournerades mötet och efter informella diskussioner beslutade styrelsen senare att halvera den förlagna höjningen.¹⁵ Särskilt för de börsnoterade bolagens styrelser var det viktigt att utåt, inte minst gentemot aktieägarna, kunna redovisa någorlunda konsensus.

FACKLIG RADIKALISERING

Pappers kongress 1974 illustrerar väl den påtagliga radikaliseringsprocess som skedde inom fackföreningsrörelsen under 1970-talet. Roine Carlsson var ny förbundsordförande sedan 1970 och förbundsledningen intog en mer pådrivande roll på opinionen bland medlemmarna, men också utåt på LO centralt och på SAP. Utöver kraven om statlig styrning av strukturomvandlingen, riktade Roine Carlsson in sig på frågor om ekonomisk och industriell demokrati. Carlsson sammanfattade förbundets orosmoln och utmaningar i några retoriska formuleringar:

Skogen räcker inte till. Strukturomvandlingen rullar obönhörligen vidare. Mitt i brinnande högkonjunktur läggs fabriker ner. Våra medlemmar blir utan arbete. Bruksorter dör och innanför fabriksportarna finner vi ännu urusla arbetsmiljöer, och § 32.¹⁶

Retoriken implicerar radikala löntagarkrav om fackligt och samhällsligt inflytande över hela den svenska skogspolitiken, statligt inflytande över industriella investerings- och lokaliseringsfrågor, och inte minst krav om medbestämmande för de anställda över det dagliga arbetets villkor; den konkreta arbetsmiljön och arbetsprocessens ledning och kontroll. I efterhand tillstår Carlsson att det stundtals fanns en dubbelhet i Pappers hållning gentemot strukturrationaliseringens konsekvenser. Ibland löpte insikten om nedläggningars nödvändighet parallellt med de fackliga protesterna.¹⁷

Samtidigt ställdes krav om samhälleliga ingripanden mot skogsindustribolagens övervinster. Mellan 1972 och 1974 hade vinsterna ökat från 300 miljoner kronor till över fem miljarder. Ytterligare skäl till statliga ingripanden var den tilltagande virkesbristen och obalansen mellan virkestillgång och industriell produktion mellan norra och södra Sverige. Men framför allt handlade argumentationen om att tillföra löntagarna bolagens övervinster genom kollektiv kapitalbildning i branschfonder. Roine Carlsson framhöll:

Däriigenom kan låglönepolitiken fortsätta. En utjämning av inkomster och förmögenheter mellan löntagare och kapitalägare [kan] komma till stånd. Och sist men inte minst kan löntagarna i kraft av sitt kollektiva kapital öka sitt inflytande över företagen.¹⁸

Här angavs alltså en väg mot ekonomisk och industriell demokrati genom kollektivt ägande, och en öppning mot de idéer och förslag om kollektiva löntagarfonder som redan i början av 1960-talet förts fram inom arbetarrörelsen nere på kontinenten – i Västtyskland, Frankrike, Nederländerna och Danmark – och som hade aktualiserats vid den svenska LO-kongressen 1971.¹⁹

Inom det socialdemokratiska partiet var entusiasmen inför kollektiva ägandeformer utöver pensionsfonderna mer återhållen. Olof Palme gav vid SAP:s partikongress 1975 uttryck för löntagares möjligheter till inflytande över produktionen och arbetets villkor genom en *arbetets rätt*. Detta ställde Palme mot äldre uppfattningar inom arbetarrörelsen som främst hade gjort gällande *ägandets makt* för att åstadkomma ekonomisk och industriell demokrati.²⁰ Alldeles uppenbart stod Palmes retorik i samklang med de arbetsrättsliga åtgärder genom lagstiftning som höll på att verkställas, och som delvis redan genomförts under första hälften av 1970-talet.

Viktigast inom arbetsrättslagstiftningen blev *Medbestämmandelagen* (MBL) som trädde i kraft 1977. Det kollektiva regleringssystemet lade fast och behandlade organisationsrätt, förhandlingsrätt, medling, tvisteförhandlingar, fredsplikt och kollektivavtal. Den företagsdemokratiska regleringen gällde främst en skyldighet för arbetsgivaren att ta initiativ till förhandling vid planerad verksamhetsförändring och ändring i anställningsvillkor. Fackföreningarna fick rätt till information, vetorätt vid entreprenadarbeten och visst tolkningsföreträde vad gäller avtal.²¹ För Pappers vidkommande, som ett litet förbund

där avdelningarna utgjordes av de olika arbetsplatserna, bör även förtroendemannalagens betydelse framhållas. Detta inte minst då den innebar att en större del av funktionärskostnaderna och kostnaderna för fackexpedition och nödvändig utrustning i de lokala avdelningarna avlastades förbundet och fördes över på arbetsgivaren.²²

LÖNTAGARFONDER

Pappers förespråkade löntagarfonderna, men betonade att frågorna om kapitalbildning, vinstdelning och ägarinflytande för de anställda borde jämföras i ett slutgiltigt riksdagsbeslut. Förbundet markerade också tydligt att producentkooperationen borde inordnas i fondsystemet.²³ Beslut om löntagarfonderna togs av riksdagen 1983 när SAP hade återkommit i regeringsställning. Propositionen som antogs angav två huvudmotiv för löntagarfonderna; dels att de skulle medverka till en fördelningspolitiskt acceptabel tillväxt- och stabiliseringspolitik, dels att de skulle skapa delaktighet och löntagarinflytande i det ekonomiska livet och motverka privat makt- och förmögenhetskoncentration. Här sammanfattades alltså mål som ryms i begreppet ekonomisk demokrati.²⁴ Markeringen och kravet från Pappers att även den till stora delar omoderna producentkooperativa industrin skulle inlemmas i fondsystemet visar att förbundet även såg fonderna som ett viktigt verktyg för ökad rationalisering och effektivisering där detta var eftersatt.

Pappers fick en betydande representation i fondernas styrelser. I de fem regionala fonder som skapades blev Pappers företrätt i fyra. Sune Westerlund, efterträdd av Dick Gidlöf, båda från avdelning 143 i Husum, satt i Nordfonden. Johnny Karlson från avdelning 68 i Hallstavik satt i Östfonden. Sune Ekbåge från avdelning 96 i Gruvön var vice ordförande i Mellansvenska fonden, och Bengt Rogerstam från avdelning 9 i Värö var till en början vice ordförande, sedan ordförande i Västfonden. Endast Sydfonden saknade representant för Pappers. Att så många fondstyrelseuppdrag gick till Pappers förtroendevalda kan ha sin förklaring i förbundets platta organisationsstruktur, där ett stort antal företrädare hade rika erfarenheter av både lokalt fackligt arbete, arbete som förbundsstyrelseledamöter och uppdrag att representera i de egna avdelningarnas bolagsstyrelser.

I fondstyrelserna skulle även representanter för det privata närings-

livet ingå. Här uppstod emellertid problem med att rekrytera folk. Sune Ekbåge gjorde erfarenheten att industrifolk, som var villiga och stod i begrepp att acceptera fondstyrelseuppdrag, utsattes för påtryckningar från de egna leden för att avstå. Ibland förekom rena trakasserier.²⁵ Det ideologiska symbolinnehållet i löntagarfonderna kom att helt överskugga rationella och sakliga argument. SAF:s motkampanj i media med inslag av förenklad slagordsretorik och mytbildande information, exempelvis manifesterad i den så kallade 4-oktoberrörelsen, blev framgångsrik för fondmotståndet.²⁶

Efter det borgerliga politiska maktövertagandet 1991 avvecklades fonderna praktiskt taget omgående. Löntagarfondernas pengar delades ut till sparande i allemansfonder och som stöd till kunskapsutveckling, miljösatningar och småföretagande under påtaglig facklig tystnad. Därmed insomnade debatten om löntagarfonder och löntagarmakt genom kollektivt industriellt ägande, åtminstone för överskådlig tid. Fondernas avveckling tillsammans med det ekonomiska moraset i början av 1990-talet, den tilltagande ekonomiska och industriella internationaliseringen och den så kallade IT-revolutionen riktade den fackliga uppmärksamheten åt andra håll, och tog udden av de fackliga kraven om makt genom kollektivt ägande; ekonomisk demokrati genom ägandets makt. Istället riktades fackföreningarnas energi till kampen för arbetstillfällena.²⁷

Med 1990-talets ingång började alltså en ny epok på mer än ett sätt, inte bara för Pappers utan även sett i ett bredare samhällsperspektiv. Den tilltagande tekniska utvecklingen och internationaliseringen fick organisatoriska konsekvenser för fackföreningsrörelsen. Riksdagsbeslutet 1983 om löntagarfonderna kan i ett efterhandsperspektiv ses som en epilog till 1970-talets lagstiftningsoffensiv, och en avslutning på "den radikala arbetarrörelsens långa 1970-tal", där ökad ekonomisk och industriell demokrati stod i centrum.

MBL OCH UVA – LAGSTIFTNING OCH FÖRHANDLING

De fackliga erfarenheterna av MBL var efter ett par års tillämpning blandade. Vid de arbetsplatser vars företagsnämnder hade fungerat illa och där facket hade varit svagt medförde MBL klara förbättringar, men på de ställen där väl fungerande företagsnämndsavtal sagts upp för att bereda väg för nya medbestämmandeavtal var besvikelsen ofta utbredd.

MBL:s karaktär av ramlag ställde krav om vidare förhandlingar kring konkreta tillämpningsfrågor, och efter en utdragen process kunde de centrala parterna, LO/PTK och SAF, enas om vad som kallades utvecklingsavtalet (UVA) 1982. Huvuddragen gällde samarbete och information kring områdena för arbetsorganisation, teknisk utveckling och företagets ekonomi. De innebar visserligen en påbyggnad och vidareutveckling av MBL, men knappast i den arbetsrättsligt offensiva riktning som hade präglat 1970-talets första halvdecennium. Den tidigare anträdde lagstiftningsvägen lämnades till förmån för förhandlingar mellan arbetsmarknadens parter.²⁸

Även om UVA, i likhet med MBL, på många håll sågs med besvikelse innebar det en mobilisering av medlemmarnas medverkan lokalt och därmed en motvikt mot centraliseringstendenser inom fackförbunden. Det omfattade dessutom alla företag och gjorde inte, som det gamla företagsnämndsavtalet, undantag för företag med färre än 50 anställda.

FÖRHANDLINGSSTRATEGI OCH SAMMANFALLANDE INTRESSEN

Metalls rapport *Det goda arbetet* (1985) och LO-rapporten *Solidarisk arbetspolitik för det goda arbetet* (1989) argumenterade i likhet med Pappers rapport *Medbestämmande* (1986) för de anställdas personliga utveckling och ökade självständighet i arbetet.²⁹ Där talades om utökat arbetsinnehåll, ökat självbestämmande för de anställda, kompetensutveckling och långsiktig befattningsutveckling. En viktig tankefigur rörde successiva utökningar av arbetsuppgifter och befogenheter – decentraliserat ansvar – inom befattningar i takt med ökad erfarenhet och större kunskaper hos de enskilda arbetarna. Modellen lade därmed grund för en förändrad och mer individualiserad arbetsvärdering och utgjorde på så sätt bas för en utveckling mot en högre grad av individuell lönesättning. Rapporternas argumentation byggde till stor del på föreställningar om sammanfallande intressen mellan företag och anställda, det vill säga kraven om medbestämmande och decentraliserat ansvar framställdes från fackligt håll även som medel för ökad effektivitet och produktivitet, rationalisering och ökad konkurrenskraft i företagen. Diskussionen kring det goda arbetet fick genomslag i den politiska sfären och gjorde tydliga avtryck i exempelvis kompetensutredningen

1991, liksom centralt inom LO i till exempel utredningen *Det goda och utvecklande arbetet* (1991) och rättviseutredningens rapport till LO-kongressen 1996.³⁰

Debatten bör ses mot bakgrund av krav direkt ifrån fabriksgolven om förändringar i de konkreta arbets- och ledningsprocesserna i en situation där den politiska reform- och lagstiftningsvägen var stängd, och där den gamla tayloristiska utbytbarheten av arbetskraft på individnivå höll på att ersättas av en utbytbarhet av produktionsenheter mellan olika regioner och länder, ja till och med mellan olika världsdelar. Det är i detta perspektiv som kompetensutvecklingens betydelse ökade, dels som ett mål i sig, dels som ett medel för ökat inflytande och medbestämmande såväl för den enskilde arbetaren gentemot arbetsgivaren som för hela produktionsanläggningar inom egna gränsöverskridande koncerner.

Vid kongressen 1990 framfördes krav om facklig vetorätt mot industriella strukturförändringar, organisationsförändringar ute i företagen och utlandsetableringar. Förbundet avvisade kraven, och hänvisade till förhandlingar med motparten. När det gällde löntagarfonderna ställdes krav om utvärdering utifrån syftena om ekonomisk demokrati, fackets möjligheter att påverka, och den ökade tillgängligheten av riskvilligt kapital.³¹ Även om de kritiska kongressmotionernas representativitet ofta var förkrossande liten, har det kritiska innehållet teoretiskt intresse då det tvingade fram en markering av gränserna för det reformistiskt fackliga agerandet.

FACKLIG RADIKALISM INOM RÅDANDE RAMAR

Det är väldokumenterat med vilken energi Pappers argumenterade och verkade för en demokratisk kontroll över skogsindustripolitiken. Central samhällelig planering efterlystes återkommande under 1970- och 1980-talen, både i rapporter, kongressmotioner, förbundsrådsutlåtanden och i kongressanföranden.³² Däremot fanns det i förbundets styrelse en tvekan inför lagstadgat direkt ansvar som omfattade strukturrationaliseringens negativa effekter, till exempel fabriksnedläggelser där de egna medlemmarna drabbades.³³ Iakttagelsen kan vidgas till en principiell diskussion om den reformistiska arbetarrörelsens strukturella ramar och dess självbild inom det kapitalistiska ekonomiska systemet: Vilka gränser såg de ledande inom fackföreningsrörelsen för

den fackliga verksamheten, och hur överensstämde de med uppfattningar bland medlemmarna i fabrikena?

Fackföreningsrörelsens ledarskikt värjde sig inför lagstadgade ansvarssituationer, där fackliga företrädare skulle tvingas ta direkt ansvar i exempelvis anställningsfrågor. Ett lagstadgat fackligt inflytande över neddragningar och fabriksnedläggelser skulle behöva kombineras med ekonomisk makt, något som inom rådande strukturella ramar bara skulle kunna bäras av staten. I en tänkt situation av ett fackligt veto mot en fabriksnedläggelse måste alltså driften kunna garanteras genom statliga ingripanden. Det fackliga vetot skulle därmed vara kopplat och beroende av en välvillig statsmakt som kunde skjuta till resurser i förlustföretag. Med den parlamentariska situation som rådde när frågan var aktuell under andra halvan av 1970-talet med borgerliga regeringar, uttryckte Pappers tvivel på möjligheterna för en tillräcklig stabilitet i ett sådant system. Argumentet mot lagstadgat fackligt veto stärktes av den inbyggda osäkerheten i en lagstiftning som skulle vara avhängig socialdemokratiska regeringsinnehav.³⁴

Exemplet illustrerar ett dilemma som förbundet fortlöpande ställdes inför, och det speglar reformismens inbyggda problematik i balansgången mellan det ideologiskt *önskvärda* och det praktiskt/politiskt *möjliga*. Fackföreningen i egenskap av intresseorganisation för de löneanställda skulle helt enkelt ha svårt att hantera en situation där egna företrädare skulle ha sådan makt att den medförde avgörande ansvar för industrins strategiska beslut, men utan ägarmaktens ekonomiska resurser.³⁵

Pappers undvek därför att ställa krav som skulle innebära ett uttalat arbetsgivaransvar. Men det problemet skulle inte uppstå på samma sätt i händelse av ett större offentligt *sambället* ansvar, det vill säga ett ansvar som genom politiska beslut skulle bäras av demokratiskt/politiskt tillsatta företrädare och myndighetspersoner. Förbundsledningen måste därför kanalisera och balansera den radikalism ute i avdelningarna som grundades i olika vänstergruppers revolutionära politiska uppfattningar och i det dagliga arbetets upplevelser av vanmakt inför auktoritära och hierarkiska fabriksregimer; en radikalism som kom till uttryck i exempelvis lagstiftningskrav. Ett led i balansgången var av allt att döma vissa medvetna och kalkylerade skillnader mellan förbundsledningens retorik och praktik.

Återkommande avtäcks en strategisk och ideologisk klyfta mellan ett relativt fåtal "systemkritiska" vänsterradikala ombud och den stora

majoriteteten som stod på förbundsledningens ”inomsystemliga” kompromissinriktade linje.³⁶ I LO-rapporten *Demokrati i företagen* (1971) hette det, för ytterligare belysning, att fackets fria och oberoende ställning gentemot företagen måste bevaras.³⁷ Fackföreningsrörelsen strävade alltså inte på allvar efter en sådan grad av makt och ansvar att den skulle innebära att kapitalägarna kunde avhändas det avgörande ansvaret för produktionen. Fackföreningsrörelsen och Pappers ställde sig alltså bakom det kapitalistiska systemet som sådant, utan att fördenskull ställa upp på kapitalägarnas klassspecifika egenintressen. Den fackliga kampen gällde hela tiden att *reglera* det rådande systemet, inte att avskaffa det.

FACKLIG INTERNATIONALISERING

Med den tilltagande ekonomiska internationaliseringen under 1990-talet sökte arbetarnas olika nationella organisationer upprätta samarbete över nationsgränserna på olika nivåer. Ett ökande problem var att makten alltmer koncentrerades till gränsöverskridande nivåer, samtidigt som förhandlingsansvaret tenderade att decentraliseras, ofta ända ned till fabriksnivå. Inom Pappers stod det klart att utvecklingen måste följas av en ökad facklig och politisk internationalisering, ökat fackligt utbyte och politiskt samarbete inom framför allt EU och EMU. Frågor om medbestämmande knöts till att behålla arbetstillfällena för de fackliga medlemmarna.

Internationaliseringen inom massa- och pappersbranschen skiftade karaktär under 1990-talet. I början av årtiondet var det i huvudsak svenska skogsindustrikoncerner som köpte upp fabriker utomlands, företrädesvis inom Europa – ”den första omgångens företagsköp”. Med huvudkontoren kvar i Sverige innebar MBL och lagen om styrelserepresentation att Pappers rent av stärkte sitt inflytande i företagen. I vissa fall uppstod situationer där Pappers i kraft av MBL förhandlade med motparten om förhållanden som rörde fabriker och anställda långt utanför landets gränser. De svenska koncernerna Stora, SCA, Modo och även Assi Domän förvärvade ett flertal pappersfabriker utomlands, och vinsterna steg.

Men i slutet av 1990-talet ändrade internationaliseringen inriktning på så sätt att utländska skogskoncerner började köpa upp svenska företag – ”den andra omgångens företagsköp”. Affären mellan

Stora och finska Enso är exempel på detta. Det som då hände var att Pappers förlorade sina positioner på förbunds- och bolagsnivåerna. När bolagen styrdes från huvudkontor i utlandet förlorade facket sin styrelserepresentation, och MBL "blev kvar" bara på den lokala nivån i avdelningarna vid de enskilda fabrikena. På nivåerna däröver uppstod en sorts oreglerat vakuum i relationerna mellan anställda och koncernledning. En väsentlig del av Pappers fackliga decentraliseringen vid den här tiden var därmed strukturellt framtvungad av de förändrade internationella ägarförhållandena.³⁸ Detta utgjorde bakgrunden till Pappers strategiska satsningar på ökat internationellt fackligt utbyte och stärkt facklig kompetensutveckling på lokal nivå under 2000-talet.

VÄGAR TILL MEDBESTÄMMANDE

Datoriseringen från och med 1980-talet ställde på ett särskilt sätt kompetensutvecklingsfrågorna i centrum. Utan teknisk kompetens skulle de anställda och deras företrädare svårligen kunna hävda sina intressen i frågor om lönesättning, arbetsvärdering, skydds- och miljöfrågor och generellt när det gällde inflytandefrågor i det dagliga arbetet. Det var alltså långt ifrån bara en fråga för företagen om att stärka konkurrensen gentemot andra producenter som drev på kompetensutvecklingen. Men dessa båda aspekter innebar att anställda och företag ofta kunde enas utifrån sammanfallande intressen. Med den ökande internationaliseringen under 1990-talet stärktes kompetensutvecklingsargumenten i alla avseenden.

De områden för medbestämmande och påverkan som prioriterades utanför själva arbetsplatserna, gällde framför allt råvarumarknaden och de regionala obalanserna under 1970-talet. Inom bland annat LO och genom aktiviteter i virkesråd, regeringsuppvaktningsrepresentation i AP-fonderna och initiativ till lagstiftning (paragraf 136a i PBL) utövade Pappers inflytande. Genom arbetsmarknadslagstiftningen skapades fackliga kanaler in i bolagens styrelser, och via löntagarfonderna kunde en del av de industriella investeringarna påverkas. I industripolitiska frågor betydde dessutom förre förbundsordföranden Roine Carlssons ministerposter i nästan tio år (1982-1991) att Pappers, och massa- och pappersbranschen generellt, hade ett särskilt öra inom regeringskretsarna.

1990-talets fackliga så kallade avradikalisering och övergång från

en lagstiftningsstrategi till en mer konsekvent förhandlingsstrategi måste förstås i sin förändrade ekonomiska och politiska kontext av liberalisering, privatisering och internationalisering. I grunden utgjorde dessa förändringar svar på den reglerade reallönekapitalismens kriser, den tilltagande internationaliseringen och den avtagande ekonomiska tillväxten i de industriella kärnländerna. Fallande reallöner tillsammans med den ökande industriella internationaliseringen försvagade de fackliga förhandlingspositionerna, och utifrån erfarenheterna av en historiskt stark vänsterradikalism inom det nu krisdrabbade ekonomiska systemet riktades många blickar åt den politiska mitten och högern. De nyliberala idéerna och högervinden vann terräng som svar på den ekonomiska krisen, och den fackliga retoriken anpassades mer till det praktiskt möjliga än till det ideologiskt önskvärda.

Väldigt lite tyder dock egentligen på att det fackliga engagemanget i medbestämmandefrågorna skulle ha avtagit under 1990-talet. Därremot kan det hävdas att medbestämmandet enligt MBL så att säga "satte sig" och hittade sina arbetsformer och rutiner. Av det skälet avklingade debatten om MBL och det fackliga medbestämmandet på ett sätt som felaktigt kunde tolkas som avtagande fackligt engagemang, och facklig avradikalisering. Arbetsmarknadens avdemokratisering och politikens minskade demokratiska räckvidd hade sin grund i de strukturförändringar som industriägandets ökande koncentration och internationalisering innebar.

I takt med att staten delvis abdikerade genom ekonomisk avreglering och urholkning i den arbetsrättsliga lagstiftningen, fördes ett större ansvar över på arbetsmarknadens parter själva. Och på arbetsmarknaden innebar internationaliseringen – i synnerhet "den andra omgångens företagsköp" som diskuterats tidigare – att de fackliga positionerna trängdes tillbaka. Begreppet "avradikalisering" får mot denna bakgrund mer av strukturellt tvång över sig än en medvetet vald facklig strategi. I avseende på strategiska ställningstaganden mellan lagstiftning och förhandling för att nå ökat fackligt medbestämmande med mål om industriell demokrati är det knappast relevant att under 1990-talet diskutera i termer av valsituationer mellan realistiska handlingsalternativ. Internationaliseringens förändrade ägandeförhållanden utelöt alla tankar på lagstiftning eller planerad hushållning av till exempel råvaror och energi i olika former. Utvecklingen under 1990-talet, där alltfler produktionsenheter ingick i nationsöverskridande koncerner, gjorde till exempel paragraf 136a i PBL som instrument

för industriell styrning överspelad. Förhandlingar – och ibland inte ens det, när motparten var en koncernledning utomlands – utifrån strukturellt försvagade fackliga positioner var vad som gällde. En i hög grad statsbaserad och i lagstiftning grundad politik för ekonomi och arbetsmarknad ersattes genom avreglering med en mer klassbaserad politik på arbetsmarknadsparternas egna villkor, i en situation av kraftig maktförskjutning till den internationaliserade storindustrins fördel.

Det nya århundradets strategier inom Pappers för medbestämmande och inflytande kan sammanfattas och beskrivas som tre vägar: 1. Att *förhandlingsvägen* nå kollektiva uppgörelser för att öka den enskilde anställdes möjligheter till lokal påverkan och självbestämmande i det dagliga arbetet; 2. Att inom förhandlade ramar stärka medbestämmandet genom *kompetensutveckling* på både individnivå och produktionsenhetsnivå – det förra för att upprätthålla och stärka den enskilde arbetarens inflytande vid arbetsplatsen i en situation av snabb teknisk utveckling och förändring, det senare för att hävda medlemmarnas arbetsplatser och därmed värna arbetstillfällena i den tilltagande internationella konkurrensen; 3. Att genom ökat *fackligt internationellt samarbete* stärka förhandlingspositionerna gentemot de alltmer internationaliserade storbolagen. I huvudsak angavs två nivåer för internationell samverkan: koncernfacklig verksamhet på avdelnings- och arbetsplatsnivå, främst via European Work Councils (EWC), och olika europeiska och internationella fora utifrån industriförbundsprinciperna. Till 1900-talets fackliga utmaningar om ekonomisk och industriell demokrati bör under det nya århundradet fogas kampen för medlemmarnas arbetstillfällen genom ökad facklig internationalisering tillsammans med en internationellt konkurrenskraftig teknik- och kompetensutveckling.

Noter

- 1 Se Staffan Stranne "Att tillvarata medlemmarnas intressen..." i Stranne m fl, *En annan väg. Pappers 1968-2005*, Stockholm 2006, s 289-373.
- 2 Lars Ekdahl, *Mot en tredje väg. En biografi över Rudolf Meidner*. 1, Tysk flykting och svensk modell, Lund 2001, s 189ff.
- 3 Hans Fällman, *SPIAF 50*, Lottefors 1970, s 151.
- 4 Se t ex Lars Ekdahl, "Mot en ny värld? Rörelse mellan kriser", i Lars Ekdahl och Lars Olsson, *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsutveckling*, Stockholm 2002, s 122; Anders L Johansson och Lars Magnusson, *LO andra halvseket. Fackföreningsrörelsen och samhället*, Stockholm 1998, s 175.
- 5 Ekdahl 2002, s 122; Johansson och Magnusson 1998, s 175.
- 6 Pappers verksamhetsberättelse 1969, s 76.
- 7 Intervju med Ingvar Jansson (förbundsordförande för Pappers 1982-1991), 2004-09-08.
- 8 Intervju med Roine Carlsson (förbundsordförande för Pappers 1970-1982), 2004-09-09.
- 9 Ekdahl 2002, s 120.
- 10 "Bromsa utbyggnaden via kreditinstituten", i *SIA*, nr 7, 1973, s 7.
- 11 Intervju med Roine Carlsson (förbundsordförande för Pappers 1970-1982), 2004-09-09. Se även Thage G Petersons tal till kongressen 1982, s 290; rapporten *Skogen och skogsindustrin* (1986).
- 12 Intervju med Roine Carlsson (förbundsordförande för Pappers 1970-1982), 2004-12-01.
- 13 Kjell Östberg, *1968 när allting var i rörelse. Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna*, Stockholm 2002.
- 14 Intervju med Roine Carlsson (förbundsordförande för Pappers 1970-1982), 2004-09-09.
- 15 Intervju med Sune Ekbåge (förbundsordförande för Pappers 1991-2006), 2004-09-23.
- 16 Pappers kongressprotokoll 1974. Hälsningstal, s 8.
- 17 Intervju med Roine Carlsson (förbundsordförande för Pappers 1970-1982), 2004-12-01.
- 18 Pappers kongressprotokoll 1974. Hälsningstal, s 10.
- 19 Stefan Sjöberg, *Löntagarfondsfrågan – en hegemonisk vändpunkt*, Uppsala 2003, s 107ff; LO:s rapport *Demokrati i företagen* (1971).
- 20 Ekdahl 2002, s 133. Som exempel på uppfattningar om *ägandets rätt* angav Palme partiprogrammet från 1944. Ett ännu bättre exempel i det sammanhanget hade varit 1920 års program.
- 21 Staffan Stranne, *Produktion och arbete i den tredje industriella revolutionen*, Växjö 2004, s 59-60.
- 22 Intervju med Sune Ekbåge (förbundsordförande för Pappers 1991-2006), 2004-09-23.
- 23 Pappers kongressprotokoll 1978, Förbundsrådets utlåtande nr 32, s 375.
- 24 Se Regeringens proposition 1983/84:50, s 49ff.
- 25 Intervju med Sune Ekbåge

- (förbundsordförande för Pappers 1991-2006), 2004-12-02.
- 26 Bo Stråth, *Mellan två fonder. LO och den svenska modellen*, Stockholm 1998, s 233ff.
- 27 Stråth 1998, s 137ff; Ekdahl 2002, s 135ff.
- 28 Johansson och Magnusson 1998, s 176-190.
- 29 Jfr Motion nr 71 från avd. 15 Iggesund vid kongressen 1982.
- 30 Margareta Oudhuis, *Vägen till jämlikhet. En analys av den svenska arbetarrörelsens syn på effektivitet och emancipation i arbetslivet*, Stockholm 1999, s 141ff; *Kompetensutveckling – en utmaning*, SOU 1991:56. Begreppet "sammanfallande intressen" är hämtat från Bo Stråth, "Verkstadsklubbar i Volvo och SAAB. Facklig politik i två företagskulturer", i *Metall 100 år*, Stockholm 1988.
- 31 Pappers kongressprotokoll 1990, se t ex motion nr 158, Förbundsrådets utlåtande nr 65, s 555f; motion nr 179, Förbundsrådets utlåtande nr 77, s 586ff.
- 32 Se t ex Pappers kongressprotokoll 1974, motion nr 38, förbundsrådets utlåtande nr 22, s 128ff; hälsningstal, s 7ff; Pappers kongressprotokoll 1978, motionerna nr 70-76; förbundsrådets utlåtande nr 28, s 153ff; hälsningstal, s 6ff; Pappers kongressprotokoll 1982, motionerna nr 80-83; förbundsrådets utlåtande nr 39, s 323ff; hälsningsanförande, s 8ff.
- 33 Se t ex Pappers kongressprotokoll 1978, förbundsrådets utlåtande nr 32, s 374ff.
- 34 Se Pappers kongressprotokoll 1978, motion nr 82 från avdelning 15 i Iggesund; förbundsrådets utlåtande nr 32, s 153ff. Se även förbundsekonom Christer Jonssons debattinlägg, s 379ff.
- 35 För en diskussion om fackföreningar som sekundärorganisationer, se Lars Ekdahl, "En historia om makt", i Alf I Johansson m fl (red), *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia*, Lund 1994.
- 36 För begreppshandling av "inomsystemlig och utomsystemlig kritik", se Lars Hansson, *Slakt i takt. Klassformering vid de bondekooperativa slakteriindustrierna i Skåne 1908-1946*, Växjö 2004, s 41.
- 37 *Demokrati i företagen*, LO, Stockholm 1971.
- 38 Intervju med Christer Larsson (förbundsekonom på Pappers 1991-), 2004-12-01.

Medverkande

LARS BERGGREN

Docent i historia och universitetslektor vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Disputerade 1991 vid Lunds universitet med avhandlingen *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*. Lars' forskning handlar om 1800- och 1900-talens arbetar- och socialhistoria, framförallt med fokus på arbete och facklig organisering, arbetsprocesser och arbetsmiljö, under den industrikapitalistiska eran – i Malmö, Sverige och Europa. Han har tidigare bland annat publicerat: *Från sillmarknad till Saab-fabrik* (tillsammans med Mats Greiff, 1992); "Den svenska arbetarklassens framväxt – en översikt" (i *Formingen av industrisamfunnet i Norden fram til 1920*, 1993); *Vi ha ännu ett medel oförsökt* (1999); *En svensk historia från vikingatid till nutid* (tillsammans med Mats Greiff, 2000); *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum* (red. tillsammans med Nils Andersson och Mats Greiff, 2004).

FREDRIK BJÖRK

Doktorand vid Nationella forskarskolan i historia och verksam som forskare och lärare på Malmö högskola. Skriver en avhandling som ur ett miljöhistoriskt perspektiv analyserar förändringsprocesser i den svenska sockerproduktionen och –konsumtionen under perioden 1875-1940. Fredrik har tidigare publicerat: "Vad är miljöhistoria? Perspektiv och forskningsområden" (i *Miljön har en historia*, 2002); "Sockerindustri, döda fiskar och en envis ryttmästare" (i *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum*, 2004); *Miljöhistoria över gränser* (red. tillsammans med Per Eliasson och Bo Fritzboeger, 2006).

JOHAN DIETRICHSON

Doktorand i historia vid Örebro universitet. Skriver en avhandling om normer och praktik gällande den svenska arméns fysiska fostran med fokus på begreppen *genus*, *kropp* och *disciplinering*. Preliminär undersökningsperiod är mellan 1930-1990 med fokusering på tiden efter andra världskriget och tidsperioden när kvinnor får tillträde till officersyrket under 1980-talet. Johan har tidigare publicerat: "Män i armén. En studie av befälskårerna i Linköping 1960-1970" (i *Militärhistorisk tidskrift*, 2001); "Mansforskning. En begrepps- och teoridiskussion" (i *Socialhistoria i Linköping nr. 14*, 2001).

LARS EDGREN

Docent i historia och universitetslektor vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Disputerade 1987 vid Lunds universitet med avhandlingen *Lärling – gesäll – mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*. Lars har i sin forskning huvudsakligen inriktat sig på stadshantverkets förändring under 1700- och 1800-talen, men även på arbetar- och kulturhistoria ur vidare och internationella perspektiv. Bland hans publikationer märks: "Kris i amerikansk arbetarforskning. Den nya arbetarhistorien vid vägens slut?" (i *Historisk tidskrift*, 1992); "Craftsmen in the political and symbolic order. The case of eighteenth-century Malmö" (i *The Artisan and the European Town, 1500-1900*, 1997); "Craftsmen and political consciousness in Sweden 1850-1900" (i *The Scandinavian middle classes 1840-1940*, 2004).

MONIKA EDGREN

Docent i historia och lektor i genusvetenskap vid Malmö högskola. Disputerade 1994 vid Lunds universitet med avhandlingen *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. Monikas vidare forskning handlar om befolkningspolitik, nationskapande, sexualitet och genus, men även om språk, representationer och diskriminering i arbetslivet. Hon har tidigare bland annat publicerat: "Nationalismer och genus, kunskapssyn och politik" (i *Historisk tidskrift*, 1996); *Från rike till nation* (2001); "Att återupprätta äran" (i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 2004);

"Antidiskrimineringens dilemma. Representationer i Kommunalarbetaren 2003-2004" (i *Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering*, [SOU] 2006).

SVEN B EK

Professor emeritus i etnologi vid Göteborgs universitet. Disputerade 1962 vid Lunds universitet med avhandlingen *Väderkvarnar och vattenmöllor. En etnologisk studie i kvarnarnas historia*, som analyserar kvarnlagstiftningens konsekvenser för folket. Sven B har inom området arbetarhistoria och arbetarkultur tidigare bland annat publicerat: *Nöden i Lund* (1971/1982); *14 augusti 1894. En bok om bokbinderi och emballageindustri i Lund* (1974); *Med fanorna för folket* (1991); *Polletik eller det föråldrade samhällets slingerbukter* (1998).

MARTIN ESTVALL

Filosofie licentiat och doktorand i historia vid Växjö universitet. Licentierade 2005 vid Växjö universitet med *Sjöfart på stormigt hav. Svenska sjöfolksförbundet och Sveriges redareförening inför den nazistiska utmaningen 1932-1936*. Martin inriktar sig i sin doktorsavhandling på arbete och politik inom svensk sjöfart under mellankrigstiden, men intresserar sig även för historiemetodologiska frågor och problem. Han har tidigare publicerat: "Ett folk, ett rike, en åsikt" (i *Sverige och Nazityskland*, under utgivning 2007); "Vi är som vanliga människor – Att skapa muntliga källor med meningsmotståndare" (i *Muntlig historia*, 2006).

BIRGITTA SKARIN FRYKMAN

Professor i europeisk etnologi vid Göteborgs universitet. Disputerade 1985 vid Göteborgs universitet med avhandlingen *Från yrkesfamilj till klassgemenskap. Om bagare i Göteborg 1800-1919*. Birgitta har i sin vidare forskning inriktat sig på arbetarkultur, maktstrategier, kunskapsyn och kulturarv. Bland hennes publikationer märks även: *Jäsningstid bland bageriarbetarna* (1984); *Arbetarkultur – Göteborg 1890* (1990); *Larsmässemärknaden. En folklig karneval i 1800-talets Göteborg* (1993);

"Sista ordet. Om arbetarbegravningarnas sociala språk" (i *Arbetarrörelse och arbetarkultur. Om bilder symboler och myter*, under utgivning 2007).

LARS HANSSON

Filosofie doktor i historia och verksam vid Växjö universitet. Disputerade 2004 vid Växjö universitet med avhandlingen *Slakt i takt. Klassformering vid de bondekooperativa slakteriindustrierna i Skåne 1908-1946*. Lars har i sin forskning inriktat sig på arbetsmiljöfrågor, kompetensutveckling, jämställdhetsarbete och fackliga strategier ur ett internationellt perspektiv. Han arbetar för närvarande med ett forskningsprojekt om finländsk immigration till pappersbruksorten Lessebo i Småland. Lars har tidigare publicerat: *Blod och stål* (2001); "Tarmrenserskan Alda Nilsson. Kvinnors fackliga engagemang inom slakterinäringen på 1930-talet" (i *Kvinnor tar plats*, 2002); *Muntlig historia* (red. tillsammans med Malin Thor, 2006).

JONNY HJELM

Professor i historia vid Umeå universitet. Disputerade 1991 med avhandlingen *Skogsarbetarna och motorsågen. En studie av arbetsliv och teknisk förändring*. Jonny har i sin forskning främst uppehållit sig inom det arbetslivshistoriska fältet och därigenom bland annat publicerat: *Begävningsreserven inom industrin. Förslagsverksamhet i Sverige under 1900-talet* (1999); *Klämda mellan sköldarna. Sveriges arbetsledare under 1930-talen och 1940-talen* (2002); *Hundra år med Handels* (2006). Utöver detta har Jonny även bedrivit idrottshistorisk forskning och då publicerat: *Amasoner på planen. Svensk damfotboll 1965-1980* (2004).

MARION LEFFLER

Filosofie doktor i historia och tidigare verksam vid Lunds och Växjö universitet. Disputerade 1999 vid Lunds universitet med avhandlingen *Böcker, bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860-1901*. Marion har i sin vidare forskning bland annat inriktat sig på genusrelationer inom den

svenska lantarbetarrörelsen. Bland hennes publikationer återfinns: "Lillebror eller kamrat – men aldrig syster? Bilden av lantarbetarna i LO-tidningen *Fackföreningsrörelsen 1920-1930*" (i *Scandia*, 1997); "Från statarkvinna till lantarbetarhustru. Kvinnliga identiteter i tidningen *Lantarbetaren 1945-1960*" (i *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg*, 2002); "Historieskrivning och forskningscirkclar. En diskussion om metoder, perspektiv och teorier" (i *Muntlig historia*, 2006).

VICTOR LUNDBERG

Doktorand vid Nationella forskarskolan i historia, Lunds universitet och huvudsakligen verksam på Centrum för Arbetarhistoria i Landskrona. Skriver en avhandling om den svenska rösträttsrörelsens politisering av och opinionsbildning kring rösträtten och demokratin under 'det långa 1890-talet'. Victor har tidigare publicerat: *Högervind och sossetvång. En textanalys av två partiers valbroschyrer 1928, 1958 och 1988* (1998); "Den siste af de typiske 1848 års män i Sverige. Anteckningar om Julius Mankell och den svenska demokratins förhistoria" (i *Historisk tidskrift*, 2005); "Svenske män, afvärjen faran! Perspektiv på maskulinitet och banal manlighet i det sena 1800-talets Sverige" (i *Historieforskning på nya vägar*, 2006).

STEFAN NYZELL

Doktorand vid Nationella forskarskolan i historia, Lunds universitet och verksam som forskare och lärare på Malmö högskola. Skriver en avhandling med den preliminära titeln "Samförståndets Sverige – en teleologisk historia? Socialdemokratin, samförståndets diskurs och det kollektiva våldets politik i 1920- och 1930-talets Sverige". Stefan har tidigare publicerat: "Spottloskor, gatsten, sablar och batonger" (i *Sociala konflikter och kulturella processer. Historia med människor i centrum*, 2004); "Arbetarnas Möllevången och Möllevångskravallerna 1926" (i *Malmö museers e-skrifter*, 2005).

BJÖRN OHLSSON

Doktorand i etnologi vid Göteborgs universitet. Skriver en av-

handling om äldre industriarbetare, deras arbetsliv och kommande pensionering. Björn gjorde 2003 en dokumentation av arbetslivet på Volvo Torslandaverken åt Göteborgs Stad via projektet Göteborgska Tidsspeglar. Arbetet publicerades i: *Arbetet på Torslandaverken – en berättelse om ett göteborgskt kulturarv* (2003). Björn är i sin forskning framförallt intresserad av arbetarkulturens och det moderna arbetslivets förändringsprocesser. Han har tidigare även publicerat: *Varven som försvann. En etnologisk studie om fackets roll vid nedläggningen av en storindustri i Göteborg* (2002).

LARS OLSSON

Professor i historia vid Växjö universitet. Disputerade 1980 vid Lunds universitet med avhandlingen *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet*. Lars' forskning behandlar det industrikapitalistiska samhällets framväxt ur arbetar- och socialhistoriska perspektiv, med främsta fokus på arbetsprocesser och arbetsmiljö, sociala förhållanden och könsrelationer, facklig kamp och migration. Bland hans publikationer kan nämnas: *Gamla typer och nya produktionsförhållanden* (1986); *På tröskeln till folkhemmet* (1995); "Labour Migration as a Prelude to World War I" (i *International Migration Review*, 1996); *Klass i rörelse* (tillsammans med Lars Ekdahl, 2002); *Säbyholmarna* (red. tillsammans med Jonna Eriksson, 2002); *Invandring, invandrare och etniska relationer i Sverige 1945-2005* (red, 2005).

MIKAEL OTTOSSON

Filosofie doktor i historia och lektor i arbetsvetenskap vid IMER (Internationell Migration och Etniska Relationer), Malmö högskola. Disputerade 1999 vid Lunds universitet med avhandlingen *Sohlberg och surdegen. Sociala relationer på Kosta Glasbruk 1820-1880*. Mikael har i sin social- och arbetarhistoriska forskning bland annat ägnat sig åt 1800-talets svenska skarpskytterörelse, massmedias representationer av arbetarrörelsen under 1900-talet och olika perspektiv på begreppet *arbetstid*. Hans nuvarande forskning handlar om "slashesarnas historia" samt om det mänskliga arbetets begreppshistoria. Han har

tidigare bland annat publicerat: "Among Keen Men and Pampered Ladies. The Eight-hour workday debate in Sweden" (tillsammans med Calle Rosengren i *The Time of Their Lives. The Eight Hour Day and Working Life*, 2007).

CALLE ROSENGREN

Doktorand i arbetsvetenskap vid Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm och verksam som forskare och lärare vid Kristianstad högskola. Bedriver forskning om arbetstid och arbete ur ett organisationsperspektiv. Calle studerar arbetstidens betydelse i 1900-talets konflikter och diskussioner på den svenska arbetsmarknaden, framförallt genom analyser av Arbetstidskommittéernas handlingar. Han har bland annat publicerat: "Tiden som form och upplevelse. Om relationen mellan arbete och tid" (i *Arbetsliv i omvandling*, 2006).

JONAS SJÖLANDER

Filosofie doktor i historia och verksam vid Växjö universitet. Disputerade vid Växjö universitet 2005 med avhandlingen *Solidaritetens omvägar. Facklig internationalism i den tredje industriella revolutionen. (LM) Ericsson, svenska Metall och Ericssonarbetarna i Colombia 1973–1993*. Jonas har i sin forskning framförallt intresserat sig för modern arbetarhistoria, världssystemteori och postkolonial teoribildning, och inriktat sig på frågor om hur den svenska fackföreningsrörelsens strategi och politik påverkas av den globala kapitalismens förvandlingar och rationaliseringssträvanden. Han har tidigare publicerat: *Ericsson, Andersson och den internationella solidariteten. Svensk-colombianska fackliga relationer i den tredje industriella revolutionen 1978 till 1984* (2003).

STAFFAN STRANNE

Filosofie doktor i historia och lektor vid TKS (Teknokultur, Humaniora och Samhällsbyggnad), Blekinge Tekniska Högskola. Disputerade 2004 vid Växjö universitet med avhandlingen *Produktion och arbete i den tredje industriella revolutionen. Tarkett i Ronneby 1970-2000*. Staffan har även bedrivit forskning om Svenska Pappersindustriarbetarför-

bundet och därigenom publicerat: *En annan väg. Pappers 1968-2005* (2006). I sin pågående forskning arbetar Staffan med en historik över Svenska Fabriksarbetarförbundet och en komparativ studie av regional industriutveckling i Blekinge och Vestfold (Norge).

HANS WALLENGREN

Filosofie doktor i historia och verksam som föreståndare för utbildnings- och forskningsverksamheten vid Centrum för Arbetarhistoria i Landskrona. Disputerade vid Lunds universitet 1994 med avhandlingen *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880-1925*. Hans bedriver för närvarande forskning om bostadspolitik och arbetarrörelsens historia i Landskrona. Han har tidigare publicerat: "En kamporganisation i vardande. De organiserade fastighetsägarna i Malmö 1880-1909" (i *Elbogen*, 1989); "Om fastighetsägare och hyrestvister i Malmö 1882-1914" (i *Arbetets historia*, 4, 1991); "Vad bör arbetslivsforskningen vara?" (tillsammans med Marion Leffler i *Historisk tidskrift*, 1991).

ULLA WIKANDER

Professor i ekonomisk historia vid Stockholms universitet. Disputerade 1977 vid Uppsala universitet med avhandlingen *Ivar Kreugers tändsticksmonopol 1925-1930*. Ulla studerar i sin internationellt relaterade forskning bland annat arbete och arbetsdelning i det industrikapitalistiska samhällets framväxt ur genusperspektiv, men även 1800- och 1900-talens kvinnorörelser och feministiska kamp. Bland hennes publikationer märks: "Periodisering av kapitalismen – med kvinnor" (i *Arbetarhistoria*, 1989/*Genus i historisk forskning*, 1993); *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån* (red. tillsammans med G Broberg och K Åmark, 1993); *Det evigt kvinnliga* (red. tillsammans med Ulla Manns, 1994/2001); *Kvinnoarbete i Europa 1789-1950* (1999); *Kvinnor mot kvinnor* (red. tillsammans med Christina Florin och Lena Sommestad, 1999); *Makt och försörjning* (tillsammans med Susanna Hedenborg, 2003); *Feminism, familj och medborgarskap* (2006).

ZEKI YALCIN

Doktorand i historia vid Forskarskolan Demokratins villkor, Örebro universitet. Skriver en avhandling om den svenska fackföreningsrörelsens strategier i frågor om arbetskraftsinvandring och integration av invandrare i den fackliga kulturen under perioden 1946-2004. Zeki har tidigare även bedrivit forskning om folkmordet på kristna minoriteter i Ottomanska riket under första världskriget. Han har tidigare bland annat publicerat: "Vi vill inte ta över... vi vill vara med – Om facket, invandrarna och demokratin" (i *Om demokratins villkor*, 2006).

IANTOLOGIN Arbetarhistoria i brytningstid – Landskrona i maj 2005 ingår 18 arbetarhistoriska uppsatser, skrivna av akademiska forskare från Umeå i norr till Malmö i söder. Här bjuds läsaren bland mycket annat på inblickar i en tunnbindares politiska tankevärld i 1880-talets Landskrona, i diskussionerna på tre internationella feministiska kongresser 1897, i svenska koloniseringsstrategier i Sydafrika vid sekelskiftet 1900, i tillkomsten av en ofrivillig fackförening i Lund på 1940-talet, i den svenska arméns stridsgymnastiska fostern under 1950-talet, i arbetets förändring i svensk bilindustri under 1900-talets sista decennier och i en svensk fackföreningstidskrifts antidiskrimineringsarbete strax efter sekelskiftet 2000. Men läsaren möter här också mer principiella och historiografiska diskussioner om den arbetarhistoriska forskningen innehåll och marginaler, utveckling och framtid. Bidragens kronologi sträcker sig över tre sekler, från sent 1800-tal till tidigt 2000-tal, med en tyngdpunkt kring 1900-talets mitt. Ämnesmässigt visar antologin att det unga 2000-talets arbetarhistoriska forskning i Sverige präglas av påfallande spännvidd och vital perspektivrikedom.

Uppsatserna i antologin är skrivna av deltagare vid den nationella forskarkonferensen 'Arbetarhistoria i brytningstid' som Centrum för Arbetarhistoria arrangerade i maj 2005. De publiceras här i fyra tematiska avsnitt:

- Arbetarkultur, kunskapssyn och kulturarv
- Arbetslivets normer
- Fackföreningsrörelser i tiden
- Arbetare, kapitalism och politik

Samtliga uppsatser förenas dock av perspektiv som öppet och kritiskt granskar olika samhälleliga maktstrukturer och kastar ljus över grundläggande sociala konflikter i samhällshistorien.

Boken vänder sig framförallt till den arbetar- och samhällshistoriskt intresserade allmänheten, men lämpar sig även mycket väl för studiecirklar och för kurser vid universitet och högskolor.

Redaktör för antologin är Victor Lundberg. Han är doktorand i historia vid Lunds universitet och verksam vid Centrum för Arbetarhistoria i Landskrona.

Centrum för Arbetarhistoria grundades 1998 som en ideell förening genom ett samarbetsavtal mellan Lunds universitet, Landskrona kommun och Arbetarrörelsens arkiv i Landskrona. Vi strävar efter att främja och bedriva arbetarhistorisk utbildning och forskning i dess vida bemärkelse genom tre huvudsakliga, samverkande inriktningar: utbildnings- och forskningsverksamhet, arkivverksamhet och utställningsverksamhet. I dagsläget har Centrum för Arbetarhistoria ett femtiotal medlemsorganisationer och verksamheter som sedan år 2001 utgår från hjärtat av Landskrona; den gamla patriciervillan Villa Fridhill.

